

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

גיליון 6 | תשפ"ד, 2024
גליון מאסף

יסודות

גיליון 6 | דצמבר 2024

גיליון מאסף

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל
גיליון 6 | דצמבר 2024
גיליון מאסף

המחלקה להיסטוריה בצה"ל
משרד הביטחון והוצאה לאור

YESODOT

The Journal of the IDF's History Department

Vol. 6 | December 2024

Editor-in-Chief: Eli Michelson

Editors: Yogev Elbaz, Yaniv Friedman

עורך ראשי: אלי מיכלסון

עורכים: יוגב אלבז ויניב פרידמן

המערכת: זיו אורנשטיין, שאול ברונפלד

הוועדה האקדמית: אלון קדיש (יו"ר), ברק בוקס, עוזי בן-שלום, יצחק גרינברג, טל טובי, אלון פלד, יגאל שפי
ייעוץ אקדמי: זאב אלרון, בני ארבל, משה ארנוולד, אורי בר-יוסף, אייל ברלוביץ, מוטי גלוסקה,
דודן דרוק, אייל זיסר, בעז זלמנוביץ, דוד טל, אהד לסלוי, עודד מגידו, פסח מלובני, אריה רונה

עריכה לשונית: חוה בר-טל, קרן כהן אברמוב

עיצוב גרפי: יאיר לינדנברג

עיצוב הכריכה: אסף בארי

הפקה והוצאה לאור: משרד הביטחון – ההוצאה לאור

תמונת הכריכה: תותח מתנייע (תומ"ת) 155 מ"מ (M-50) בעת ירי, חזית רמת הגולן, 11 באוקטובר 1973
(צילום: אברהם ורד; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

כל התמונות בספר נלקחו ממאגר דובר צה"ל, אלא אם כן צוין אחרת.

ISSN 2790-5659, e-ISSN 2790-5667

© כל הזכויות שמורות למדינת ישראל – משרד הביטחון.

בכל שימוש שיעשה מהמתפרסם בכתב העת הזה, יש לפנות להוצאה לאור.

כתב העת יצא לאור באמצעות משרד הביטחון – ההוצאה לאור, ישראל, 2024

תוכן העניינים

הקדמה	7
להציל את הר הצופים: האם ביצעה חטיבה 55 במלחמת ששת הימים את משימת החבירה למובלעת בהר הצופים.....	11
יוסי לנגוצקי	
"אין לנו תשובה אחרת פרט לארטילריה": השפעת האש הארטילרית על קרבות מלחמת של"ג, ארבעה מקרי בוחן.....	67
צח משה	
תקיפות חיל הים במלחמת ששת הימים: סוגיות בחירוף נפש, בחשבון הנפשות ובדיני נפשות.....	99
שאול (סם) ברונפלד	
עם השריקה להפסקה: הקרבות ערב ההפוגה במרחב קרייתי.....	129
בנימין גשור	
תולדות חיל הספר: ראשיתה של המחלוקת בין צה"ל למשטרת ישראל בשאלת שמירת הגבולות בתום מלחמת העצמאות.....	161
יוסף אוהיון	
חקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל.....	193
שמעון גולן	
בצל המשבר: השפעתם של גורמים חברתיים, כלכליים ואידאולוגיים על החלטות ממשלת ישראל במשא ומתן על הפרדת הכוחות עם סוריה, ינואר-מאי 1974 ...	223
לואיז פישר	
תעודה היסטורית: פגישת לוי אשכול ואריאל שרון בעניין פעולת קיביה, ירושלים, 3 בספטמבר 1965.....	269
מבוא וביאור – ארנון למפרום וזאב אלרון	
סקירת ספרות: "בלימה" ו"מגננה" לעמירם אזוב.....	285
גל פרל פינקל	

הקדמה |

”אבא, הסבר לי מה התועלת בהיסטוריה”

שאלה זו של ילד – אשר באותו הרגע אולי לא השכלתי לרוות את צימאוננו לדעת – אשמור לי אותה כאן בחפץ לב כמוטו לספרי. יש שיחשבו בלא ספק שניסוחה תמים. בעיניי, לעומת זאת, היא נראית קולעת ללב העניין. הבעיה שהיא מציבה, בצד הישירות המביכה של הגיל הבלתי מפויס הזה, אינה אלא בעיית הלגיטימיות של ההיסטוריה. מארק בלוך¹

הטלטלה העמוקה שחוותה מדינת ישראל, וצה”ל בתוכו, בשבעה באוקטובר 2023, לא פסחה אף על מחלקת היסטוריה בצה”ל. אין כמעט אדם במדינה שלא מכיר היכרות ישירה חלל, נפגע פעולות איבה, חטוף או פצוע בגוף ובנפש. כך גם אנשי המחלקה. מעבר לכך, רבים מהמחלקה ומהכותבים בכרך זה עצרו את חייהם ויצאו לשירות מילואים, מי בשדה ומי במפקדות.

מאז פרוץ המלחמה שמה לעצמה המחלקה למטרה לחקור את אירועי שבעה באוקטובר 2023 ואת המלחמה, שפרצה בעקבותיהם, בשלל החזיתות ובעורף. ואכן, הגיליון הבא, גיליון 7, מוקדש כל כולו למלחמה, ובעיקר ללחימת הגבורה של כיתות הכוננות ביישובי העוטף בשבעה באוקטובר. הנה כי כן, כמחלקה, עמדה בפנינו הדילמה אם להמשיך להוציא את ‘יסודות’ במסגרת שבה הוא יצא עד כה. תהינו מה הטעם להמשיך לחקור את אירועי העבר, כשאנו ניצבים בעין סערת המלחמה, שעודנה מתחוללת. לאחר לבטים רבים, החלטנו להמשיך בפרסום ‘יסודות’.

1 מתוך ספרו **אפולוגיה על ההיסטוריה**, ירושלים: מוסד ביאליק, 2002, עמ' 55. בלוך, יהודי-צרפתי, מחשובי ההיסטוריונים במאה ה-20, נרצח בידי הנאצים ביוני 1944 בשל חברותו בתנועת המחתרת הצרפתית.

הגיליון הנוכחי של כתב העת, גיליון מאסף, עמוס במחקרים מרתקים בנושאים מגוונים. **אל"ם (במיל')** יוסי לנגוצקי בוחן מחדש את הפעלת חטיבה 55 בלחימה בירושלים במלחמת ששת הימים, ותוהה אם היא עמדה במשימת החבירה למובלעת הר הצופים; **צח משה** מנתח את אפקטיביות סיוע האש במלחמת שלום הגליל, תוך סקירת ארבעה מקרי בוחן של סיוע אש בשבוע הראשון ללחימה; **שאול (סם) ברונפלד** סוקר את תקיפות חיל הים במלחמת ששת הימים, מנתח את כישלונן ומראה כיצד הן תרמו להצלחה במלחמת יום הכיפורים; **ד"ר בנימין גשור** סוקר את הקרבות במרחב קרייתי במלחמת העצמאות, תוך עמידה על חשיבות הכוחות הבלתי סדירים, הן הערביים והן היהודיים; **ד"ר יוסף אוחיון** בוחן את תפקודו של חיל הספר, שקם לאחר מלחמת העצמאות במטרה להילחם בתופעת ההסתננות, ועומד על קשייו ועל מגבלותיו. אלה, שנבעו בעיקר מן המחלוקות הקשות בין צה"ל למשטרה וגם ממיעוט במשאבים, הביאו בסופו של דבר לפירוק לאחר כשנה ומחצה בלבד; **ד"ר שמעון גולן**, חוקר המחלקה להיסטוריה, פורש יריעה רחבת היקף על מחקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה, מתחילתו ועד ימינו אנו; ולבסוף, **ד"ר לואיז פישר**, חוקרת בארכיון המדינה, מאירה פרק ידוע פחות על אודות המשא ומתן בין ישראל לסוריה על הסכם הפרדת הכוחות שלאחר מלחמת יום הכיפורים.

גיליון זה, כרבים לפניו, נחתם בשני מדורים: האחד – תעודה היסטורית, המוערת ומוארת בידי **ד"ר ארנון למפרום** מארכיון המדינה ו**ד"ר זאב אלרון** ממחלקת היסטוריה בצה"ל, ומתארת את פגישת ראש הממשלה לוי אשכול עם אל"ם אריאל שרון בספטמבר 1965. הפגישה עסקה בפעולת קיביה 12 שנים לאחר הוצאתה לפועל בידי כוח משולב של יחידה 101 וגדוד הצנחנים 890, ונועדה להסביר לראש הממשלה את תכליתה ואת מהלכיה; המדור השני הוא סקירת ספרות, שנכתבה בידי **גל פרל-פינקל** ומנתחת את ספריו של עמירם אזוב, "בלימה" ו"מגננה", העוסקים שניהם במלחמת יום הכיפורים.

כאמור, שאלת פרסום 'יסודות' העסיקה אותנו רבות מאז פרוץ המלחמה. כבקשתו התמימה של אטיין בלוך מאביו בציטוט הפותח את הגיליון, גם היא נוגעת בליבת המקצוע ההיסטורי. איננו הראשונים כמובן שמתחבטים בנושאים מעין אלה, של חשיבות ההיסטוריה ואירועי העבר, בייחוד נוכח טלטלות ההווה. שאלה זו אתגרה רבים וטובים לפנינו. החל מהטוענים כי ההיסטוריה מעגלית או למצער חוזרת על עצמה "פעם כטרגדיה ופעם

כפארסה",² ולכן יש ללמוד ממנה לעתיד;³ דרך הקצה השני, הגורס כי מהלך ההיסטוריה, כקורות ההתפתחות האנושית, הוא ליניארי, וסופו בשיפור מתמיד של חיי האדם;⁴ וכלה באלה הטוענים כי ההיסטוריה אינה מדע כלל, וכי לא ניתן ללמוד מן ההיסטוריה, הנכתבת מנקודת מבט מסוימת ונגועה בתפישת עולמו של הכותב.⁵

בעינינו, אין תשובה אחת למהות ההיסטוריה ולחשיבותה, מלבד הברורה מכל: מהותו של המחקר ההיסטורי הוא החיפוש אחר האמת. ככזו, אין בלתה.

ד"ר אלי מיכלסון
רמ"ח היסטוריה

ד"ר יוגב אלבז וד"ר יניב פרידמן
עורכי יסודות

² Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, Project Gutenberg, 2006 (originally 1897), p. 10.

³ גישת ה"לקחים מאירועים היסטוריים" נפוצה מאוד בקרב אנשי המקצוע הצבאי והמדיני. כך, ג'יימס מאטיס, גנרל מעוטר בחיל הנחתים האמריקאי ולימים שר ההגנה של ארה"ב, צוטט כאומר: "כל מפקד שטוען כי הוא עסוק מדי מכדי לקרוא' הולך למלא שקים בגופות חייליו, תוך שהוא לומד לפקד בדרך הקשה". מתוך ספרו: Jim Mattis and Bing West, *Call Sign Chaos: Learning to Lead*, New York: Random House, 2019, p. 54. ראו גם: ב.ה. לידלהארט, **מדוע איננו למדים מן ההיסטוריה**, תל אביב: מערכות, 1985; ברברה טוכמן, **מצעד האיוולת: מטריה ועד וייטנאם**, תל אביב: מעריב, 1986; מארי ויליאמסון וריצ'רד סינרייך, **העבר כפתח דבר: חשיבותה של ההיסטוריה לתחום העיסוק הצבאי**, בן-שמן: מודן, 2014.

⁴ ראו למשל כתביו של פרנסיס פוקויאמה, ובעיקר ספרו הידוע: *The End of History and the Last Man*, London: Penguin, 1992.

⁵ לדיון מרתק בנושא, ראו ספריהם המעמיקים של אלעזר וינריב, **היסטוריה – מיתוס או מציאות?**; **מחשבות על מצב המקצוע**, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 2003; של יואב גלבר, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה**, תל אביב: עם עובד, 2007; ושל יוסי מאל, **היסטוריה והיסטוריונים בעת החדשה**, ירושלים: מאגנס, 2020.

תקציר |

שמירת ריבונות ישראל בהר הצופים הייתה אחד מעמודי התווך בתוכניות המבצעיות של צה"ל בירושלים ממלחמת העצמאות עד מלחמת ששת הימים. בשנים 1949–1967 אפשרה שיירה דר־שבועית שהתנהלה בין ירושלים לבין הר הצופים, את קיומו של מתחם פלוגתי מבוצר של צה"ל כמובלעת מבודדת על הר הצופים. על מנת למנוע את כיבוש המובלעת בידי חטיבת שריון ירדנית מתוגברת, הטיל המטכ"ל מייד עם ראשית הקרבות בירושלים על שתי חטיבות מילואים – חטיבה 10 הממוכנת וחטיבה 55 המוצנחת – להציל את המובלעת על ידי חבירה אליה מכיוונים שונים. בניגוד לפקודה המפורשת לחבור להר הצופים, נמנע אל"ם מוטה גור, מח"ט 55, מביצוע המשימה הזאת, שנועדה לאפשר בהמשך גם את כיבוש הר הזיתים לצורך כיתור העיר העתיקה ממזרח. במקום זאת, התמקד גור, כנראה על דעת אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס, בכיבוש העיר העתיקה – מהלך שחייב קרבות בשטחים בנויים וגרם לאבדות כבדות בקרב חטיבת הצנחנים. רק לאחר שבע שעות, בעקבות הודעה על ביקור שר הביטחון משה דיין בהר, הגיע צוות של צנחנים למובלעת.

המאמר מתמקד בסוגיית אי־ביצוע משימת החבירה למובלעת הר הצופים שהוטלה על מוטה גור, מפקד חטיבה מוצנחת 55, ובהתעלמות המחקר ההיסטורי עד כה מפרשת אי־ביצוע משימת החבירה. הדיון מתבסס על ניתוחם של סדר קבלת ההחלטות, נוהל הקרב וניהול הקרב של חטיבה 55, שאין חולק על גבורת לוחמיה. סוגיית אי־ביצועה של משימת החבירה כלשונה נבחנת במאמר באמצעות השוואה בין התוכניות האופרטיביות והוראות הפיקוד הבכיר (שר הביטחון, המטכ"ל ומטה פיקוד המרכז) לבין מהלכי החטיבה בפועל.

להציל את הר הצופים: האם ביצעה חטיבה 55 במלחמת ששת הימים את משימת החבירה למובלעת בהר הצופים?

יוסי לנגוצקי¹

שמירת הריבונות הישראלית במובלעת הר הצופים הייתה עמוד התווך בתוכניות המבצעיות של צה"ל בירושלים מתום מלחמת העצמאות עד מלחמת ששת הימים. השיירה הדו־שבועית להחלפת חיילי הכוח בהר הצופים הייתה החוליה הרגישה ביותר במסכת יחסי הביטחון השוטף בין מדינת ישראל לממלכת ירדן, והתנהלה בשליטה מטכ"לית ובכוננות צבאית עליונה.

בפרוץ מלחמת ששת הימים ב־5 ביוני איימו חטיבת שריון ושני גדודי חי"ר ירדניים לכבוש את הר הצופים, וכדי להציל את המובלעת המבודדת הקצה המטכ"ל שתי חטיבות מילואים – חטיבה 10 הממוכנת (חטיבת הראל) וחטיבה 55 (חי"ר מוצנח). משימתן הייתה לחבור אל כוחות צה"ל במובלעת הר הצופים משני כיוונים – חטיבה 10 באיגוף מצפון (תל אל־פול) וחטיבה 55

1 אל"ם (במיל') יוסי לנגוצקי, היה במלחמת ששת הימים מפקד 'הסיירת הירושלמית', פלוגת הסיור בחטיבה 16 (חטיבת מחוז ירושלים). על לחימתו בכיבוש מוצב 'הפעמון' בדרום העיר הוענק לו עיטור המופת. לנגוצקי, חיבר עם נחמיה זרחוביץ, לוחם חטיבה 55, את הספר **בעקבות: מסלולי קרבות מלחמת ששת הימים בירושלים**, שזיכה אותם בפרס יצחק שדה לספרות צבאית לשנת 2021. המחבר מודה לד"ר זאב אלרון מהמחלקה להיסטוריה בצה"ל על תרומתו לפרסום המאמר.

בהתקפה חזיתית ממערב ירושלים. בשעה 15:05 הטיל מפקד פיקוד המרכז (פקמ"ז), אלוף עוזי נרקיס, על מפקד חטיבה 55, אל"ם מרדכי (מוטה) גור, לחבור להר הצופים תוך כיבוש שיח' ג'ראח ובית הספר לשוטרים, והוסיף: "אל תשכח את העיר העתיקה".²

בפקודת המבצע החטיבתית, שנתן מח"ט 55 כעבור שעותיים למפקדי גדודיו, הוא לא התייחס כלל לחבירה להר הצופים ובה בעת הועיד חלק מהסד"כ החטיבתי לכיבוש העיר העתיקה. בשעה 02:30 בליל 6 ביוני התחילה התקפת חטיבה 55 בצפון ירושלים, ובשעה 05:00 בבוקר הגיעה גדודה הקדומני למלון אמבסדור כ-600 מטרים מהר הצופים, ועצר במקומו. באותה העת עדיין נשקף איום ממשי למובלעת, אולם מח"ט 55 התעלם ממשימת החבירה. רק כעבור שבע שעות, כאשר למטה החטיבה הגיעה הודעה על ביקורו הצפוי של שר הביטחון, רא"ל (במיל') משה דיין, בהר הצופים, חברו כוחותיה פיזית להר הצופים.

במאמר הנוכחי תיבחן השאלה: האם חטיבה 55 מילאה את משימתה לחבור אל מובלעת הר הצופים? הדיון בפרשיית החבירה להר הצופים ייסוב על הוראות דרג הפיקוד העליון ומטה פיקוד המרכז, על נוהל הקרב בחטיבה 55 ועל מהלכיה המבצעיים, וכן על ההיסטוריוגרפיה העשירה של הנושא, שלרוב התחמקה מדיון בשאלת המשימה והגשמתה. ליבון הסוגיה אינו עוסק בניתוח לחימת הצנחנים, הראויים לכל שבח על גבורתם ועל נחישותם במערכה לשחרור ירושלים.

על מלחמת ששת הימים פורסמו ספרים רבים מאוד בסוגות מגוונות (אלבומי ניצחון, תיעוד, עיון, ביוגרפיות, הגות, אמנות ועוד). ביוני 1972 יצא לאור המחקר על מלחמת ששת הימים שנערך במחלקה להיסטוריה בצה"ל בראשות אל"ם אברהם אילון.³ מחקר מסווג זה, שהיה המסד

² סרן אבנר שמואלביץ, חוקר בענף היסטוריה, **חטיבה 55 במלחמת ששת הימים**, עמ' 10, (מה"ד – ענף היסטוריה), נובמבר-דצמבר 1967, ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (להלן: א"צ) 192/1974-595, (להלן: שמואלביץ, **חטיבה 55 במלחמת ששת הימים**).

³ במהלך המחקר על מלחמת ששת הימים הפך ענף ההיסטוריה במטכ"ל בשנת 1968 למחלקה. אברהם אילון (עורך), **מלחמת ששת הימים: המערכה בזירה הירדנית**, מה"ד – היסטוריה, 1972 (להלן: אילון, **המערכה בזירה הירדנית**).

שעל בסיסו נכתבו לימים מחקרים צבאיים נוספים,⁴ לקה במחסור קשה במקורות ראשוניים. ההתפתחות המהירה של מהלכי המערכה אילצה את דרגי הפיקוד לנהל עבודת מטה בנוהל חפוז מאוד וללא מלוא המסמך התקני. הערכות המצב והדיונים הסדורים במטכ"ל הוקלטו ותומללו, אולם מקצת מההחלטות ושינויי המשימות לא תועדו.⁵ במטות הפיקודים המרחביים ובעוצבות הדרג הנפרס לא הוקלטו ההנחיות והפקודות שניתנו בשיחות טלפון, בתדריכי מפקדים, בפגישות בשטח או בקשר האלחוטי. חלק לא מבוטל מההחלטות ומההוראות במהלך המערכה המהירה לא נרשמו ביומני המבצעים. להשלמת התיעוד החסר התבסס המחקר על הרשומות שכתבו נציגי ענף ההיסטוריה דאז במפקדות השונות במהלך המלחמה ועל עדויות שנגבו מהמפקדים הבכירים לאחריה. לימים שוחזרו הקרבות, נערכו תחקירים תקשורתיים והוקמו מפעלי הנצחה, אך מההיבט המחקרי פעילויות התיעוד הללו היו משוכתבות וספרי הזיכרונות שנכתבו לקו לא אחת בהטיות מגמתיות ובתעתועי זיכרון. בחלוף השנים נחשפו לעיון מחקרי מרבית תיקי חטיבה 55 במלחמת ששת הימים הגנוזים בארכיון צה"ל; דא עקא שהתיעוד "הראשוני" המצוי בהם מתמצה בעיקר בראיונות שנערכו עם בעלי העניין לאחר המלחמה.

בהיעדר מסמכים ראשוניים (פקודות מבצע, הוראות מוקלטות, תיעוד מקורי מוסמך), במאמר זה סוגיית החבירה למובלעת הר הצופים נבחנת בעיקר על בסיס מקורות מארכיון צה"ל ועל בסיס מחקרי המחלקה להיסטוריה בצה"ל, שנשענים על עדויותיהם של גיבורי פרשיות המערכה ועל ספרי זיכרונותיהם המאוחרים. לפיכך נמצאו פערים קלים באשר למקצת הנתונים העובדתיים (במיוחד בעיתונים המדויק של האירועים), אולם אלה אינם משנים את התמונה הכוללת. הבדלי הגרסאות המהותיים נעוצים בפרשנות של הוראות ושל אמירות לא חד-משמעיות שפורסמה בספרי הזיכרונות, ושעליה הסתמכה הספרות המחקרית.

⁴ שמעון גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, צה"ל: מערכות והמחלקה להיסטוריה – משרד הביטחון, 2007 (להלן: גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**; בעז זלמנוביץ [עורך], **לכבוש את ההר: המערכה בזירה הירדנית במלחמת ששת הימים**, אמ"ץ – תה"ד – המחלקה להיסטוריה, בן-שמן: מודן – משרד הביטחון, 2017 (להלן: זלמנוביץ [עורך], **לכבוש את ההר**).

⁵ גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 10.

מובלעת הר הצופים: רקע היסטורי 1948–1967

ההסתדרות הציונית רכשה במארס 1914 את השטח של כיפת הר הצופים, שבו הוקמו בשנות ה-20 של המאה ה-20 הקמפוס של האוניברסיטה העברית ובית החולים 'הדסה'.⁶ בפרוץ מלחמת העצמאות נמצא מתחם הר הצופים מנותק מהעיר העתיקה ומירושלים המערבית. ארבעה ימים לאחר תקיפת האצ"ל בדיר יאסין, ב-13 באפריל 1948, הותקפה שיירה שבה נסעו עובדי 'הדסה', אנשי האוניברסיטה ולוחמי 'ההגנה' מהעיר להר הצופים. 12 כלי רכב בשיירה נקלעו למארב שהציבו הערבים במרכז שכונת שיח' ג'ראח. בקרב שנמשך כשבע שעות נרצחו 78 מנוסעי השיירה.⁷

בתום מלחמת הקוממיות נתחמה ברכס הר הצופים מובלעת מפורזת בשטח ירדן, שהייתה מנותקת מירושלים שבשליטת מדינת ישראל. המובלעת שימשה מעין 'מוצב חוץ' קדמי ומבודד של צה"ל ונחשבה טרף מפתה למחטף ירדני. צידה המערבי היה במרחק 1,200 מטרים משכונות מאה שערים ובית ישראל. בהסכם הפסקת האש נקבע כי המובלעת תוחזק בידי כוח של 121 ישראלים, ולכן חיילי הכוח הצבאי שהחזיק במתחם התחזו לשוטרים (86 "שוטרים" ו-35 "אזרחים"). הקשר בין המובלעת לעיר גופא התקיים באמצעות שיירת אספקה דו-שבועית, בליווי צבא ירדן ובפיקוח האו"ם. 'ציר השיירה' המוסכם יצא מ'עמדת מנדלבאום' שבשכונת מאה שערים לרחוב סנט ג'ורג', והמשיך דרך שיח' ג'ראח, מלון מאונט סקופוס (Mount Scopus), בית אנטוניוס ועד הר הצופים; כלומר, דרום-מזרח למתחם המוצבים הירדניים.

הסכם שביתת הנשק בין ממלכת ירדן למדינת ישראל שנחתם ב-3 באפריל 1949 לא שם קץ למעשי האיבה. חטיבת מחוז ירושלים (חטיבת 16) שהופקדה על ביטחון העיר ומרחבה הורכבה בעיקרה מחיילי מילואים,⁸ ותחת פיקודה בשגרה היו פלוגת הקו העירוני והכוח בהר הצופים. לאורך הקו העירוני התלקחו במרוצת השנים חילופי אש ותקריות ירי עם חיילים

6 יעקב רומן, "קרולין אמילי גרי היל: הציירת האוריינטליסטית מהר הצופים", **קתדרה** 112, תמוז תשס"ד (יוני 2004), ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 95.

7 משה ארנוולד, **מצור בתוך מצור: הר הצופים במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי והמרכז לחקר כוח המגן, 2010, עמ' 140–174.

8 חטיבה 16 הייתה היחידה שנותרה במעמד חטיבת מחוז והייתה גדולה מחטיבות אחרות בצה"ל. מרכיב המילואים שלה כלל, בין היתר, ארבעה גדודי חי"ר (62, 68, 161, 163), ארבעה גדודי חי"ם (953, 954, 962, 963), גדוד מרגמות כבדות, יחידת מרגמות כבדות ויחידת סיור.

תצלום אוויר של מובלעת הר הצופים בין השנים 1948-1967 (צלם לא ידוע; באדיבות המחבר).

ירדנים, שבמהלכם נהרגו עשרות אזרחים וחיילי צה"ל במערב ירושלים. מאות חדירות של מסתננים ושל מפגעים ליישובי הפרוזדור ולירושלים גרמו לתקריות אש, שעליהן הגיב צה"ל בפעולות תגמול בתחום ירדן. לא פעם הסלימו תקריות אזרחיות לתקריות דמים. באותן שנים היו רק שבע פלוגות בפעילות מבצעית ברחבי המדינה, וצה"ל לא הקצה כוחות ניידים מוגדרים מראש לתגובה צבאית מיידית במרחב ירושלים.

מובלעת הר הצופים הייתה מקור מתמיד לדאגה. במשך 19 שנים השקיע צה"ל מאמצים רבים לביצור כושר העמידה של הכוח במובלעת בידיעה ודאית שבצבא ירדן קיימות תוכניות אופרטיביות לכבוש אותו בהפתעה. הגנת מובלעת הר הצופים התבססה על שני מתחמים מבוצרים. המתחם החיוני היה מתחם האוניברסיטה הדרומי, ששלט על השטח הגבוה שכלל שלושה מוצבים ובהם תשעה קיפודים; ומתחם הדסה, שכלל שני מוצבים ובהם שישה קיפודים. מערך הביצורים הושתת על רשת תעלות קשר בין המוצבים, עמדות ירי, שתי מנהרות, מיקוש וגידור נרחב (גדרות תיל מסוגים שונים –

תלתליות, דו־שיפועיות ועוד).⁹ הנחת העבודה הייתה כי במלחמה יוכל הכוח שבמובלעת לנהל קרב הגנה נייח בפרק זמן מוגבל בלבד, ובמהלכו יצטרכו כוחות צה"ל לחבור אליו. בעקבות ההסלמה במצב הביטחוני בירושלים, הוקמה בשנת 1953 בחטיבת ירושלים יחידה ייעודית להגנת מובלעת הר הצופים שנקראה יחידה 247, ומאז 1962 כונתה בשם הקוד 'מצוף'.

המתיחות בין ישראל לירדן לא התפוגגה בשנות ה־60. העילות האפשריות למלחמה (Casus Belli) עם ירדן שהוגדרו בתפיסת הביטחון הישראלית היו תקיפה, או סימנים מעידים משמעותיים להכנות התקפיות על ישראל; שיבוש או תקיפה של השיירה הדו־שבועית להר הצופים או איום ממשי על המובלעת בהר הצופים; ברית צבאית של ירדן עם מדינות עוינות; כניסת כוחות צבאיים עוינים לטריטוריה ירדנית; והתערערת בית המלוכה הירדני.¹⁰ מקביעות אלו נגזרו בתכנון המטכ"ל שתי השלכות אופרטיביות: בכל מקרה של תוקפנות צבאית ירדנית תנהל ישראל מלחמה עיקשת על כל שעל אדמה; צה"ל ישאף להכריע את האויב בכל מרחב יהודה ושומרון בתוך 72 שעות. בתוכניות המבצעיות נקבע כי צה"ל ישאף לחבור מוקדם ככל האפשר למובלעת הר הצופים, להשתלט על השטחים החיוניים ולהכריע את צבא ירדן בצפון ירושלים ובהמשך ביהודה ובשומרון. בשל קשיי העבירות והתמרון במרחב ההררי של ירושלים, יעדיף צה"ל צירי פעולה עוקפים דרך אגפי העיר לתנועה מהירה ויעשה מאמץ להימנע מתקיפה חזיתית כדי למעט בנפגעים.¹¹

בשנים 1949–1967 הוכנו כמה תוכניות חבירה קרקעית ומוטסת למובלעת הר הצופים – הן לחילוץ השיירה הדו־שבועית בדרכה בין העיר למובלעת והן לתגבור המובלעת לנוכח כוונות התקפיות של צבא ירדן. המבצעים נועדו לתפוס את השטח החיוני הר הצופים – תל אל־פול ולהשתלט על רכס הר הזיתים. המוצבים הירדניים הרלוונטיים בציר החבירה להר הצופים היו בית הספר לשוטרים, גבעת התחמושת, גבעת המבתר, הגבעה הצרפתית וואדי

⁹ נחמיה זרחוביץ ויוסי לנגוצקי, **בעקבות – מסלולי קרבות מלחמת ששת הימים בירושלים**, ירושלים: כרמל, 2020, עמ' 93 (להלן: זרחוביץ ולנגוצקי, **בעקבות**).

¹⁰ שם, עמ' 34.

¹¹ בתכנון העקרוני נכללה גם אפשרות שבשלב השני של המבצע תשתלט חטיבה 16 על העיר העתיקה. שמעון גולן, "לירושלים (קבלת ההחלטה לגבי כיבוש מזרח ירושלים)", בתוך: שאול שי וחגי גולן (עורכים), **נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים**, צה"ל: מערכות, משרד הביטחון, 2007, עמ' 209–211 (להלן: גולן, "לירושלים").

ג'וז. החבירה להר הצופים, כמו כיתור העיר העתיקה, חייבה להשתלט על שטחים אלה. תוכנית הפריצה להר הצופים התבססה על שלוש החטיבות הסדירות ועוד חטיבת מילואים, ונועדה להיפתח בריכוך אווירי שיימשך שעתיים טרם הבקעת כוחות היבשה. לשיפור המוכנות המודיעינית של טייסי חיל האוויר הועלו כמה מהם בשיירות להר הצופים כדי לצפות על היעדים 'מלמעלה', ותקיפתם תורגלה רבות במסגרת ההכנות לחילוץ השיירה הדור־שבועית להר הצופים.¹²

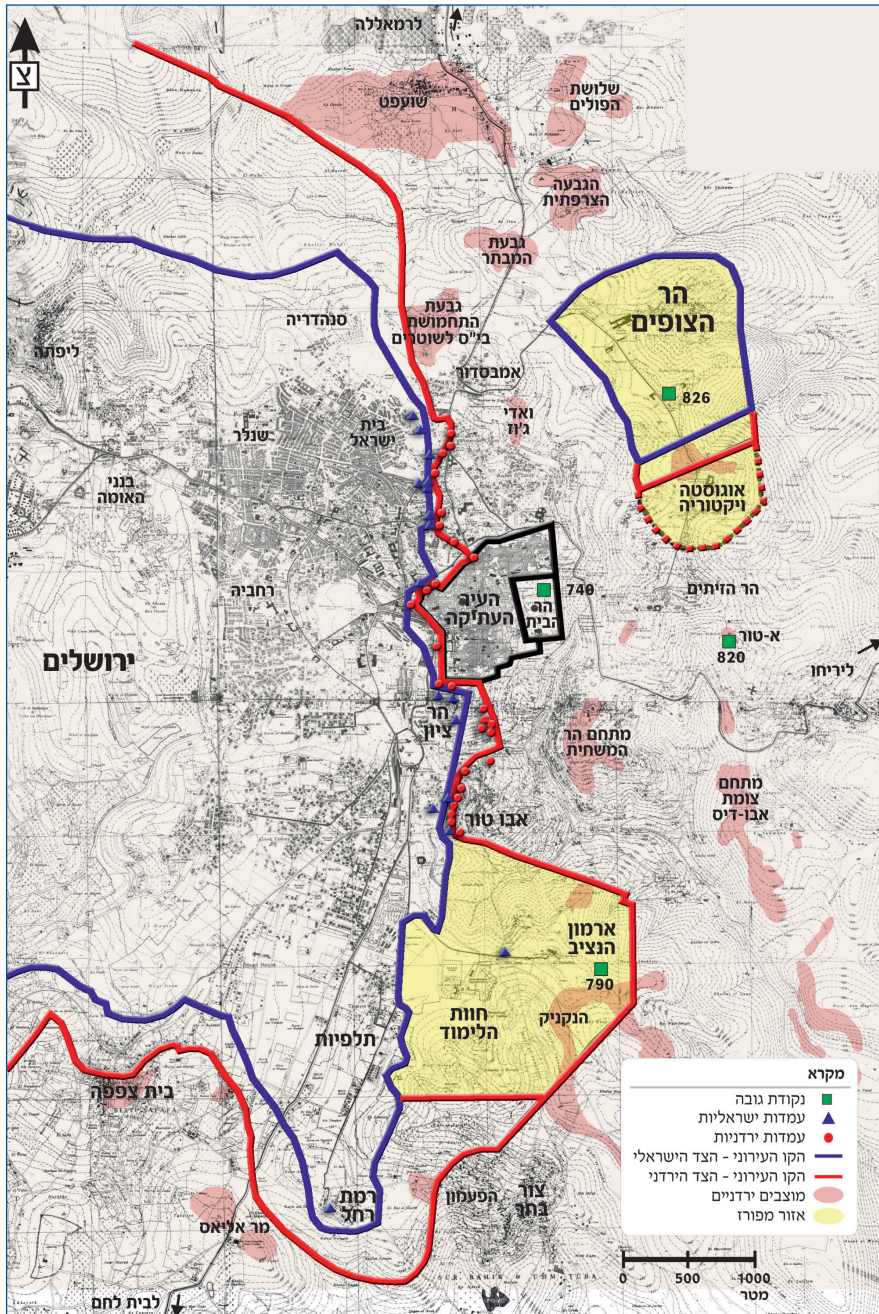
בשנת 1962 גובשו בתוכניות מחלקת המבצעים במטכ"ל שתי דרכי פעולה לחבירה להר הצופים של צוותי קרב בהרכב גדודים מהמערך הסדיר מחטיבת גולני או הצנחנים, שאליהם יצוותו פלוגות טנקים מחטיבה 7 המשורינית, ובסיוע אווירי לריכוך היעדים לפני תקיפתם ולאמנעת תגבורות אויב. הגדרת המשימה בתוכנית ההגנה של יחידת מצוף הייתה: "הכח ב'מצוף" יערך להגנה במרחב 'מצוף' וימנע כבוש המתחם או חלקו עד פריצת כוחותינו והתחברותם עם 'מצוף'".¹³ החבירה להר הצופים התאפשרה באיגוף דרומי או צפוני של העיר. ציר האיגוף הדרומי של ירושלים הערבית נע מכיוון רמת רחל או רכס ארמון הנציב (מטה משקיפי האו"ם) מזרחה, ובהמשך צפונה אל סילוואן, רכס הר הזיתים, אוגוסטה ויקטוריה והר הצופים; או לחלופין התקדמות בציר אבו תור, הר המשחית, הר הזיתים והר הצופים. ציר האיגוף הצפוני נע ממוצב הרדאר, נבי סמואל, תל אל־פול, הגבעה הצרפתית והר הצופים. המהלכים האוגפים הוערכו כבעלות סיכוי למיעוט נפגעים לעומת תקיפה חזיתית של המוצבים המבוצרים בצפון ירושלים, שלה היה סיכוי לחבור מהר יחסית למובלעת הר הצופים ולשטח השולט העיקרי במזרח ירושלים: הר הצופים – תל אל־פול. מבצע החבירה ליחידת מצוף נקרא מבצע 'נבות'.¹⁴ בשנים 1965–1966 עובדו במטכ"ל שתי תוכניות אופרטיביות כלל־צה"ליות למלחמה. להלן הרעיון המרכזי בתוכניות אלו בזירת ירדן:

תוכנית 'סדן' (מגננה) – היערכות לאורך הגבול עם ירדן, המבוססת על גיוס כוחות המילואים וכוללת התכוננות לביצוע מחטפים כדי להשיג יתרונות טקטיים מקומיים. לאחר בלימת מתקפת האויב יוכל צה"ל לעבור לשלב מתקפת־נגד.

¹² זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 62 (הערת שוליים 42).

¹³ רס"ן פייקס מיכאל, קצין האג"ם בחט' 16, **הגנת מצוף**, פברואר 1962, א"צ 71/66–349, עמ' 2.

¹⁴ סא"ל גדעון מחנימי, קמ"ן פקמ"ז, **תיקי מטרה למבצע 'נבות'**, 8 במארס 1963, א"צ 65/96–337, עמ' 1.

מפת ירושלים 1948-1967 (באדיבות המחבר).

תוכנית 'פרגול' (מתקפה) – תוכנית יזומה מאוקטובר 1965 לכיבוש מזרח ירושלים והגדה המערבית, כולה או חלקה, במצב של שינוי בסטטוס-קוו עם ירדן (התמוטטות המשטר או כניסת כוחות זרים לממלכה). עם ההכרזה על מצב חירום במאי 1967 הוגדרה כוונת התוכנית: "צה"ל יכבוש את צפון-ירושלים ומזרחה וישתלט על הגדה המערבית תוך 72 שעות, יגן על מרחב המדינה [ישראל], ויהיה בכוננות להכריע את מצרים ביבשה, באוויר ובים".¹⁵

תוכנית 'פרגול' ליחידת מצוף התבססה על חבירה קרקעית למובלעת ועל השתלטות על השטח החיוני הר הצופים – תל אל-פול בתוך 12 שעות.¹⁶ בתוכנית המבצע נקבע כי בשלב הראשון, דהיינו ב-12 השעות הראשונות, יבקיעו הכוחות את המערך המבוצר בירושלים, יחברו להר הצופים ויכבשו את אוגוסטה ויקטוריה וא-טור.¹⁷

ההבקעה למובלעת תוכננה להיעשות לאורך 'ציר השיירה' משער מנדלבאום להר הצופים, ואיגוד הכוחות לתוכנית 'פרגול' כלל שלוש חטיבות סדירות – חטיבה 35 (הצנחנים), חטיבה 1 (גולני) וחטיבה 7 (שריון),¹⁸ בסיוע חטיבת מילואים 16, טנקים מגדוד השריון של פיקוד המרכז ותקיפה אווירית מקדימה במשך שעותיים של המוצבים שבצפון ירושלים.¹⁹ תוכנית 'פרגול' לא כללה את כיבוש העיר העתיקה כיעד העומד לעצמו בשלב ההבקעה, בהנחה שהעיר העתיקה תיפול כתוצאה מכיתורה. בתכנון העקרוני נכללה האפשרות שבשלב השני של המבצע תשתלט חטיבה 16 על העיר העתיקה.²⁰

צבא ירדן

תפיסת הביטחון של הממלכה ההאשמית התמקדה בשמירת המשטר והתבססה על מגננה. הנחת היסוד בתוכניות ההיערכות של צבא ירדן מול ישראל הייתה שהגדה המערבית תשמש זירת הלחימה הראשונה, וצה"ל

15 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 48.

16 תוכנית 'פרגול' התבססה על תוכנית 'גרניט' שקדמה לה. שם, עמ' 47.

17 זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 54.

18 "תוכנית 'פרגול' – כוחות ומשימות", בתוך: אילון, **מלחמת ששת הימים: המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 55; עוזי נרקיס, **אחת ירושלים**, תל-אביב: הדפסת המחבר, 1975, עמ' 28-30, 52-53 (להלן: נרקיס, **אחת ירושלים**).

19 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 49; זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 55.

20 בתכנון העקרוני נכללה גם אפשרות שבשלב השני של המבצע תשתלט חטיבה 16 על העיר העתיקה. גולן, "לירושלים", עמ' 211.

ינסה לכבוש אותה בתנועת מלקחיים. זרוע אחת תכבוש את ירושלים ואת רמאללה ומשם תנוע ליריחו, והזרוע השנייה תנוע מבקעת בית שאן דרומה ותחבור עם הזרוע הראשונה ביריחו. בתוכנית המגננה הירדנית בגדה המערבית, תוכנית 'אל-חוסיינ',²¹ הוצבו שש חטיבות חי"ר לאורך קו שביתת הנשק עם ישראל, וחטיבת החי"ר השביעית הוצבה כעתודה חזיתית באזור ח'אן אל-אחמר (מעלה אדומים). שני גדודי שריון עצמאיים הוקצו להגן על אגפי המערך, האחד בדרום הר חברון והשני בצפון השומרון. שתי חטיבות שריון ירדניות של טנקי פטון הוצבו כעתודה אסטרטגית בבקעת הירדן (הגי'פטליק ויריחו). מטרת מערך ההגנה הירדני בגדה המערבית הייתה בראש ובראשונה לחסום את צירי הפריצה העיקריים של צה"ל אל גב ההר, והוא הורכב משתי רצועות – רצועה קדמית של מוצבים הצמודים לקו שביתת הנשק (כולל שרשרת מתחמים גדודיים בקו ביניים מאחוריהם), ורצועה עורפית של מתחמים במרחק 5–15 קילומטרים מהחזית.

מתחילת שנות ה-60 איישה חטיבת חי"ר מתוגברת דרך קבע את הקו העירוני בירושלים ואת המוצבים המבוצרים שבמרחב העירוני. הכוחות הירדניים התבצרו לאורך הקו העירוני ב-102 עמדות מבוצרות שמוקמו בבתי מגורים, בחצרות, בגדרות אבן וכדומה – כשמרבית חרכי הירי שלהם מופנים מערבה לעבר ישראל. ברכס מלון אמבסדור לא היו עמדות של צבא ירדן. שטח ההפקר שהפריד בין קו העמדות הירדניות לאלו הצה"ליות היה ברוחב 50–200 מטרים, והיה משופע בגדרות תיל, בתעלות, במחסומים נגד טנקים ובגדרות אבן. בשנות ה-60 החזיק צה"ל את הקו ב'פלוגת הקו העירוני', שאיישה תשע עמדות בקביעות. שבע עמדות נוספות אוישו רק בעיתות כוננות, ושלוש עמדות נוספות אוישו רק בשעות היום.

תוכנית המגננה הירדנית במרחב ירושלים משנת 1965 כללה מהלכי תקיפה מוגבלים ('יישור קו') באמצעות מחספי כיבוש מקומיים במובלעת הר הצופים, ברכס ארמון הנציב ובמשלטי מודיעין ושעלבים, וניתוק ציר ירושלים–השפלה באזור הקסטל. חיל האוויר הירדני הקטן (24 מטוסי האנטר) נועד לסייע בתקיפת יעדים בישראל. במחטפי תוכנית 'אל-חוסיינ' נכללה מובלעת הר הצופים, ובמרכז תוכנית 'טארק' עמד כיבוש הר הצופים.²²

²¹ שם, עמ' 208–209.

²² זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 30–33.

היערכות צבא ירדן במרחב ירושלים

המשבר המזרח תיכוני פרץ ב־15 במאי 1967 עם הזרמת כוחות מצריים לחצי האי סיני והחרף עם הכרזת נשיא מצרים, ג'מאל עבד אל־נאצר, ב־22 בחודש על חסימת נתיבי התעבורה הימית במצרי טיראן בפני כלי שיט ישראלים. ב־23 במאי נפרסה חטיבה משוריית 60 ירדנית באזור קליה–יריחו–ח'אן אל־אחמר, בשילוב שני גדודי חי"ר מחטיבת חי"ר 27 שבאזור אבו דיס, וכוח זה תוכנן לכבוש את מובלעת הר הצופים. בתקופת ההמתנה פעלה ישראל להניא את ירדן מפני היגררות למלחמה,²³ אולם ב־30 במאי חתם חוסיין על הסכם הגנה דו־צדדי עם מצרים,²⁴ והכריז כי ירדן לא תתיר את מעבר השיירה הדו־שבועית להר הצופים ב־7 ביוני.²⁵ עם חתימתו על הסכם הוכפף צבא ירדן למפקדה הערבית המאוחדת (מפע"ם). ב־1 ביוני הגיע לעמאן הגנרל המצרי פאריק עבד אל־מונעם ריאד, שמונה למפקד הזירה הירדנית במפע"ם והפך לפוסק העליון בהפעלת צבא ירדן. לפני בואו הציע בריגדיר־גנרל עאטף מג'אלי, ראש אגף המבצעים במטכ"ל הירדני, לרכז את הכוח הירדני בחזית ירושלים, גם במחיר הפקרת יתר חלקי הגדה. הוא דגל בריכוז מאמץ אסטרטגי לכיבוש מערב העיר כדי שבתום המלחמה תשמש 'משכון' שתמורתו תוותר ישראל על כל כיבושיה. "המפתח לכל התוכנית היה השתלטות מהירה על הר הצופים, שבו ראה מג'אלי את נקודת הכובד לכל פעולה בצפון העיר", כתב אלוף נרקיס.²⁶ ריאד דחה את התוכנית והטיל על צבא ירדן לרתק כוחות ישראלים מהחזית המצרית לגבול עם ירדן באמצעות מחטפים (ארמון הנציב, הר הצופים, לטרון ורכס הגלבוע). משימה נוספת הייתה לערוך תקיפות ארטילריות ואוויריות על שדות תעופה ישראלים במרכז המדינה (לוד, שדה דב ורמת דוד). אל הכוחות הירדניים סופחו שני גדודי קומנדו מצריים שהוטסו ב־3 ביוני לעמאן והוצבו בגדה המערבית. עיראק העבירה לקרבת גבולה עם ירדן כוח אווירי שהוצב בשדה

²³ המסרים הישראליים הועברו בתיווכם של נשיא ארצות הברית לינדן ג'ונסון (Johnson) ושל מזכיר האו"ם אוֹת'אנט (U Thant). בבוקר 5 ביוני נכשלו מאמצי ישראל למנוע את הצטרפות ירדן למלחמה. זכי שלום, **דיפלומטיה בצל מלחמה: אילוצים, דימויים ומאויים בדרך למלחמת ששת הימים**, תל־אביב: משרד הביטחון והמכון למחקרי ביטחון לאומי, 2007, עמ' 408.

²⁴ חוסין מלך ירדן, "מלחמתי בישראל", כפי שסופר לעיתונאים ויק ואנס ופיאָר לאוֹאָר, בתוך: אפרים קם (עורך), **חוסין פותח במלחמה**, צה"ל: מערכות ומשרד הבטחון, 1974, עמ' 49–52.

²⁵ שמואלביץ, **חטיבה 55 במלחמת ששת הימים**, עמ' 4.

²⁶ נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 97.

התעופה H3, והחלה להזרים לממלכה חיל משלוח בהרכב דיוויזיה מתוגברת. תחילה הוכנסה חטיבת חי"ר עיראקית אחת, ואליה נוספו במהלך המלחמה שתי חטיבות חי"ר וחטיבת שריון אחת.²⁷

בבוקר 5 ביוני, בשעה 07:00, הייתה פריסת הכוחות של צבא ירדן סדורה ומוגמרת. מתחמי המוצבים הגדודיים והפלוגתיים והעמדות הקדומניות היו בתפוסה מבצעית מלאה. המרחב שממזרח לירושלים היה המוגן והמעובה בהיערכות הירדנית, והתבסס על ארבע חטיבות חי"ר ועל חטיבה משוריית.²⁸

מערך ההגנה הירדני במזרח ירושלים

- חטיבת חי"ר 3 בפיקוד הקולונל עלי עטא הזעא, מתוגברת בגדוד חי"ר 31, איישה את מוצבי מזרח ירושלים בפריסה הבאה:
- גדוד חי"ר 31 (מחטיבה 27) במתחם אבו דיס – אל-עזזריה;
- גדוד חי"ר 8 נפרס בעיר העתיקה, בהר ציון, באבו תור ובמוצב 'הנקניק';
- גדוד חי"ר 2 נפרס בגזרת שיח' ג'ראח: פלוגה בגבעת התחמושת, פלוגה בבית הספר לשוטרים, פלוגה בשטח הפתוח בין בית הספר לשוטרים לשכונת שיח' ג'ראח ופלוגה בשיח' ג'ראח;
- גדוד חי"ר 4 נפרס במוצבים הפלוגתיים בגזרה הצפונית: בגבעת המבתר, בגבעה הצרפתית, ברכס שועפאט ובתל אל-פול;
- גדוד 39 (מחטיבה 29) – פלוגה במוצב 'הפעמון'.
- במתחם שמצפון לשכונת שיח' ג'ראח לאורך הכביש הראשי ירושלים – רמאללה נבנו ארבעה מוצבים פלוגתיים מבוצרים בטור: בית הספר לשוטרים בדרום, 250 מטרים צפונה ממנו היה מוצב גבעת התחמושת, 600 מטרים צפונה ממנו היה מוצב גבעת המבתר ו-600 מטרים צפונה ממנו מוצב הגבעה הצרפתית. גדוד 4 נערך בשני קווים בעלי אופי שונה: קו העמדות החזיתי לאורך הקו העירוני משער שכם בחומת העיר

27 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 83–84, 99–100.

28 פריסת החטיבות הירדניות בבוקר 5 ביוני 1967: חטיבת חי"ר 2 (מתוגברת בשלוש סוללות חת"ם ובגדוד קומנדו מצרי) במרחב לטרון-רמאללה; חטיבת חי"ר 3 (מתוגברת בגדוד חי"ר מחטיבה 27 ובגדוד חת"ם) במרחב ירושלים (ואדי בית חנינא – ג'בל מוכבר); חטיבת חי"ר 27 (פחות גדוד 35) ממערב לח'אן אל-אחמר; חטיבת חי"ר 29 בהר חברון (גדוד 39 אייש את מוצבי 'הפעמון', ג'בל אבו-ע'וניים [הר חומה] – מר-אליאס); חטיבת שריון 60 בהרכב 88 טנקי פטון (בתוספת גדוד תותחי לוג' תום 155 מ"מ וגדוד נ"מ) בצפון ים המלח (קל'ה). אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 116–119.

העתיקה צפונה עד לבית הספר לשוטרים; ובעורפו קו ארבעת המוצבים הפלוגתיים, ששלטו על שכונת שיח' ג'ראח ועל צירי התנועה ירושלים–רמאללה ועל חלקים מהציר המוליך להר הצופים. ערב המלחמה צורפה לגדוד זה פלוגת מילואים, נוסף על כוח הסיוע האורגני שלו שכלל שש מרגמות 81 מ"מ וארבעה ג'יפי תול"ר.

● גדוד תותחי שדה 9 נפרס במשולש חיזמא–ענתא–שועפאט.²⁹

עדכון התכנון האופרטיבי

בעקבות החשש הכבד מתקיפת השיירה להר הצופים התאים האג"ם בפקמ"ז ב־31 במאי את תוכנית 'פרגול' בירושלים, ובהוראת המטכ"ל נשלח מח"ט 55 באותו היום לערוך סיור מטה מצומצם בירושלים לאפשרות שייקרא ב־7 ביוני להשתתף בחילוץ השיירה להר הצופים.³⁰ עם הודעת ירדן על הצטרפותה למלחמה בישראל עודכנה תוכנית 'פרגול' המטכ"לית ב־1 ביוני, ובעקבותיה הותאמה למחרת תוכנית 'פרגול' הפיקודית. בתוכנית הפיקודית "בעיות החבירה עם ההר וחילוץ השיירה הוסיפו לעמוד בראש דאגותיו של הפיקוד", וכוונת ההתחברות להר הצופים בהבקעה ישירה דרך צפון ירושלים הומרה בהבקעה עוקפת לגב ההר בציר מהרדאר לשיח' עבד אל-עזיז (כיום פסגת הר אחרים שבמבשרת ציון).³¹

המטרות האסטרטגיות של הפיקוד העליון ערב המלחמה היו הסרת האיום המצרי, הבטחת חופש השיט במפרץ אילת ושיקום ההרתעה הישראלית.³² "ישראל יצאה למלחמה לא כדי לכבוש את הגדה המערבית ולא כדי לתקן את הגבול עם סוריה. בצאתה למלחמה היו לה שתי מטרות: להכות את צבא מצרים מכה ניצחת ולפתוח את מצרי אילת לשיט ישראלי", אמר דיין.³³ משאפסו הסיכויים ליישוב המשבר בדרכים דיפלומטיות החליטה הממשלה ב־4 ביוני לפתוח במלחמת מנע מקדימה נגד צבא מצרים. תוכנית 'פרגול'

²⁹ שמואלביץ, חטיבה 55 במלחמת ששת הימים, עמ' 3–4.

³⁰ מוטה גור, "הר הבית בידיו!", עריכה: גרשון ריבלין, צה"ל: מערכות, משרד הביטחון, 1973, עמ' 42 (להלן: גור, "הר הבית בידיו!").

³¹ זלמנוביץ (עורך), לכבוש את ההר, עמ' 101–103.

³² עמי גלוסקא, אשכול, תן פקודה!: צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, 1963–1967, מהדורה שנייה, צה"ל: מערכות, בן-שמן: מודן, משרד הביטחון, 2016, עמ' 172.

³³ גולן, מלחמה בשלוש חזיתות, עמ' 261.

המטכ"ל לית עודכנה לאור הכוונה האסטרטגית להתמקד בהכרעת צבא מצרים בסיני ולהיערך למגננה מול סוריה וירדן. בהתייחס לגורם הזמן התבססו תכנוני המטכ"ל על "האיום המתמיד של 'חרב דמוקלס' בדמות החלטה צפויה של מועצת הבטחון [של האו"ם] על הפסקת אש".³⁴ בדיון המטכ"ל בבוקר 4 ביוני הביע אלוף נרקיס חשש מפני "מתקפה [ירדנית] על מובלעת הר הצופים, שבהיותה מנותקת משטח המדינה העמידה בפני האויב פיתוי לכבשה; מה גם שנפילתה הייתה מהווה מכה חמורה לישראל".³⁵ בספרו הוא כתב: "הצגתי בהתלהבות את התכנית שלי – התחברות להר-הצופים על-ידי החטיבה הירושלמית או חטיבה 10".³⁶ המרכיב המשוריין בסד"כ הצה"ל בתוכנית המגננה הפיקודית ('סדן') במרחב ירושלים ערב המלחמה התבסס על חטיבה 16 שכללה את פלוגת הטנקים הירושלמית (18 טנקי שרמן), על חטיבה 10 (61 טנקי שרמן ו-12 טנקי סנטוריון, בנוסף לזחל"מים), ועל 9 שריוניות מחטיבת הצנחנים הסדירה.³⁷

מלחמת ששת הימים

ביום שבו פרצה מלחמת ששת הימים היו במובלעת הר הצופים 120 חיילים; 85 מהם לוחמי פלוגת מילואים מחטיבה 5, מצוידים בארבעה תול"רים ובארבע מרגמות 81 מ"מ. בבוקר נפתחה אש מנשק קל על הכוח אך הוא נצר את אש. לאחר השעה 11:00 הורה מפקד מצוף, רס"ן מנחם שרפמן, להנחית מכת אש על עמדות האויב. בשעה 12:00 הורה המטכ"ל לפלוגת צוערי קורס קצינים מבה"ד 1 להיכנס לכוננות לחבירה במסוקים להר הצופים (מבצע 'אקרובט'). במטכ"ל ובפקמ"ז היה ברור כי כוחות העתודה הירדניים – חטיבה 60 המשוריינת ושני גדודי חי"ר – מסוגלים לתקוף את הר הצופים בתוך זמן קצר.³⁸

בשעה 09:23 התקבל במטכ"ל מידע שלפיו ניתנו פקודות תקיפה לחיל האוויר ולארטילריה בצבא ירדן, ובשעה 10:45 בקירוב נורו היריות הראשונות

34 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 83–98, 133.

35 שם, עמ' 112.

36 נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 86.

37 זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 124; זרחוביץ ולנגוצקי, **בעקבות**, עמ' 302.

38 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 78, 144.

בירושלים. ב־11:00 פתחה הארטילריה הירדנית אש תלולת מסלול על הר הצופים, על שכונות ירושלים (נחלת שמעון, מאה שערים ומוסררה) ועל קיבוץ רמת רחל. לאחר מכן נורתה אש ארטילרית ואש שטוחת מסלול על הכביש הראשי לירושלים, על שדות תעופה (לוד ורמת דוד) ועל יישובים ישראלים שלאורך הקו הירוק מקיבוץ טירת צבי שבבקעת בית שאן עד קיבוץ להב שבנגב. צה"ל הודיע לוועדת שביתת הנשק על נכונות ישראל לקבל את הצעת ירדן מ־11:40 להפסיק את האש לאלתר, אולם בשעה 11:50 תקפה שישיית מטוסי האנטר ירדניים מטרות בשרון והשמידה מטוס 'נורד' בשדה התעופה שבכפר סירקין.³⁹

מפקד פקמ"ז, אלוף עוזי נרקיס, נמצא במטה הפיקוד ברמלה כאשר מטח פקודות היערכות ניתן עליו מהמטכ"ל. בעיצומה של ההמולה בחמ"ל כרסמה בו המחשבה:

חטיבה 60 הירדנית, עם 100 [למעשה 88] ה'פאטונים' שלה, היכן היא? אמש עוד היתה אי-שם בבקעת הירדן, ליד יריחו. העודנה שם? אין לנו שום אמצעי-מודיעין עצמאיים. אפילו לא מטוס-סיור עלוב אחד. בכל תלויים אנו במטכ"ל. אבל שם עתה 'העיניים מופנות דרומה'. האיכפת למישהו מה הן תנועותיה של חטיבת-שריון ירדנית? מה אם היא נעה כבר ותופיע לפתע במבואות ירושלים? [...] לנוכח התקפת-שריון מרוכזת, אם תבוא, אין לאנשינו המעטים שבהר-הצופים סיכוי.⁴⁰

חטיבה 10 שהוכפפה לפקמ"ז תוכננה לבצע מחטף בלטרון, אולם לנוכח הסכנה שנשקפה להר הצופים הציע אלוף נרקיס להפעילה באיגוף שמאלי דרך נבי סמואל לתל אל-פול. לדבריו, הוא חשש שחטיבה 16 הירושלמית מתוגברת בפלוגת טנקים, שתוכננה להתקפת מצח בשיח' ג'ראח בחבירתה להר הצופים, תספוג אבדות כבדות מאוד, ולכן העדיף שחטיבה 10 תחבור במהלך עוקף. בשיחתו הטלפונית עם שר הביטחון השתכנע דיין מטיעונו, ובשעה 12:20 הורה לקדם את חטיבה 10 לפרוודור ירושלים כדי להתחבר עם הר הצופים. לדברי נרקיס, אמר לו דיין: "אם תהיה סכנה להר-הצופים

39 גולן, **מלחמה בשלוש מערכות**, עמ' 205; אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 142–143; נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 102.

40 נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 101.

פעל לפי שיקול-דעתך. רעיון האיגוף נראה לי".⁴¹ במשימה שהטיל נרקיס על מח"ט 10, אל"ם אורי בן-ארי, בשעה 12:30 נאמר: "החטיבה תפרוץ בגזרת מעלה החמישה – מוצא [...] ותכבוש את השטח החיוני של ירושלים בגזרת תל אל-פול, במהירות מרבית (עד 060400) כדי לנטרל התקפת-נגד אפשרית של השריון הירדני". בשעה 13:45 תדרך אלוף נרקיס בלשכתו ברמלה את מח"ט 10 והוסיף כי לאחר כיבוש שיח' עבד אל-עזיז ונבי סמואל על מח"ט 10 "להמשיך לשטח החיוני של תל אל-פול ומשם להר הצופים. משימתך להגיע להר הצופים".⁴² בעקבות חששו של נרקיס שהאיגוף עלול להימשך זמן רב, הנחה דיין לאחר מכן (12:50) "לתת צנחנים במגמה שיתחברו דרך שיח' ג'ראח, דרך בי"ס לשוטרים, עם הר הצופים".⁴³ כלומר, האיום העיקרי על הר הצופים נשקף מטנקי הפטון של חטיבה 60 הירדנית, ולכן נדרש מענה משוריין לחבירה למובלעת.

בצהריים נמסרו למטכ"ל ידיעות מודיעיניות שלפיהן יורטה הוראת הגנרל ריאד לכבוש את הר הצופים וכי חטיבה 60 הירדנית בפיקוד השריף זיד בן-שאכר החלה לנוע לעבר ירושלים. לאחר השעה 14:00 יירט אמ"ן שיחה טלפונית בין נשיא מצרים למלך ירדן, שבה ביקש נאצר מחוסיין לכבוש שטחים ישראליים כקלפי מיקוח והעריך שמועצת הביטחון של האו"ם תחליט בערב על הפסקת אש.⁴⁴ ההודעות (הלא נכונות) ברדיו עמאן וברדיו קהיר על כיבוש ג'בל מופכר (ארמון הנציב) והר הצופים איששו את כוונת התקיפה הירדנית.

בעקבות ההסלמה בשטח ולאור המודיעין שזרם למטכ"ל גברה החרדה לגורל מובלעת הר הצופים. הדאגה הישראלית התעצמה עם ריכוז שני גדודי חי"ר מחטיבה 29 הירדנית בשכונות אבו דיס ואל-עזריה הסמוכות להר הצופים, וכאשר על ציר יריחו-ירושלים, הנמצא כמטחווי קשת מהר הצופים, נערכו לתנועה הטנקים של חטיבה 60 הירדנית. להערכת אמ"ן, נשקפה סכנת תקיפה ירדנית מוחשית על מובלעת הר הצופים, ולראיית המטכ"ל למהלך זה עלולה הייתה להיות תוצאה קשה מההיבט הטקטי והשלכות חמורות מאוד בזירה האסטרטגית.

41 שם, עמ' 110-111.

42 זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 157-158.

43 עדות אלוף עוזי נרקיס, 1970, א"צ 192/1974-1149, עמ' 132-133, בתוך: גדעון אביטל-אפשטיין, **67, ירושלים, מלחמה**, תל-אביב: מטר, 2017, עמ' 356 (להלן: אביטל, **67, ירושלים, מלחמה**).

44 גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 210, 216.

כניסת ירדן למלחמה הציבה שאלה מורכבת בפני הדרגים המדיני והצבאי. בשעה 12:15 הורה הרמטכ"ל, רב־אלוף יצחק רבין, להכין כוחות לחבירה להר הצופים, וב־12:30 נערך בחמ"ל קד"מים שבמוצב הפיקוד העליון בקריה ('הבור') דיון בראשות ראש הממשלה לוי אשכול ובהשתתפות 'ועדת השלושה' (דיין, אלון וידין),⁴⁵ הרמטכ"ל רבין, סגנו אלוף חיים בר־לב, וראש אמ"ן אלוף אהרון יריב. בישיבה אמר דיין כי מטרת ישראל בצאתה למלחמה הייתה להכות במצרים והציע שלא להסתבך בשתי חזיתות. בהתייחסו לדיווחים המדאיגים מהר הצופים הוסיף כי אם ינסו הירדנים לתפוס את הר הצופים יהיה צורך לשגר לשם מייד כוח. בדיון היה מנוי וגמור לסכל את האיום על יחידת מצוף, ולאחר שבר־לב דיווח כי חטיבה 10 תגיע בתוך שעותיים לשטח כינוסה אמר דיין שאם כך הדבר, חיוני לכבוש את שכונת שיח' ג'ראח כדי להקל על כיבוש הר הצופים. הדיון הסתיים בהחלטה להמתין להתרחשויות, בעיקר בחזית הירדנית.⁴⁶ הסיכום בפיקוד העליון התווה את הכיוון להחלטה הלילית של הממשלה כעבור 12 שעות לכבוש את ירושלים ללא העיר העתיקה.⁴⁷

ב־12:50 הורה המטכ"ל לפקמ"ז להניע את חטיבה 10 לעבר הפרוזדור כדי להשתלט על השטח החיוני בתל אל־פול שמצפון לירושלים כדי לחבור להר הצופים ולסכל את עליית חטיבה 60 הירדנית לגב ההר בגזרה זו.⁴⁸ בגלל החשש שחטיבה 10, שאמורה להבקיע שטח קשה מאוד לעבירות, תתקשה להגיע במהירות הנדרשת להר הצופים הוחלט לתגבר במאמץ משני של גדוד מחטיבה 55 דרך שיח' ג'ראח. בשעה 13:15 קיבל מח"ט 55 פקודה להעלות לירושלים גדוד אחד מחטיבתו שתוגבר עם קבלת המשימה בפלוגת טנקי שרמן.⁴⁹ בה בעת המשיכה ועדת שביתת הנשק של האו"ם במאמצים להפסיק את האש, ונקבע כי ב־14:20 היא תיכנס לתוקף.⁵⁰

45 'ועדת השלושה' הייתה ועדה מיועצת לראש הממשלה שהקים אשכול בהרכב מצביאי צה"ל בעבר: שר הביטחון – רב־אלוף (במיל') דיין, שר העבודה – אלוף (במיל') יגאל אלון, רב־אלוף (במיל') פרופ' יגאל ידין; לחבריה הייתה גישה חופשית למטכ"ל ולמוצב הפיקוד העליון בימי המלחמה.

46 איתן הבר, **היום תפרוץ מלחמה: זיכרונותיו של תת־אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר**, תל־אביב: עידנים, 1987, עמ' 227–228; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 208–209.

47 יצחק רבין, **פנקס שירות**, חלק ראשון, תל־אביב: ספריית מעריב, 1979, עמ' 188.

48 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 147; זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 135.

49 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 195.

50 שם, עמ' 148.

לאחר דיון הקברניטים, בשעה 13:05 כינס בר־לב ישיבת קד"ם (קבוצת דיון מקדימה) עם ראשי האגפים במטכ"ל כדי לתרגם את ההחלטות לפקודות מבצע. בישיבה דיווח סגן הרמטכ"ל כי שר הביטחון דורש שהחבירה להר הצופים תעשה גם דרך שיח' ג'ראח, בכוח שיורכב מפלוגת טנקי שרמן (פלוגת הטנקים הירושלמית) ומגדוד צנחנים מחטיבה 55.⁵¹ רמ"ח המבצעים במטכ"ל, אל"ם יצחק חופי, שהכיר היטב את הרכב הכוחות המיועדים לתוכנית 'פרגול קטן' (תקיפה בגזרה מצומצמת), דרש להגדיל את הסד"כ למבצע החבירה להר הצופים.⁵² בעקבות התייתרות משימת חטיבה 55 בסיני הורה המטכ"ל בשעה 14:15 למפקדה, אל"ם גור, להתייבב בירושלים עם גדוד נוסף מחטיבתו. חצי שעה לאחר מכן (14:45) חוסל כמעט כליל חיל האוויר הירדני עם השמדת 22 מטוסי האנטר ירדניים,⁵³ וכעבור 10 דקות (14:55) הורה דיין לרמטכ"ל לחבור בלילה להר הצופים דרך בית הספר לשוטרים בכוח בהרכב שני גדודים, "וזאת באם לא תוכרז עד אז הפסקת אש כללית בזירת ירדן". לנוכח ההתפתחויות הוחלט בשעה 15:05 להועיד את חטיבה 55 במלואה למערכה בירושלים, והחבירה להר הצופים תוכננה בשני מאמצים – כיבוש רכס נבי סמואל – תל אל־פול – הגבעה הצרפתית באמצעות חטיבה 10, וחבירת חטיבה 55 למובלעת דרך שיח' ג'ראח. בשעה 16:30 אישר דיין את משימת החבירה להר הצופים דרך שיח' ג'ראח.⁵⁴

נמצא אפוא שמצהרי 5 ביוני – לאחר השמדת מרבית חיל האוויר המצרי ובתום שלב ההבקעה בקרבות שניהלו העוצבות המשוריינות בסיני – היה ברור לדרג הקברניטים כי הפור נפל וירדן אכן הצטרפה למלחמה. משימת החיורם הדחופה ביותר שניצבה על מדוכת הפיקוד העליון הייתה להציל את מובלעת הר הצופים. איום זה האפיל בסכנתו האסטרטגית על כל האיומים האחרים ועמד בראש דאגותיהם של שר הביטחון ושל הרמטכ"ל. חרדת הפיקוד העליון הוחמרה במשנה תוקף כאשר נודע ב־13:30 כי צבא ירדן השתלט על מתחם ארמון הנציב ואימת את אזהרות המודיעין.

כוח פלוגתי מוגבר (מגדוד 31 הירדני) תפס לאחר השעה 13:00 את מתחם ארמון הנציב, מטה משקיפי האו"ם במזרח התיכון, וכדור השלג הקרקעי

⁵¹ שם, עמ' 147; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 213.

⁵² אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 196 (הערת שוליים 2).

⁵³ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 146.

⁵⁴ אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 196; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 215–217.

החל במסלול דהירתו – כאשר בשלב זה פעלה ישראל בכל מאודה לבלום את ההסלמה בחזית ירדן ולמנוע את המלחמה. בעוד הגנרל אוד בול (Bull), ראש מטה משקיפי האו"ם, הנצור בארמונו נושא ונותן עם ירדן להרחקת חייליה, זוהתה התקדמות כוח דו-מחלקתי ירדני ממתחם ארמון הנציב לעבר חוות הלימוד הסמוכה שבשטח המפורז. כוח זה נבלם בשעה 14:05 ונסוג. רס"ן עמוס נאמן, קצין האג"ם של חטיבה 16, איגד מספר כוחות מחטיבת ירושלים כדי לתקוף את הכוח הירדני שהשתלט על ארמון הנציב. מח"ט 16, אל"ם אליעזר אמיתי, דיווח בשעה 14:10 על ההתפתחות למפקד הפיקוד, וכעבור חמש דקות ביקש אלוף נרקיס מהמטכ"ל אישור להתקפת-נגד על ארמון הנציב. "האישור ה-מטכ"לי להתקפת-הנגד הגיע לפיקוד ב-1425, בעקבות הוראת שר הבטחון", נכתב בסיכום של המחלקה להיסטוריה.

כעבור 5 דקות הוריד ק' ה-אג"מ הפיקודי [רגב] את האישור ל-מח"ט 16, [...] אולם בשעה 1440 הורה האלוף [נרקיס] לעכב את הפעולה עד לאישור נוסף, וזאת בהיענות לבקשה נוספת להפסקת אש, אשר הוגשה ע"י גנרל אוד בול ב-1425. בשעה 1445 הועברה למטה המשקיפים ההסכמה הישראלית להפסקת אש החל משעה 1500, ומסתבר שגם ירדן מסרה על הסכמתה להפסקת אש. 5 דקות לאחר מכן [14:50] מסר עוזר ראש אג"מ [זאבי] ל-רמ"ח מבצעים [חופי], כי לפי הוראת שר הבטחון אין לבצע את כיבוש 'ארמון הנציב'. אולם בטרם הספיק זה להעביר את הוראת השר לידיעת פקמ"ז, נתן מח"ט 16 ל-מג"ד 161 [ב-15:10] פקודה לתקוף את ארמון הנציב [...]. בשעה 1515 הורה רמ"ח מבצעים שלא לתקוף באזור ארמון הנציב, אולם רמ"ט פקמ"ז [ברוך בר לב] השיב לו כי ארמון הנציב נכבש כבר למעשה.⁵⁵

בהערת שוליים למשפט האחרון נכתב כי "בפועל רק פתחו הכוחות באש מכינה אותה שעה".⁵⁶ לפי התיעוד הרשמי כיבוש ארמון הנציב הסתיים ב-15:35, אולם לפי עדות נרקיס, ארמון הנציב נכבש סופית בשעה 16:30 לערך.⁵⁷

55 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 148, 151–153; זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 150–153.

56 אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 153 (הערת שוליים 5).

57 שם; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 214.

כרוניקת הפקודות בין המטכ"ל לכוחות בשטח לא הדביקה את השתלשלות האירועים המהירה ואת ערפל המלחמה בשעה 14:10–15:15, שבסיומה נכבש ארמון הנציב. בספרו כתב נרקיס שכאשר הורה לחטיבה 16 לבטל את תקיפת ארמון הנציב אמר לו קצין האג"ם החטיבתי שהמח"ט יצא אל הכוחות התוקפים ואין קשר איתו. "הקשר לא הושג, והארמון נכבש", סיכם נרקיס.⁵⁸ במחקר של המחלקה להיסטוריה על מוצב הפיקוד העליון במלחמה נכתב כי "ספק אם עצם תקיפת הארמון אושרה על ידי המטה הכללי".⁵⁹ בעת כיבוש ארמון הנציב נפגש נרקיס עם מח"ט 55 בלשכתו והטיל עליו את משימתו.

חטיבה מוצנחת 55

חטיבה מוצנחת 55 הייתה חטיבת מילואים צעירה שאימוני הקמתה נערכו במארס-אפריל 1967 והתמקדו בצניחה בעומק ולא בלחימה בשטח בנוי, כמו גם לא בשיתוף פעולה עם טנקים. תרגיל הסיכום החטיבתי תוכנן לאוגוסט.⁶⁰ החטיבה גויסה ב־23 במאי בצו חירום, וגדודיה הוצבו בשטחי כינוס בפרדסי קיבוץ גבעת ברנר שבקרבת בסיס תל נוף. בתוכנית המטכ"לית יועדה החטיבה להשתלט בצהרי יום הלחימה הראשון על מרחב אל-עריש שבצפון סיני בהצנחה ובהנחתה (מבצע 'קרדום'), אבל בעקבות ההתקדמות המהירה של כוחות צה"ל בחזית הדרומית בבוקר 5 ביוני בוטלה התוכנית. בשעה 11:00 הוטל על החטיבה לאבטח שדות תעופה במרכז המדינה, אולם בשעה 13:15 קיבל המח"ט פקודה להעלות גדוד אחד לירושלים, ובשעה 14:00 הוכפפה כל החטיבה לפקמ"ז. בשעה 14:15 הצטוו המח"ט לעלות עם גדוד נוסף מחטיבתו לירושלים, ובשעה 15:05 הקצה המטכ"ל את כל חטיבה 55 למערכה בירושלים.⁶¹ באותה השעה (15:00) – ותוך כדי ההתרחשויות בארמון הנציב – נקרא המח"ט גור עם שלושה מקציני מטהו לפגישה קצרצרה בלשכת מפקד פקמ"ז ברמלה.⁶² המשימה שהטיל עליו נרקיס הייתה לחבור להר הצופים תוך כיבוש שיח' ג'ראח ובית הספר לשוטרים,

58 נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 116.

59 גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 215; גולן, "לירושלים", עמ' 217.

60 זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 187 (הערת שוליים 309).

61 [צבי ניר, משוער] מה"ד – ענף היסטוריה, **תמצית חטיבה 55 [במלחמת ששת הימים]**, דצמבר 1968, תיק 192/1974–596, עמ' 2, א"צ; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 215.

62 קציני מטה חטיבה 55 שהתלוו למח"ט היו קצין האג"ם רס"ן עמוס ירון, הקמ"ן רס"ן אריה אכמון ומפקד הסיוע החטיבתי רס"ן מאיר צקלג.

והוסיף: "זכור את העיר העתיקה. אתה מוכרח למשוך ימינה לכיוון [מוזאון] רוקפלר, כדי שאם יהיה צורך ומתי שיהיה צורך אנחנו נוכל להיכנס אליה".⁶³ הנוסח המדויק של הגדרת המשימה שנוי במחלוקת, כפי שיפורט להלן; עם זאת שוררת תמימות דעים באשר לפקודה לחבור למובלעת הר הצופים וכן ל"זכור את העיר העתיקה".

מבט מהר הצופים על העיר העתיקה (צילום: שלומית זרחוביץ'; באדיבות המחבר).

מרחב הלחימה

זירת הלחימה של חטיבת הצנחנים הייתה בגזרה הצפונית-מזרחית של ירושלים, שנתחמה מצפון בגבעה הצרפתית ובגבעת המבתר, ממזרח ברכס הר הצופים – הר הזיתים, מדרום בעיר העתיקה, וממערב בקו העירוני. מרחב מלבני זה התבסס על ציר מערב-מזרח באורך כשני קילומטרים, ועל ציר צפון-דרום באורך של כשלושה קילומטרים.⁶⁴

באגן המישורי, יחסית, בולטים שלושה פרטי נוף: גבעת מלון אמבסדור, גבעת מוזאון רוקפלר ובית הקברות המוסלמי שליד שער שכם. גבעת אמבסדור וגבעת מוזאון רוקפלר מתנשאות מעל מוצא נחל קדרון שחותר למדבר יהודה

⁶³ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 182–183.

⁶⁴ המרחק בין החומה הצפונית של העיר העתיקה לכיפת הר הצופים הוא 1,200 מטר, והמרחק מהקו העירוני למוזאון רוקפלר הוא כ־750 מטרים.

ומפריד בין העיר העתיקה לרכס הר הצופים – הר הזיתים (מגדל אוגוסטה ויקטוריה). מלון אמבסדור חולש על הכביש מזרחה להר הצופים ועל הכביש צפונה לרמאללה. מתחם בית הספר לשוטרים, מתחם גבעת התחמושת מצפונה ושיח' ג'ראח מדרומו יצרו סביב גבעת אמבסדור מגן מבוצר השולט על ציר החברה להר הצופים כמו גם על התנועה צפון-מזרחה מירושלים הישראלית.

גזרת ההבקעה המיועדת של החטיבה בקו העירוני בצפונה של ירושלים הורכבה משרשרת של מוצבים ירדניים, שכללו מצודות מבוטנות ('בונקרים'), עמדות ירי ותעלות קשר עמוקות, ובחזיתם גדרות ומכשולים זרועי מוקשים ומטווחים באש תותחים ומרגמות. פריצה להר הצופים חייבה השתלטות על מערך זה, או על חלקו.

גבעת מוזאון רוקפלר שולטת על הכבישים העוקפים את העיר ממזרחה: בית לחם – רמאללה, ירושלים העתיקה – יריחו, והכביש העולה לאוגוסטה ויקטוריה. שליטה בגבעה זו הייתה יכולה לנתק במידה מכרעת את מערכי הירדנים שמצפון לירושלים מכוחותיהם שבעיר עצמה ובהר חברון. גבעה זו חולשת גם על שער הורדוס (שער הפרחים) שבו עבר הכביש לעורפו של מערך ההגנה הירדני בתוך העיר העתיקה, ועל הירידה לשער האריות – השער המזרחי היחיד שכלי רכב יכולים לעבור דרכו. רכס הר הזיתים, שהוא המשכו הדרומי של רכס הר הצופים, מתנשא כ־80 מטר מעל הר הבית, ושולט באש ובתצפית על האגף המזרחי של העיר העתיקה ועל דרכי הגישה אליה מכיוון זה.

היערכות החטיבה לקרב

עם ביטולי משימת חטיבה 55 במערכה שבסיני והפנייתה לירושלים, החל הסמח"ט, סא"ל משה פלס (סטמפל), להעלות את יחידותיה לירושלים בכלי רכב צבאיים ואזרחיים (שגויסו בצו חירום). תנועת הכוחות הייתה ב'תפזורת' בשלושת הכבישים העולים לבירה, ובקטעי הכביש הראשי מתל אביב שנצפו על ידי הירדנים נורתה עליהם אש. לפנות ערב התארגנו הגדודים בנקודות כינוס בצפון העיר. אמצעי לחימה שנארזו להצנחה והנחתה בסיני הופנו לירושלים והגיעו לשכונת בית הכרם שבמערב העיר, אולם חלק מהציוד הקרבי החיוני לא הגיע אל הכוחות. הסד"כ החטיבתי הורכב משלושה גדודי צנחנים ומכוחות סיוע:

- **גדוד מוצנח 66** בפיקוד רס"ן יוסי יפה;
- **גדוד מוצנח 71** בפיקוד רס"ן עוזי עילם;
- **גדוד מוצנח 28** בפיקוד סא"ל יוסי פרדקין;

- **פלוגת סיור (סיירת) חטיבתית** בפיקוד סגן גיורא ניר;
- **גדוד מרגמות כבדות** בפיקוד רס"ן מאיר צקלג;
- **פלוגת הנדסה חטיבתית** בפיקוד סרן יעקב בר־יהודה (י"ב);
- **סיירת חטיבה 80** בפיקוד רס"ן מיכה בן־ארי (קפוסטה);
- **כוחות סיוע ארטילריים** (5 סוללות תותחים ומרגמות);
- **10 טנקי שרמן מפלוגת הטנקים הירושלמית** בפיקוד סרן רפי ישעיה.

כבר בדרכו ממפקדת הפיקוד ברמלה לירושלים גיבש מח"ט 55 את הרעיון המרכזי בתוכניתו "להעדיף את העיר העתיקה". לפני יציאתו מרמלה הוא ביקש מקצין ההנדסה הפיקודי לתכנן פתרון לפריצת שערי העיר העתיקה או חומתה ולהכין לשם כך כמות מספקת של חומר נפץ.⁶⁵ בספרו כתב גור:

מסיכום השיחה עם האלוף, יכולתי להסיק, שמותר לי לבכר בשיקולי את העיר-העתיקה על פני הר-הצופים. אולם מסקנה זו לא פטרה אותנו בשום אופן מלהתכונן לאפשרות שנוסט שוב להר-הצופים – אם הירדנים יתקפו אותו ופעולה לעברו תתאים לתוכניות המבצעיות של הרמות הממונות.⁶⁶

תוכנית התקיפה החטיבתית הייתה "השתלטות על אזורי אמבסדור ורוקפלר וכוננות לכניסה לעיר-העתיקה דרך שער הורדוס, לאחר הבקעת המערך הירדני בגזרת בית-הספר לשוטרים ושייח' ג'ראח".⁶⁷ התוכנית התבססה אפוא מלכתחילה על העדפת האפשרות לכבוש את העיר העתיקה. השיקולים שהדריכו את המח"ט נבעו, לדבריו, מהצורך לחסל את האש הירדנית על העיר הישראלית,⁶⁸ מכשירות הצנחנים ללוחמת לילה וממגבלות הסיוע הארטילרי בשטח הבנוי. "כל הגורמים הללו חברו עם השאיפה הטבעית והבריאה לשחרר את ירושלים מהר ככל האפשר – והוחלט על הבקעה בלילה".⁶⁹ הנחת היסוד בתוכנית 'פרגול' הייתה שהגורם המכריע ביותר יהיה

⁶⁵ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 184.

⁶⁶ גור, **"הר הבית בידיו!"**, עמ' 55–56.

⁶⁷ שם, עמ' 58.

⁶⁸ גור התייחס לבעיית צליפת הירדנים והסביר כי "לחימה בשטח בנוי ביום מסוכנת בעיקר בגלל המחסות הרבים אשר קיימים בו למגן והמאפשרים לרובאים ולצלפים לשלוט באש על מרחבי תנועה – כבישים, כיכרות וחצרות. לעומת זאת יכולת הצליפה בלילה מוגבלת ביותר". שם, עמ' 60.

⁶⁹ שם, עמ' 60–61.

גורם הזמן (72 שעות),⁷⁰ ולכן חשש גור שעוד לפני שתיקרה בדרכו האפשרות לפרוץ לעיר העתיקה תיכפה על ישראל הפסקת אש ודרישה להסיג את כוחותיה. מכיוון שלהערכתו לא תתוגבר החטיבה בכוחות עתודה מטכ"ליים או פיקודיים, תכנן גור לכבוש את העיר העתיקה במהירות המרבית בכוחות החטיבה בלבד. החשש מהפסקת אש חייב, לראייתו, השתלטות מהירה על כל השטח החיוני בצפון-מזרח ירושלים – מרחב בית הספר לשוטרים, גבעת התחמושת ומלון אמבסדור, וכן על השטח הבנוי של שכונות שיח' ג'ראח, המושבה האמריקאית וואדי ג'וז. ההשתלטות נועדה לשמש מקפצה למימוש שתי המשימות האפשריות – האחת, שחרור העיר העתיקה דרך שער הורדוס או שער האריות, והשנייה – חבירה להר הצופים.

מסקנתו מניתוח הקרקע הייתה כי במקום לפרוץ בציר אחד, לפי תוכנית 'פרגול', מוטב לבצע, בריזמנית, שני מאמצי פריצה להתייצבות מהירה לשליטה על הצירים להר הצופים ולמוזאון רוקפלר: (1) פריצה בציר הצפוני (בית הספר לשוטרים) בגזרת שיח' ג'ראח וממנה להגיע למוזאון רוקפלר דרך השכונה האמריקאית וואדי ג'וז; (2) פריצה בציר הדרומי (שכונת נחלת שמעון) דרך מעבר מנדלבאום – מוסררה – לאורך חומת העיר העתיקה; או באיגוף מקומי מצפון דרך השכונה האמריקאית ושכונת מוסררה. בניתוח הקרקע נמצא כי השטח המועדף להבקעה הוא גזרת בית הספר לשוטרים, שיח' ג'ראח ומשם להתקדם באיגוף עמוק אל רוקפלר. תקיפת מתחם רוקפלר תוכננה דרך שיח' ג'ראח בגלל ריחוקה מעמדות הקו העירוני ושער מנדלבאום, וכדי לחסוך בזמן תוכננה תפיסת שיח' ג'ראח להיערך ללא טיהור השטח. בתוכניתו העדיף מח"ט 55 להימנע מלשגר כוחות לחבירה מיידית להר הצופים דרך השטח הפתוח שממזרח לאמבסדור כי שם, להערכתו, הם יהיו פגיעים לאש ארטילריה ולשריון האויב מטווחים ארוכים, "ולאחר פריצת הקו הראשון, יש להעדיף תנועה מהירה ברחובות לעבר המקומות החיוניים – מבלי לעסוק בטיהור ממשי של השטח – על פני תנועה איטית ובטוחה, אגב לחימה בשטח בנוי בתוך החצרות והבתים כנלמד [הדגשת המחבר]".⁷¹ הודות להתקדמות הלילית המהירה של הכוחות, העריך המח"ט, יושג חיסכון ניכר בנפגעים. בתוכניתו המאולתרת של מח"ט 55 הוכנסו שינויים מהותיים לעומת תוכנית 'פרגול' המקורית, כמפורט להלן:

70 אילון, המערכה בזירה הירדנית, עמ' 47.

71 זלמנוביץ (עורך), לכבוש את ההר, עמ' 185–187.

המשימה – היעד המערכתי בתוכנית מח"ט 55 השתנה מחבירה להר הצופים למשימת השתלטות על מתחם מלון אמבסדור – מוזאון רוקפלר, לצורך כיבוש העיר העתיקה.

זמן ומרחב – ההחלטה על תקיפה לילית ביטלה את הריכוך האווירי של היעדים הירדניים שתוכנן כמבוא להבקעה. ציר החבירה ('ציר השיירה') להר הצופים שנקבע בתוכנית 'פרגול' שונה להבקעה חזיתית של המוצבים הירדניים בבית הספר לשוטרים ובגבעת התחמושת, במקום לעוקפם ולכתרם.

השיטה – פיצול פלוגת הטנקים שתוכננה לפרוץ את ציר החבירה להר הצופים לשני כוחות חיפוי מחלקתיים כסיוע לגדודי הצנחנים שתקפו את היעדים הירדניים המבוצרים בשני צירי תנועה נפרדים, גרם לאיבוד אפשרות ניצולם להסתערות ככוח אחד על יתרונות ההלם שלו. בשלב השני של תוכנית 'פרגול' ("12–72 שעות") תוכנן לכתר את העיר העתיקה על ידי כוחות שינועו ממובלעת הר הצופים, יכבשו את אוגוסטה ויקטוריה ואת הר הזיתים. בתוכניתו של מח"ט 55 לא נועד שום כוח להגיע להר הצופים וממילא גם לא תוכנן להמשיך משם לכבוש את הר הזיתים.

בעוד גדודי חטיבה 55 נעים לשטחי הכינוס שלהם בירושלים, המשיכו כוחות מחטיבה 16 בתנופת הלחימה וכבשו בשעה 17:00 את מוצב 'הנקניק' שמדרום למתחם ארמון הנציב, ובשעה 18:45 תקפו את מוצב 'הפעמון' הסמוך. בשעה 17:00 הבקיעה חטיבה 10 ארבע פְּרצות מצפון ל'פרוזדור' וכבשה בהמשך 11 מוצבים ירדניים במהלך תנועתה לעבר מובלעת הר הצופים. באותה שעה הוכפפו לפיקוד חטיבה 55 יחידת מצוף וגם עשרה טנקים מפלוגת הטנקים הירושלמית. בעקבות דיווחים על התחלת תנועה של כוחות מחטיבת שריון 60 הירדנית לעבר ירושלים, שב דיין ואֶשֶׁר את משימת החבירה להר הצופים.⁷² תוכנית 'אקרובט' להנחתת צוערי בה"ד 1 במסוקים להר הצופים בוטלה, ובתקיפת חיל האוויר בשעה 17:25 נפגעו תותחי הלונג תום (Long Tom) 150 מ"מ הירדניים במרחב מעלה אדומים, שטווחם הארטילרי כיסה גם את מובלעת הר הצופים וירושלים.⁷³

ההפגזות הירדניות על מחנה שנלר גרמו למטה חטיבה 55 להתמקם בדירת משפחת חשין ברחוב צפניה שבצפון העיר. בשעה 18:00 כינס גור את מפקדי

⁷² נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 135; גולן, מלחמה בשלוש חזיתות, עמ' 217.

⁷³ זלמנוביץ (עורך), לכבוש את ההר, עמ' 153–154; גולן, מלחמה בשלוש חזיתות, עמ' 218.

הגדודים לתדרוך שבמהלכו הטיל על כל אחד מהמג"דים את משימת יחידתו, אולם לא ניתנה פקודת מבצע חטיבתית שבה נחשפו כל המפקדים לכלל משימות החטיבה. המשימות שהועיד המח"ט לשלושת הגדודים היו אלה:

- גדוד 66 יבקיע בגזרת בית הספר לשוטרים ויכבוש את גבעת התחמושת ואת מלון אמבסדור;

- גדוד 71 יפרוץ בגזרת נחלת שמעון, יכבוש את ואדי ג'וז ואת המושבה האמריקאית ויגיע לקרבת מוזאון רוקפלר;

- גדוד 28 יעבור דרך גדוד 71 ויכבוש את השכונות שמצפון לחומת העיר העתיקה וכן את מוזאון רוקפלר.⁷⁴ בהתייחסו לצנחני גדוד 28 הוותיק בחטיבה כתב גור בספרו: "אך טבעי הוא לשמור למענם את הזכות לפרוץ את חומות העיר-העתיקה, ולהיות ראשונים על הר-הבית".⁷⁵

לפי התייעוד של גור ושל משתתפי התדרוך הנוספים, במשימות שהוטלו על גדודי החטיבה, לא צוינה כלל משימת ההתחברות להר הצופים, אולם בעדויות של לוחמי הצנחנים צוין בפירוש כי בתדריכים שלפני הקרב נאמר להם שמטרתם היא להציל את הר הצופים.⁷⁶

אי-משיכת מודיעין בסיסי מחטיבה 16 על יעדי האויב,⁷⁷ שהתבצר והתכונן שנים רבות לבלימת הבקעה ישראלית, משך הזמן הקצר עד מאוד שעמד לרשותם לעריכת תצפיות וסיורים להכרת גזרות הלחימה ולתדרוך הכוחות, מחסור בצידוד לחימה שהוכן להצנחה ולא הגיע ליעדו – כל אלה מנעו מחטיבת הצנחנים לקיים נוהל קרב כהלכתו. עם רדת הערב הייתה ירושלים שרויה בהאפלה, והניווט ברחובותיה היה בעייתי. בתום אישורי התוכניות למג"דים הגיע מח"ט 55 עם קציני מטהו למפקדת חטיבה 16 בבית הספר ע"ש אוולינה דה-רוטשילד שבשכונת רחביה, ושם, בחדר הטבע, הציג למפקד פקמ"ז את תוכניתו בשעה 20:25. לדבריו, יוכל להתחיל

⁷⁴ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 188.

⁷⁵ משימת גדוד 66 הייתה לכבוש את בית הספר לשוטרים ואת גבעת התחמושת; ומשימת גדוד 71 הייתה לכבוש את שכונת שיח' ג'ראח, את השכונה האמריקאית ואת שכונת ואדי ג'וז, ו"כוננות לכיבוש העיר העתיקה ו/או התחברות להר הצופים". גור, **"הר הבית בדינו!"**, עמ' 61, 76.

⁷⁶ בפקודת המבצע שנתן סגן יורם אלישיב, מפקד המחלקה בגדוד 66, לחייליו לפני הקרב בגבעת התחמושת הוא אמר: "המשימה של הגדוד היא להגיע להר הצופים". יקי חץ, **טבילת אש: קרב גבעת התחמושת מעיניו של לוחם פשוט**, כפר קאסם: הוצאת ליאור שרף, 2022, עמ' 12; עדות נחמיה זרחוביץ, לוחם בגדוד 66, אוסף המחבר.

⁷⁷ אביטל, **67, ירושלים, מלחמה**, עמ' 362.

במבצע בין שעה 23:00 לחצות.⁷⁸ לפי סיכומי המחלקה להיסטוריה, במפגש זה אישר נרקיס את תוכניתו של מח"ט 55, ובכך ניתנה גושפנקה רשמית להקצאת שני גדודים לעבר העיר העתיקה, בניגוד לתוכנית המטכ"לית המוכתבת,⁷⁹ ולהקצאת גדוד אחד בלבד לחבירה להר הצופים. אישורו של נרקיס לתוכניתו של מח"ט 55 נתן אור ירוק לשינוי המשימה המקורית. לימים כתב נרקיס:⁸⁰

שקלתי במוחי את התכנית. מפקד החטיבה הבין היטב את הדברים שאמרתי לו ברמלה, "למשוך ימינה ולהיות בכוננות לכניסה לעיר העתיקה". הוא הטיל רק גדוד אחד למשימה "הרשמית" של החטיבה, פריצת הדרך אל הר-הצופים, ואילו את עיקר החטיבה, שני גדודים ואת פלוגת הסיור, יעד "למשיכה ימינה", אל החומות... אמרתי: "התכנית מאושרת. קחו את היעדים האלו ונראה איך יתפתח... ואתה, מוטה, חשוב כל העת על העיר העתיקה!"

המחשבה כי אפשר שנקרית שעת כושר היסטורית לשחרור העיר העתיקה התעוררה כבר בשעות לפני הצהריים ב־5 ביוני. לארבעה מבכירי הפיקוד העליון הייתה זיקה אישית עמוקה לסוגיית ירושלים במלחמת העצמאות: יגאל אלון שהיה מפקד הפלמ"ח ומבצע 'דני', דיין – מפקד חטיבת עציוני (חטיבה 6), הרמטכ"ל יצחק רבין – מפקד חטיבת הפלמ"ח הראל, ונרקיס – סגן מפקד גדוד 'הפורצים' בהראל, שהיה אחראי להשתלטות על שער ציון ולנסיגה ממנו, שתרמה לנפילת הרובע היהודי. אורי בן-ארי, מח"ט 10, ואליעזר אמיתי, מח"ט 16, היו מפקדי פלוגות בחטיבת הראל בתש"ח.

בשעה 20:00 השלימה חטיבה 16 את כיבוש מוצב 'הפעמון', ראשית איגופה של העיר העתיקה מדרום, אולם ישיבת הממשלה בנושא כיבוש העיר העתיקה שנערכה באותו הזמן הסתיימה ללא החלטה.⁸¹ בחפ"ק החטיבה הירושלמית על גג בניין ההסתדרות בעיר הסביר נרקיס בשעה 21:30 את מטרות המבצע, "ולא השאיר ספק לגבי כוונתו להשתלט על כל ירושלים", כתב גור, והוסיף:

78 גור, "הר הבית בידו!", עמ' 69.

79 זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 189–190.

80 נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 155.

81 זרחוביץ ולנגוצקי, בעקבות, עמ' 304; זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 155; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 219–220.

בשעה זו היתה חטיבת השריון [10] בתנועה מהירה על רכסי נבי-סמואל והיה יסוד לתקווה שעם בוקר תהיה שרשרת הרים חשובה זאת בידיה. נוכחותה שם תסלק כל איום למתקפה ירדנית על הר- הצופים ותפתח אפשרויות תמרון לרמאללה צפונה, ליריחו מזרחה ולהר- הצופים **ולירושלים-העתיקה** [הדגשת המחבר], דרומה. חטיבת ירושלים [16] תפעל בדרום-ירושלים ואנחנו, הצנחנים, נשתלט על צפונה, במגמה להיכנס לעיר-העתיקה".⁸²

דברי גור על סילוק, כביכול, של איום תקיפת הר הצופים מעוררים תמיהה, שכן האיום העיקרי על מובלעת הר הצופים היה הטנקים הירדניים שהתקדמו אל אגפו הדרומי של הר הצופים על ציר יריחו-ירושלים, מרחק של יותר מ-10 ק"מ מדרום-מזרח לחטיבה 10 ומעברו השני של קו פרשת המים.

שעת השי"ן

הנגזרת האופרטיבית מהחלטת נרקיס לאשר את תוכניתו של מח"ט 55 להבקעה לילית הייתה ויתור על ריכוך אווירי מקדים, שנכלל בתוכנית 'פרגול' במהדורותיה השונות. נרקיס קבע בשעה 20:25 ששעת השי"ן תהיה "בין 23:00 ל-24:00 (מותנה בפתרון הבעיות הלוגיסטיות)".⁸³ מכאן ועד השעה 01:30 ב-6 ביוני התנהלה מסכת דחיות, ביטולים ואישורים בין המח"ט, מפקד פקמ"ז והמטכ"ל שבמועדיהם קיימים הבדלים מסוימים בגרסאות השונות שבמחקרי המחלקה להיסטוריה, אולם הם אינם סותרים את כרוניקת האירועים. בעצם אותן השעות ניטש ויכוח נוקב בישיבת הממשלה בראשות אשכול על המשך המלחמה, ובשעה 01:35 ב-6 ביוני החליטה הממשלה להטיל על צה"ל לכבוש את מזרח ירושלים ואת הגדה המערבית.⁸⁴

התארגנות גדודי הצנחנים בשעות הערב התעכבה מאוד בגלל מחסור קריטי בעזרי מודיעין (מפות, מרשמי מוצבים ירדניים, תצלומי אוויר) ובאמצעי לחימה. סגן הרמטכ"ל ורמ"ח המבצעים טענו בקד"ם הרמטכ"ל שנערך בשעה 21:15, שחטיבה 55 אינה מוכנה, להערכתם, להתקפת לילה מורכבת בשטח בנוי, וכי יש לדחות את שעת השי"ן כדי לבצע את הריכוך האווירי המקדים (במיוחד בגבעת התחמושת) וכדי להסתייע בגיבוי של

⁸² גור, "הר הבית בדינו!", עמ' 71.

⁸³ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 190.

⁸⁴ גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 231.

חטיבה 10 שאמורה להגיע לצפון ירושלים. הרמטכ"ל קיבל את עמדתם, ובשעה 22:35 הורה לדחות את התקפת חטיבה 55 לבוקר, והטיל על סגן את המשך הטיפול בלחימה בירושלים.⁸⁵ באותה השעה הציע גם רמ"ט פקמ"ז לדחות את שעת השי"ן לאור הבוקר, אולם נרקיס – בתמיכת מח"ט 55 – התנגד. בשיחת טלפון עם סגן הרמטכ"ל בשעה 23:20 חזר נרקיס על עמדתו כי יש לתקוף בלילה ללא ריכוך אווירי.⁸⁶ לדבריו, תקיפה לילית של חטיבה 55 תשבש התקפת-נגד שהירדנים מכינים, להערכתו, והוסיף כי מהר הצופים מזהים כבר את תנועת חטיבה 60 הירדנית.⁸⁷ בעדות משנת 1973 אמר נרקיס:

אשר לח"א [חיל האוויר] שלנו בלילה הראשון. תארתי לכם את החשש שלי משריון שהיה בבקעת הירדן. השריון באמת עלה, מכיוון שלא היו לנו בכלל מטוסי סיור [...] מקור האינפורמציה הכמעט יחיד שהיה לנו, היה ה'מלך' של הר-הצופים אשר מתצפית על השטח, משטח האוניברסיטה שעל ההר, יכול היה לראות כמה עיקולים של הדרך העולה מבקעת הירדן.⁸⁸

בספרו כתב נרקיס: "לא הייתי בטוח אם [חטיבה 10] תגיע ליעדה עם שחר, והירדנים עלולים היו להגיע עם הפאטונים שלהם לאזור תל אל-פול ולהתקיף את הר-הצופים ללא הפרעה".⁸⁹ סגן הרמטכ"ל שלל את פניית נרקיס והורה לדחות את שעת השי"ן לאור הבוקר הראשון (שעה 04:05), במקביל להתקפת חטיבה 10 ולאחר תקיפה אווירית. לדברי אלוף בר-לב, הדחייה תעניק לצנחנים גם כמה שעות חיוניות להתארגנות. בשעה 23:42 שוב ביקש מפקד פקמ"ז מסגן הרמטכ"ל להתחיל את ההתקפה החטיבתית בלילה, וסורב. לאחר מכן שוחח נרקיס עם מח"ט 55 ואז התברר לו כי בשלב זה פחת רצונו של אל"ם גור לפתוח בהתקפת לילה בגלל השתהות כוחותיו.⁹⁰ בעקבות כך הסכים נרקיס בשיחתו הטלפונית עם סגן הרמטכ"ל לאחר חצות

⁸⁵ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 192; גולן, "לירושלים", עמ' 220.

⁸⁶ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 193; זרחוביץ ולנגוצקי, **בעקבות**, עמ' 203–204; נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 158.

⁸⁷ גולן, "לירושלים", עמ' 221–222.

⁸⁸ דברי אלוף (במיל') עוזי נרקיס, **רב-שיח בנושא שחרור ירושלים**, 30 במאי 1973, יד יצחק בן-צבי (ירושלים), א"צ 1076–192/1974, עמ' 28.

⁸⁹ נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 157.

⁹⁰ גולן, "לירושלים", עמ' 222.

לדחות את ההתקפה של חטיבה 55 לבוקר. כשהתקשר להודיע על כך לאל"ם גור, אמר לו המח"ט שהוא שוחח בשעה 00:30 עם המג"דים, והם התנגדו לדחייה מפני שבחסות החשכה יהיו פחות נפגעים ומשום שכבר קידמו את יחידותיהם לשטחי ההיערכות והן נתונות להפגזות ויש להן נפגעים רבים. לפיכך חזר נרקיס והתקשר למצפ"ה, ועוזר ראש האג"ם (זאבי), שמילא את מקום סגן הרמטכ"ל שפרש לישון, אישר לו ב-01:30 לקבוע את שעת השי"ן ("ההחלטה שלך"). נרקיס בישר למח"ט 55 על קבלת האישור ואמר לו: "יש אישור! 'ש' בשעה 02:00 בבוקר. משוך ימינה לרוקפלר".⁹¹ בדבריו לא התייחס כלל נרקיס לחבירה להר הצופים. לגרסת סגן הרמטכ"ל, בשעה 01:00 העירו נרקיס משנתו וביקש להקדים את שעת השי"ן, והוסיף כי לדברי נרקיס "הצנחנים מבקשים לתקוף עכשיו [...] והוא בעד. אמרתי לו 'בסדר'. [...] בדיעבד אני הייתי תוקף עם שחר, אבל בלילה כשאומרים לך המח"ט והמג"דים והאלוף שישב איתם, והוא ישב איתם פיזית כי החבר'ה שהם צנחנים מבקשים לתקוף בלילה, אתה לא אומר 'לא'".⁹² מתוקף הנסיבות, המג"דים לא ישבו בצוותא עם המח"ט (המח"ט הגיע אל כל מג"ד בנפרד לתדריך אישי), ומפקד פקמ"ז לא נפגש פיזית עם מי מהמג"דים.⁹³

הבקעה לילית

בחצות ליל 5–6 ביוני החלו כוחות החטיבה לנוע לשטחי ההיערכות הגדודיים תחת הפגזת מרגמות עזה: גדוד 66 – לשכונת הבוכרים, גדוד 71 – לשכונת בית ישראל, וגדוד 28 – לבניין ההסתדרות וממנו לשכונת בית ישראל.⁹⁴ שתי תקיפות אמנעה של חיל האוויר נגד כוחות ירדניים בח'אן אל-אחמר ובציר מיריחו לבמת ההר נערכו בין 01:00 ל-01:45, ולמרות הדיווח המודיעיני בשעה 03:00 כי חטיבה 60 הירדנית עולה לעבר ירושלים וחרף פניות מפקד פקמ"ז למצפ"ה לתקיפות אמנעה של חיל האוויר, פסק הסיוע האווירי, והתחדש בהוראת סגן הרמטכ"ל משעה 04:30 עד 05:55 על מטרות מחטיבה 60 בציר מח'אן אל-אחמר.⁹⁵ עיכובי ההתארגנות גרמו

⁹¹ שם, עמ' 222–223; זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 194; נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 161–163.

⁹² עדות רב-אלוף חיים בר-לב, 22 בנובמבר 1970, עמ' 9, בתוך: גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 220–221; גולן, "לירושלים", עמ' 220–221.

⁹³ אביטל, **67, ירושלים, מלחמה**, עמ' 369.

⁹⁴ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 194.

⁹⁵ גולן, "לירושלים", עמ' 223; אביטל, **67, ירושלים, מלחמה**, עמ' 482–483.

לדחיית שעת השי"ן לשעה 02:30, וההתקפה החטיבתית החלה ללא ריכוך אווירי מקדים.⁹⁶ לפי גרסה נוספת ממחקרי המחלקה להיסטוריה, ההתקפה החטיבתית החלה בשעה 03:10,⁹⁷ כשעה בלבד לפני הפצעת אור השחר בשעה 04:05 לפנות בוקר. גרסה זו מעצימה את השאלה אם לא היה נכון להמתין עד עלות השחר כדי לאפשר ריכוך אווירי של היעדים במשך שעותיים כמבוא לתחילת ההבקעה הקרקעית. נמצא אפוא כי הקרבות הקשים ביותר לכיבוש המוצבים הירדניים נערכו ללא יתרון החשכה הלילית, שבגינו דרש מח"ט 55 להקדים את ההבקעה החטיבתית.

בשעה 05:00 השתלט גדוד 66 על מתחם מלון אמבסדור, שנמצא 600 מטר ממובלעת הר הצופים, ובשעה 06:15 סיים הגדוד לכבוש בקרב עקוב מדם את גבעת התחמושת.⁹⁸

גדוד 71 פתח פְּרָצָה למעבר הגדוד מדרום לגזרת ההבקעה של גדוד 66, אל מול הפתח בחומת הבטון שבנו הירדנים במקביל לדרך שכם – בדרכו לכיבוש המושבה האמריקאית, שכונת באב א־זהרה ושכונת ואדי ג'וז. לקראת השעה 07:00 השלים הגדוד את משימותיו ונערך סמוך למוזאון רוקפלר ולחומת העיר העתיקה.⁹⁹

גדוד 28, ששימש בשלב ההבקעה כעתודה חטיבתית, נערך לתנועה אחרי גדוד 71 בדרך שכם כדי לכבוש את מוזאון רוקפלר ולהיות נכון לפרוץ לעיר העתיקה. בשעה 04:00 בערך פרצו כוחות הגדוד לדרך שכם, ולאחר הסתבכות בקרבות מדממים בשטחים הבנויים כבשו בשעה 08:00 את המוזאון.¹⁰⁰

חטיבה 55 ספגה מהלומה חמורה בקרבות ההבקעה. 36 לוחמים מגדוד 66 נהרגו בקרב באזור גבעת התחמושת; 44 לוחמים מגדוד 71, מגדוד 28 וממפקדת החטיבה נהרגו בקרבות בשכונות שמצפון לחומת העיר העתיקה. לאחר כיבוש היעדים התארגנו הגדודים לפינוי ההרוגים והפצועים הרבים, להתחמשות מחודשת ולהשבת הכוחות לכשירות מבצעית. האיום על מובלעת הר הצופים הסתיים רק עם סיום השמדת השריון הירדני על ידי

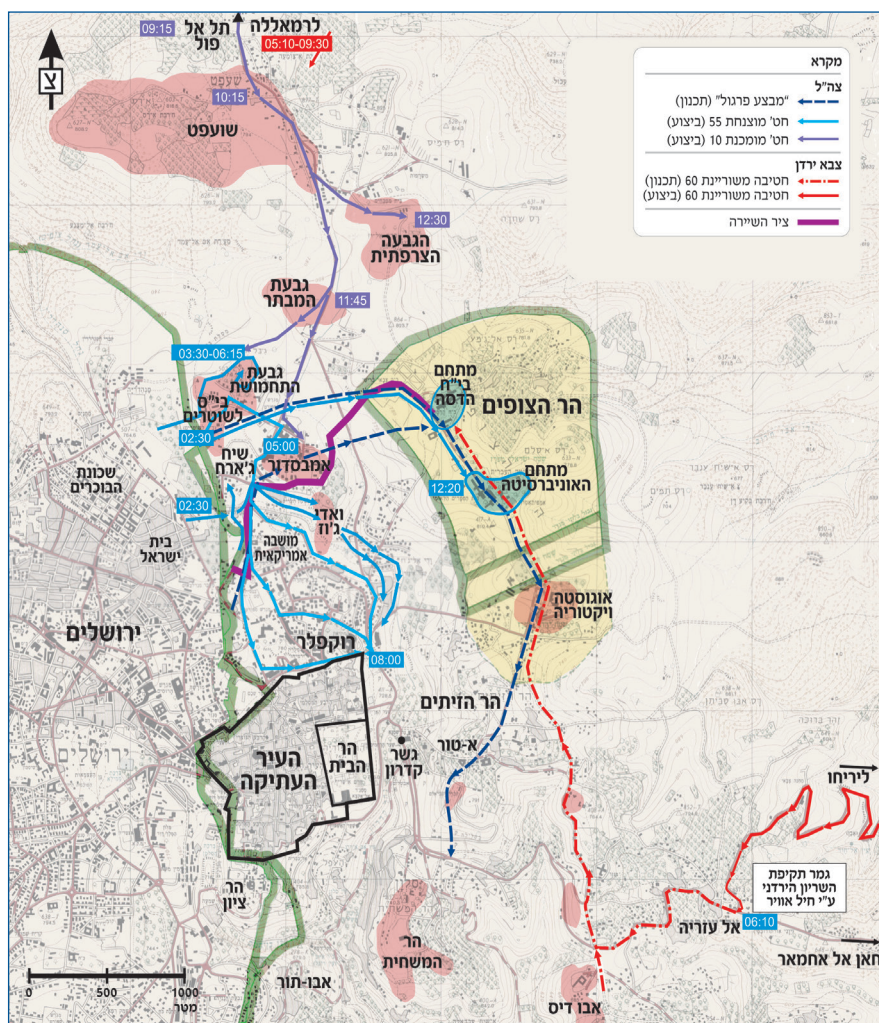
⁹⁶ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 195-196.

⁹⁷ גולן, "לירושלים", עמ' 223; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 235.

⁹⁸ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 202-207.

⁹⁹ שם, עמ' 209, 215.

¹⁰⁰ שם, עמ' 215, 222-224; זרחוביץ ולנגוצקי, **בעקבות**, עמ' 307.

זירת המערכה, יום שלישי, 6 ביוני 1967 (באדיבות המחבר).

מטוסי חיל האוויר, בשעה 06:00 ב־6 ביוני, דהיינו, מובלעת הר הצופים הייתה תחת איום ירדני ממשי במשך 18 שעות.

עם התחלת התמוטטות מערך האויב הירדני במרחב ירושלים שינה מטה פקמ"ז בשעה 07:15 את גבולות הגזרה הבין־חטיבתיים. לאחר השינוי עדיין נשארו גבעת המבצר והגבעה הצרפתית – שטרם נכבשו – בתחום אחריותה של חטיבה 55.

מח"ט 55, שכוחותיו השתלטו על השטח עד לפינת 'מגדל החסידות' שבצפון-מזרח חומת העיר העתיקה, שב והעלה בפגישתו עם נרקיס בשעה 08:00 את סוגיית כיבוש העיר העתיקה. נרקיס תמך בהתלהבות בהצעתו והעלה דרישה בנדון למטכ"ל. בחפ"ק החטיבתי החלו תכנוני הפריצה לעיר העתיקה, אך בדיון שנערך בשעה 08:20 במצפ"ה, בהשתתפות דיין, רבין ובכירי המטכ"ל, ה'נחה שר הביטחון לסיים קודם לכול, עד רדת הערב, את החבירה להר הצופים ואת כיבוש הר זיתים כדי לכתר את העיר העתיקה, אך אסר להיכנס לתוכה. במהלך הדיון (08:26) ע'דכן רמ"ח האוויר כי מטוסים פוגה השמידו כ-60 טנקים ירדניים בציר שמיריחו לירושלים.¹⁰¹

בשעה 12:30 השלימה חטיבה 10 את כיבוש גבעת המבתר והגבעה הצרפתית, ובאותה העת חבר כוח מחטיבה 55 לכוח שבמובלעת הר הצופים.¹⁰² החבירה בין חטיבה 10 ובין חטיבה 55 נערכה בשעה 14:30 בשכונת שיח' ג'ראח.¹⁰³

בספרו עב הכרס של גור, **"הר הבית בידינו!"**, הופיעו שני משפטים בלבד על החבירה למובלעת הר הצופים, שהייתה היעד הראשון במעלה של הפיקוד העליון ליציאה למלחמה בירושלים: **"האלוף [נרקיס] נמצא עם שר-הביטחון בסיור בהר-הצופים. דורון, סמג"ד 66, אשר הושאר על-ידי המג"ד [יוסי יפה] לפקד על כוחות הגדוד בסביבת 'אמבסדור', התלווה אל הסיור עם כוח ליווי"**.¹⁰⁴ זאת ותו לא. המטרה האסטרטגית שהוטלה על מח"ט 55 בפרוץ המלחמה זכתה להערות אגב סתמית וסתומה בספר המגולל בפרטי פרטים את לחימת חטיבת הצנחנים בירושלים: האם האלוף ושר הביטחון **"נמצאו בסיור" בהר הצופים לפני ההתחברות עם פלוגת ההר? האם סמג"ד 66 "התלווה" אליהם ככוח אבטחה? מי היה אותו "כוח ליווי" ומה היה הרכבו? ייתכן שהתייחסות אגבית זאת נועדה לטשטש את התעלמותו של גור מפקודת ההתחברות להר הצופים – המשימה שעמדה בראש מעייני המטכ"ל בפרוץ המלחמה – משעות הבוקר ב-5 ביוני ועד**

¹⁰¹ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 215, 225–226; גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות**, עמ' 236–238.

¹⁰² זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 229–230.

¹⁰³ זרחוביץ ולנגוצקי, **בעקבות**, עמ' 306.

¹⁰⁴ גור, **"הר הבית בידינו!"**, עמ' 258.

למחרת, בשעה 12:30 ב־6 ביוני. עדותו המאוחרת של סמג"ד 66, סא"ל דורון מור, תורמת להשלמת לקונה זאת:¹⁰⁵

אחרי שסיימתי את פינוי הפצועים וההרוגים מגבעת התחמושת קרא לי יוסי יפה [המג"ד] לקבל את הפיקוד כי הוא יוצא לקב' [לקבוצת] פקודות ב"רוקפלר". הגעתי למלון "אמבסדור", ואחרי זמן מה [12:20] הגיע אלי ג'יפ בו נוהג עוזי נרקיס, לידו יושב משה דיין ומאחורנית מתנשאת דמותו הארוכה של עזר ויצמן. עוזי פנה אלי ואמר לי שהם רוצים להגיע להר הצופים כדי לתכנן משם את המשך כיבוש העיר העתיקה. אמרתי לו שאמנם התצפיות שלנו הודיע[ו] לנו שבשטח ממזרח לנו אין חיילים ירדניים, אבל הציר טרם טוהר ועדיין לא התחברנו להר הצופים כי לא קיבלנו פקודה לעשות זאת [הדגשת המחבר]. עוזי השיב לי בקיצור "אז טהר לנו אותו".

לא היה לי כוח זמין תחת היד כי כולם היו מפוזרים בבתי שיח ג'ראח ועוזי נרקיס מיהר מאד, לכן לקחתי ג'יפ תול"ר אחד (את השני השארתי "להגן על צפון ירושלים", כי חטיבה 10 עוד לא התחברה אלינו אז), העמסתי עוד כמה מחסניות ורימונים ואמרתי לנהג "סע מהר ואל תעצור: אם יהיה צורך – אני כבר אלחם". הבחור שם רגל כבדה על הגז, תפסתי בכל כוחותיי את דופן הג'יפ כדי לא לעוף ממנו, ותוך דקות היינו במחסום הר הצופים. אנשי המחסום פירקו אותו במהירות רבה ונפלו על צווארנו בשמחה אדירה.

וכך, בשעה 12:25 ב־6 ביוני הושלמה משימת ההתחברות ליחידת מצוף במובלעת הר הצופים. שר הביטחון, ראש אג"ם אלוף עזר ויצמן ומפקד פקמ"ז נרקיס עלו על גג הספרייה הלאומית בקמפוס האוניברסיטאי לדון בהמשך המערכה. נרקיס ביקש את אישור השר לתקיפה מיידית של העיר העתיקה, אולם דיין מיאן לפנייתו כדי למנוע נפגעים בלחימה בשטח בנוי והשאיר בתוקפה את הוראתו לכתרה.¹⁰⁶ רק למחרת, בבוקר 7 ביוני, נכבש רכס הר הזיתים, ולאחר מכן שחררו לוחמי חטיבה 55 וחטיבה 16 את העיר העתיקה.

¹⁰⁵ מכתב דורון מור, סמג"ד 66, ליוסי לנגוצקי, 29 באוקטובר 2007, אוסף המחבר.

¹⁰⁶ זלמנוביץ (עורך), *לכבוש את ההר*, עמ' 230; גולן, *מלחמה בשלוש חזיתות*, עמ' 241.

צנחנים מסתערים מצומת רוקפלר לעבר הר הצופים, יום רביעי, 7 ביוני 1967, 08:30 (צילום: יחזקאל שמר [רוסטאקר]; באדיבות המחבר).

משימת החטיבה

המפתח לניתוח מהלכי חטיבה 55 ביממת לחימתה הראשונה בירושלים נעוץ בהגדרת המשימה שהוטלה עליה. משנות ה-50 התבססה תוכנית המגירה בצה"ל לכיבוש העיר העתיקה על הכנעתה בכיתור באמצעות השתלטות על הרכסים שממזרח לעיר. הכוונה הייתה להימנע מהסתבכות בלחימה בשטח בנוי הכרוכה בנפגעים רבים ולהימנע מפגיעה באתרים מקודשים בעיר. בפרוץ מלחמת ששת הימים הטיל הפיקוד העליון על חטיבות הראל וחטיבה מוצנחת 55 לחבור להר הצופים בגלל החרדה העמוקה לגורל המובלעת. לאור הנחייתו המפורשת של שר הביטחון, הטיל מפקד פקמ"ז על מח"ט 55 בצהרי 5 ביוני (15:05) באורח חד-משמעי את משימת החטיבה – חבירה להר הצופים. בסיום הפקודה הוסיף נרקיס: "זכור את העיר העתיקה. אתה מוכרח למשוך ימינה לכיוון [מוזאון] רוקפלר". אמירה זו הייתה בגדר המלצה כתוספת למשימת החבירה להר הצופים.

המח"ט גור – כנראה שעל דעת נרקיס – לא ביצע את משימת החבירה למובלעת הר הצופים והמירה במשימת כיבוש העיר העתיקה שבוצעה

במחיר קרבות מדממים בשכונות שמצפון לחומה בואכה מוזאון רוקפלר. שינוי המשימה בא לביטוי כבר בפקודת המבצע החטיבתית שנתן המח"ט למפקדי הגדודים ב־5 ביוני בשעה 17:30 בחפ"ק שברחוב צפניה. בפקודה זו לא הוטלה על אף כוח של חטיבה 55 משימת חבירה למובלעת הר הצופים, והיעד המערכתי בתוכנית החטיבתית היה להגיע למוזאון רוקפלר בכוונה שישמש מקפצה לחדירה לעיר העתיקה דרך שער הורדוס ושער האריות. נרקיס אישר בדיעבד את התוכנית. מהלך זה השאיר את מובלעת הר הצופים חשופה לחלוטין לאיום הירדני עד לבוקר 6 ביוני שעה שחיל האוויר סיים לפגוע קשות בחטיבת שריון 60 הירדנית.

החבירה הפיזית למובלעת הר הצופים בוצעה, כאמור, רק בצהרי 6 ביוני. יודגש כי חבירה למובלעת הר הצופים במקום כיבוש השכונות שמצפון לעיר העתיקה, לא רק שלא הייתה פוגעת באפשרות שחרורה, אלא הייתה עשויה לאפשר את הכניעה במספר אבדות קטן לאין שיעור, אם מובלעת הר הצופים הייתה מנוצלת, כפי שתוכנן שנים רבות, כמקפצה להמשך השתלטות על רכס הר הזיתים, שהוחזק בידי כוחות ירדניים מזעריים.

השתלשלות האירועים – משלב הטלת המשימה עד קבלת האישור להקדמת שעת השי"ן ב־6 ביוני בשעה 01:30 – מעוררת שאלה מהותית: האם שונתה בכלל המשימה שהוטלה על חטיבה 55 לחבור להר הצופים? משאלת מפתח זו נגזרות שאלות נוספות: האם הוגדרה משימה חדשה, ומהי? מי שינה את המשימה המקורית, ועל מי מוטלת האחריות הפיקודית לשינויה? מה היו סיבות השינוי, ומה היו תוצאותיו? בנוסף, מעוררת סוגיית המשימה של חטיבה 55 גם את השאלה האם נעשה ניסיון לשכתוב ולטיוח הפרשה.

הגדרת המשימה

בצהרי 5 ביוני התייצב מח"ט 55 בלשכת מפקד פקמ"ז ברמלה לקבלת פקודה. סא"ל מנחם רק-עוז, קצין הקישור של ענף ההיסטוריה במטה הפיקוד, השתתף בפגישה זו ורשם את נוסח דברי נרקיס למח"ט גור בעת אמירתם: "אתה מקבל משימה לקחת את ביה"ס לשוטרים, שייך ג'ראח ולהגיע לאוגוסטה ויקטוריה ולמבתר [גבעת המבתר]. כלומר לפרוץ בצפון ירושלים כדי להשיג קשר עם הר-הצופים מצפון או מדרום".¹⁰⁷

¹⁰⁷ שמואלביץ, חטיבה 55 במלחמת ששת הימים, עמ' 10.

במחקר הראשון שנכתב בענף ההיסטוריה בנושא זה צוין כי בכנס סיכום המלחמה בפקמ"ז, שנערך בספטמבר 1967, אמר נרקיס:

כשמוטה הגיע, הוא קיבל תדרוך רק לגבי הר-הצופים. אך הוספתי ואמרתי לו: אל תשכח את העיר העתיקה. מוטה השיב: בסדר "אני מייעד גדוד לעשות זאת". אמרתי לו שלא יעשה זאת כי יש לי פקודה מפורשת מהמטכ"ל שלא לעשות זאת". זאת הייתה גם גרסת קצין האג"ם הפיקודי [אריק רגב] שאמר כי נושא ירושלים העתיקה לא נכלל בלשון הפקודה של האלוף.¹⁰⁸

בדו"ח הפיקודי שנכתב באותו החודש כתב נרקיס: "משניתנה לפיקוד מרכז חטיבה 55 ת"פ, היה ברור לי שירושלים יכולה להיות בידניו, כולל העיר העתיקה. על כן, עם הגעתו של מח"ט 55 לפיקוד הוריתי לו לכבוש את בי"ס לשוטרים ושיח ג'ראח, ולתכנן את כיבוש העיר העתיקה [הדגשת המחבר]."¹⁰⁹ כלומר, בגרסתו מספטמבר 1967, ההוראה למח"ט 55 באשר לכיבוש העיר העתיקה, הייתה הוראה לתכנון ולא לביצוע. בכינוס מפקדי המערכה בירושלים שנערך במאי 1973 נימק נרקיס את שיקולי פקודתו:

הר הצופים היה רגיש מבחינה זו שהיה מובלעת בתוך שטח ערבי והיתה לי הרגשה כי הלגיון יתנכל לו, כיוון שהוא טרף קל ולנו קשה להגיע אליו. [...] היתה זו נקודה רגישה, וחשבתי שאם היא תכבש, זה יכול להיות מכה, קודם כל למוראל שלנו וכמו כן לפרסטיג' של המדינה [...] ההוראה היתה, משנפתחה האש, לשים לב לכל מה שקורה בהר הצופים. [...] מפקד החטיבה, מוטה גור, התייצב אצלי בפיקוד. הפקודה היתה עתה פשוטה – **לפתוח את הדרך מירושלים להר הצופים** [הדגשת המחבר]. [...] כל הזמן היתה מעלינו חרב הפסקת האש. לכן אמרתי לו ל-מח"ט – אתה פותח את הדרך להר הצופים, ואח"כ תמשוך ימינה עד רוקפלר.¹¹⁰

¹⁰⁸ שם. בדיון המסכם של סיור המפקדים בנתיבי קרבות מלחמת ששת הימים בירושלים שנערך ב-27 ביוני 1967, ציין האלוף כי המאבק המדיני הקשה התחולל בנושא העיר העתיקה, וכי לחציו בעניין זה נענו שלוש פעמים ב"לאו מפורש". גם קצין האג"ם הפיקודי אמר בדו"ח שלו כי נושא ירושלים העתיקה לא נכלל בלשון הפקודה של האלוף אשר התייחסה רק להתחברות אפשרית עם הר הצופים. **פיקוד מרכז במלחמת ששת הימים – תמצית**, מה"ד – מחלקת היסטוריה, פברואר 1970, א"צ 59-58, עמ' 1302-192/1974.

¹⁰⁹ אלוף עוזי נרקיס, מפקד פקמ"ז, "סקירת המבוא", דוח הסיכום של פיקוד המרכז, ספטמבר 1967, עמ' 3, בתוך: זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 183 (הערות שוליים 296).

¹¹⁰ דברי אלוף (במיל') עוזי נרקיס, **רב-שיח בנושא שחרור ירושלים**, 30.5.1973, יד יצחק בן-צבי (ירושלים), א"צ 1076-192/1974, עמ' 3 ו-13.

מח"ט הצנחנים, אל"ם מוטה גור, במוזיאון רוקפלר (צילום: במחנה; באדיבות המחבר).

בספרו של נרקיס על המלחמה בירושלים, שיצא לאור בשנת 1975, הוא סיכם את נוסח המשימה שהטיל על מח"ט 55 עם פרוץ המערכה כלהלן:

הר-הצופים בסכנה. משימתך כיבוש שייך-ג'ראח ובית-הספר לשוטרים כדי להתחבר עם ההר. [...] **המשימה היא להתחבר עם ההר** [הדגשת המחבר], אך זכור את העיר העתיקה. עליך למשוך ימינה לכיוון מוזיאון רוקפלר **כדי שתהיה נכון בכל עת לפרוץ את החומה ולכבוש את העיר העתיקה** [הדגשת המחבר]. עד לאותו רגע לא העלה איש על שפתיו במפורש את השם: **העיר העתיקה**. כיבושה לא נכלל בשום תכנון מוקדם שהכרתי. תמיד נאמר: "כיבוש העיר העתיקה יתבצע לפי פקודה מיוחדת".¹¹¹

גרסאותיו השונות של מח"ט 55 באשר למשימה החטיבתית שהוטלה עליו אינן עולות בקנה אחד עם גרסאות מפקד פקמ"ז ואף סותרות לא אחת את עצמן. בסיכום החטיבתי של המלחמה שנערך בקיץ 1967 העיד גור על הפקודה שקיבל מנרקיס:

כל השיחה נמשכה 3–4 דקות, והמשימה היתה די כללית כי היה ברור להם [לאלוף נרקיס ולקצין האג"ם הפיקודי] שאני מתמצא באזור

¹¹¹ נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 119–120.

ירושלים. הגדרת המשימה היתה לפרוץ באזור צפון ירושלים קשר עם הר הצופים, לאור היום לשטח הפתוח, ורציתי להיות במצב של כוונות לעיר העתיקה]. המשימה כפי שהוגדרה לפני שיצאתי מהחדר [לשכת מפקד הפיקוד] היתה לפרוץ באזור ביה"ס לשוטרים שיח' ג'ראח, להשתלט על השטח הפרוץ (הפתוח?) על רוקפלר, ולהיות במצב של כוונות להכנס לעיר העתיקה. גם עיקר מאווייו של האלוף היו נתונים לצד הזה של העיר העתיקה. לכן הוא קיבל את הנימוקים שלי לא להיכנס לשטח הפתוח **ולא לעלות להר הצופים** [הדגשת המחבר].¹¹²

מדברי גור שלעיל עולה שהפגישה "נמשכה 3–4 דקות" ולפני שיצא מהחדר הוגדרה לו משימה "די כללית" הכוללת "קשר עם הר הצופים", אבל האלוף, לכאורה קיבל את נימוקיו "לא לעלות להר הצופים". במילים אחרות, מח"ט 55 טען שהאלוף אישר לו שלא לבצע את פקודת החבירה שהטילו עליו שר הביטחון והרמטכ"ל. גם מחוץ למסגרת החטיבתית השמיע גור את גרסתו הבעייתית. בכנס המערך המוצנח שנערך ב-28 באוגוסט 1967 הוא אמר ש"האלוף [נרקיס] הבהיר לו במפורש בשיחתם כי לאחר הפריצה [של בית הספר לשוטרים ושיח' ג'ראח] תהיה קדימות ראשונית למשימת ההתייצבות מול חומת העיר העתיקה (כלומר גם לפני ביצוע חבירה עם הר הצופים)".¹¹³ עדויות אלו מצויות בסתירה לעדויות אחרות, כולל שלו עצמו, והן נשמעות מופרכות. הייתה זו תחילתה של סגת עדויות וגרסאות נפתלת.

צורמות מכל ההגדרות שהעלה גור על אודות המשימה, שכביכול, הוטלה עליו בראשית המערכה על ירושלים הן המילים הספורות שהקדיש לנושא בספרו על המערכה בירושלים: "המשימה – כיבוש אזורים בנויים בירושלים. הגזרה – בית-הספר לשוטרים – מנדלבאום. ביקשתי מהאלוף שלא נטפל בגבעת המבתר ולהעדיף את רוקפלר והעיר-העתיקה. האלוף אישר. שנינו הבינונו את חשיבות המאורע ההיסטורי, ועוזי נרקיס נתן לי יד חופשית בפעולה בתוך העיר".¹¹⁴ מהגדרת המשימה בספרו של גור נעלמה לחלוטין החבירה להר הצופים, ובמקומה הוטלה על המח"ט, כביכול, משימת "כיבוש

¹¹² מפקדת פיקוד המרכז, **דוח סיכום מלחמת ששת הימים, ספטמבר 1967**, חלק ב', פסקה 5, עמ' 186, בתוך: שרגא גפני מענף היסטוריה, נספח "חטיבת חי"ר מוצנח 55 בכוונות", (ספטמבר 1970), א"צ 1059-192/1974, עמ' 25; עדות מוטה גור, "פקמ"ז, ששת הימים: חטיבת חי"ר מוצנח 55", (ספטמבר 1970, משוער), א"צ 4-901/1967, עמ' 186, בתוך: אביטל, '67, **ירושלים, מלחמה**, עמ' 357-356.

¹¹³ אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 196.

¹¹⁴ גור, **"הר הבית בידיו"**, עמ' 54.

אזורים בנויים בירושלים". יתרה מזו, למח"ט ניתנה, כביכול, "יד חופשית בפעולה בתוך העיר" ממש בזמן חרדתם הגדולה ביותר של שר הביטחון ושל הפיקוד העליון ממחטף ירדני של מובלעת הר הצופים וכאשר הדרג המדיני פעל להפסקת אש ולא נתן לצבא יד חופשית לפעולה בירושלים. היעלמותה המוזרה של משימת החבירה להר הצופים מנוסחו של מח"ט 55 באשר לפקודה שהאלוף נתן לו, כביכול, צורמת באי-אמינותה. נוסח זה עומד בסתירה לנוסחי הפקודה שהציג נרקיס במשך שנים רבות, וסותר את עדותו של נציג ענף ההיסטוריה שנכח בפגישת נרקיס וגור בעת מתן הפקודה.¹¹⁵

גם אם זכות האבהות על רעיון כיבוש העיר העתיקה הוקנתה לאלוף נרקיס מתוקף אמירתו למח"ט 55 "זכור את העיר העתיקה" כהמלצה לתכנון, הרי שאל"ם גור הוא שתרגמה לתוכנית מבצעית הלכה למעשה. האישור לשינוי בהגדרת המשימה ניתן, כאמור, בשעה 20:25 בחדר הטבע בבית הספר ע"ש אוולינה דה-רוטשילד כשמפקד פקמ"ז הכשיר את תוכניתו של מח"ט 55. עם מתן האישור הפך נרקיס למי שנושא באחריות לשינוי משימת הפיקוד העליון. מעמד אישור התוכנית שתיאר נרקיס ("שקלתי במוחי את התכנית. מפקד החטיבה הבין היטב את הדברים שאמרתי לו ברמלה, "למשוך ימינה ולהיות בכוננות לכניסה לעיר העתיקה". [...]) אמרתי: "התכנית מאושרת. [...] ואתה, מוטה, חשוב כל העת על העיר העתיקה!"¹¹⁶ יש לשער כי דברים אלה נועדו להציגו רטרואקטיבית כהוגה רעיון שחרור העיר העתיקה ולנכס לעצמו את המהלך. שניהם – מפקד פקמ"ז ומח"ט 55 – ידעו היטב כי התוכנית החדשה הפרה את משימת החבירה להר הצופים, וסתתה מהרציונל של תוכנית כיתור העיר העתיקה. שניהם ידעו היטב שדחיית שעת השי"ן הסופית (02:30) תקדים בשעה בלבד את המועד שבו תוכל להתחיל תקיפה אווירית; שניהם היו אמורים לדעת היטב שריכוך אווירי של שעתיים, שתוכנן שנים רבות, היה עשוי להקל מאוד על לוחמי גדוד 66 בקרבות בית הספר לשוטרים ובגבעת התחמושת.

¹¹⁵ קמ"ן חטיבה 55, אכמון, העיד כי במהלך נוהל הקרב החטיבתי ב־5 ביוני נפגשו האלוף נרקיס והמח"ט גור שלוש פעמים (הפגישה הראשונה הייתה ב־15:05 בלשכת האלוף ברמלה, הפגישה השנייה הייתה ב־20:30 בבית הספר ע"ש אוולינה דה-רוטשילד, והפגישה השלישית הייתה ב־21:30 על גג בית ההסתדרות), שבהן הוא השתתף באופן אישי. "בכל שלושת האירועים האלה", כתב אכמון, "ברמה הולכת וגוברת של דחיפות, הודגשה המשימה של מניעת השתלטות הירדנים על 'המובלעת' כמשימתה העיקרית של החטיבה [הדגשת המחבר]". מכתב אריק אכמון ליוסי לנגוצקי, "למה לא חברו להר הצופים?", 29.5.2019, אוסף המחבר.

¹¹⁶ נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 155.

המח"ט גור היה מודע לסלחנות הנהוגה בצה"ל כלפי מפקדים הששים אלי קרב וחותרים למגע, גם במחיר הפרת פקודות וגם לנוכח כישלונות קרביים.¹¹⁷ טרם הפריצה לתוך העיר העתיקה (09:15 לערך עד 09:50) "נעלם" מח"ט 55 מרשת הקשר האלחוטי, והחליט לא להמתין לאישור התקפה מפורש ממפקד פקמ"ז ומסגן הרמטכ"ל, שהיו בחפ"ק מאחוריו. ברשת הקשר החטיבתית (שהמשיכה "משום מה" לפעול) הוא הכריז למג"דים ולהיסטוריה: "אנחנו עולים על העיר העתיקה, אל הר הבית, ואל הכותל המערבי. אלפי שנות היסטוריה התפלל העם היהודי לשעה הזאת; ישראל מצפה לניצחוננו; עלו והצליחו".¹¹⁸

ההשלכות משינוי משימת החטיבה

שינוי משימת החטיבה הפך מהיסוד את תוכנית ההתקפה בליל 5–6 ביוני ואת המשך מהלך הקרבות. במקום הבקעה חטיבתית ממוקדת לחבירה למובלעת הר הצופים לאחר ריכוך אווירי וארטילרי של מוצבי האויב, ובמקום ניצול החבירה לכיבוש הר הזיתים ולכיתור העיר העתיקה ממזרח, הופנו כוחות החטיבה למוזאון רוקפלר כנקודת מוצא למשימה שהמטכ"ל לא הטיל על החטיבה אבל נרקיס נערך לקראתה, קרי: כיבוש העיר העתיקה. מהלך זה עלה לחטיבה בדמים רבים. בחינת התנהלותה של חטיבה 55 במערכה להצלת הכוח במובלעת הר הצופים מעוררת שאלות כבדות משקל:

מדוע התעלם המח"ט מהאיום שנשקף למובלעת הר הצופים מתקיפת חטיבת שריון 60 הירדנית שנעה לעבר ירושלים על הציר מיריחו לח'אן אל-אחמר ומשני גדודי הח"ר שנערכו באזור אבו דיס לכיבוש הר הצופים?

מדוע מח"ט 55 לא חבר למובלעת הר הצופים, ומדוע נמנע מלפקוד על גדוד 66 שהגיע למלון אמבסדור כבר בשעה 05:00 לחבור למובלעת, שהייתה במרחק 600 מטרים בלבד מהמלון?

הכיצד לא תכנן מהלך כלשהו להתמודדות עם 88 הטנקים הירדניים שהיו בדרכם לירושלים?

¹¹⁷ גור תיאר את התלבטותו בבוקר 7 ביוני לפני ההתקפה על אוגוסטה ויקטוריה: "עמדתי בפני האתגר הקשה בחיי: האם לנצל 'מתקפת שערים' אפשרית כמנוף לשחרור העיר-העתיקה כולה גם ללא אישור ובניגוד לפקודה מפורשת? [...] האם יעד משיהו לעצור אותי ולצוות על נסיגה? זכרתי את [קרוב] 'המתלה' ואת [אמרת] 'הסוסים האבירים' של דיין ממערכת סיני [1956]. זכרתי את ניתוח המערכות השונות במלחמת-השחרור, וקרבות אחרים, בהם שאלנו את המפקדים: 'מדוע לא הלכת הלאה – גם בלי פקודה?'". גור, "הר הבית בידינו!", עמ' 258–259.

¹¹⁸ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 257–258.

גם אם ניתנה העדפה לכיבוש העיר העתיקה, מדוע לא כותרה העיר העתיקה באמצעות השתלטות על רכס הר הצופים – הר הזיתים, איגוף שהיה מיותר את הצורך ללחום בשטח הבנוי שמצפון לחומה, ואשר גבה נפגעים רבים?

תוכנית המבצע של חטיבה 55 שינתה מיסודה את תוכנית החבירה המטכ"לית להר הצופים ('פרגול'), ולשינוי זה היו השלכות קשות על ניהול קרב ההבקעה החטיבתי ועל תוצאותיו. בסוגיה זו יועלו להלן ארבע השגות:

האיום הירדני על המובלעת – תוכניתו של צבא ירדן לכבוש את המובלעת הייתה ידועה לאמ"ן, ולכן עסק צה"ל שנים רבות בביצור המובלעת ובחימושה, בתכנונים ובתרגולים למבצע חילוץ השיירה ובחבירה אליה. העדות המוחשית ביותר על אודות איום זה בוטאה בדברי מפקד פקמ"ז בצהרי 5 ביוני, שלפיהם הוא צופה שהמובלעת תותקף עם אור ראשון בבוקר שלמחרת (6 ביוני).¹¹⁹ בפקודת המח"ט בשעה 17:30 לגדוד 66 להגיע למלון אמבסדור לא היה אֶזְכוּר כלשהו למשימת החבירה להר הצופים. השמטת משימה זו מפקודת המח"ט מעידה שעוד בתחילת המערכה הוא כלל לא התכוון לחבור להר הצופים. קביעתו כי הגעת חטיבה 10 לבמת ההר שמצפון להר הצופים "תסלק כל איום למתקפה ירדנית על הר הצופים",¹²⁰ הייתה בלתי סבירה לאור התעלמותו מחטיבת השריון הירדנית שהתקדמה בציר מח'אן אל־אחמר, שהיה במרחק של למעלה מ־10 ק"מ מתחום פעילותה של חטיבה 10, שבאותה העת הייתה עוד רחוקה מיעדיה. קשה גם להבין מדוע לא הורה מפקד פקמ"ז למח"ט 55 בבוקר 6 ביוני לשלוח את פלוגת הטנקים הירושלמית, שהייתה תחת פיקודו, להר הצופים כדי לבלום את השריון הירדני שאיים על המובלעת עד שהושמד בידי חיל האוויר. היעדר התייחסות כלשהי לאיום זה בתכנוני ההבקעה של מח"ט 55 והיעדר פקודות היערכות לקראת הגעה אפשרית של השריון הירדני למרחב ירושלים היו משגה שקשה להבינו.

להצדקת אי־חבירתה של חטיבה 55 בבוקר 6 ביוני להר הצופים הועלה הטיעון שלפיו בשעה 05:00 (ב־6 ביוני) נותקה המובלעת, כביכול, מהרצף הקרקעי הירדני והפכה לחלק מהרצף הקרקעי שבשליטת צה"ל. לפיכך האיום המיידני היחיד שנשאר על הכוח במובלעת היה קומץ לוחמים ירדנים

¹¹⁹ נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 108.

¹²⁰ גור, **"הר הבית בידונו!"**, עמ' 71.

חבורת הפיקוד של חטיבה 55, בראשות מפקדה מוטה גור, צופה על העיר העתיקה ממלון אינטרקונטיננטל שבהר הזיתים, לפני הפריצה לירושלים העתיקה במלחמת ששת הימים, 7 ביוני 1967 (צילום: עמוס צוקר; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

במוצב אוגוסטה ויקטוריה שמדרום לה.¹²¹ טיעון זה מופרך מעיקרו שכן באותו הזמן עוד הייתה מובלעת הר הצופים חשופה לאיום הטנקים הירדניים שטרם הושמדו.

את נושא האיום על מובלעת הר הצופים אין לבחון לאור העובדה שהכוח בהר הצופים לא הותקף בידי הירדנים, אלא לנוכח החרדה העמוקה של המטכ"ל ושל פקמ"ז מאיום תקיפה אפשרית של המובלעת בידי חטיבה 60 עם הפצעת אור הבוקר ב־6 ביוני. הניסיון להצדיק את אי-חבירת הצנחנים המיידית למובלעת הר הצופים בעלות השחר ב־6 ביוני, בטענה שבסופו של דבר הירדנים לא ניסו לכבוש את הר הצופים, הוא בגדר חוכמה שלאחר מעשה. את האיום שנשקף לכוח בהר הצופים צריך היה לשקול לא לפי מה שלא קרה, אלא לפי מה שהיה עלול לקרות. במילים אחרות, את האיום יש להגדיר לאור היכולות הצבאיות והכוונות המבצעיות של הירדנים ביום המלחמה. הסכמתו של מפקד פקמ"ז לתוכנית של מח"ט 55 שלא לחבור להר הצופים והמרתה בתנועה בשטחים הבנויים שמצפון לחומה לעבר מוזאון רוקפלר על כל המשתמע מכך, מעידה על שיקול דעת שגוי.

¹²¹ אריק אכמון, "למה לא חברו להר הצופים?", 29 במאי 2019, עמ' 1–2, אוסף המחבר.

דילמת שעת השי"ן – לקביעת שעת השי"ן (שעת תחילת המבצע) נודעת כידוע חשיבות כבדת משקל בגיבוש תוכנית מבצעית ויכולה להיות לה השפעה מכרעת על סיכויי השגת המשימה. דמדומי שקיעת השמש ב־5 ביוני דעכו בשעה 19:11, ואילו הפצעת האור הראשון ב־6 ביוני הייתה בשעה 04:05 לפנות בוקר. מפקדי החטיבה שקלו את שאלת עיתוי פתיחת המבצע בהתחשב בסיכויי השגת המטרה במהירות המרבית ובמספר נפגעים נמוך. הדילמה הייתה אם להתחיל את הבקעת המערך הירדני המבוצר בחסות החשכה ללא סיוע מקדים של חיל האוויר, או שמא עדיף להמתין לתקיפת חיל האוויר, שעה-שעתיים, עד להפצעת אור הבוקר שלמחרת. בהערכות המצב שנערכו בשעות אחר הצהריים והערב העדיפו מפקד פקמ"ז ומח"ט 55 לקבוע את שעת השי"ן. הבקעת הקו העירוני בחשכה ללא ריכוך אווירי מקדים הייתה מנוגדת בניגוד מפורש לתכנונים ולתרגולים שנערכו במשך שנים רבות (תוכנית 'פרגול' ונוהל חילוץ השיירה) שנרקס וגור הכירו אותן היטב. אילוצי ההתארגנות גרמו לדחיית שעת השי"ן פעמים אחדות החל משעה 22:30 ועד לשעה 02:15.¹²² בחצות הליל נשקלה בחיוב הצעת דחיית שעת השי"ן לאור הראשון בגלל עיכובי ההתארגנות, אולם לאחר מכן נמלך מח"ט 55 בדעתו "לפי דרישת המג"דים". בניגוד לנרקס וגור, יודגש כי שלושת המג"דים שהמליצו שלא להמתין לתקיפה אווירית עם אור ראשון אלא לתקוף בחשכת הלילה ללא הריכוך האווירי המקדים, לא ידעו כלל על תוכנית התקיפה האווירית בפקודת מבצע 'פרגול'. המח"ט גור שב וטען שהתקיפה בחשכה תקנה יתרון לתוקפים המיומנים בלוחמת לילה, תקטין את מספר הנפגעים לעומת הלחימה לאור היום.

מפקד פקמ"ז נרקס ומח"ט 55 חששו מהפסקת אש כפויה שתסכל את ההזדמנות לשחרר את העיר העתיקה, והוסיפו בעדויותיהם חששות נוספים: מאי-יעילותו של הסיוע האווירי בפגיעה בביצורים הירדניים; מסיכון הצנחנים בהיעדר טווח בטיחות מספיק; וכי שיהוי התקיפה עלול לאפשר לכוח שריון ירדני להגיע לזירת הלחימה. שעת השי"ן שנקבעה ל־02:30 הותירה לצנחנים כשעה וחצי בלבד ללחימה בתנאי חשכה, ולמעשה הלחימה העיקרית בגבעת התחמושת נערכה באור יום (בשעות 04:00–06:15), וכך גם הלחימה בשכונות הערביות שמצפון לחומה.

¹²² דברי אלוף (במיל') עוזי נרקס, **רב-שיח בנושא שחרור ירושלים**, 30 במאי 1973, יד יצחק בן-צבי (ירושלים), א"צ 192/1974–1076, עמ' 36.

הסיוע האווירי – בכל תוכניות ההבקעה למובלעת ולחילוץ השיירה להר הצופים תוכנן ריכוך אווירי וארטילרי מקדים על המוצבים הירדניים שבצפון ירושלים (בית הספר לשוטרים, גבעת התחמושת, גבעת המבתר, הגבעה הצרפתית וואדי ג'וז) כשעתיים לפני ההבקעה הקרקעית.¹²³ התנגדותם של נרקיס ושל גור לדחיית שעת השי"ן עמדה בסתירה גמורה לתוכניות התקיפה של המוצבים הירדניים שבצפון ירושלים לפי תוכנית 'פרגול'. כבר בפגישתם בצהרי 5 ביוני, שבה הטיל נרקיס על גור לחבור למובלעת הר הצופים, הוא התריע בפניו: "אבל היזהר, אזור שיך-ג'ראח הוא מבצר!"¹²⁴ המערך הירדני היה מוכר היטב לחיל האוויר, שתכנן לתקוף את מוצבי הירדנים תוך שמירת טווח ביטחון מספק מכוחותינו. ההנמקות להצדקת ההבקעה הקרקעית ללא ריכוך אווירי היו שגויות הן באשר לטענת אי-האפקטיביות, כביכול, של ביצועי חיל האוויר, והן באשר לטווחי הבטיחות. השמדת מרבית חטיבה 60 הירדנית בבוקר 6 ביוני הייתה הוכחה ניצחת לאפקטיביות של תקיפות חיל האוויר. אשר לטווחי הבטיחות, הרי שניתן היה לפרוס את הכוחות התוקפים במרחק המרבי מהיעדים ולא לקרבם אל טווח אי-הבטיחות כפי שבוצע במציאות. גם הטיעון כאילו אמצעי הלחימה של חיל האוויר לא התאימו לפגיעה במוצב המבוצר של גבעת התחמושת אינו נכון. השימוש בפצצות נפל"ם (Napalm), חומר בעירה צמיגי) היה יכול להקל מאוד על לחימת הצנחנים בכיבוש היעדים המבוצרים.

הפעלת השריון – הפעלת פלוגת הטנקים הירושלמית שסופחה לחטיבה 55, הייתה שגויה. בכל תכנוני ההבקעה למובלעת שנערכו במשך השנים ניתן משקל רב לשימוש בטנקים להבקעה עצמה, בהנחה שהשימוש בהם כאגרוף מחץ לאורך ציר השיירה יבטיח חבירה למובלעת בתוך זמן קצר. תחת זאת פיצל המח"ט גור את עשרת הטנקים לשני רתקים צמודים לשתי פרצות הצנחנים.

היסטוריוגרפיה

בבוקר 7 ביוני חתם מושל ירושלים, אנוואר אל-חטיב, על כתב כניעה רשמי, וב ישראל גאתה אופוריית ניצחון חסרת תקדים. לפני שלב התחקירים הצבאיים החל מסע צריבת הסיפור (הנרטיב) בתודעת הציבור. גור ונרקיס,

¹²³ זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 62 (הערת שוליים 42).

¹²⁴ נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 120.

כמו מרבית האלופים והמפקדים הבכירים בצה"ל, התמסרו לגל ההערכה הציבורי. לצד ההאדרה האישית באמצעות אלבומי הניצחון, מקורבים בעיתונות, פרסום מאמרי הגות צבאית וכתבה אוטוביוגרפית, פיאר ורומם גור את גבורת חייליו והעצים את מיתוס 'הצנחנים משחררי ירושלים', משל לא היו שתי חטיבות נוספות וחיל האוויר שותפים להישג דרמטי זה. מיתוס זה הבליח עם הלהיט 'גבעת התחמושת' שקידש את הקרבת הנפש וסייע להשתקת קולות הביקורת על המשגים בניהול המערכה בשמה של קדושת זכר הנופלים. כך טוּיחו אי־חבירת חטיבה 55 להר הצופים ואי־כיתור העיר העתיקה, כמו גם הועלם המשגה הקשה של הכנסת שני גדודים ללחימה בשטח בנוי, במטרה לתקוף את העיר העתיקה, על כל המשתמע מכך.

בשוך הקרבות, ב־13 ביוני, נערכה מסיבת עיתונאים עם מפקד פקמ"ז ועם שלושת המח"טים שלחמו בירושלים, שבה אמר האלוף נרקיס בפתח הרצאתו:

הר הצופים שהוחזק בידינו ע"י כוח משטרתי היה בסכנה, כיון שהיה מבודד, ואיימו עליו לפחות חטיבה משורינית שלמה, בת 88 טנקים פטון, שישבה בכיכר יריחו, וכן ע"י חטיבת חי"ר 27, שהיתה בעתודה במעלה-אדומים, וכן ע"י כוחות יותר קטנים נוספים, שהיו באזור ירושלים. ברור שאנחנו לא יכולנו להרשות לעצמנו מין בושה כזאת, שהר הצופים יילקח בהתקפה. [...] השיקול הראשון [...] היה, אם יותקף הר הצופים, אנחנו ניכנס לפי אישור במהירות לפעולה, במינימום הכוח שהיה לנו, על-מנת להגיע להר. מי שמכיר את המפה ואת השטח החיוני מבין מיד שאפשר להציל את הר הצופים ע"י התקפה או ע"י תפיסת השטח החיוני שבין ירושלים ורמאללה.¹²⁵

גור, שהיה הדומיננטי מבין הדוברים במסיבת העיתונאים, החל בפיתוח הסיפור "האלטרנטיבי" באומרו:

הוטלה עלינו משימה, שידענו שהיא אחת המשימות הקשות ביותר – משימת הבקעה בשטח בנוי, הנחשב בכל הצבאות לשטח הקשה ביותר ללחימה. [...] למשימה זאת כבר שמחנו, מכיון שהיא גם הוגדרה בצורה די כללית. היינו צריכים להתחבר עם הר הצופים, וגם ליצור מצב שנוכל בנוחיות לפרוץ לעיר העתיקה.¹²⁶

¹²⁵ "דברי אלוף עוזי נרקיס – אלוף פיקוד המרכז", 13 ביוני 1967, בתוך: **אזור ירושלים במלחמת ששת הימים**, ירושלים: המדרשה הצבאית לחינוך, עמ' 1.

¹²⁶ "דבר אל"ם מרדכי גור (מוטה) בפני כתבי חוץ", 13 ביוני 1967, בתוך: **אזור ירושלים במלחמת ששת הימים**, ירושלים: המדרשה הצבאית לחינוך, עמ' 6.

שבוע בלבד לאחר תום הלחימה הכריז מח"ט 55 בנוכחות מפקד פקמ"ז כי בפקודת המבצע שהוטלה עליו הוגדרה לחטיבתו "בצורה די כללית" משימת "הבקעה בשטח בנוי". כדי לטשטש את רישומה של הטעיה זאת הוא ציין בחלוף פסקה, וכאילו במנותק ממשימת החבירה להר הצופים, את ההיערכות לפריצה לעיר העתיקה, שלא הייתה חלק מהמשימה. מכאן ואילך הרחיב בתיאור פרטי הפרטים בהשתלשלות הקרבות ובגבורת לוחמיו וקטף כותרות נוטפות הערצה בעיתונות.¹²⁷

מייד בתום המלחמה התגייס גור לערוך תחקירים פנימיים בגדודי החטיבה בניצוחו האישי ובהשגחתו הצמודה. הוא ראיין בעצמו את חייליו ואת מפקדיהם לספר שהוציא לאור. יצוין כי רמת אמינותם של תחקירים הנערכים תחת עינו הפקוחה של המפקד עלולה להיות מוטת.¹²⁸ בסוגיה הבעייתית של משימת החבירה למובלעת הר הצופים לקו עדויותיהם של מפקד פקמ"ז ושל מח"ט 55 באי-דיוקים,¹²⁹ בנוסח מתחמק ובטשטושי מינוח, דוגמת הביטוי הלא-צבאי בעליל "להשיג קשר עם הר-הצופים".¹³⁰

127 "דומה כי סיפורו של 'מוטה', אל"ם מרדכי גור, [...] הוא סיפור הלחימה המרתק ביותר מכל ששמענו עד כה. [...] ראיתי את המפקד הגדול הזה [...] אין ספק כי בעתיד עוד ינותחו פרטי הקרב המופלא עליו פיקד 'מוטה', מפקד צנחנים עתיר נסיון קרבות [...] מסיפורם ההרואי של הצנחנים משחררי ירושלים". אלי לנדא, "המלחמה המופלאה מבית לבית לשחרור ירושלים", **מעריב**, 15 ביוני 1967, עמ' 3.

128 בספרו כתב גור: "שיטת התחקיר היתה קבועה: מפקד היחידה תיאר את הפקודות שקיבל ואת הכניסה לקרב. לפי שלבי הקרב, התעכבו הלוחמים אשר נטלו חלק בשלב זה או אחר, ותיארו את פעולותיהם. מפקדים וחיילים העירו הערותיהם, תיקנו עובדות והשלימו פרטים. לעתים פרצו ויכוחים בין הלוחמים ולא אחת אירע שמפקדים וחיילים תיקנו עדויותיהם פעמים אחדות תוך כדי התחקיר. אף קרה שהלוחמים לא השלימו עם העדויות של הטובים בחבירה, ונאלצתי לקבוע מה היתה האמת לאמיתה – על פי סיכום רוב המשתתפים באותו קרב. סיפורים אשר לא נתמכו בעדויות נוספות, פרט למקרים בהם פעל הלוחם בעצמו והכל רחשו לו אמון, לא נתקבלו כעובדות, ואינם מובאים בספר". גור, **"הר הבית בידינו!"**, עמ' 10. כלומר, האמת ההיסטורית נקבעה לפי 'עמדת הרוב' ובאישור המח"ט.

129 שני אידיוקים בולטים בדברי מח"ט 55 היו טענתו על "קשר פיזי" שנוצר, כביכול, בין לוחמי אמבסדור לבין הר הצופים (גור, **"הר הבית בידינו!"**, עמ' 179), וכן טענתו כי הורה, כביכול, למג"ד 71 עוזי עילם להיות נכון ברוקפלר לחבירה להר הצופים (שם, עמ' 76). עילם הכחיש שקיבל הוראה כזאת. עדות תא"ל עוזי עילם, 2019, בשיחה עם המחבר. באחד הדיונים הסביר נרקיס מדוע הטיל על חטיבה 55 לתקוף את הר הצופים עם שחר: "בשיקולים שלי חששתי שמא הירדנים יתקפו את הר הצופים, ואז, אם אנחנו נמצאים בערך בצהרים, הם יכולים להגיע לשם בחצות הלילה, וכיוון שבלילה הם אינם מתקיפים, אז הם יתקפו ב-04:00 בבוקר [הדגשת המחבר]". בפועל, החטיבה לא נשלחה למשימה זו, ולא מובן השימוש שעשו נרקיס וגור בנימוק הצורך לחבור בדחיפות להר הצופים, כשלמעשה כלל לא תכננו לבצעו. דברי אלוף (במיל") עוזי נרקיס, **רב-שיח בנושא שחרור ירושלים**, 30 במאי 1973, יד יצחק בן-צבי (ירושלים), א"צ 1974/1976-1076, עמ' 9.

130 שמואלביץ, **חטיבה 55 במלחמת ששת הימים**, עמ' 10.

קשה שלא להניח שהביטוי "להשיג קשר" או "לשמור קשר" נועד לטשטש את משמעות פקודת החבירה המקורית בעמימות שכל אחד יכול לפרשה כהבנתו. כך גם הביטוי "תזכור את העיר העתיקה", שאפשר לפרשו כהמלצה לתכנון או כראות עיני המעוניין – ובכוונת מכוון של המזכיר ושל המוזכר כאחת.

ההנמקה המבצעית

הביקורת החריפה על שיעור האבדות הכבד במערכה נלחשה בתחילה רק בחדרי חדרים של יודעי ח"ן, כשהעיתונות הובילה פולחן סגידה למפקדי צה"ל. מכאן יצאו יחדיו נרקיס וגור לטיח את סיבת אי-החבירה למובלעת הר הצופים והמרתה במהלך שונה. נרקיס וגור ידעו שיידרשו להסביר מדוע הם לא ביצעו את פקודת ההתחברות להר הצופים כפשוטה, מדוע שינו את משימת החטיבה, מדוע לא יישמו את הרעיון המבצעי המרכזי שעמד ביסוד תוכנית 'פרגול' ומדוע הסתבכו בלחימה בשכונות שמצפון לחומת העיר העתיקה.

נרקיס וגור נימקו את החלטתם להסיט את ההבקעה מהר הצופים לעבר מוזאון רוקפלר בסיבות אופרטיביות, ואפשר שהעמימות הטרימינולוגית בדבריהם (נוסחי ההחלטות, ההגדרות, המשימות) נועדה להרחיקם מהאשמות בדבר אמביציות תהילה אישיות וניהול לא מושכל של המערכה.

סתירות בסוגיה זו התגלעו במרוצת השנים גם בעדויותיהם של קציני מטה חטיבה 55, שהיו צמודים למח"ט בשלושת ימי הלחימה בירושלים. רס"ן עמוס ירון, קצין האג"ם החטיבתי, העיד בפברואר 1970 כי "על החט' הוטל לכבוש את ביה"ס לשוטרים, את גבעת התחמושת, ואת השכונה האמריקאית עד למוזיאון רוקפלר, ולהיות מוכנה לכיבוש העיר העתיקה". משמע, ללא משימת חבירה להר הצופים וזאת כאשר שר הביטחון התנגד עדיין בכל תוקף להרחבת המלחמה בירדן.¹³¹ לעומתו, שחזר קמ"ן החטיבה, רס"ן אריק אכמון, בשנת 1999 את הגדרות 'המטרה' ו'המשימה' בפקודת האלוף:

המטרה: (א) חטיבה 55 תפרוץ בחצות את ה"קו העירוני" [...], תיצור מעבר קרקעי מאובטח בין העיר העברית למובלעת הר

¹³¹ מה"ד – מחלקת היסטוריה, פיקוד מרכז במלחמת ששת הימים – תמצית, פברואר 1970, א"צ 1302-192/1974, עמ' 58.

הצופים ותהדוף מתקפה ירדנית הצפויה בבוקר על הר הצופים
[הדגשת המחבר]. ב) החטיבה תהיה בכוונות להמשיך להחזיקה
לשחרור העיר העתיקה.

המשימה הכללית: 1) החטיבה תבקיע את הקו העירוני [...],
תתקדם לכיוון הר הצופים בציר ואדי ג'וז ותחבור במהירות
האפשרית עם הכוח במובלעת הר הצופים [הדגשת המחבר].¹³²

בעדות מהעשור האחרון אמר קמ"ן חטיבה 55: "המשימה הייתה לחבור להר
הצופים דרך הקו העירוני [...] לעבות את הר הצופים [...] להספיק להגיע
לפני חטיבה 60 להר הצופים [...] היתה פקודה ערכית להציל את הר הצופים
[הדגשות המחבר]".¹³³

לאחרונה, הציג ירון גרסה מתוקנת, ולפיה "בפיקוד מרכז קיבלנו את הפקודה
לפרוץ בגזרת גבעת התחמושת ובית הספר לשוטרים, לחבור כמה שיותר מהר
לכוח במובלעת הר הצופים ולהיות מוכנים להמשיך הלאה לעיר העתיקה.
החשש הגדול היה שהירדנים יתקפו את הר הצופים".¹³⁴ ברבות השנים הוכברו
בנושא זה תילי תילים של ביאורים, של ניתוחים ושל פרשנויות. עיתונאים,
כתבים צבאיים, חוקרים והיסטוריונים צבאיים כתבו רבות על השיקולים
המבצעיים שעמדו ביסוד שינוי תוכנית ההבקעה, והיו שסיברו את דעתם של
נרקיס וגור בטיעונים מגויסים. בספר על חטיבה 55 במלחמת ששת הימים,
שיצא במלאת יובל שנים למלחמה (2017), נכתב כי לראיית נרקיס, "חבירה
להר הצופים במקרה של תקיפת השיירה הדו-שבועית או כפעולת תגמול,
משמעה כיבוש כל השטח שבין החומה הצפונית של העיר העתיקה עד וכולל
גבעת התחמושת וואדי ג'וז", ולכן "אפשר אולי להסביר את העובדה שב-6
ביוני לא בוצעה חבירה פיזית במובן צבאי מקובל עם הר הצופים, שהאיום
לגביו צומצם אך טרם הוסר כליל".¹³⁵ עוד נכתב כי לשיטת גור פריצה להר
הצופים חייבה השתלטות על מרחב בית הספר לשוטרים ושיח' ג'ראח לכיוון
מלון אמבסדור.¹³⁶ אך אף לא אחד מהטיעונים הללו לא הציג הסבר מניח את
הדעת לשאלות מדוע, איך ומי אחראי לשינוי משימת חטיבת הצנחנים?

¹³² אריק אכמון, "חטיבה 55 בקרב לשחרור ירושלים: פתח דבר", יולי 1999, עמ' 2, אוסף המחבר.

¹³³ אביטל, '67, ירושלים, מלחמה, עמ' 472.

¹³⁴ עמוס ירון, **רוח המפקד**, ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2022, עמ' 36.

¹³⁵ שם, עמ' 356.

¹³⁶ שם, עמ' 359.

מחקרי המחלקה להיסטוריה

שאלת המחקר העומדת ביסודו של המאמר הנוכחי ממוקדת במשימה שהוטלה על מח"ט 55 בפרוץ המלחמה. במחקרי המחלקה להיסטוריה בצה"ל על המערכה בזירה הירדנית במלחמת ששת הימים מצוי קונפליקט גרסאות באשר להגדרת המשימה. להלן על קצה המזלג מקצת הבדלים בנוסח דברים שפורסמו במחקרים השונים.

בקיץ 1967 החל ענף ההיסטוריה במלאכת האיסוף והעריכה של מסמכי מלחמת ששת הימים, והסיכום הראשון על חטיבה 55 מדצמבר 1967 נפתח כלהלן:

קיימות מספר נוסחאות לפקודה שקיבל מוטה [המח"ט] מהאלוף [נרקיס] בהגיעו לחמ"ל [מטה פיקוד המרכז ברמלה]. הויכוח נטוש בעיקרו סביב השאלה, האם חזה האלוף את כיבוש ירושלים העתיקה כבר מתחילה וראה בו יעד עיקרי, או האם הופעלה חט' 55 למטרה המוגבלת של הצלת הר-הצופים ורק ולאור ההתפתחויות (התקדמותן המהירה של חט' 10 ו-16) הגיעה לידי כיבוש העיר העתיקה". כן מצוין בסיכום זה נוסח ש"בא לפשר בין שתי הנוסחאות.¹³⁷

במחקר מקדים שערכה המחלקת להיסטוריה בספטמבר 1970 נכתב כי המשימה שהוטלה על מח"ט 55 "היא כיבוש איזור בית-הספר לשוטרים, גבעת התחמושת והשכונה האמריקאית עד מוזיאון רוקפלר, בירושלים שמחוץ לחומות. כן עליו להקצות כוחות לכיבוש העיר העתיקה שבתוך החומות".¹³⁸ כלומר, במחקר מספטמבר 1970 **אין זכר למשימת החבירה להר הצופים**.

המחקר המסכם של המחלקה להיסטוריה יצא לאור ביוני 1972 בעריכת אל"ם אברהם אילון, ראש המחלקה.¹³⁹ המחקר התבסס על מחקרים קודמים

¹³⁷ שמואלביץ, **חטיבה 55 במלחמת ששת הימים**, עמ' 9א'-10.

¹³⁸ **דוח סיכום מלחמת ששת הימים, ספטמבר 1967**, חלק ב', פסקה 5, עמ' 186, מפקדת פיקוד המרכז, בתוך: שרגא גפני מענף היסטוריה, נספח "חטיבת חי"ר מוצנח 55 בכוננות", (ספטמבר 1970), א"צ 192/1974-1059, עמ' 25.

¹³⁹ קובץ המחקר מיוני 1972 התבסס על הסיכום שערך ממ"ק דוד אייגר בתחילת 1970 על בסיס תיעוד, ראיונות ומחקרים קודמים שערכו חוקרי ענף ההיסטוריה (שהפך בתחילת 1970 למחלקה). זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 12 (הערת שוליים 3).

שנערכו במחלקה, ובמבוא צוין כי המחקר הסופי בפיקוד המרכז לא הושלם.¹⁴⁰ במחקר המסכם נכתב:

קיימות מספר גירסאות באשר לנוסח המדויק של המשימה שאותה הוריד אלון הפיקוד ל-מח"ט 55. הויכוח נטוש בעיקרו סביב השאלה אם הוכתב המהלך למוזיאון רוקפלר – המאפשר את כיבוש ירושלים העתיקה – כבר בתחילת המערכה; שכן, **הכונה ה-מטכ"לית היתה ש-חט' 55 תבצע חבירה עם הר הצופים ולא עם חומת העיר העתיקה** [הדגשת המחבר].

עוד מצוינות שם גרסת מח"ט 55 למשימה שהוטלה על חטיבתו, העומדת בסתירה לדברי מפקד פקמ"ז וסא"ל רקעוז שנכח בפגישה, וכן עדותו של האלון נרקיס שבה "ניסה להתיר את הסבך".¹⁴¹

במלאת יובל שנים למלחמת ששת הימים הוציאה המחלקה להיסטוריה מהדורה מורחבת ומוערת של המחקר המקורי.¹⁴² במהדורה זו הוקדמה תוספת ליישור רטרואקטיבי של ההדורים בהתייחסות למשימת החטיבה: "על דעת אלון פיקוד המרכז והמח"ט, הוכתבה המשימה לכווחות חטיבה 55: כיבוש בית הספר לשוטרים, גבעת התחמושת, שיח' ג'ראח, השכונה האמריקאית ואדי ג'וז, כדי להתחבר עם הר הצופים ולהיות בכוונות לכבוש את העיר העתיקה".¹⁴³

ההכרעה המחקרית – בסיכומים שלעיל נכתב: "קיימות מספר נוסחאות לפקודה", "קיימות מספר גרסאות באשר לנוסח המדויק של המשימה", "נוסח זה בא לפשר בין שתי הנוסחאות", "להתיר את הסבך", "על דעת אלון פיקוד המרכז והמח"ט". מחמשת המחקרים שצוינו לעיל עולה במלוא תוקפה סוגיית ההכרעה המחקרית. לחוקרי המחלקה להיסטוריה יש מנדט להכריע במחלוקות מחקריות, ומצופה מהם שיכריעו במחלוקות שניתנות

¹⁴⁰ אילון ציין כי האלון נרקיס לא הקים יחידת היסטוריה בפקמ"ז, ו"הסביר כי בשל החשיבות שייחס לנושא העדיף לכתוב אישית ספר, אולם ספר זה לא הועמד לרשותנו". נוסף על כך פיקוד המרכז לא העביר אלינו את הדוח שהגישה חטיבה 55 לפיקוד. אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 9.

¹⁴¹ אילון, **המערכה בזירה הירדנית**, עמ' 196–197.

¹⁴² בעז זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**: המערכה בזירה הירדנית במלחמת ששת הימים, אמ"ץ – תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, בן-שמן: משרד הביטחון – מודן, 2017.

¹⁴³ [הערת שוליים מקורית]: "הערות אלון נרקיס: מח"ט 55 קיבל את המשימה שניסח האלון, תכנן וקיבל מהאלון אישור". בתוך: זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר**, עמ' 135 (הערת שוליים 182).

להוכחה לא מסובכת. כמובן שהם רשאים להסתפק בציון העובדה שקיימות כמה גרסאות בלי להכריע, אולם השארת ה"גרסאות" על כנן במקרה דנן מצטיירת כהתחמקות מהכרעה. העובדה התמוהה היא שבשפע מסמכי התיעוד ובמחקרי המחלקה להיסטוריה לא נמצא אֶזְכוּר כלשהו לאי ביצועה של המשימה לחבור למובלעת בהר הצופים. בחלוף 58 שנים מהמלחמה קשה שלא להקשות למה לא הצליחו חוקרים רבים וטובים שעסקו בנושא זה להתמודד עם השאלה: **מדוע לא ביצעה חטיבה מוצנחת 55 את משימת החבירה למובלעת הר הצופים שהטיל עליה הפיקוד העליון?**

סיכום

ההחלטה שלא לחבור למובלעת הר הצופים ולנצלה כמקפצה לכיבוש הר הזיתים ולכיתור העיר העתיקה ממזרח, הייתה טעות מרה. הכנסת שני גדודי צנחנים ללחימה בשטח הבנוי שמצפון לעיר העתיקה סתרה כל היגיון צבאי והייתה מנוגדת לתוכנית החבירה הצה"לית להר הצופים ('פרגול'), שקבעה כי יש להימנע ככל האפשר מלחימה בשטחים בנויים. טענת גור כי יש "להעדיף תנועה מהירה ברחובות לעבר המקומות החיוניים – מבלי לעסוק בטיהור ממשי של השטח – על פני תנועה איטית ובטוחה",¹⁴⁴ התעלמה מהאפשרות – שאכן התממשה – שהירדנים יילחמו בעקשנות ולא יאפשרו תנועה מהירה. בגין מהלך זה נהרגו עשרות לוחמים, כמחצית ממספר חללי חטיבה 55 במערכה בירושלים. הלחימה בשטח הבנוי בואכה רוקפלר גם לא קידמה את כיבוש העיר העתיקה, שנעשה בסופו של דבר ממזרח ולא מצפון, ורק לאחר כיבוש הר הזיתים. כלומר, הדרך המהירה והזולה בנפגעים לכיבוש העיר העתיקה לא עברה דרך השכונות שמצפון לה אלא דרך הר הצופים, ולכן מבחינה צבאית-טקטית טהורה היו נרקיס וגור אמורים להעדיף את החבירה להר הצופים כדי לקדם את שאיפתם לכיבוש העיר.

מדוע אֶפּוֹא שינה גור את משימת חטיבתו, ומדוע אישר נרקיס את השינוי? שניהם טענו בעדויותיהם כי לא שינו את המשימה, אבל מעשיהם ומהלכי ליל הקרב העידו כי מטרת ההבקעה החטיבתית כוונה אל החומה הצפונית של העיר העתיקה ולא אל הר הצופים.¹⁴⁵ בכל התחקירים הצבאיים הדגיש

¹⁴⁴ שם, עמ' 187.

¹⁴⁵ אילון, המערכה בזירה הירדנית, עמ' 196.

נרקיס בעקביות את אמירתו לגור בפקודה הראשונה שנתן לו: "אל תשכח את העיר העתיקה", כמי שזיהה ראשונה את ההזדמנות ההיסטורית לשחרר את העיר העתיקה. נרקיס הוסיף כי "ברגע בו הודיעו לו שחט' 55 הועברה ת"פ הפיקוד [פקמ"ז] היה ברור לו שירושלים העתיקה יכולה להיות שלו. ומכל מקום כוון תנועתו של מוטה מעיד על כוונה זו".¹⁴⁶ בספרו כתב: "עד לאותו רגע לא העלה איש על שפתי במפורש את השם: **העיר העתיקה** [הדגשה במקור]. כיבושה לא נכלל בשום תכנון מוקדם שהכרתי. תמיד נאמר: 'כיבוש העיר העתיקה יתבצע לפי פקודה מיוחדת'".¹⁴⁷

בתחקירים הצבאיים הדגיש גור את העדפתו לתקוף בלילה את המוצבים המבוצרים (בית הספר לשוטרים וגבעת התחמושת) ולהתייבב במתחם אמבסדור-רוקפלר על פני הבקעה בציר השיירה. אולם בדבריו בתקשורת ובכתביו לציבור הרחב יצא המרצע מהשק. בראיונות, בכנסים ובהופעות בפני קהל אזרחי הבלט גור את ראשוניות דרישתו לשחרר את העיר העתיקה. בספרו כתב: "מסיכום השיחה עם האלוף, יכולתי להסיק, שמוותר לי לבכר בשיקולי את העיר-העתיקה על פני הר-הצופים".¹⁴⁸ דהיינו, הוא הגה ויזם את הדרישה להתמקד בעיר העתיקה, ולו שמורה זכות היוצרים בנדון. מרגע מתן הפקודה למג"דים בשעה 17:30, בשעות הראשונות של המערכה היה ברור לסובביו של גור כי שאיפתו ממוקדת בעיר העתיקה. אולם רק בחלוף יובל שנים נכתב בספר שיצא ביוזמת ותיקי חטיבה 55 ועמותת גבעת התחמושת כי "בראשו [של גור] ודאי רבצה ידיעה כי בחלקן של חטיבות צנחנים אחיות-מתחרות – חטיבה 35 וחטיבה 80 – נפלו אתגרים מבצעיים מרשימים, ואילו חטיבתו איבדה משימה יוקרתית: צניחה קרבית ונחיתה מהים בעורף האויב. גם בממד אישי, אחרי שלל תפקידים ומשימות, מוצלחות וגם שנויות במחלוקת, מוטה גור זכאי היה לייחל למהלך צבאי מרשים עטור תהילה, ההולם את כישוריו".¹⁴⁹

משום מה, לא חרג רמז עבה זה באשר למניעיו של גור מתחום ההשערה והפרשנות לכדי ביסוסה המחקרי על יסוד מהלכיו הנדונים בספר. גור חשש

¹⁴⁶ שמואלביץ, **חטיבה 55 במלחמת ששת הימים**, עמ' 10.

¹⁴⁷ נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 119–120.

¹⁴⁸ גור, **"הר הבית בידינו!"**, עמ' 55–56.

¹⁴⁹ אביטל, **67, ירושלים, מלחמה**, עמ' 372.

שמועצת הביטחון של האו"ם תכפה הפסקת אש וההזדמנות לכיבוש העיר העתיקה תתאיין. ייתכן שכאשר בשעה 20:25 אישר נרקיס את תוכניתו של גור, שבה שונתה דה־פקטו משימת החבירה להר הצופים למשימת הגעה לעיר העתיקה, הוא חשש שמא יזכה גור באשראי על ייזום המהלך. לכן הבלית נרקיס בספרו את בכירותו הצבאית וציין כי "מפקד החטיבה [גור] הבין היטב את הדברים שאמרתי לו ברמלה, 'למשוך ימינה ולהיות בכוננות לכניסה לעיר העתיקה'".¹⁵⁰

שאפתנות פיקודית ורדיפת תהילת הניצחון הן תכונות מובנות באישיותם של מפקדי צבא, ויוזמה התקפית היא יסוד מוסד וחיוני באמנות המערכה. עם פרוץ הקרבות קלט מח"ט 55 שהעיר העתיקה תוכל להיות גולת הכותרת של המלחמה והפך את שחרורה למטרת העל שלו. גור תמרן את חטיבתו לעמדת הסתערות על העיר העתיקה באמצעות שינוי בפועל של משימתה – זאת על דעת האלוף נרקיס – ובכך פעל בניגוד לתוכנית החבירה להר הצופים ('פרגול'). לאחר המלחמה התעלם גור מסוגיית משימת החבירה להר הצופים, ומעולם לא קיבל אחריות על שינויה בפועל ועל תוצאותיה הקשות. את השינויים בתוכנית המבצע הוא הציג בהנמקות מבצעיות מגויסות, ומכוח האופוריה הציבורית הושתקו השאלות הנוקבות. שאלת חיוניותם של קרבות ההבקעה העקובים מדם 'נקברה' במסע הנצחה טעון במוטיבים גאוליים ובצידוק הדין. מהספרות המחקרית ומספרי ההיסטוריה הצבאית – כולל מתחקירי המחלקה להיסטוריה בצה"ל – נדחקה עד עצם היום הקביעה כי חטיבה 55 לא ביצעה את משימת החבירה להר הצופים כפי שהטיל עליה הפיקוד העליון, והמירה אותה במשימה שונה שעלתה בדמים רבים.

כמו בכל המלחמות של צבאות העולם היו גם בתולדות צה"ל מחדלים וטעויות הרות גורל, וקרבות שנכשלו. בקרבות שבהם המפקדים והמערכת הצבאית לא קיבלו על עצמם אחריות פיקודית לשגיאות נותרו צלקות מדממות שלא הגלידו גם לאחר הסתלקות גיבוריהם מהעולם. למעלה מיובל שנים שנויה מחלוקת נוקבת בסוגיית קרבות חטיבה מוצנחת 55 בצפונה של ירושלים. לאחר המלחמה רחשה מתחת לפני הקרקע התמרמרות קשה בשורות לוחמי הצנחנים על טיוח הקרבות החטיבתיים

¹⁵⁰ נרקיס, **אחת ירושלים**, עמ' 155.

ותוצאותיהם החמורות. נראה כי שינוי המשימה והאגדות הכבדות שהמיטה על גדודי הצנחנים הם שעמדו ביסוד ההתחמקות מחשיפת הנושא במלואו והניסיונות לשכתוב מהלך הקרבות. ההאדרה (גלוריפיקציה) הלאומית של קרבות הצנחנים שימשה אמצעי להשתקת הביקורת מבית.

גור ונרקיס לא הודו בשינוי בפועל של משימת החבירה להר הצופים שהוטלה על חטיבה 55, והמחקר ההיסטורי נקרא למלא את החלל שהותירו.

תקציר |

המאמר מתמקד בהשפעת האש הארטילרית על מהלכי הקרבות במלחמת שלום הגליל (1982) תוך בחינת ארבעה מקרי בוחן עיקריים: המערכה באש לפני תחילת התמרון ('ציפורי טרף'), הקרב על הבופור, חילוץ גדוד 450 והקרב על המיוערת. הייחודיות של המאמר היא בניסיון להסביר כיצד השפיעה האש על הקרבות השונים, קרי בתוצאות הפעלת האש, ולא באופן שבה הופעלה האש.

המאמר מציג מקרים, שבהם הארטילריה הצליחה לשנות את מהלך הקרב. כאלו שבהם השפעתה הייתה נמוכה, וגם כאלו שבהם לא ניתן למדוד את השפעתה. בקרב על המיוערת, לדוגמה, סייע ירי פגזי מצרר בהשמדת כוחות אויב, עצר הסתערות והוכיח את מועילותה של הארטילריה. לעומת זאת, בקרב על הבופור, לנוכח מגבלות שיצרו שינויים בתוכנית, התקשתה האש לסייע לכוחות. מסקנות המאמר מצביעות על כך, שבקרבות אלו הארטילריה השפיעה על כוחותינו לא פחות משהשפיעה על האויב, ויותר מכך, נראה שאין קשר בין השניים. כלומר, ייתכן מצב, שבו האש לא השפיעה על האויב אבל השפיעה לטובה על כוחותינו.

"אין לנו תשובה אחרת פרט לארטילריה": השפעת האש הארטילרית על קרבות מלחמת של"ג - ארבעה מקרי בוחן

צח משה¹

מבוא

בצה"ל לא קיים מחקר היסטורי אשר יוחד להפעלת האש המסייעת. התיאורים הנוגעים לארטילריה בצה"ל (ובמידה רבה גם במחקר העולמי) עוסקים ברובם המכריע בפעולת הכוחות הארטילריים – טכניקות ירי, בניין כוחות האש והתרחשויות בעמדות הירי – ולא במועילות (אפקטיביות) של הסיוע לקרב. המועילות של כוח מתמרן-מסתער בשדה הקרב נמדדת על פי עמידתו במשימתו. לא כך בכל הקשור לאש המסייעת בכלל. משימתם של כוחות האש היא לירות את התחמושת למטרות, כפי שהגדיר דורש האש.² אולם גם עמידה במשימה זאת אינה מבטיחה כי האש תועיל לקרב; ייתכן כי האש תכוון למטרות שגויות, וייתכן כי גם כאשר תפגע במטרות הרצויות לא תשיג את התוצא הרצוי.

1 סא"ל (במיל") צח משה, דוקטורנט להיסטוריה צבאית באוניברסיטת חיפה וחוקר במחלקה להיסטוריה.

2 כינוי לכל מי שרשאי לפקוד על כוחות האש – הכוחות בשטח או המפקדות.

מאמר זה יעסוק בארבעה קרבות אשר התקיימו בשבוע הראשון של המלחמה. הקרב הראשון הוא הקרב באש, ותכליתו הייתה לפגוע באויב בטרם נכנסו כוחות היבשה ללחימה. בשלושת הקרבות האחרים – הקרב על הבופור, חילוץ גדוד 450 והקרב על המיוערת – נועדה האש לסייע לכוחות בלחימה. המאמר יתמקד בסוגיית השפעת האש על הקרבות, כלומר האם הועילה האש המסייעת לקרבות הללו וכיצד התבטא הדבר.³ הקרבות נבחרו על פי סדרם הכרונולוגי במלחמה וגם על פי יכולתם לתאר תועלות שונות אשר הופקו מן הירי הארטילרי.

התוכנית הארטילרית למבצע: הכנה באש – תוכנית 'ציפורי טרף'

תוכנית הסיוע לפקודת 'אורנים', על גרסאותיה השונות – 'אורנים חורף' ו'אורנים מתגלגל' – הוצגה בקד"ם (קבוצת דיון מיוחד) רמטכ"ל בדצמבר 1981: "המבצע יפתח בהכנה ארטילרית... אחרי ההכנה הארטילרית ינועו הגד"בים⁴ 155 מ"מ בשדרות החטיבתיות במבנים של סוללות או גדודים, ובעקבות כל אוגדה ינוע גד"כ – כדי להעניק עומק ללחימה".⁵

התוכנית המכינה ללחימה בלבנון נקראה 'ציפורי טרף', ותכליתה הייתה "לשבש את היערכות המחבלים בדרום לבנון ע"י פעולה רצופה ומתמשכת. התשתית המחבלים בגזרותיהם השונות, מניעת פעילות עויינת לעבר שטחינו ככל האפשר, השמדת מחבלים, אמל"ח ותשתית".⁶ התוכנית כללה תקיפות באש – אווירית וארטילרית – וכן תקיפת יעדי מחבלים בידי כוחות רגליים,

³ אף שהתקיימו הקרבות בשבוע הראשון, לא יעסוק המאמר בקרב סולטאן יעקוב, ולא משום שזה לא זקוק לטיפול בהקשרי הארטילריה. למאמר הישגים מוגבלים, והם מותאמים ליריעה הקצרה שמאפשר כתב העת. סוגיית הפעלת האש הארטילרית בסולטאן יעקוב היא מורכבת ומלאת פרטים, ולכן נדרש לייחד לה מחקר רחב יותר. אני מקווה שבספר שייכתב בנושא הארטילריה במלחמת שלום הגליל, יינתן מקום של כבוד לסוגיה זו.

⁴ על פי המילון למונחי ת"ל, גדודי התותחים מסווגים לפי קוטר הקנה שלהם; גד"ב (גדוד בינוני) – גדוד תותחים 150 מ"מ. גד"כ (גדוד כבד) – 175 ו-130 מ"מ.

⁵ מזכירות הפיקוד העליון (להלן: מפ"ע), קד"ם רמטכ"ל "אורנים", שנערך בחמ"ל אג"ם מבצעים בתאריך 4 בדצמבר 1981, מנ-2106-341, 11 בדצמבר 1981, עמ' 15-16 (להלן: מפ"ע, קד"ם רמטכ"ל "אורנים"), בתוך: שמעון גולן, של"ג בלבנון – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל", צה"ל – אמ"ץ – תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומודן, 2017, עמ' 103 (להלן: גולן, של"ג בלבנון).

⁶ אג"מ מבצעים/מחלקת מבצעים, מבצע ציפורי טרף – סיכום דיון רמ"ח מבצעים, 22 בספטמבר 1981, מאגר מחלקת היסטוריה.

מיקוש צירים ומארבים שנועדו לפגוע במחבלים הנעים על הצירים. המבצע תוכנן להיערך לכל אורכו של שלב צבירת הסד"כ למלחמה בשני תרחישים: האחד, צה"ל הוא היוזם את המלחמה, ולמבצע יוקצו 72 שעות; האחר, צה"ל נגרר למלחמה, ולמבצע יוקצו 24 שעות.⁷ על פי זמנים אלו הוגדר גם סדר העדיפות להובלת היחידות:

השוני העיקרי בין תוכנית הובלת הכוחות ל"אורנים מתגלגל" לבין תוכנית ההובלה ל"אורנים" מתבטא בסדרי הקדימות בהובלת הארטילריה. ב"אורנים" היא בקדימה ראשונה, משום שנראה שיוחל בביצוע 'ציפורי טרף'... טרם ההתקדמות, בעוד שב"אורנים מתגלגל" אין עדיפות אלא ליחידות ארטילריה מעטות – גדוד לגזרה המערבית ושלושה לגזרת נבטיה.⁸

באישור התוכניות המקצועיות לפיקוד הצפון, ברשות רמ"ח המבצעים תת־אלוף אורי שגיא, פירט מפקד התותחנים הפיקודי (מת"פ) אל"ם אורי מנוס את מנעד האפשרויות ליישום תוכנית האש המכינה:

מה אומרת התכנית הארטילרית, קודם כל הכנה ארטילרית קצרה... היא יכולה להיעשות מסבב של שעה ועד ל-3 ועד בכלל... נעשה את זה על בסיס 'ציפורי טרף'... לשלב של מניעת ירי של המחבלים עד האקט שיאושר או עד ה-ש"ש שגלגל את המבצע, וזה יכול לקחת יום ויכול לקחת יומיים.⁹

פיקוד הצפון תכנן להביא את יחידות הארטילריה הראשונות כדי לירות לעבר יעדים בלבנון גם כדי להגיב על ירי המחבלים וגם כדי לפגוע במטרות כדי להכין את המרחב לתמרון שעתיד לבוא. בד בבד עם ירי הארטילריה תכנן צה"ל לארגן את היחידות המסתערות ללחימה.

7 מפ"ע, קד"ם רמטכ"ל "אורנים", עמ' 3, בתוך: גולן, של"ג בלבנון, עמ' 113.

8 מפ"ע, קד"ם רמטכ"ל "אורנים", עמ' 15–16, בתוך: גולן, של"ג בלבנון, עמ' 127.

9 אג"מ מבצעים/מחלקת מבצעים, קד"מ רמ"ח מבצעים – אישור תוכניות מקצועיות ל-"אורנים": הצגת תכנית ארטילרית, 11 בינואר 1982.

מיקום	גד'/מפקדה	גזרה
קליעה	403	גזרה מזרחית
בלט	55	
פקעני	פל' קרדום מגד' 55	
הר דב	404	
מפג"ד + 2 סול' בטייבה	334	
מפג"ד + 2 סול' בטייבה	405	
מפג"ד + 2 סול' בשקיף אל-חרדון	411	גזרה מערבית
קלעת שמע	M-71	
שקיף אל חרדון	סול' קרדום מגד' 55	
קלעת שמע	402	
מחנה יואב	405 (סוללה 1)	רמה"ג
מחנה קרן (קת"ס)	411 (סוללה 1)	
מחנה הרעם	334 (סוללה 1)	
וילה	מפקדת אגד 215	
הר דב	מפקדת אגד 209	
מרגליות	מפקדת אגד 282	

טבלת תכנון נמ"ת (נקודות משיכת תחמושת) לכוחות הארטילריה המשתתפים בתוכנית 'ציפורי טרף'¹⁰

ההכנות לפתיחת המערכה באש – "אין לנו תשובה אחרת קרקעית פרט לארטילריה"

בליל 3 ביוני נורה שגריר ישראל בבריטניה שלמה ארגוב בידי טרוריסטים פלסטינים. בעקבות זאת בצהרי 4 ביוני (יום שישי) תקף חיל האוויר מטרות בביירות, ובתגובה ירו המחבלים אש ארטילרית על יישובי הגליל. בשעה 14:30 בצה"ל התקיימה הערכת מצב בראשות רמ"ח המבצעים: "אנחנו היום מתחילים עם מצב כוננות חדש שיקרא 'שער המלך', וזה לאור המקרה של השגריר בלונדון. מבחינת הסד"כ אנחנו ביום שישי, וחלק מהסד"כ מי שהיה

¹⁰ תחזוקה פיקוד צפון, מבצע "ציפורי טרף" – פקודת מבצע, 2/101981, מאגר מחלקת היסטוריה.

צריך לצאת לחופש יצא, ומי שצריך להישאר נשאר".¹¹ עד לישיבה זאת לחיל האוויר כבר אושר לתקוף תשע מטרות, מתוך כול התוכנית, אך מבצע 'שלום הגליל'¹² עדיין לא אושר. "אנחנו תוקפים את ה-9 הנוספות, אנחנו ביום ראשון נמשיך עם תכנית תקיפה שהיא הכנה למבצע 'שלג'. במידה והאש הזאת מתמשכת אין לנו תשובה אחרת קרקעית לכניסה לתוך השטח שם פרט לארטילריה".¹³

באותו הזמן, בהערכת המצב במטה הכללי, המשיכו להיערך לקרבות האש הצפויים בימים הקרובים. רמ"ח המבצעים הדגיש:

תגובות נוספות, כל אמצעי האיכון והתצפית האפשרי במרחב פיקוד צפון יתפרסו עוד היום, אז המזג אויר הוא לא בסדר למי שתקף מהאוויר אבל בהחלט כוחות קרקע ותצפיות בטווחי מאות, אולי כמה אלפי מטר, יהיו מסוגלים לאתר ירי ארטילרי. במידה ותהיה תגובה ארטילרית... נפתח באש ארטילרית על מקורות אש מזהים, אני אומר את זה כי התשובה על ידי חיל אויר היא מאוד חלקית היום... אין לנו שום תשובה אחרת אלא התשובה הארטילרית.¹⁴

בהמשך הערכת המצב דנו גם בנושא הרחבת המערכה, ואותו סיכם הרמ"ח: "אם אין תגובה אז כמובן אין אישור לירי ארטילרי של הפיקוד וגם אין אישור להיכנס לתוך שטח אד"ל עם כלים משלנו. צריך לצפות לזה שתהייה תגובה, לפחות במשך ה-72 שעות עד מבצע 'שלג'".¹⁵

תוכנית הובלת היחידות צפונה היא שעמדה בלב הדיון. על פי הפקודות למבצע, "ריכוז הכוח ל'אורנים' יתבצע בתוך 72 שעות מפקודה, וכבר בשלב הראשון ירוכזו הכוחות החודרים. הכוחות שיימצאו בשעת ה'פ' במרחב פיקוד הצפון ינועו על זחליהם והכוחות שבפיקודים האחרים יובלו במובילים".¹⁶ בהערכת מצב בקריה בחנו את התנאים לפתיחת התוכנית:

11 אג"מ מבצעים/מחלקת מבצעים, **קד"ם "שלום הגליל"**, דיון רמ"ח מבצעים, 4 ביוני 1982, עמ' 1, מאגר מחלקת היסטוריה.

12 השם 'מבצע' היה הכינוי הרשמי של מלחמת שלום הגליל עד שהממשלה החליטה עליו כמלחמה.

13 אג"מ מבצעים/מחלקת מבצעים, **קד"ם "שלום הגליל"**, דיון רמ"ח מבצעים, 4 ביוני 1982, עמ' 4, מאגר מחלקת היסטוריה.

14 שם.

15 שם.

16 מפ"ע, **קד"ם רמטכ"ל "אורנים"**, עמ' 15-16, בתוך: גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 127.

הובלת כוחות, אנחנו במצב לא כל כך טוב, כי חלק מהסד"כ בחופש... העקרונות הם כאלה: עוד הלילה או עוד היום את כל אמצעי ההובלה הסבירים שרק ניתן מרכזים באותם יחידות שנרצה להוביל אותם בעדיפות, זה ברור על פניו שנרצה גדודי ארטילריה קודם, נרצה את אוגדה 162 קודם, נרצה את חטיבה 35 קודם, ונשב אח"כ על עוד יחידות נוספות שחלקן תצטרכנה להפעיל את הקו. לא נוביל שום סד"כ מחר ביום [ביום שבת], שום דבר, אלא אם כן נשנה את ההחלטה כי יש קטסטרופה.¹⁷

על פי חטיבת המבצעים, בסך הכול בפיקוד הצפון היו 97 קנים,¹⁸ בהם גדוד מילואים אשר שמר על יישובים ברמת הגולן, ושנקרא 'גדוד בשינוי ייעוד'.¹⁹ באותה העת שבה התפתח קרב הירי בצפון, היה אל"ם דורון קדמיאל, מפקד אגד ארטילרי 209, בגבול הצפון בביקור ביחידת האיפון²⁰ של האגד שבפיקודו, ושהייתה פרוסה מול הלבנון. קדמיאל ישב במוצב הווילה במרג' עיון, ושמע את הירי לעבר ישראל:

אני עליתי ל [מוצב] וילה בשעה 15:00 ... והפעלתי את גדוד 403²¹ [שהיה] פרוס בעמדת העגל, למטרות שניצפות בעין מהוילה. מקורות ירי שירו אש תותחים ואש קטיושות על איזור קרית שמונה ואצבע הגליל, החל משעה 15:00 עד ל-21:30 בערב חלקן אותרו חלקן לא אותרו רובן היו ממקומות מוסתרים.²²

17 היסטוריה, קד"ם "שלום הגליל", שעה 14:30, עמ' 5.

18 שם.

19 זה היה גד"ב מילואים 7054 מאגד 454, כפי שמופיע בתוך: אג"מ מה"ד היסטוריה, של"ג - אוגדה 90 א.א. 454 - תחקיר מפקד האגד, 16/9/84.

20 יחידה בגודל של גדוד אשר הייתה כפופה לאגד, ומשימתה הייתה לאכן את ארטילריית האויב ולהכווין את האש באמצעות מכ"מים ותא"טים (תצפיות ארוכות טווח).

21 מעדויות של חיילי גד"ב 403 עולה כי בעמדת העגל היו רק חיילי סוללה ב' אשר שהו במקלט המוצב. תומ"תים התחילו להגיע מאוחר יותר. מרבית הירי של אותו היום נערך על ידי תומ"ת אחד בלבד מהגדוד. מתוך: תמליל תיעוד המחלקה להיסטוריה, ראינות לא מזוהים א.א. 215/162 במלחמת של"ג, 1982. עם זאת, יש לציין כי מפקד הגדוד, יעקב בן קיקי, סתר בעדות מאוחרת יותר את גרסת החיילים, וטען כי הסוללות היו פרוסות בעמדה. בנוסף טען כי בעמדה לא היה מקלט אלא מגורי חיילים על גבעה חשופה. מתוך: תכתובת אלקטרונית של המחבר עם אל"ם בדימוס יעקב בן קיקי, 23 באוקטובר 2024.

22 אג"מ מה"ד היסטוריה, תחקיר מפקד אגד ארטילרי 209, 14 ביולי 1982, עמ' 1 (להלן: היסטוריה, תחקיר מפקד אגד ארטילרי 209).

על פי עדותו של קדמיאל, בהמשך היום הופעלו תצפיות נוספות ושתי סוללות תותחים מגדודים 405 ו-334.

על פי התוכנית, יישום תוכנית האש המקדימה למבצע היה באחריות מפקדת אגד 215 (אגד סדיר) מאוגדה 162. יחידות האגד היו מפורזות בארץ, ומפקדתו הגיעה כמה ימים לפני כן למחנה הקבע במעלה אפרים והתחילה להתארגן לקראת אימונה. העיד קצין האג"ם של אגד 215:

ביום שישי, הרביעי ליוני התחלנו לגלגל את כל הנושא של האגד לפיקוד צפון, גדוד משבטה לעלות בחזרה לבית-הלל לפי התוכנית שתוכננה כל הזמן... גדוד 403 שהיה ב[מוצב] עגל ונשאר בעגל, גדוד 402 מהבקעה עלה לגזרה המערבית על פי כל התכנונים שדובר במידה וקורה משהו בלבנון.²³

במטכ"ל נעשו מאמצים לנייד את יחידות הארטילריה לגבול הצפון. רמ"ח המבצעים פנה לנציג מקתמ"ר (מפקדת קצין התותחנים הראשי) בדיון קד"ם:

אנחנו נרכז אמצעי איכון לארטילריה, נראה מה עוד אפשר לעשות... לחיילים סדירים שיוצאים לחופש... אפילו אם לא הזעיקו אותם באופן פורמלי, אבל יש יריות או תקיפות או קטיושות, הם חוזרים ממילא, אתה תודיע לנו אם יצטבר משהו בשבת, אני לא מאמין שהרבה, אבל יום ראשון צריך להיות מוכנים... כל מה שיש בין אם זה שיבטה, או אם יש לכם פטנטים אחרים להעלות אותם לצפון.²⁴

העיכוב בקבלת ההחלטות לחזרת חיילים לסוללות לטובת מילוי השורות יצר קושי בצבירת הכוח וחסרון בקרב הארטילרי ובהפעלת הכוחות. לדוגמה, בגד"ב 411 מאגד 282 הייתה סוללה אחת בבית, אחת במחנה 'קרן' שברמת הגולן (הסוללה הצעירה שנקראה קת"ס – קורס תותחן סוללתי), וסוללה אחת בקו, שגם ממנה יצאו חלק מהחיילים לחופשת שבת. על כך העיד סג"ם שלום (שולי) לוי מגד"ב 411:

היה בהתחלה "עצור יציאות" והיו בטוחים שהולכים לעשות את זה עכשיו, אז אף חייל לא יצא הביתה היו צוותים מלאים, כוח אדם מלא ולא היו שום בעיות. יותר מאוחר... ביום שישי בצהריים

23 אג"מ מה"ד היסטוריה, "שלום הגליל" תחקיר א.א. 215: תחקיר סגן מפקד אגד 215 וקצין אג"מ אגד 215, 19 במאי 1983, עמ' 8 (להלן: היסטוריה, תחקיר א.א. 215).

24 אג"מ מבצעים/מחלקת מבצעים, קד"ם "שלום הגליל", דיון רמ"ח מבצעים, 4 ביוני 1982, עמ' 7, מאגר מחלקת היסטוריה.

הגיעה פקודה לצאת... חיילים יצאו הבית... כלומר, הסוללה לא הייתה מלאה.²⁵

בשעה 18:00 נדרש אגד 282 להחזיר חיילים מהבית, אחרי שאלו כבר יצאו לחופשה.²⁶ הסוללה של סג"ם לוי הייתה פרוסה בעמדה הסמוכה ליישוב שומרה. ביום שישי בלילה היא קיבלה פקודה להיכנס לעמדה סמוך לשקיף א-צלחני, ושם לכוחות היו עמדות שהוכנו מבעוד מועד: "לקח זמן עד שהם [החיילים שיצאו הביתה] הצליחו להגיע אלינו... אבל תוך כדי לחימה השלמנו את הסוללה".²⁷

בשעה 2:00 בלילה החליף מפקד אגד 215 אל"ם אליהו ברק ("אופו") את מפקד אגד 209 במוצב הווילה, וקיבל את הפיקוד על ביצוע תוכנית האש המקדימה, ועימו היה קצין האג"ם של האגד: "אז מתחילים קודם כל ב'ציפורי טרף' שזה היה בתגובה ארטילרית לירי מחבלים... הארטילריה שהיתה כאן זה היה גדוד 403 וסוללה של 334 שהם התחילו בירי מתוך שטחי ארץ ישראל... יותר מאוחר בליל שישי הם נכנסו פנימה לבקעת עיון במרחב טיבה".²⁸ במהלך צבירת הכוחות השלים האגד את תהליך 'רישום השטח'²⁹ כדי להכינו לתוכנית האש, ובד בבד ניסה לאתר את מקורות הירי ולירות לעברם. תוך כדי חילופי האש הארטילרית ותוך כדי הזעקת החיילים מבתיהם נעו מפקדות האגדים הסדירות וגדודיהן לעבר עמדות שרובן תוכננו מראש.

ב-5 ביוני, בד בבד עם המשך הקרב הארטילרי, התקיימו שני תהליכים: הראשון הוא צבירת הכוחות הסדירים, התקדמותם לעבר עמדות הירי הקדמיות שלהם בגבול הלבנון ובאד"ל (אזור דרום לבנון), תוך המשך ירי לעבר מטרות מחבלים. גדוד 402 חצה את הגבול בשעה 18:00 בעמדת שקיף א-צלחני, עם 12 קנים, צוות מכ"ם 'פולטון' הגיע משבטה צפונה, גד"ב 405 השלים את הפריסה שלו באל-אדיסה, וקש"אים ומס"חים (מפקד סיוע

²⁵ אג"מ מה"ד היסטוריה, "שלום הגליל" – תחקיר אוג' 36 יח' תותחנים 411 א.א. 282, עדות סג"מ שלום (שולי) לוי, עמ' 2 (להלן: היסטוריה, תחקיר אוג' 36).

²⁶ שם, עדות קמב"ץ האגד, עמ' 1.

²⁷ שם, עדות סג"מ שלום (שולי) לוי, עמ' 3.

²⁸ היסטוריה, תחקיר א.א. 215, עמ' 8.

²⁹ 'רישום השטח' הוא תהליך טיווח מטרות אשר בסופו יכולה יחידה ארטילרית לירות על כל מטרה בנתונים המבטיחים סבירות גבוהה יותר לפגוע במטרה. התהליך הראשוני כולל תכנון המטרות לטיווח, ובהמשך יידרשו יחידות הארטילריה לירות עליהן ולהפיק נתונים פעמיים ביממה – בשעות היום ובשעות הלילה. לניהול התהליך עבור כל יחידותיה אחראית מפקדת האגד.

מיקום	כמות פגזים/ פצצות	קוטר במ"מ	
שומרה	960	155	נמ"תים שהיו קיימים בגזרה
	960	פצמ"ר 160	
פרסה	900	פצמ"ר 120	
	960	155	
	960	פצמ"ר 160	
	960	פצמ"ר 120	
עגל	600	155	
הר-אודם	472	155	
עגבניה	2600	155	
רוויה	238	175	
	2450	155	
מ. קרן	2000	155	
יהודיה	1440	155	
ג.62	1000	175	
נעורה	2500	155	
שקיף אל חרדון	264	155	נמ"תים שתוכננו עבור מבצע "ציפורי טרף"
דיבין	120	175	
קליעה	396	155	
תל נחס	396	155	
הר-דב	396	155	
מחנה הרעם	80	175	
מחנה קרן	284	155	

מיקומי היחידות בימים 4-5 ביוני - על פי מפקדת תותחנים פיקודית³⁰

³⁰ מפקדת תותחנים פיקוד הצפון, פריסת יחידות חת"מ החל מליל ה-4 ביוני (מברק), מאגר מחלקת היסטוריה.

חטיבת) הגיעו ממקומות שונים כדי להצטרף ליחידות המתמרנות. באותו זמן המשיכו היחידות לפקוד על חיילים להגיע מביתם.³¹ גד"ב 404 מאגד 209, אשר ישב בצומת 'וואסט', קיבל את הפקודה להתקדם לעמדותיו בהר דב, והחל את הירי ביום שבת, 5 ביוני, בבוקר. "הגדוד ירה באותה עמדה את התחמושת הייתה לו פלוס תחמושת נוספת שמשכנו מנטפים ומנמ"תים באזור, כל זה מתבצע במה שנקרא ציפורי טרף שהיה השלב הארטילרי לפני המבצע".³²

בה בעת גויסו כוחות מילואים. בעדותו של הקתמ"ר תת-אלוף אריה מזרחי סיפר כי ביום שישי ביקר הרמטכ"ל בפיקוד הצפון, והוא הצטרף אליו. לאחר שהרמטכ"ל הודיע כי הממשלה אישרה לצאת למלחמה, ביקש הקתמ"ר מהרמטכ"ל לגייס את התותחנים, אולם האחרון חשש כי אלמנט ההפתעה ייפגע, והגיוס יחשוף את הכוונות. קתמ"ר העיד כי עוד ביום שישי, בתום הדיון, התקשר למת"פ צפון ואישר לו לגייס את הכוחות.³³ ביום שבת בשעה 14:40 אושר לפיקוד הצפון לגייס את אגד מילואים 219.³⁴ לאחר מכן כבר אושר לגייס יחידות מילואים של האגדים הסדירים שנדרש לגייסן תוך כדי ניהול הקרב הארטילרי. על כך העיד מפקד אגד 282 אל"ם איציק גזית:

קיבלנו אישור לגייס מילואים, דיברתי בטלפון עם קמב"ץ האוגדה, הוא עדין לא ידע מזה שיש אישור לגייס מילואים, אני דרשתי ממנו שיבדוק את הנושא, כדי שיצליחו להוציא צווים מה יותר מוקדם לפני שכל עם ישראל יוצא לבלות במוצאי שבת. ואכן בסביבות 16:30 שבדקתי איתו פעם נוספת הוא אמר לי שיש אישור ונתן פקודה למרכז גיוס לגייס את ההשלמות של אוגדה 36, ואת האגד.³⁵

אגד 282 החל לגייס את שלושת גדודי המילואים שלו – 9260, 419 ו-9294 – עוד באותו הלילה, והללו כבר היו מוכנים בבוקר שלמחרת. באגד 219 הגיוס התקדם לאט יותר, ו-14 שעות לאחר קבלת האישור לגיוס, בשעה

31 פצ"ן/מת"פ, **יומן מבצעים מת"פ צפון – 5-11 ביוני**, 5 במאי 1982, שעה 18:00, מאגר מחלקת היסטוריה.

32 אג"מ מה"ד היסטוריה, **מלחמת של"ג – תחקיר אוגדה 252, א.א. 209, תחקיר סמג"ד 404, 19 ביולי 1982**, עמ' 2.

33 זיגדון יעקב ושגיא סימנטוב, **תותחנים בשל"ג – סיפור מלחמה**, ת"א: כנרת זמורה ביתן, 2016, עמ' 13.

34 פצ"ן/מת"פ, **יומן מבצעים מת"פ צפון**, שעה 14:40, מאגר מחלקת היסטוריה.

35 אג"מ מה"ד היסטוריה, **תמלול תחקיר מפקד אגד 282**, 11 בנובמבר 1983, עמ' 2.

4:40, דיווח קצין התחזוקה של האגד לפיקוד הצפון: "מבחינת כוח אדם הגיעו בשלב זה שליש עד חצי... אנשים פשוט לא מגיעים".³⁶

"ביום שבת לקראת ערב, קבלנו כבר לוח זמנים משוער שתחילת התקיפה של הגייסות תתחיל ביום ראשון ב-12:00 בצהריים", מסר קצין אג"ם אגד 215, "והיא תתחיל לפי התוכנית שעד כה דובר בה, שאנחנו כמפקדת סיוע 215 מקבלים סד"כ ארטילריה של 215 ו-282, ואנחנו אחראים על ההכנה הארטילרית הפקודית והאוגדתית של אוגדה 36 שאמורה להכנס ולקחת את מרחב טייבה".³⁷

בלילה שבין חמישי לשישי ביוני הפיץ פיקוד הצפון את פקודת 'של"ג מתגלגל':

הכוונה:

א. פיקוד צפון יכבוש את דרום לבנון עד לקו האוואלי, דלפי, כפר א-זית מיוערת, ישמיד מחבלים ותשתית וימנע ירי ארט' לעבר ישובנו עד "ש"24+ שעות.

ב. יהיה בכוננות להשלים את מבצע "אורנים בהתאם לצבירת הסד"כ.

ג. יגן על מרחבו בגזרת רמה"ג והעמקים.

ד. יהיה בכוננות למבצע התקפי בסוריה

סד"כ הארטילריה למבצע:

1. אוגדה 91, משימה כללית: א. תפתח את ציר החוף תוך השמדת מחבלים במרחב ותכבוש את צור. ב. תחבור לאוג' 96. ג. תהיה בכוננות להמשך פתיחת ציר חוף ולכיבוש בירות.

● סד"כ ארטילרי: גד"ב 411, גד"ב 402 (-), סוללת M-71, סול' מגדוד כבד (גד"כ) 55.

2. אוגדה 96, משימה כללית: א. תנחת מהים ותשתלט על גשר הזהרני והאולי. ב. תשמיד מחבלים במרחב צידון.

● סד"כ ארטילרי: פלגה מגד"ב 402, 3 פלוגות מרג' 120 מ"מ³⁸, גדוד כבד (175 מ"מ) 55 מוקטן, סוללה מגד"כ 334.

36 פצ"ן/מת"פ, יומן מבצעים מת"פ צפון, שעה 4:40, מאגר מחלקת היסטוריה.

37 היסטוריה, תחקיר א.א. 215, עמ' 9.

38 גדוד 7038 (מרגמות נגרות, 120 מ"מ), האורגני של אוגדה 96, שיעודו היה להגיע בעזרת מטוסים למרחב הלחימה.

3. אוגדה 36, משימה כללית: א. תכבוש את מרחב נבטיה. 2. תחבור לאוג' 96 במרחב זהרני-אולי. 3. תטהר המרחב ממחבלים.
- סד"כ ארטילרי: סוללה מגדוד 334, גד"ב 411.
4. אוגדה 162, משימה כללית: א. תהיה בעתודה פיקודית בגבעת האם, ב. תהיה בכוננות לנתק את כביש ביירוד דמשק במרחב דהר אל-בידר, תוך תנועה על גשרי הבסרי ולפי, ג. תהיה בכוננות להשתתף בהשמדת הצבא הסורי בבקעה.
- ללא סד"כ ארטילרי מוקצה בשלב זה.
5. אוגדה 90, משימה כללית: א. תהווה עתודה פיקודית להבקעה בלבנון או ברמה"ג.
- סד"כ ארטילרי: גד"כ 130 מ"מ. 39.
6. אוגדה 252, משימה כללית: א. תשמיד יעדי מחבלים במרחב הפתח-לנד, ב. תבלום כלפי הסורים בבקעה, ג. תהיה מוכנה להשמיד את הצבא הסורי בבקעה.
- גד' 404, חצי גד"כ 175 מ"מ.
7. גייס 446, משימה כללית: א. יגן על רמה"ג, ב. יהיה מוכן לפקד על המהלך כנגד הסורים בבקעה.
- סד"כ ארטילרי: גדוד 7054 מאגד 454.

הפעלת האש כהכנה ל'שלוש הגליל'

ב-6 ביוני, בשעה 2:45 לפנות בוקר, ניתנה פקודה לתוכנית האש הארטילרית המכינה: "החל מהשעה 10:00 תבוצע תכנית האש הארטילרית בריכוזים סוללתיים וגדודיים לעבר מטרות 'שלג'. באחריות גזרה מערבית – 91, מזרחית 209, גזרה מרכזית האחרים: מפקד 282, יחידות 155 מ"מ לרשותו, 175 מ"מ יופעלו ע"י אגד 215. מילת הפעלה דולפינריום". באמצע הלילה הוקדמה שעת ה'ש' ל-11:00 בבוקר, ולפיכך גם תוכנית האש המכינה הוקדמה, ובמהלך הלילה נקבעה תחילתה לשעה 9:00.⁴⁰

39 תותח א-46 – תותח נגרר שנפל שלל במלחמת ששת הימים.

40 פצ"ן/מת"פ, יומן מבצעים מת"פ צפון, שעה 14:40, מאגר מחלקת היסטוריה.

הקדמת שעת ההתחלה של המבצע הייתה השפעה ישירה על היכולת להשלים את התוכנית הארטיילרית וגם על האש המלווה ליחידות. על כך העיד קצין אג"ם אגד 215: "ביום ראשון בבוקר קראנו לכל מפקדי התצפיות, מג"דים וקנ"אים [קציני ניהול אש גדודיים] של כל הגדודים וסגן מפקד האגד לתדריך אחרון בוילה... התדריך כלל רענון של פקודת של"ג, שזו היתה פקודה שדובר עליה מבחינת מה הולכים לעשות".⁴¹ מפאת קוצר הזמן היה התדריך תחליף לפקודה שהייתה אמורה להימסר לכוחות. "ה'ש' הוקדם מ-12:00 ל-11:00 של כניסת הכוחות, ואז נכנסנו ללחץ זמן שהיינו צריכים לבצע את ההכנה הארטיילרית, פיקודית ואוגדתית ולסיים אותה עד שעה 11:00".⁴² נוסף על הלחץ שנוצר לנוכח לוחות הזמנים, בשעה 8:00 הופל מטוס מסוג 'סקייהוק' ברמת ערנון, והפקודה שניתנה לכוחות הארטיילריה הייתה לנסות לחסום גישה למטוס ומאוחר יותר לירות לאזור תבנין, לשם הובל הטייס.

הקדמת תחילת המבצע פגעה גם בהכנות של גדודי הארטיילריה, לרבות גדודי המילואים, כפי שאמר מג"ד מילואים 9294 מאגד 282: "בחמש [בבוקר] אני יצאתי לקבוצת פקודות וזה דבר לא טוב ששולפים מג"ד מתוך הגדוד, כי הייתי צריך כבר בארבע לנסוע... אחר כך נפגשתי עם הגדוד".⁴³ לפני שיצא פקד המג"ד על הסמג"ד לצאת לכיוון העמדה הגדודית שהייתה ליד מרקבה. בשעה 5:00 יצא הגדוד לדרך על שרשראות, ובסיום קבוצת הפקודות הספיק המג"ד לחזור ולפגוש אותו ליד נבי יושע.

לא קיבלנו פקודה מאורגנת, לא מסודרת, שום דבר... שאלתי מה עם פקודה בכתב, נאמר לי שהקנ"א שלי קיבל אותה.... ה'ש' להיות מוכן ניתנה לנו בשתיים-עשרה, ותוך כדי תנועה כל הזמן השעה הזו נעשתה יותר מוקדמת... בתשע היינו כבר בעמדה, וכן היתה בעיה נוספת שאת העמדה שלנו תפס הגדוד הסדיר [גדוד 405], התחלפנו בעמדות והוא היה צריך להכין לנו יתדות, לא הכין שום דבר, לא מצאנו שום דבר בשטח, היינו צריכים ליזום פריסה במקום, פרסנו מיידית.⁴⁴

41 היסטוריה, **תחקיר א.א. 215**, עמ' 9.

42 שם, עמ' 9.

43 אג"מ מה"ד היסטוריה, **של"ג - אוגדה 36 א.א. 282 - תחקיר גדוד חת"מ 9294**, עמ' 2-3 (להלן: היסטוריה, **של"ג - אוגדה 36 א.א. 282**).

44 היסטוריה, **של"ג - אוגדה 36 א.א. 282**, עמ' 3.

בשעה 9:01 נפקדה מילת ההפעלה "דולפינריום, דולפינריום, דולפינריום" מפני מפקדת התותחנים בפיקוד הצפון.⁴⁵ בתוכנית האש השתתפו כלל הגדודים הסדירים.⁴⁶ תיאר קצין אג"ם 215: "סיימנו את ההכנה הארטילרית האוגדתית... היו פגיעות טובות במטרות וזה לפי הזיהוי של התצפיות".⁴⁷ אוגדה 162 אשר החלה לנוע לעבר משימתה ביום ראשון בבוקר, עשתה זאת ללא סיוע ארטילרי. "ארטילריה לא הייתה בכלל. גד' 403 שלנו היה עסוק במשימות שהוא קיבל להכנה ארטילרית, ואי אפשר היה להוציא אותו מהעמדות ה"מ שיחבור אלינו. הוא היה פרוס בבקעת מרג'-עיון", אמר קצין אג"ם אוגדה 162.⁴⁸ גדודי המילואים של אגד 282 כבר היו מוכנים – 9294 עם 9 קנים, 9260 גדוד מלא ו-419 עם 14 קנים – וכן גדודים מאגדים 219 ו-96.⁴⁹

אף שבמטה הכללי ובפיקוד הצפון תוכננו תוכניות אש מפורטות, גם עצמאיות וגם משולבות עם תקיפה רגלית של יעדים בעומק לבנון, לבסוף התקיימה הפגזה מכינה קצרה מאוד למבצע. יחידות האש כבר היו פרוסות במרחב מבעוד מועד, אך הן עסקו בעיקר בצבירת הכוחות של עצמן, בהתבססות בעמדות הלחימה ובתגובה על ירי האויב. אין יכולת להעריך את מועילות ההפגזה שהקדימה את פתיחת המלחמה, ללחימת הכוחות בשלבים הראשונים, ולפיכך הנזק שנגרם לאויב בשלב זה לא נאמד.

הקרב על הבופור – "זה מזכיר לי את גבעת התחמושת"

בבוקר יום ראשון ה-6 ביוני החלה אוגדה 36 לנוע וחצתה את הליטני על גשר עקיה. את התנועה האוגדתית הובילה חטיבה 188, שהמשיכה צפונה, ואחריה נכנס כוח סמח"ט 1 סא"ל גבי אשכנזי, לימים, הרמטכ"ל ה-19 של צה"ל בין השנים 2007-2011, שמשימתו הייתה לכבוש את רמת ארנון ואת מבצר הבופור. בכוח הסמח"ט הייתה מפקדת סיוע מעין חטיבתית, ובראשה עמד סמג"ד 405. קצין המבצעים של מפקדת הסיוע, שליווה את נוהל הקרב בשנים שלפני הקרב כאשר היה קמב"ץ גדוד 405, הצטרף לקרב כאשר כבר

45 פצ"ן/מת"פ, יומן מבצעים מת"פ צפון, שעה 9:01, מאגר מחלקת היסטוריה.

46 על הגדודים, בהם הגדודים ברמת הגולן, ראו בטבלה 1.

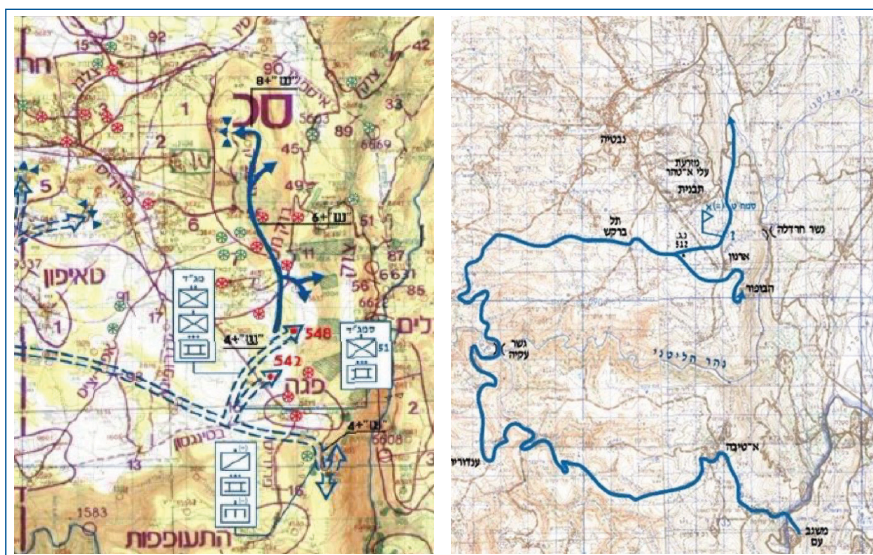
47 היסטוריה, תחקיר א.א. 215, עמ' 10.

48 אג"מ מה"ד היסטוריה, תחקיר ק. אג"מ אוג' 162 – סא"ל שמי עטר, 12 ביולי 1982, עמ' 2.

49 גדודים 7095, 8193, 8194, 412 וגדוד מכמ"ת 120 מ"מ – ככל הנראה גדוד 7038 – גדוד עם יכולות הסקה של אוגדה 96. בתוך: פצ"ן/מת"פ, יומן מבצעים מת"פ צפון, שעה 9:40, מאגר מחלקת היסטוריה.

היה בתפקיד הדרכה מחוץ לגדוד. בכוחות המשנה של כוח הסמח"ט היו עוד שני קש"אים, אחד בפלס"ר (פלוגת סיור)⁵⁰ ואחד בגדוד 51,⁵¹ והוא חולק לארבעה כוחות משנה:⁵²

1. גדוד 51, הגדוד המוביל, תוכנן לכבוש את היעדים שמצפון לבופור על רמת ארנון.
2. כוח בפיקודו של מפקד פלס"ר החטיבתית תוכנן לכבוש את מבצר הבופור, ולאחר מכן – יעדים באזור הכפר ארנון.
3. הפלוגה המסייעת של גדוד 51 נועדה לחסום את נבטייה מדרום ולפגוע במטרות בתוכה.
4. צוות קרב בפיקודו של סגן מפקד פלוגת חה"ן החטיבתית (כוח שכלל נגמ"ש מרגמה 81 מ"מ), משימתו הייתה לחסום ממערב לנבטייה.

תנועת כוח סמח"ט 1 (מתוך מחקרו של דני אשר אודות הלחימה בבופור; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

50 סגן אריה ורדי ז"ל היה קש"א הפלס"ר. אריה נהרג ארבעה ימים לאחר קרב הבופור במהלך קרב בהרי השוף.

51 **שיחה עם תא"ל (במיל') (אז סרן) דני כסיף (קסלסי)**, קמב"ץ הסיוע של כוח הסמח"ט, 31 באוקטובר 2022.

52 דני אשר, **הלחימה על הבופור במערכת שלום הגליל 6-7 ביוני 1982**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, יוני 2006, עמ' 51-52. מחקר זה זמין באתר מחלקת היסטוריה במרשתת.

תוכנית הקרב כללה ריכוך יעדים באש תותחים ובאש אווירית, והסיוע היה מתוכנן להינתן באמצעות תותחים ומרגמות בעיקר מאגד 282 ובאמצעות גד"ב 412 מאגד 219. כוח האש האורגני בכוח הסמח"ט היה מחלקת מרגמות 81 מ"מ של הפלוגה המסייעת מגדוד 51. המחלקה התפצלה, ומתוכה הוצב נגמ"ש מרגמה אחד בפלס"ר, והשאר נלחמו בכוח של סמ"פ המסייעת, עם הכוח של מג"ד 51. מעבר לריכוך היעדים עצמם, תוכנן מסך אש מתגלגל שיקדים את הכוח עד שיתקרב ליעדים.⁵³ "אני הייתי צריך לתת יותר פתרונות של הטרדה לארנון", העיד מ"מ המרגמות שיצא עם הכוח, "כדי שאנשים לא ירימו את הראש... זה בלי קשר לארטילריה שהיתה צמודה אלינו... ומטוסים שעבדו כל הזמן [גם] במשך היום הקודם".⁵⁴

גדוד 405 היה בנופש בשבוע שלפני פתיחת המלחמה, וביום שישי נקרא להגיע לעמדותיו. מיום זה מעמדת מרגליות ירה את תוכנית האש המקדימה, וביום שבת דילג לעמדה הממוקמת מדרום לרב-תלתי.⁵⁵ ביום ראשון בשעה 5:00 הגיע המג"ד לתדריך במפקדת אגד 282 בכפר גלעדי, ושם נפקד עליו כי בתום תוכנית האש המקדימה עליו לנוע 'תחת פיקוד לתנועה' עם חטיבת גולני, אחרי גדוד 13. בשעה 12:00 התחיל הגדוד לנוע ונעצר בפקק תנועה כשני קילומטרים מגשר עקיה:

קיבלתי [הודעה] דרך מס"ח גולני ליצור קשר באלחוט עם קצין האג"מ של האוגדה... ואז הוא [קצין האג"מ] נתן לי הנחיה לא לעבור דרך המעבורת המערבית אלא לעבור על הגשר עצמו, עם כל הגדוד. אחר כך היתה הוראה שוב ממפקד האגד באלחוט אכן עברתי על הגשר... אז יצא שהגדוד שלנו והחטיבה [188] התנקזו יחד לאותו גשר... אז פתאום התחלת לראות כל מיני טנקים בתוך השדרה שלי. עצרתי, הורדתי חיל שיעצור את התנועה של הטנקים אל הגשר וצופפתי את הכלים.⁵⁶

53 שם, עמ' 57-58.

54 אג"מ מה"ד היסטוריה, של"ג - תחקיר סיירת גולני, סג"מ יגאל סורוקה, 17 ביוני 1982, עמ' 7 (להלן: היסטוריה, תחקיר סיירת גולני). סורוקה לא היה מ"מ מרגמות קבוע אלא במינוי חירום. בשגרה היה קצין לוחמה בטרור וקצין אמצעי לחימה בסיירת גולני.

55 אג"מ מה"ד היסטוריה, של"ג - תחקיר אוג' 36 א.א. 282 גדוד 405 - תחקיר מג"ד, 14 בנובמבר 1983, עמ' 3.

56 שם.

מג"ד 405 התקדם לעבר עמדתו המתוכננת, וכשהיה באזור קעקעית א-ג'סר קיבל פקודה מסגן מפקד אגד 282 להיפרס במקום שבו הוא נמצא כדי לסייע לכיבוש הבופור.⁵⁷ בתחקיר שנערך עם מפקד האגד אמר:

ברגע שאני קיבלתי שגדוד 405 מוכן בעמדה קידמתי גם את גדוד 9294 לרמת נבטיה... שיניתי לו את המשימה והוא קיבל פקודה לפרוש דרומית לגבשית... הגיע לעמדה הזאת למעשה כבר בשעות החשכה... שני הגדודים האלה למעשה נותנים סיוע לחטיבת גולני ולחטיבה 188... כוח הסמח"ט שהלך על רמת נבטיה עד הבופור... למעשה המשיכו לתת סיוע ארטילרי גדוד 403 ו-419 שהיו פרושים למרחב של א.א. 215 באזור מרג' עיון.⁵⁸

בשעה 17:40 דיווח סמח"ט גולני כי הוא מתקרב למרחב הלחימה. עם התקרבותו החלה להירות לעברו אש ארטילרית וירי נשק קל ומקלעים כבדים: "הפעלנו את תוכנית האש הארטילרית על הבופור... היא פעלה בעצם מהפיצול לפי התכנון כאשר מג"ד 51 נכנס להתקפה על 548 עדיין באור".⁵⁹ בנושא תכנון הארטילריה העיד הסמח"ט: "לא הייתי מיועד בכל המטרות שחיל האוויר מבצע במסגרת המבצע... בארטילריה, אני לא יודע בדיוק מתי התחיל ומתי הוא סיים, ואם הוא ירה בכל המטרות". כדי למנוע אש מכיוון הכפר תפנית הפעיל כוח הסמח"ט אש גם על פאתיו. בעדות שלאחר המלחמה אמר סמח"ט גולני: "נתקלנו בטווחים רחוקים באזור ג'בל קרקש, מזרעת א'-שרקיה בטווחים רחוקים, הירי [לעברנו] היה די יעיל, ומאחר והמשימה הייתה בופור... אז המשכנו ולא התעסקנו עם זה למעט הורדה של ירי ארטילרי".⁶⁰

במשך כמה שנים החזיק פלס"ר גולני את התוכנית לכיבוש הבופור, והמ"פ שנכנס לתפקיד שבוע לפני המבצע לא שינה הרבה ממנה. את התוכנית הארטילרית המקדימה הוא לא הכיר: "אנחנו לא היינו שותפים לזה, זה קדם להכנה הארטילרית אווירית שבוצעה במשך כל היום שלפני... זה היה תכנון פיקודי הארטילריה".⁶¹ התוכנית הייתה שהארטילריה שסייעה ישירות לכוח

57 שם.

58 שם, עמ' 3. יש לציין כי גדוד 403 שייך לאגד 215, ואילו גדוד 419 שייך לאגד 282.

59 אג"מ מה"ד היסטוריה, **מבצע של"ג – תחקיר חטיבה 1 אוגדה 36**, 19 ביוני 1983, עמ' 5.

60 שם, עמ' 10.

61 אג"מ מה"ד היסטוריה, **של"ג – תחקיר פלס"ר 95 [גולני] בנושא כיבוש הבופור**, הדובר הוא סרן משה קפלינסקי, מפקד הפלס"ר בקרב, 6 בספטמבר 82, עמ' 14 (להלן: היסטוריה, **תחקיר פלס"ר 95**).

הפלס"ר תפגע במטרות עם התקרבותו לציר של הכפר ארנון על פי תזמון של הקש"א. מעבר לכך תכנן הקש"א את 'בית הקשתות' – יעד דרומי לבופור שאיים על ציר התנועה של הפלס"ר – כיעד המחולק לעשר מטרות. התוכנית הייתה 'לגלגל' (לקדם) את האש פנימה בתוך בית הקשתות, ככל שהפלס"ר מתקרב, כדי למנוע ירי מתוך הבית. מפקד הפלס"ר תיאר זאת כך: "יצאנו... אחרי גדוד 51... לא היו שום בעיות. ראינו את חיל האוויר יורד על הבופור, ראינו את הארטילריה יורדת על הבופור, הרגיע אותנו קצת".⁶²

במעבר גשר עקייה נוצר עיכוב, והאיחור בזמנים העלה דילמה אם לצאת להתקפה על הבופור בלילה, ולא ביום כפי שתוכנן. מי שהיה אמון על הפעלת הארטילריה לאורך כל התנועה היה מפקד הפלס"ר בעזרת הקש"א ורדי.⁶³ משהוחלט לתקוף דרשו בפלס"ר להתחיל להפעיל את האש הארטילרית על היעדים, אך לטענת מפקד הפלס"ר ללא הצלחה: "הקש"א שלנו ארי [ורדי] ז"ל נאבק אנושות בשביל לקבל משהו, והדבר הזה לא כל כך הגיע... ואז עשינו שינוי ואת הנמר"ש [נגמ"ש מרגמה]... ביקשנו שירה על הבופור ולא לארנון כפי שתכננו, והוא ירה".⁶⁴

גם הארטילריה וגם הנמר"ש לא ירו על היעדים. ורדי סיפר לאחר הקרב כי מפקדו (מפקד הפלס"ר) הוא שבחר שלא להפעיל את הארטילריה וגם לא את הנמר"ש לעבר המבצר.⁶⁵ לפי מפקד הנמר"ש, הסיבה לכך שלא ירו על מטרות בתנועה הייתה שונה: "הארטילריה עוד ממשיכה את הריכוך שלה [על הבופור]... היה סה"כ קש"א שלנו עם המ"פ בנגמ"ש והוא הפעיל את האש... המטרות שלי לא יכולות להיות רלבנטיות בגלל שמה שקרה בפועל בגלל התנועה הם חתכו ישירות לכביש של ארנון... כך שהמטרות שלי לא היו אפשריות".⁶⁶ כוח הפלס"ר נתקל בבעיה לעבור את השטח הקשה, ולכן החליט להגיע דרך הציר של ארנון. מאזור הכפר ספג הכוח אש מטווחים קצרים וארוכים, ותוך כדי ההיתקלויות המשיך להתקדם לעבר המבצר. המטרות המתוכננות של נגמ"ש המרגמות היו באזור הכפר ארנון. כאשר הכוח שינה

62 שם, עמ' 20.

63 שם, עמ' 35.

64 שם, עמ' 21.

65 ורדי, שכאמור נהרג כמה ימים לאחר קרב הבופור, סיפר זאת לאחר הקרב למשה קפלן, מפקד הסיירת (שבעצמו נפצע בקרב זה). עדותו של קפלן בתוך אג"מ מה"ד היסטוריה, **תחקיר מוטי גולדמן פלס"ר 95 – כבוש בופור**, 16 בפברואר 1983, עמ' 22.

66 היסטוריה, **תחקיר סיירת גולני**, עמ' 10.

את ציר התנועה, הפכו המטרות הללו ללא רלוונטיות, ולטענתו, הקש"א היה עסוק בהפעלת הארטיילריה ולא במציאת מטרות חדשות למרגמה. קמב"ץ הסיוע העיד כי לאורך כל התנועה נורתה אש ארטיילרית על הבופור.⁶⁷

הפלס"ר הגיע לטווח של 1,500 מטרים לפני היעד, והמ"פ הורה להסתער עם הנגמ"שים לעבר הבופור. בשעה 19:15 נפצע מפקד הפלס"ר מכדור בגבו. בעדותו אמר: "קצת אחרי שאני נפצעתי התחילה לרדת ארטיילריה על היעד, לא בכמות שתוכנן אבל הייתה ארטיילריה".⁶⁸ האש הופסקה מהר מהצפוי לנוכח טווחי הבטיחות שנדרשו בלוחמת לילה.

עם הנתונים הבסיסיים של הארטיילריה... זה לא מה שהיה מציל אותנו. נגיד את זה במלה קיצונית... ברור שזה היה עוזר להגעה עד השלב הזה, אבל באיזשהו שלב צריכים לחדול את הארטיילריה אחרת היא מפילה בך נפגעים... החדל של הארטיילריה הוא די רחוק ואז נשאר לך את ה-400 מ' אחרונים לנסוע כשאתה די חשוף כמעט לאורך כל הדרך ליעד ואתה פה עומד תלוי... החוכמה אחרי מעשה שאתה יושב ביעד, נכנס לעמדה שלו אתה רואה מה זה המחפה ראש הזה, שאתה יכול לירות עליו מה שאתה רוצה... לא מזיז לו כלום, הוא במקרה הגרוע... יוריד את האבק... במשך שנה וחצי ירד על זה חיל אויר שלוש פעמים בשבוע... הם לא עשו כלום... אני לא יודע אם יש לי זכות, אבל זה מזכיר לי את גבעת התחמושת עם הבזוקה... עד שלא שמו כדור בראש לא היה כלום.⁶⁹

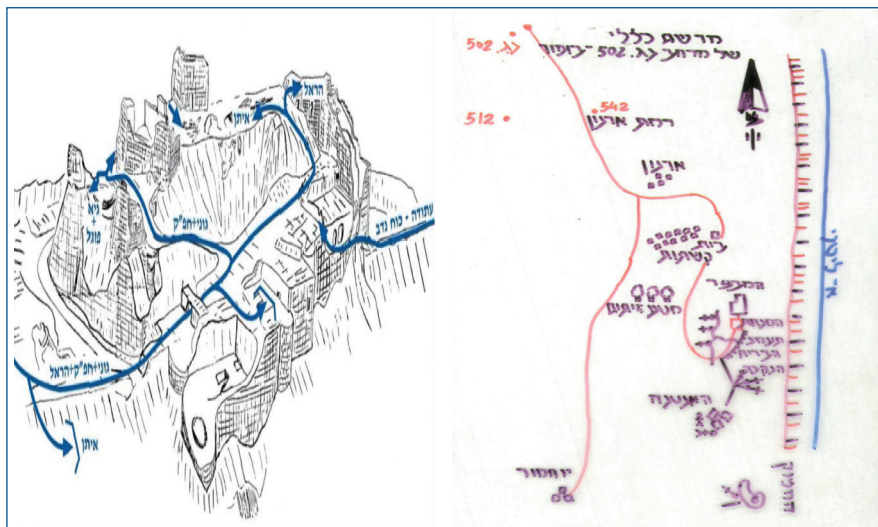
בד בבד עם לחימת הפלס"ר על הבופור עסק גדוד 51 בכיבוש היעדים מצפון. גם ביעדים מבוצרים אלו הופעלה אש לריכוך בטרם הגעת הכוח הגדודי. האש לא הצליחה לסייע בידי הכוח, והגדוד נתקל בלחימה עיקשת של האויב, ספג נפגעים אחדים, בהם המג"ד, עד שעמד במשימתו. קמב"ץ הסיוע של כוח הסמח"ט העיד:

הבנתי שהאש שעומד לרשותי אינו מספיק, ודרשתי יחידות אש נוספות. העמידו לרשותי גדוד המרגמות הכבדות 160 מ"מ... את גדוד הרוכב מילואים... את גדוד נמר וסוללה מגדוד אייל [403].

67 שיחה עם תא"ל (במיל') (אז סרן) דני כסיף (קסלסי), קמב"ץ הסיוע של כוח הסמח"ט, 31 באוקטובר 2022.

68 היסטוריה, תחקיר פלס"ר 95, עמ' 21.

69 שם, עמ' 42.

מרשם כללי של מרחב הבופור (מתוך מחקרו של דני אשר אודות הלחימה בבופור; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

משעה 23:00 ועד יום שני ב-4:00 בבוקר עיקר הירי הארטילרי התמקד בפגזי תאורה, עד שמיכלין [מג"ד 419] הודיע לי שאין לו מספיק תאורות לכל הלילה.⁷⁰

כיבוש הבופור לא התקיים על פי התכנון, והארטילריה נורתה בהתאם לקרב שהתפתח. שינוי הציר של הפלס"ר ביטל את היכולת לירות פגזים כדי לאפשר לכוח לנוע על ידי בידודו מכיוון ארנון. התאורה המאפיינת את שעת בין הערביים ביטלה את היתרון שיש לירי פגזי עשן לבידוד התנועה. האש שניחתה על הבופור עצמו, כפי שהעיד מפקד הפלס"ר, לא גרמה נזק של ממש לכוח שהגן עליו, משום שזה היה מבוצר וממוגן היטב. גם תוך כדי ההסתערות היו אלו מרחקי הבטיחות אשר הכריחו לעצור את האש כדי שלא ייפגעו החיילים המסתערים. לרשות כוח הסמח"ט עמדו כארבעה גדודי ארטילריה, אולם אופי היעד הנכבש, שעת ההתקפה וציר התנועה שבחר הכוח אל היעד, לא אפשרו לארטילריה לבוא לידי ביטוי בכל עוצמתה.

⁷⁰ ריאיון עם דני קסלטי, מפקד הסיוע של כוח סמח"ט 1 בכיבוש הבופור, בתוך: יעקב זיגדון ושגיט סימן טוב, **תותחנים בשל"ג: סיפור מלחמה**, ירושלים: כתר, 2015, עמ' 245.

חטיבה 211 – שלושה קרבות חילוץ

ביום ראשון לפנות בוקר קיבל מג"ד 'רוכב' 411 מאגד 282 התראה לגבי פתיחת מבצע 'אורנים'. מיום שבת בשעה 16:00 כבר היו ממוקמות מפקדת הגדוד ושתי הסוללות הוותיקות סמוך לשקיף אל-חרדון, והן השתתפו בחילופי האש הארטילריים.⁷¹ בבוקר זה הופקד הגדוד להניע סוללה אחת עם גדוד 450 אשר נלחם כחלק מחטיבת שריון 211 בתנועתו צפונה.⁷² לדברי קצין האג"ם החטיבתי, "למעשה גדוד הארטילריה תוכנן, [לכסות] קשת שמסתימת באזור של בין צור לליטני, שבה למעשה הסתיימה הקשת הארטילרית... [של יחידת הארטילריה] שישבה בראס ביידה... ולכן בתכנון כבר אנחנו קיבלנו גדוד ת"פ לתנועה,⁷³ גדוד 411".⁷⁴ המשימה לא הייתה זרה לסוללה א' אשר השתתפה בנוהל הקרב החטיבתי עם גדוד 450, ועימו נדרשה להתקדם לעמדה שמצפון לצור.⁷⁵

הסוללה הייתה מוכנה משעה 10:00, וכשעה מאוחר יותר הצטרפה לגדוד החי"ר ונעה אחריו. קע"ת (קצין עמדת התותחים) הסוללה העיד:

נכנסנו לסדר תנועה, היה בלאגן... היו המון כוחות שנכנסו בציר אחד... אנחנו נענו במשמר קידמי אחרי גדוד 450... ברגע שהסמג"ד עבר עצרנו אותו "אנחנו מאחוריך"... היתה אווירה של נירוונה כזאת, אנשים היו באווירה של טיול כזה... עד שהגענו לצומת תחנת הדלק או יותר נכון צומת 'גודלת' 'בוקיטו'... ששם הם טעו בניווט ונכנסו בציר, המשיכו על 'בוקיטו' לכיוון צור... ומשם 450 נכנסו למארב רציני מאוד וחטפו.⁷⁶

71 הסוללה הצעירה של הגדוד עברה קורס תותחן מזורז ברמת הגולן כדי להפוך מבצעית ולהצטרף לגדוד.

72 גדוד 450 חי"ר היה שייך לחטיבה 828, והועבר לחטיבה 211 בציוות למלחמה. הגדוד קיים נוהל קרב עם החטיבה כמה חודשים לפני המלחמה.

73 יחידה ארטילרית מוגדרת 'תחת פיקוד לתנועה', ומשימתה היא להתקדם בתוך כוח מתמרן עד לעמדה מסוימת. צורת התקדמות זאת מקורה בנחיתות של יחידות הארטילריה ביכולת ההגנה העצמית שלהן. היחידה המתמרנת היא האחראית לאבטחת התנועה של היחידה הארטילרית עד הגעתה למרחב.

74 עדות סמח"ט 211 בתוך: אג"מ מה"ד היסטוריה, "שלום הגליל" תחקירי אוגדה 91 – חטיבה 211, 12 ביולי 1982, עמ' 24 (להלן: היסטוריה, תחקירי אוגדה 91).

75 שיחה עם אל"ם (במיל') שלום (שולי) לוי, 20 בנובמבר 2022 (להלן: שיחה עם אל"ם [במיל'] לוי).

76 היסטוריה, תחקיר אוג' 36, עמ' 1, 3.

המשימה של חטיבה 211 הייתה "לנוע מהר ככל האפשר על ציר החוף וציר נוסף באגף המזרחי תוך עקיפה של מקומות שעלולים להיות להם בעיה... ולנוע צפונה כמה שיותר מהר... במגמה לעקוף מוקדים דוגמה: כמו צור, ובהמשך זה היה אמור לגבי צידון".⁷⁷ החטיבה נעה במפוצל, גדוד 9 נע עד צומת קלילה, שם נסע מזרחה, אחריו גדוד 126 נע על ציר החוף, ואחריו גדוד 450, עם סוללת התותחים מגדוד 411. במהלך התנועה ביצע גדוד 126 את המעקף, כפי שתוכנן. גדוד 450 נע באיטיות יחסית, ובעקבות זאת בשעה 13:50 פקד מח"ט 211 על הסמח"ט שלו להצטרף לגדוד כדי לסייע לו בתנועה.⁷⁸ את הגדוד הובילה אחת הפלוגות, ובהגיעה לצומת הצירים 'גודלת'–'בוקיטו' הבחין מפקד המחלקה המובילה בעקבות השרשראות של גדוד 126 שנע לפניו. מפקד המחלקה שאל את מג"ד 450 אם עליו לנוע בעקבותיהן, והמג"ד השיב בטעות שעליו להמשיך על הציר לכיוון הכפר.⁷⁹

המח"ט הבין כי הגדוד מתעכב בלוחות הזמנים שהוגדרו לו, ובשעה 13:50 הנחה את הסמח"ט להצטרף לגדוד ולסייע לו בתנועה. באותה שעה דווח בקשר גם על היתקלות של גדוד 450.⁸⁰ הסמח"ט התחיל לנוע לכיוון הגדוד וקיבל דיווח כי נפגעו טנק ושלושה נגמ"שים של הגדוד.⁸¹ הוא העביר את הדיווח למח"ט, הוסיף כי "האש לא רצינית", וביקש אישור לבצע את פעולות החילוץ. המח"ט אישר זאת, והסמח"ט פנה למ"פ בקשר כדי לנסות להבין את מקום הימצאותו. המ"פ לא ידע את המיקום המדויק, אך מתיאור הסביבה הצליח הסמח"ט להבין כי מדובר בצומת הצירים 'קראון'–'בוקיטו', בשמו צומת 'אל-בץ' הממוקם בכניסה למחנה הפליטים אל-בץ הסמוך לצור.⁸² בעדותו של סמח"ט 211 אמר את הדברים האלה:

דרומית לדרך, ישנה צומת גודלת–בוקיטו. מהצומת הזה יוצאת דרך עפר... כאשר התכנון היה שעל מנת להימנע מכניסה דרך צומת אל-בץ, שהיה מאותר וידוע מבחנתנו כצומת שיש בו הרבה מאוד מחבלים והיא סגורה חזק מאוד... בכל התכנונים שלנו, דיברנו על

77 היסטוריה, תחקירי אוגדה 91, עמ' 18.

78 חטיבה 211, יומן מבצעים, 6 ביוני 1982, שעה 13:50, מאגר מחלקת היסטוריה.

79 משה גבעתי, בדרך המדבר והאש: תולדות גדוד 9, תל אביב: מערכות, 1994, עמ' 442.

80 חטיבה 211, יומן מבצעים, מאגר מחלקת היסטוריה.

81 היסטוריה, תחקירי אוגדה 91, עמ' 5.

82 שיחה עם תא"ל (במיל') יחיעם ששון, סמח"ט 211 במלחמת של"ג, 13 בנובמבר 2022 (להלן: שיחה עם תא"ל [במיל'] ששון).

כך שאנחנו עוקפים את הצומת הזה... וחוזרים לבוקיטו... כאשר הכלים הראשונים שלה הגיעו לצומת אל-בץ הם נפגעו, למעשה מה שנפגע כאן זה טנק ושלושה נגמ"שים. הצעתי שאת פעולת החילוץ נעשה ממזרח למערב. בנינו כאן כח שהיה מורכב מהטנק שלי, עוד ארבעה טנקים של גדוד 9 ועוד ארבעה נגמ"שים של גדוד החי"ר... אני קיבלתי את הארטילריה שהיתה לטובת החטיבה.⁸³

תוך כדי התקדמות לעבר הצומת וידא הסמח"ט כי כוחות המ"פ נמצאים ממזרח לצומת אל-בץ. כאשר אישר המ"פ לחייליו להימצא ממזרח לצומת, הורה הסמח"ט לירות שלושה פגזים למטרה שממזרח לצומת. לאחר שזיהה המ"פ את הפגזים, אישר לסמח"ט כי הם נופלים במטרה מרוחקת מספיק:⁸⁴ "דרך המס"ח בתיאום עם המח"ט והתחלתי להוריד אותה [את הארטילריה] ממערב לצומת... כיוונתי אותה לנקודת מוצא כ-500 מטר מערבית לצומת כאשר הכוונה היתה בהמשך לקדם אותה מזרחה, כאשר אהיה בצומת עצמו... אפשר לקדם אותה עד טווח של 200 מטר מהצומת".⁸⁵

הסמח"ט הגיע לצומת שבו נמצאו הנגמ"שים, והאויב שהיה בסביבתו המשיך לירות לעבר הכלים שהיו בו. פעולת החילוץ ארכה בערך 25 דקות "תוך כדי זה אני הזזתי את הארטילריה, כלומר דרך 'מעיל' [מפקדת הסיוע החטיבתי], הסטתי אותה קצת יותר מזרחה למטרות יותר קרובות אלינו, והיא למעשה ירדה במקביל לפעולת החילוץ, סדר גודל של 300 מטר מאיתנו... הארטילריה הייתה מדויקת מאוד".⁸⁶ הפגזים המשיכו לפגוע במטרות מסביב לצומת לאורך כל שלב הטיפול בפצועים.⁸⁷ "הירי לא מנע את הירי של האויב, אבל הפחית אותו ובעיקר החדיר בנו ביטחון מסוים", העיד הסמח"ט. דרישתו מהמס"ח הייתה שהאש תחסום ותיצור מיסוך בינם ובין אויב אפשרי ממערב לצומת, ולטענת הראשון, על המטרה נורו גם פגזי נפיץ וגם פגזי זרחן.⁸⁸

83 שם, עמ' 6-7.

84 שיחה עם תא"ל (במיל') ששון.

85 היסטוריה, תחקירי אוגדה 91, עמ' 6-7.

86 שם, עמ' 9.

87 אג"מ מה"ד היסטוריה, מלחמת "שלום הגליל" - לקחי אוגדה 91, 2 באוגוסט 1982, עמ' 21.

88 שיחה עם תא"ל (במיל') ששון.

הסמח"ט הוביל את הכלים בנסיעה אחורה, ואת הארטילריה הוא המשיך להפעיל תוך כדי נסיעה כדי להיחלץ מן המקום. הכלים נסעו לכיוון צומת 'בוקיטו'–'גודלת', שם נקבעה נקודת פינוי הפצועים. כדי להגיע לציר הנסיגה דרומה פנו הכלים מזרחה, לכיוון בורג' א-שמאלי, ובצומת הממוקם מעט לפני המחנה תכננו לפנות דרומה, לכיוון נקודת פינוי הפצועים. אחד הנגמ"שים שנסע לפני הכוח עבר את הצומת מזרחה, וכשהבחין הסמח"ט בו קרא לו לחזור חזרה. הנגמ"ש שב על עקבותיו, ולאחר כ-200 מטרים נפתחה לעברו אש:

במהלך התנועה נורתה על הכלים אש חזקה מאוד, מכיוונים רבים, ומנשקים מגוונים, כולל אר. פי. ג'י אשר פגע באחד הנגמ"שים של הגדוד. הכלים נתקעו והאנשים החלו לזחול לכיוון תעלה בצד הכביש, תחת אש צלפים. הירי על הכוח היה מטווחים קצרים ביותר, עד כדי 30 מטרים, לכן לא ניתן לירות ארטילריה כדי לנטרל את האיום.

סוללה א' מגדוד 411 הייתה מרוחקת כשלושה קילומטרים ממקום ההיתקלות. "אנחנו חיינו מאחור ולא ידענו בדיוק מה לעשות", העיד הקע"ת, סג"ם שולי לוי:

ואז החלטנו... לחזור ולעלות על הציר הנכון, ובצורה עצמאית להצטרף לכוח שהמשיך... המסו"ל [מפקד הסוללה] נסע ועמד בצומת... ['בוקיטו'–'גודלת']⁸⁹ נכנסתי לצומת עברתי אותה הכל היה תקין, נכנס תומ"ת [תותח מתנייע] ראשון, לא קרה כלום, הסתדר בסדר תנועה, ואז הגיעה "אלפא" זה זחלילית תחמושת, ואז התחילו לירות עלינו מכל הכיוונים. נכנסנו לתוך מארב רציני שהיה שם, הכדורים עפו מכל היוונים בעיקר היה שם פרדס משם ירו עלינו, כיוונו ל"אלפא"... ה"אלפא" חטפה כדור נותב, התחילה להידלק וכל רגע הייתה אמורה להתפוצץ. אחרינו היו המון טנקים ושיירה ענקית של כלים.⁹⁰

צומת 'בוקיטו'–'גודלת' היה מוקף פרדסים, והחטיבה הגדירה אותו כנקודת פינוי הפצועים. ריכוז הכלים שבו היה גדול מלכתחילה, ובעת האירוע דיווח סג"ם לוי כי הכלים המשיכו לזרום לכיוונו. הדיווח לחטיבה על הנגמ"ש שהתפוצץ הועבר דרך חש"ל (חוליית שליטה) בשעה 16:07. לאחר כמה דקות

89 דני אשר, **הלחימה בגזרה המערבית במלחמת "שלום הגליל" יוני 1982**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, יולי 2004, עמ' 33.

90 היסטוריה, **תחקיר אוג' 36**, עמ' 1.

התקבלה הודעה כי כלי התחמושת (הכוונה לנגמ"ש 'אלפא') התפוצץ, הכלים בצומת עומדים באופן מסוכן, וכי יש לצאת החוצה ולירות בעוצמה לעבר הפרדסים.⁹¹ הפקודה נבעה מהצורך לעצור את האש שנורתה לעבר הצומת, אך הירי לעבר הפרדסים לא התבצע. בעיית הכוח הייתה כי לא ניתן היה להבחין היכן נמצאים חיילי צה"ל, והיכן נמצאים מקורות הירי. החשש היה כי הירי יפגע בטעות בראשונים. לא הייתה שליטה בכוחות שהיו בצומת, וכן הללו לא הכירו זה את זה, ולא הצליחו לתאם את הדברים.⁹²

כשהבחין מפקד הסוללה גידי ראש במתרחש, ירד מנגמ"שו, והחל לסייע לפנות פצועים מהצומת. תוך כדי פינויים התפוצצה ה'אלפא' הבוערת, וגידי נהרג מהפיצוץ. סג"ם לוי הבין שהפך למפקד הסוללה:

ברגע שהוא נפגע אז אני הייתי מפקד הכוח. המשימה הראשונה הייתה לאתר את כל הסוללה. לבדוק שלא נפגעו אנשים... ראיתי שפחות או יותר כולם בסדר פרט לפצוע אחד מפקד צוות שנפצע, הוא לא יכל לתפעל את הכלי, שמתי שם את החובש... ואז דיברתי בקשר עם המג"ד שנמצא כ-4-5 קילומטר מאיתנו... אמר לי תגיע אלי עם הסוללה, ניסיתי להגיע אליו... אחרי 300 מטר ראיתי שאי אפשר להמשיך בציר הזה, הציר היה חסום לגמרי.⁹³

האויב המשיך לירות אש דלילה יחסית לכיוון הכלים שהיו בצומת, וסג"ם לוי החליט לפרוס את הסוללה במרחב הסמוך להימצאותם, ולהמתין לגדוד.

אירועי הקרב של חטיבה 211 בצהרי יום ראשון ה-6 ביוני 1982 מורכבים משלושה קרבות חילוץ. הראשון בצומת אל-בץ, שבו נורתה ארטיילריה כדי לחלץ את הכוח של גדוד 450. האש שנורתה לא הייתה לעבר מקורות הירי, אבל לטענת סמח"ט 211, היא הצליחה להפחית את עוצמת האש ובעיקר לנטוע ביטחון בכוחות המחולצים. הקרב השני בצומת הפנייה דרומה לכיוון צומת 'בוקיטו'–'גודלת' התקיים ללא יכולת תגובה על ידי ירי ארטיילרי לחילוץ. מרגע ההיתקלות יצרה קרבת האויב לכוחות מגבלת בטיחות שבגינה לא נורתה אש. הקרב השלישי שדרש חילוץ היה סוללה א' מגדוד 411, שהוגדרה 'ת"פ לתנועה' עם גדוד 450. בשני הקרבות הראשונים היו גבולות הגזרה לירי (כולל נק"ל) וההפרדה בין כוחות צה"ל לאויב ברורים בשונה

⁹¹ חטיבה 211, **יומן מבצעים**, מאגר מחלקת היסטוריה.

⁹² **שיחה עם אל"ם (במיל') לוי**.

⁹³ היסטוריה, **תחקיר אוג' 36**, עמ' 1.

מהקרב השלישי. נקודת איסוף הפצועים בציר 'בוקיטו'–'גודלת' הובילה לגודש כוחות, ומשום שמוקמה באזור מיוער, היה קשה לחלצם בעזרת אש, לרבות אש ארטילרית.

הקרב על המיוערת

"ב-6 ביוני בשעה 2200 הורה פיקוד צפון למפקדת גייס 446 לעבור מחזית רמת הגולן לחזית לבנון. יום לאחר מכן נפקד על הגיס להיערך לתקוף את הסורים בבקעת הלבנון. הכוחות העיקריים שהוקצו לגיס היו אוגדה 252, אוגדה 90, חטיבה 7 שהוכפפה לאוגדה 252, חטיבת טנקים 514, חטיבת חיר"ם מוקטנת 623 מילואים, גדוד מחטיבת חיר"ם נ"ט 409 מילואים".⁹⁴ משימתה של אוגדה 252 ב-6 ביוני הייתה להחדיר כוחות משוריינים לכּוֹכָא, לחאצביא ולמיוערת.⁹⁵ תוכניתה התבססה על ארבעה כוחות: כוח מח"ט 401 עם גדוד 52 ינוע עד למעבר חאצביא; צוות קרב בפיקוד מפקד סיירת מטכ"ל ינוע בוואדי שבעא עד למיוערת; כוח סמח"ט 401 עם גדוד 46 מוקטן יגיע לחאצביא; צוות קרב של בה"ד 1 ינוע דרך כּוֹכָא עד בסיס העליות לג'בל ביר א-דהר.⁹⁶ התנועה בוואדי שבעא לא אושרה כבר ביום הראשון, והאוגדה התבקשה:

להימנע ממגע עם צבא סוריה... ביום ג, 8 ביוני אושר [לאוגדה] להתקדם עד האוכף בציר ואדי שבעא ועד מימס בציר הכפרים... בשחר ה-9 ביוני קיבלה האוגדה פקודה להמשיך בתנועה חופשית בציר הכפרים וואדי שבעא והגיעה באותו לילה עד מבואות עין עטא בציר הכפרים, ולמתג 34 על ציר טולוס מצפון למיוערת.⁹⁷

בתחילה לאוגדה הוקצה האגד האורגני שלה, 209, בהרכב גד"ב 404, גד"ב 9260, גדוד 419 מאגד 282 (מכמ"ת 160 מ"מ), גד"ב 412 מאגד 219 וגדוד איכון.⁹⁸

⁹⁴ רפי יקר, **ההתקפה על המערך העיקרי: הבקעת הדרג הראשון של דיביזיה 1, 9-10 ביוני 1982**, כרך א', אג"ם-תוה"ד מחלקת היסטוריה, אפריל 1993, עמ' 87.

⁹⁵ ישראל בן דור, **הלחימה ב"רצועת האבטחה" 6-10 ביוני במלחמת שלום הגליל**, המחלקה להיסטוריה, יוני 1992, עמ' 40.

⁹⁶ שם.

⁹⁷ דברי מפקד האוגדה בתוך: אוגדה 252, **סיכום לקחי מלחמת "שלום הגליל"**, מאי 1983, עמ' ב.

⁹⁸ גייס 446, **מבצע שלג (שלום הגליל): פק' סיוע מס' 1**, מברק, 7 ביוני 1982 בשעה 16:30, מאגר מחלקת היסטוריה.

התוכנית הייתה מוכרת למפקדי האוגדה. הם הכירו את הגזרה והתאמנו על פי התוכנית שהוצגה. ביום ראשון בערב הוכפפה האוגדה לגיס 446, ומפקדיה נקראו לתדריך אצל מפקד הגיס ביום שני לפנות בוקר. לדברי מפקד האגד, "לארטילריה נאמר שכנראה יגייסו יחידות מילואים אבל עדין לא היה אישור לגייס אותן".⁹⁹ בפקודת הגיס מיום שני בצהריים לאוגדה הוקצה אגד ארטילרי 209, עם הגדוד הסדיר היחיד שלו ועם גדודי מילואים מאגדים אחרים שכבר היו מגויסים.¹⁰⁰ מפאת ריבוי הגדודים החליט מפקד האגד לפצלם לשני מרחבים.¹⁰¹

עם תחילת הלחימה החלה חטיבה 401, בראשה כוח המח"ט, לנוע על הציר לכיוון הכפר שבעא. המח"ט עם חמישה נגמ"שים עבר את הכניסה הדרומית לכפר. אחריו נע דחפור, ומאחר שתחתיו קרס הציר נמנע מהכוחות להתקדם. המח"ט והנגמ"שים המשיכו לנוע לעבר חאצביא. שאר הכוחות, גדוד 52 שריון, גדוד 606 הנדסה וסיירת מטכ"ל, חיפשו דרכים עוקפות להתקדמות. ב-7 ביוני קיבל גדוד 606 אישור לפרוץ ציר עוקף לוואדי שבעא, ואת המשימה אבטח כוח מסיירת מטכ"ל. העבודות החלו ביום שני בבוקר, ובצהריים נעצרו ליממה. ביום שלישי בבוקר אישר אלוף הפיקוד לכוח להתקדם לפריצת הציר עד ל'אוכף', כקילומטר וחצי מדרום למיוערת. בצהרי יום שלישי פקד הגיס על האוגדה לפתוח את ציר שבעא עד המיוערת. עד ליום שלישי בערב לא גילה האויב התנגדות לכוחות פריצת הציר. בשעה 15:18 מעל הכוח הופיע מסוק 'גאזל', והכוח קיבל התרעה על התקפה ארטילרית, הכוללת חומרי אב"ך.¹⁰²

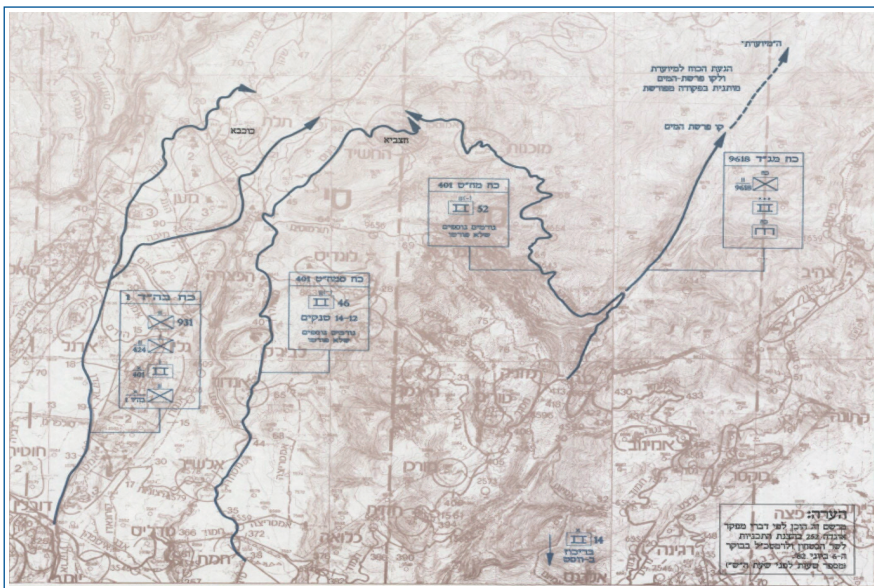
ביום רביעי "בבוקר נתקבלה פקודה מפורטת וברורה (היחידה כזו)... לנוע ולתפוס את המיוערת בכוח רגלי, ולראות את המיוערת

99 היסטוריה, תחקיר מפקד אגד ארטילרי 209, עמ' 4.

100 מברק של גייס 446, מבצע שלום הגליל: פקודת סיוע מס' 1, 7 ביוני 1982 בשעה 16:00, מאגר מחלקת היסטוריה.

101 מתוך: אג"מ מה"ד היסטוריה, סיכום לקחי המלחמה של מפקדת אוגדה 252, ספטמבר 82, עמוד 134: מרחב א' בפיקודו של סא"ל פיני דורון, שנע בציר ה'כפרים', ובשלבם השונים כלל את היחידות האלו: גדוד 404 (גדוד סדיר שהיה שייך לאגד בשגרה), 9260 מאגד 282, גדוד 419 (מרגמות כבדות 160 מ"מ מאגד 282 וגדוד 412, בהמשך הצטרף אליו גם גדוד 'עברי' (טילי לאנס). מרחב ב' בפיקודו של סא"ל יזהר רפי שהחל את פעולותיו ביום ד' בערב ונע בציר ואדי שבעא עם גדודי 7032, 7057, 8194-439.

102 בן דור, הלחימה ב"רצועת האבטחה", עמ' 166-179.

תוכנית אוגדה 252 ביום תחילת המבצע (מתוך מחקרו של דני אשר אודות הלחימה בבופור; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל)

כקו הגנה קידמי (הגדרת המשימה)¹⁰³ על פי המודיעין שהגיע לכוח בקרבת המיוערת, היה האויב בהרכב שתי משאיות ומאהל במרחק שלושה קילומטרים מצפון למיוערת.¹⁰⁴ העיד מפקד היחידה:

המיוערת עצמה... הרבה יותר רצינית עוד ממה שזה נראה במבט ראשון במפה, יש פה כול מיני שקעים... זה קריעת תחת... כי בתוכה כמה מכתשים כאלה... זה כושר פיסי צריך חזק מאוד... זה הייתה הגדרת המשימה שלי וזה היה ברור לי שאני תופס אותה.¹⁰⁵

בהתאם לכמות האויב שהייתה ידועה במודיעין, תפיסת המיוערת לא נראתה כבעיה, ומפקד היחידה מיקם תצפית לחיפוי בזמן העלייה עליה. הצוות זיהה כוחות סוריים גדולים מהמשוער, ודיווח כי הוא זיהה כוח קומנדו סורי "ואז התחיל הקטע המיוחד... כוח תצפית קצין צעיר עם צוות צעיר מדווח שעולים עליו, אני לא זוכר את המספרים אבל לנו גם היה ברשת שלנו מספרים

¹⁰³ אג"מ מה"ד היסטוריה, סכום תחקיר מבצע "שלג" בסיירת מטכ"ל 12-5/6/1982, 28 ביולי 1982, עמ' 5.

¹⁰⁴ אג"מ מה"ד היסטוריה, תחקיר סיירת מטכ"ל במלחמת של"ג.

¹⁰⁵ אג"מ מה"ד היסטוריה, תחקיר מפקד הסיירת שי אביטל, 2 בנובמבר 1990.

גדולים".¹⁰⁶ מפקד הסיירת החל לקצר טווחים לעבר התצפית, הנחה את סגנו להתחיל לנוע לעבר המיוערת,¹⁰⁷ ודרש סיוע ארטילרי.¹⁰⁸ קש"א הסיירת היה עם מפקד הסיירת בעלייה לראש הגבעה: "כשהגענו לראש המיוערת והתחלנו לרדת זיהינו את הכוחות הסורים במרחק של כ-500 מ' הם כללו: שני כלים מסוג BMP, טנק, שתי משאיות וכ-50 חיילים".¹⁰⁹

כוח הסיירת החל לירות על הקומנדו הסורי המסתער, ואז דרש מפקד הסיירת מהקש"א להפעיל את הארטילריה. הקש"א עלה חזרה לראש הכיפה ופעל כך: "ניסיתי ליצור קשר עם היחידה שהייתה בסיוע ישיר לכוח, בגלל בעיות קשר לא הצלחתי ליצור קשר ישירות ליחידה, ולכן פניתי למפקדת האגד... שיטווחו ביני לבין הגדוד".¹¹⁰ מפקד הסיירת המשיך לדרוש ארטילריה: "הקש"א היה מאחורה הוא עבד עם הסוללה אבל אני טווחתי אותם... הקרבתי את הארטילריה ממש צמוד אלי".¹¹¹ הקש"א הצליח ליצור קשר עם גדוד 404, אשר באותו הזמן היה בחאצביא. מי שתיווך במקרה זה היה קצין הקשר הגדודי, אשר לאורך כל המלחמה שימש מתווך בין היחידות המסתערות ובין הגדוד.¹¹²

לנוכח השטח הקשה הורה מפקד הסיירת לסגנו שלא לעלות לכיפה עם נשקי הנ"ט מסוג 'דרגון', העיד הקש"א:

כלי הנ"ט נשארו מאחור ולא היה מה לעשות נגד הכלים שהתקדמו לקראתנו... כשיצרתי קשר עם הגדוד... הורדתי להם נ"צ של ה-BMP שהיה כבר 150 מ' מכוחותינו והיה הכרחי לעצרו. דרשתי מטח סוללתי לטווח בהנחה שיכסה שטח גדול יותר וכך הסיכוי טוב יותר שיפגע בכלי או אפילו ירתיע אותו ויעצור אותו... המטח הראשון ירד בדיוק במקום ואחד הפגזים פגע פגיעה ישירה בכלי והדליק אותו. הורדתי עוד מספר מטחים לפי תיקונים של הקת"ק

¹⁰⁶ שם, עמ' 14.

¹⁰⁷ סגן מפקד הסיירת היה במשימת סריקה אחר משגרי נ"ט אשר ירו טילים לעבר כוח ההנדסה שפרץ את הציר.

¹⁰⁸ בן דור, הלחימה ב"רצועת האבטחה", עמ' 186.

¹⁰⁹ אג"מ מה"ד היסטוריה, תחקיר קש"א סיירת מטכ"ל במלחמת של"ג, חסר תאריך.

¹¹⁰ הכוונה היא לאגד 209. אג"מ מה"ד היסטוריה, תחקיר קש"א סיירת מטכ"ל.

¹¹¹ אג"מ מה"ד היסטוריה, תחקור מפקד צוות הקרב שי אביטל, 2 בנובמבר 1990, עמ' 16-17.

¹¹² אג"מ מה"ד היסטוריה, "שלום הגליל" - תחקיר אוג' 252 גדוד 404 א.א. 209, תחקיר קצין קשר, 7 בנובמבר 1983.

ושל המג"ד שהיו עם הכוחות למטה ותיקונים לפי תצפית שלי, שתי המשאיות נדלקו גם הן והכוח הסורי התפזר והסתתר. במצב הנוכחי הכוח הסורי היה מפוזר מאוד והסתתר ולכן רציתי להוריד מצררים. הסברתי למג"ד את המגבלות של מרחק מהכוח ושל מיקום ובכל זאת קיבלתי את אישורו, תוצרת ירי המצררים הייתה טובה מאוד. הכלי השני נפגע, אנשי חי"ר נהרגו, זה הפתיע אותם וגרם להם לבלבול ופחד שעזר לכוחותינו לצלוף עליהם. למעשה הארטילריה היתה הפתרון היחידי נגד כלי האויב באותו שלב....¹¹³

ההתקפה הסורית נקטעה, והאויב הושמד. הלחימה על המיוערת חושפת יכולת נוספת של הפעלת ארטילריה – השמדת כוחות חי"ר גלוי. במקרה זה התאפשרה עצירת האויב והשמדתו במהירות יחסית, בעיקר הודות לירי פגזי מצרר כנגדו. המצררים פגעו במטרות שבקרבת כוחותינו, עד כדי סיכון הכוח. רדיוס השפעה של פגז מצרר גדול ממאה מטרים, והאישור של מפקד היחידה לירות בטווחים הללו הוא חריג בהחלט. יתרה מזו קרב המיוערת הוא הראשון שבו ירה צה"ל פגזי מצרר בסיוע קרוב לכוחות.¹¹⁴ עובדה זאת נותנת משנה תוקף לצורך במפעיל אש מקצועי, בעיקר במצבי קיצון, כפי שהיה כאן. בסיכום המלחמה היטיב הרמטכ"ל לנסח זאת:

ראינו דוגמא זוטר א מסיירת מטכ"ל והסגן או הסרן שליווה אותם [הקש"א]. אז אם הוא לא היה יוזם, לא היה רץ ולא היה דואג ולא היה בעצם מבצע את תפקידו אלא מסתמך על המג"ד או על מפקד היחידה אז הסורים היו עולים עליהם ואז היו אני לא יודע מה ובסיכום היו אומרים – הארטילריה לא היתה.¹¹⁵

סיכום

בסיכום הרמטכ"ל למלחמה, בנובמבר 1982, נכתב: "במלחמה זו הייתה הרבה ארטילריה והייתה יעילה מאוד כשידעו להפעיל אותה נכון ובזמן. הארטילריה

¹¹³ היסטוריה, תחקיר קש"א סיירת מטכ"ל.

¹¹⁴ מלחמת של"ג היא הראשונה בה נורו פגזי מצרר, יירי הראשון המתועד היה ביום שלישי ה-8 ביוני. מפקד אגד 209 הפעיל אש על תצפיתני אויב אשר הכווינו אש על ההתקדמות של בה"ד 1, גם הוא במסגרת אוג' 252, בתוך: היסטוריה, תחקיר מפקד אגד ארטילרי 209, עמ' 6. באותה הזדמנות נורו ככל הנראה 120 פגזי מצרר, על פי דו"ח צריכת התחמושת של אותו היום, בתוך: אג"מ מבצעים, "שער המלך" – דו"ח שצ"ל תחמושת ארטילרית, 8 ביוני 1982.

¹¹⁵ דברי הרמטכ"ל בכנס לקחי חת"ם שנערך בבית הצנחן, 24 באוגוסט 1982.

הייתה מבוקשת מאוד במלחמה זו, היא הייתה מבוקשת גם במלחמות קודמות אך במלחמה זו היו לה אמצעים לענות על הציפיות ממנה".¹¹⁶ במאמר נעשה ניסיון להביא דוגמאות מייצגות לשימוש בארטילריה, ולהצביע על הסיבה, לתחושת הרמטכ"ל, שלפיה היא הצליחה להיות מועילה. במקרים שהובאו נסקרו ארבעה שימושים שונים בארטילריה: דו־קרב ארטילרי, סיוע בהתקפה על יעד, סיוע בחילוץ כוחות ותקיפת אויב בקרב הגנה. המקרים מלמדים אותנו שאפשר לקבוע אם האש הועילה או לא, בקרב מסוים, אולם לא בכל אחד מהשימושים בה, ולא בכל קרב, הצלחנו לקבוע זאת באופן מובהק. המקרים שבהם נקל היה להראות את רמת המועילות היו כאשר סייעה לכוחות בשטח. קשה יותר היה להוכיח אם הועילה כאשר פעלה כמאמץ נפרד בתחילת המלחמה בדו־קרב ארטילרי למול ארגוני המחבלים.

למרות האמור לעיל, את מועילות הארטילריה למדנו בעיקר מחוויותיהם של המפקדים בשטח. מעטים הם המקרים הדומים לקרב על המיוערת, שבה הצליחה האש להשמיד כלים וחיילים, ובכך לשמש הכלי היחידי שעצר אותם מלהסתער על כוחותינו. ההתקפה על הבופור, קרב החילוץ של גדוד 450 וניסיון השיתוק של ארטילריית האויב הם דוגמאות הרבה פחות מובהקות בהקשר זה. לנוכח החשיבות של תחושת המפקדים והחיילים בקרב, לא ניתן להפריז בחשיבותן של אמירות המפקדים על הסיוע של הארטילריה גם בכך. נראה שאם נרצה להעמיק את המחקר בנוגע לתבחיני מועילות הארטילריה, נצטרך להתייחס גם לתרומתה לרוח הגייסות.

עניין נוסף שיש לשים אליו לב הוא היכולת לקבוע את מועילות הארטילריה דרך המקרים שבהם לא הופיעה. לדוגמה, מנינו שלושה קרבות חילוץ, בראשון (בצומת אל-בץ) השתתפה הארטילריה, ובשניים האחרים נעדרה. בראשון הצליח הכוח לחלץ את עצמו בהצלחה יחסית, ובשניים האחרים הוא ספג נפגעים רבים. גם בהתקפה על הבופור גרמו שינויי התוכנית ואילוצי הבטיחות לכך שהארטילריה לא נורתה על היעדים, וניכר כי במרביתם לאויב היה קל יותר לתפקד. אומנם שלא כמו בניסוי, אין יכולת להצביע על קבוצות ביקורת בעת מלחמה, אולם ייתכן שאפשר יהיה להראות קשר בין נוכחות הארטילריה ובין היעדרותה על ההשפעה של אלו על הצלחת הקרבות.

¹¹⁶ אג"מ מה"ד היסטוריה, מלחמת "שלום הגליל" - סיכום הרמטכ"ל בכינוס לקחים חיליים, 21 בנובמבר 1982.

תקציר |

מחקר זה בוחן את כישלון התקיפות על נמלי סוריה ומצרים בלילה הראשון של מלחמת ששת הימים, כמקרה בוחן לניהול הסיכונים של מבצעים בעורף האויב.

מצד אחד עמד מפקד חיל הים האלוף שלמה אראל, שביקר את מפקדי המבצעים שנכשלו, והאשימם באי־דבקות במשימה ובאי־חתימה למגע. מצד אחר עמדו האלוף (במיל") יוחאי בן־נון, סא"ל (במיל") יוסף הראל ורס"ן זאב אריאלי, שלא רצו לסכן את אנשיהם בתקיפת מטרות שתועלתן נמוכה.

פער התפיסות בין מפקד החיל לקציניו התחבר לפער התפיסות בין מפקד החיל לשר הביטחון ולרמטכ"ל. אראל יזם מבצעים עתירי סיכון, למרות שתועלתם לא הייתה גבוהה, במטרה לשפר את יוקרת החיל ולהרתיע אויבים ימיים. משה דיין ודוד אלעזר, לעומת זאת, ייחסו לתקיפות חיל הים תועלת מוגבלת, ולכן סירבו לאשר מבצעים מסוכנים. לפיכך, אפשר לראות את אראל כמי שניהל "מלחמה פרטית".

בשנים שקדמו למלחמה זכה אראל בהערכה רבה על תרומתו להקמת שיטת הסטי"לים ולפיתוחה, אך הוא נאלץ לפרוש בטרם השלים את כהונתו (גם בגלל אסון המשחתת 'אילת' וטביעת הצוללת 'דקר'). כישלון התקיפות היה מנוף לשינוי התרבות המבצעית בכל השיטות, וביחד עם המהפך הטכנולוגי, שהתבטא בלוחמת הסטי"לים, השינוי הביא להישגים ההיסטוריים במלחמת יום הכיפורים.

תקיפות חיל הים במלחמת ששת הימים: סוגיות בחירוף נפש, בחשבון הנפשות ובדיני נפשות

שאול (סם) ברונפלד¹

"חתיירה למגע הינה ערך עליון עבור לוחמי צה"ל. בכל ארוע מבצעי, בכל מפגש עם האויב, הדרישה המרכזית מכל חייל היא לחתור למגע ולדבוק במשימה".

רב־אלוף אביב כוכבי בטקס התייחדות שנתי לזכר חיילי חטיבת גולני, 22 בספטמבר 2019

מבוא – איך "תדע כל אם עברייה?"

הקביעה דלעיל של הרמטכ"ל היא ביטוי לערך הראשון בעשרת הערכים המוגדרים כרוח צה"ל, היום ומאז ומתמיד.² ערך זה קובע שלוחם נדרש לחרף נפשו: לחתור למגע, לדבוק במשימה, לפעול באומץ, להרוג ולהיות מוכן להיהרג; אך אין ברשימה ערך משלים, המתייחס לדרישות מפקדיו השולחים אותו למשימות. אפשר לומר כי חירוף נפש, כמו טוהר הנשק, הוא

1 שאול (סם) ברונפלד הוא עמית מחקר במחלקה להיסטוריה. קודם לכן הוא מילא תפקידים בכירים במערכת הפיננסית.

ברצוני להודות לחברי פרופ' אורי בר־יוסף, שבספריו האחרונים - **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים**, חבל מודיעין: דביר, 2021, ו**התאוששות: צה"ל במבחן מלחמת יום הכיפורים**, חבל מודיעין: דביר, 2023 - עסק במלחמתו הפרטית של מפקד חיל האוויר האלוף בנימין פלד. השיחות שקיימנו העלו תובנות רבות והבליטו כמה קווים דומים בין שתי הזרועות. תודה גם לחברי ושותפי ד"ר זאב אלרון שרעיונותיו ועצותיו סייעו לי גם במחקר זה.

2 ראו הנוסח שפורסם ב־28 בפברואר 2023: "החייל יילחם ויפעל באומץ לב נוכח כל הסכנות והמכשולים שבפניו וידבק במשימתו בנחישות ובתבונה".

ערך המשותף ללוחמים ולמפקדיהם **בדרג השדה**. אך מה בדבר המפקדים **במפקדות העורפיות** שבכל שרשרת הפיקוד, אלה שכבר אינם נדרשים לחרף נפשם? מה בדבר המפקדים המתכננים מבצעים והמורידים פקודות לדרגי השדה במהלכם? איך תדע כל אם עבדיהם שהמפקדים שבידיהם היא הפקידה את גורל בניה הם אכן ראויים?³ חירוף נפש בדרך כלל איננו רלוונטי למפקדים עורפיים, אך במקומו יש לשקול להוסיף את הערכים האלה:

חשבון הנפשות – בחינה רציונלית של התועלות שתנבענה מהצלחת המשימה לעומת המחיר הכרוך בביצועה (בעבר כונתה הבחינה הפעלת שיקולי עלות-תועלת וכיום ניהול סיכונים). מדובר בליבת תהליכי קבלת החלטות במבצעים צבאיים (כמו בשאר תחומי העשייה האנושית). מחקר זה עוסק בתופעה, הנפוצה ולא תמיד חיובית, של פערים בניהול סיכונים – כאן נתמקד בפערים בין המטכ"ל למפקדת חיל הים.⁴

דיני נפשות – בתום הלחימה, ולפעמים גם במהלכה, המפקדים שופטים את תוצאות המבצעים ואת תפקוד מי שעמד בראשם – מי לצל"ש ומי לטר"ש. השיפוט חייב להיות בדחילו ורחימו שכן לא אחת מדובר בדיני נפשות. ההגעה לחקר האמת היא עניין לא פשוט ולא בכדי המושג 'ראשומון' מופיע בתיאור תחקירים רבים. מדובר לא רק בצורך לפזר ערפל קרב סמיך אלא גם להתמודד עם רצונם של המעורבים לשמור על שמם הטוב, לפעמים גם על חשבון שמם הטוב של אחרים (כמו הרצון לנכס הישגים, לפעמים של אחרים). מובן מאליו כי התחקירים חייבים להיערך בשקדנות וגם ללא מורא וללא משוא פנים.

מחקר זה אינו מתיימר לפסוק הלכות בדבר האופן שצריכים לפעול מפקדים בתוך שלוש הצלעות של האחריות הפיקודית: חירוף נפש, חשבון הנפשות ודיני נפשות. די לנו בתיאור חמישה מקרי בוחן, תקיפות חיל הים

³ קציני המפקדות העורפיות מצווים על ערכי אחריות, אמינות, מקצועיות ומשמעת, אבל אלה אינם מיוחדים לעשייה הצבאית. הם רלוונטיים גם למנהל בסניף בנק או בחברת בנייה.

⁴ ביטוי פופולרי לפערים הוא המושג 'מלחמה פרטית'. כך כינה האלוף שלמה אראל את מבצעי חיל הים במלחמת ששת הימים. כינוי נוסף ללחימה הפרטית הוא: "חיל הים פעל על דעת עצמו בהגדרת יעדיו". ראו ניר מאור, "חיל הים במלחמת ששת הימים – מאמר רקע", קתדרת חייקין לגאוסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, דצמבר 2017. אורי בר-יוסף כינה את תקיפת שדות התעופה של מצרים ושל סוריה במלחמת יום הכיפורים 'מלחמה משול' (של מפקד חיל האוויר בני פלד). בין הדוגמאות הנוספות למלחמות פרטיות אפשר למנות את הקרבות במצר המתלה (במלחמת סיני), בגבעת התחמושת (במלחמת ששת הימים), בעיר סואץ (במלחמת יום הכיפורים) ובבפור (במלחמת לבנון הראשונה).

שכשלו במלחמת ששת הימים, המבליטים את מורכבות הנושא. ואכן, מחקר זה מתבונן בחמש התקיפות דרך הפריזמה של ערכי צה"ל ושואל: האם חשבון הנפש נעשה כראוי, כשהוצאו הפקודות שסיכנו מאות ימאים? האם אחרי המלחמה נעשה שיפוט הוגן למפקדים שפיקדו על התקיפות? מסקנותיו אינן מחמיאות לאלוף שלמה אראל, שפיקד על החיל במלחמת ששת הימים:

הראשונה, חשבון הנפשות הובילו לשלוח את לוחמי החיל למשימות מסוכנות שתועלתן לא הייתה רבה. חשבון הנפשות שהוא עשה היה שונה בתכלית מזו של שרשרת הפיקוד, בכללה שר הביטחון דיין, הרמטכ"ל רבין, סגן הרמטכ"ל בר-לב ומפקד חיל האוויר הוד. אראל אף התגאה בכך שניהל "מלחמה פרטית" (קודמיו לא הסכימו לתפיסות המטכ"ל שנגעו לבניין הכוח, ואילו אראל התנגד גם לאופן שבו התכוונה שרשרת הפיקוד להפעיל את החיל במלחמת ששת הימים); **השנייה**, הטיפול בדיני נפשות בתום המלחמה לא היה תהליך שאפשר להתגאות בו. לא נערכו תחקירים מסודרים של התקיפות, ולמרות זאת שלושה מפקדים מעוטרים – יוחאי בן-נון, יוסף דרור וזאב אריאל – הואשמו בפחדנות. לעומת זאת למפקד הרביעי בנימין תלם נסלח על פקודתו לנתק מגע עם סטי"לים מצריים; **השלישית**, אראל לא קיבל אחריות לכישלונות, אלא הוא גלגל אותם לאחרים: לסגנו יצחק רהב, למפקדי התקיפות, לדיין, למטכ"ל ולמפקד חיל האוויר.

לזכותו של אראל ייאמר כי מאז ומתמיד הייתה בעיה ביחסי המטכ"ל עם מפקד חיל הים ועם מפקדתו. לדברי הרמטכ"ל בר-לב, "במשך שנים רבות חיל הים חי על הירח",⁵ אבל המטכ"ל לדורותיו לא מילא את חובתו להורידו משם. בגלל מעמדו הנמוך של חיל הים בתפיסת הביטחון היה המטכ"ל חייב לפעול לצמצום פער התפיסות בדבר ייעודי החיל. העברת מפקדת החיל מסטלה מאריס לקריה, כמו שילוב פו"ם-ים בפו"ם הכלל-צה"לי, הייתה בבחינת מעט מדי ומאוחר מדי. נוסף על כך תופעת המלחמות הפרטיות של מפקדים במלחמות ישראל משקפת בעיה כלל-צה"לית בהפעלת הפיקוד והשליטה של המטכ"ל על המפקדות הגבוהות.

אראל מצטייר כדמות טרגית שתפקודו במלחמת ששת הימים מעיב על תרומתו הרבה לחיל ממלחמת העצמאות. ביחוד ראוי לציין את הצטיינותו בפיקוד על הבנייה ועל ההצטיידות בסטי"לים דגם 'סער' 2 ו-3 באירופה

5 דיון הרמטכ"ל עם קצינים בכירים של חיל הים בפנימייה לאלקטרוניקה, 6 בפברואר, 1968, מאגר מחלקת היסטוריה.

ועל ההכנות לבניית 'סער' 4 בישראל.⁶ שרותו של אראל היה יכול להסתיים אחרת. בשנת 1966, כשהוא החליף את בן-נן, הערכות המצב המטכ"ליות היו שלא צפויה מלחמה עד סוף העשור. אילו הן התאמתו הוא היה מסיים את כהונתו שבע שנים בתפקיד, בכבוד גדול, ומשאיר למחליפו 12 סטי"לים חדישים, עם תורת קרב יצירתית ומקורית ועם מפקדים ראויים. זה לא קרה, ואראל סיים את כהונתו בתום פחות משלוש שנים, סמוך לאחר מלחמת ששת הימים.

המקורות העיקריים למחקר הם תיקי המחלקה להיסטוריה וארכיון צה"ל, ההיסטוריה הרשמית, עדות האלוף (במיל') שלמה אראל לפני תחקירי המחלקה להיסטוריה – סא"ל אברהם אילון ואל"ם משה (מוסה) פלד, זיכרונות האלופים (במיל') שלמה אראל וזאב אלמוג.⁷ מחקר זה מתבסס גם על מחקרים קודמים של המחבר שעסקו בתולדות חיל הים בשנות החמישים והשישים.⁸

הכישלון בתקיפת נמלי טרטוס ומינת אל-בידה

ביום 4 ביוני בשעה 21:30 יצאה סד"ג (ספינת דיג מגויסת) 'שיקמונה' לתקוף נמלים צבאיים בסוריה. במועד היציאה עדיין לא נקבעו יעדיה ועיתוי התקיפה, ולכן הספינה שטה לעבר אזור המתנה. בצהרי 5 בחודש התקבל אישור עקרוני לתקוף את נמל טרטוס, וב-18:45 – גם האישור הסופי. אלוף (במיל') יוחאי בן-נן פיקד על הכוח, ואת התקיפה היו אמורים לבצע לוחמי שיטת 13, בפיקוד סרן עמנואל פז, בעזרת שני 'חזירים' (כלי להובלת צוללים

⁶ דוגמה נוספת להצטיינות אראל בימי שלום הייתה בשנת 1955 כשהוא כיהן בתפקיד נספח צה"ל באיטליה. אראל היה אחראי לקשר ולתיאומים עם גורמי חיל האוויר האיטלקי, ואלה אפשרו לתדלק את מטוסי המיסטר בדרכם מצרפת לישראל. שלמה אראל, **לפניך הים**, תל אביב: משרד הביטחון, 1998, עמ' 189–195 (להלן: אראל, **לפניך הים**).

⁷ אברהם אילון, איתן ליפשיץ ורבקה כהנא, **משברי ים, הזירה הימית במלחמת ששת הימים**, סא"ל (במיל') בעז זלמנוביץ (עורך), משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 2017 (להלן **משברי ים**); תחקיר עם האלוף אראל, מפקד חיל הים במלחמת ששת הימים, באוקטובר 1968, לשכת רמ"ח תו"ל, תוה"ד (להלן: **תחקיר אראל**); אראל, **לפניך הים**; זאב אלמוג, **מפקד שיטת 13, הפלגות חיי**, חלק א', אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2014 (להלן: אלמוג, **הפלגות חיי**).

⁸ בעיקר זאב ארלון ושאל (סם) ברונפלד, "המטכ"ל מול חיל הים בעשור עגום, 1953–1962", **יסודות** 1 (2019), עמ' 195–255 (להלן: ארלון וברונפלד, "המטכ"ל מול חיל הים"). ראו גם שאל (סם) ברונפלד, **ימים ראשונים: עיונים בתולדות חיל הים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, עומד להתפרסם (להלן: ברונפלד, **ימים ראשונים**).

בשיוט על-מימי ותת-מימי). בגלל טעויות בניווט איחרה 'שיקמונה' להגיע לנקודת ההורדה מול טרטוס, וב-23:15 הודיע בן-נן למפקדת חיל הים: "לא מבצע. הגענו עד 10 מייל מהיעד בשעה 22:40, הורדת כלים [חזירים] לא לפני 23:30, העמידה בספק סיום ביצוע לפני אור ראשון, יוצא לנקודת המתנה באזור שנקבע".⁹ בן-נן התרחק מהחוף והתכוון להמתין ולנסות לפעול בליל המחרת.

ביום 5 בחודש בשעה 17:30 יצאה סד"ג 'גלים' לתקוף את נמל מינת אל-ביידה שבסוריה. סא"ל (במיל') יוסף דרור פיקד על הכוח, ועל התקיפה הופקדו ארבעה זוגות של לוחמי שייטת 13, בפיקוד רס"ן חנוך מנור. בגלל תקלות טכניות, בגלל טעות בניווט ובגלל תנועת כלי שיט סוריים סמוך לנמל חל פיגור בלוח הזמנים. מנור עשה הערכת מצב והגיע למסקנה שלא ניתן יהיה לסיים את התקיפה ולהיאסף לפני אור ראשון. הוא לא הצליח ליצור קשר עם דרור והחליט שלא לתקוף, וקיווה שבבילילה הבא אפשר יהיה למלא משימה זו.¹⁰

'שיקמונה' ו'גלים' פעלו בנפרד ולא היה קשר ביניהן, אך משותפת להן הייתה החלטת המפקדים שלא לפעול, מחשש שאיסוף הלוחמים לא יסתיים לפני אור ראשון, וכוונתם לתקוף בליל המחרת.

אראל ביקר קשות את החלטות בן-נן ודרור: "אנחנו שלחנו מפקדים שלדעתי היו בכירים מדי ונתונים לשיקולים שמפקד [צעיר] בדרג המתאים לפעולה כזו לא היה שוקל... שניהם אמרו לא בוער – [נבצע] מחר".¹¹ ביחס לבן-נן, אמר אראל שלא הייתה "דבקות במשימה": "היה שם שיקול ברור בן-נן אמר אני אלך על בטוח, אם לא היום – מחר".¹² את זה שלל אראל מכול וכול, בשם המשמעת המבצעית. לדבריו, למפקד ספינה בשטח אין תמונה שלמה של המלחמה ואין ידיעה של חשיבות המשימה ובוודאי שלא ידיעה אם אפשר יהיה לבצע מחר את אשר לא בוצע היום. החלטת בן-נן הייתה בעיניו דוגמה שלילית לקצינים הצעירים, גם אילו היא הייתה נכונה לגופא.

9 משבריים, עמ' 79–83.

10 שם, עמ' 73–79. דרור דיווח למפקדה וביקש אישור לתקוף בליל המחרת. אראל העיד שהנחיית דרור למנור חייבה את האחרון להפסיק את התקיפה ולחזור, מחשש שלא יספיק להיאסף לפני אור ראשון. ראו **תחקיר אראל**, עמ' 23.

11 שם, עמ' 23.

12 שם, עמ' 25.

אראל לא הטיל ספק באומץ ליבו של בן-נן, אך ככלל הוא קבע שלמפקד אסור לקבל החלטות שהן בתחום שיקול הדעת של שני דרגים מעליו.¹³

בזיכרונותיו שפורסמו שלושים שנים אחרי התחקיר הוא הרחיב: "גם אני כמפקד חיל הים לא הייתי מוסמך לקבל החלטה כזאת"; והסביר שכדי לבטל מבצעים בעורף האויב חייב לקבל את אישור הרמטכ"ל ושר הביטחון.¹⁴ עיקר ביקורתו הייתה על החופש שקיבלו שני המפקדים לדחות ביממה את יישום התקיפות. בתחקיר ובזיכרונותיו הוא גם הצביע על שגיאות בתכנון התקיפות, טעויות בניווט ועוד, אך כל אלה אינם העיקר.¹⁵ "הלב הכבד" של אראל בעקבות אי-תקיפות טרטוס ומינת אל-ביידה ביטא את הערכתו שהחלטות שלא להוציאן לפועל גרמו לנזק גדול: ראשית, כלפי פנים, "הן הטילו על חיל הים כולו תווית של כישלון".¹⁶ הוא פירט: "באי הביצוע שלהם הם הקטינו את האמינות בעיני המטכ"ל",¹⁷ ולכן לא הוטלו משימות חדשות על החיל, אחרי ליל 5–6 ביוני. שנית, כלפי חוץ, בראייה אסטרטגית עתידית "צריך שהאויב יצא מהמלחמה עם תודעה של מנוצח, בעוד אנו רושמים לעצמנו פרק במורשה של יוזמה ושל תוקפנות".¹⁸

ליצחק רהב, סגן מפקד חיל הים, הייתה ביקורת דומה¹⁹ על בן-נן: "השיקול של דחיה ללילה הבא, אני חושב, שהוא היה מוטעה בהחלט". על דרור מתח ביקורת זו: הוא אפשר למנור "לעשות מערכת שגיאות אחת אחרי השניה". רהב הסביר את הסיבה לאי-דבקותם שניהם במשימה: "ההתרכזות שלהם, היתה בעיקר על הגנה עצמית, על לחימה עם בזוקות ועם דברים כאלה, שזה נבע מחוסר אמון ביכולת הביצוע הבסיסית". לדבריו, לפני פרוץ המלחמה הוא דרש מהם להתרכז במילוי המשימה ולא "בהתגוננות עצמית והשמדת הכלי". לסיכום, מפקד חיל הים וסגנו קבעו פה אחד שבן-נן ודרור

13 שם, עמ' 26.

14 אראל, **לפניך הים**, עמ' 272. עוד באותו עמוד כתב אראל כי את הטענות כלפי בן-נן ודרור הוא לא השמיע במשך 30 השנים שחלפו מהמלחמה אף כי דבריו בספר זהים לאלה שהשמיע בתחקיר אראל ב-1968.

15 אראל אישר את כל התוכניות אף כי בזיכרונותיו הוא האשים את סגנו, אל"ם יצחק רהב, בשגיאות בתכנון. ראו אראל, **לפניך הים**, עמ' 260–261, ראו עוד להלן.

16 שם, עמ' 272.

17 **תחקיר אראל**, עמ' 23.

18 אראל, **לפניך הים**, עמ' 273.

19 לקחים מתוך **עדותו של איזי רהב**, 16 באוגוסט 1969, עמ' 4, מאגר מחלקת היסטוריה.

כשלו ולא דבקו במשימה, ובכך פגעו בחיל וגם בתוצאות המלחמה. אחדות ביקורתם של אראל ורהב איננה מובנת מאליה. הרקע של שניהם היה שונה (אראל מבית"ר, מצי הסוחר ומ'השייטת הגדולה' ואילו רהב מהפל"ים ומהקומנדו הימי), והרעות לא שררה ביניהם (אראל האשים את רהב בתכנון לקוי של התקיפות, ורהב האשימו בפיקוד כושל על המבצעים במלחמה). אפשר רק לשער שלשניהם היה עניין משותף לצמצם את אחריות מפקדת החיל לכישלונות בזירה הסורית ולגלגלה לעבר בן-נן ודרור. אחריות רהב לתכנונים, ואחריות אראל לאישורם ולניסיונות החוזרים לקבל את אישור המטכ"ל לתקוף, אף כי לדעתו, בדיעבד, התכנונים היו לקויים.

ספינת חיל הים עוברת במיצרי טיראן, סמוך לשארם אל-שייח', 8 ביוני 1967 (צילום: יעקב אגור; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

איפכא מסתברא

מקרי המבחן שבמחקר זה מתמקדים בשאלות אלו:

- איך לאזן את ערכיות המשימות לעומת הסיכונים הכרוכים במילוין ("להילחם עד הכדור האחרון" או "זה לא סטלינגרד")?
- מיהם הגורמים בשרשרת הפיקוד המוסמכים להחליט על אי-מילוי משימה ומהי תרבות הפיקוד והשליטה הראויה?

שאלות אלה הן בלב העשייה הצבאית מאז ומעולם, והן תיבחנה במאמר זה על פי מאפייני מלחמת ששת הימים.

בפרק זה נתמקד בתקיפות בטרטוס ובמינת אל-ביידה, אך הנאמר בהם רלוונטי גם לשלוש התקיפות האחרות שהיו במלחמת ששת הימים (ראו בפרקים הבאים).

הפער בתפיסות

הטענה המרכזית של אראל היא שלוחמי 'שיקמונה' ו'גלים' היו חייבים לחרף נפשם ולהתעלם מהסיכונים שכן הפגיעה בכלי שיט סוריים הייתה משימה חשובה ביותר. תפיסת הביטחון המטכ"לית בשנות החמישים והשישים הייתה שונה, והחיל לא השלים עימה. התפיסה המטכ"לית גרסה כי ההכרעה במלחמות ישראל תתרחש ביבשה באמצעות חיל האוויר, השריון והצנחנים, וכי ייעודו של חיל הים מוגבל להגנה על חופי המדינה. הטבעת כלי שיט של האויב לא נתפסה כמשימה חשובה, ולפיכך גם הסכומים שהוקצבו לחיל הים היו צנועים.²⁰

במלחמת סיני לא הוטלו על החיל משימות התקפיות, ושמואל טנקוס, מפקד חיל הים במלחמה זו, קיבל את דין הרמטכ"ל משה דיין. גם ערב מלחמת ששת הימים הסתמן כי המטכ"ל מסתפק בהטלת משימות הגנתיות. אך אראל לא קיבל את דין שר הביטחון דיין, הרמטכ"ל רבין וסגנו בר-לב, ויזם מלחמה פרטית:

עלתה בעיית המלחמה הפרטית של חיל הים. איני גורס גישת השייכות לצה"ל. לנו יש אויב – המצרי ויש לנצל ההזדמנויות ללכת ולדפקו... עלינו לחוש המלחמה כפרטית שכן [ה]זרוע קיימת כדי לנצח ועליה ליצור תודעה ומסורת הנצחון בקרב כדי לחנך [את] הדורות הבאים, [את] צמרת [צה"ל ואת] והאויב לאמון בכח זה.²¹

הרמטכ"ל בר-לב שלל את תפיסת אראל, ובפגישה עם בכירי החיל אחרי המלחמה הוא כינה אותה "טעות בראית יעודי חיל הים". הוא הוסיף: "זו לא תופעה חדשה. חיל הים מעולם לא קיבל את מרות המטכ"ל בנושא... [ולמטכ"ל יש] הרגשה שחיל הים חי על הירח".²²

²⁰ ראו, אלרון וברונפלד, "המטכ"ל מול חיל הים", עמ' 167–208.

²¹ כנס קצינים בכירים בבסיס שייטת 13, 8 באוקטובר 1967, עמ' 25 (להלן: **כנס בכירים**).

²² **דין הרמטכ"ל עם קצינים בכירים של חיל הים בפנימייה לאלקטרוניקה**, 6 בפברואר 1968, עמ' 15 ו-1, בהתאמה, מאגר מחלקת היסטוריה.

דברים דומים השמיע גם שר הביטחון משה דיין לפני אראל ולפני בכירי החיל: "לא מקבל את [ה]תוכניות האופרטיביות היסודיות, אפילו [לא] מכה משנית, דרך הים התיכון, אפילו לא [הנחתת] גדוד. לא מקבל את הגדרת המפקד [אראל] שצריך להכות בצי המצרי בכל הזדמנות... [אני] לא מאמין בהסגר ימי על ישראל בים התיכון".²³ אפשר לראות את דברי בר־לב ודיין, שביטאו את תפיסת המטכ"ל לדורותיו, כהשפלת אראל וכרמוז לפרישתו הקרובה.

תפיסה זו לא הייתה מקובלת על מפקדי חיל הים, ובמלחמת ששת הימים התרחב הפער בשל גורמים ייחודיים: **ראשית**, המלחמה תפסה את חיל הים דל בספינות. הסטי"לים טרם נכנסו לשירות, שלוש המשחתות היו מיושנות וכך גם שתי הצוללות וששת הסט"רים. יתר על כן לחיל עדיין לא היו הצלחות מבצעיות, בשונה מכוחות היבשה והאוויר, שהתחככו עם האויבים ונחלו הצלחות שהלכו וגברו מתום מלחמת העצמאות. משכך אין פלא שבערב 4 ביוני דחתה שרשרת הפיקוד את תביעת אראל לתקוף את נמלי האויב;²⁴ **שנית**, בבוקר 5 ביוני הושמד חיל האוויר המצרי, וההבקעה בצפון סיני הראתה סימנים של הצלחה. המשמעות של הצלחות אלה הובנו מייד במטכ"ל והביאו להערכה מחדש של התועלת במשימות שתוכננו לפני פרוץ המלחמה. אחת ההשלכות הייתה ביטול התוכנית להנחתת כוח 'אשכולות' באל-עריש; **שלישית**, השמדת חיל האוויר המצרי גם הקטינה את האיומים מהים. סביר היה להניח כי העליונות של חיל האוויר תרתיע את הצי המצרי מלשלוח כלי שטח לעבר החוף הישראלי. במילים אחרות, חיל האוויר גם נטרל למעשה את הצי המצרי, ומשכך פחתה עוד יותר חשיבות השמדת כלי השיט שבנמלים.

אפשר לציין כי בדיונים ערב המלחמה כלל לא עלתה האפשרות שמצרים תטיל מצור ימי, ואף בתפיסה המסורתית של חיל הים תואר סגר על נמלי ישראל בים התיכון כאיום קיומי. המטכ"ל לדורותיו דחה את עמדת החיל

²³ ראו פגישת קצינים בכירים עם שר הביטחון ועם הרמטכ"ל, נערכה ב־19 במארס 1968, עמ' 2. נזכר כי ביוני 1953 התקיים דיון מטכ"לי מפורט שקבע את מקומו הנמוך של חיל הים בתפיסת הביטחון. באותה עת כיהן האלוף משה דיין כראש אג"ם. ראו אלרון וברונפלד, "עשור עגום", עמ' 180.

²⁴ בקד"ם מפקד החיל ביום 5 ביוני, שעה 02:00, דיווח אראל במפורט על פגישותיו עם שרשרת הפיקוד כדי לקבל אישור לתקוף את נמלי האויב. תחילה נפגש עם הרמטכ"ל, עם סגנו ועם ראש אג"ם, אחר כך עם ראש הממשלה, אחר כך שוב עם סגן הרמטכ"ל וראש אג"ם ולבסוף עם שר הביטחון. ראו מה"ד/היסטוריה, **תכנון פעולות חיל הים במלחמת ששת הימים**, 4 בפברואר 1970, עמ' 54–57.

וסבר שמצור אינו רלוונטי במלחמה קצרה. גורמים אלה עיצבו את משוואת ניהול הסיכונים הימיים ביוני 1967 על ידי שרשרת הפיקוד: התועלת שבתקיפת הנמלים נתפסה כנמוכה מלכתחילה, ואחרי הפתיחה המוצלחת של המלחמה היא הצטמצמה עוד יותר. לעומת זאת בצד הסיכונים לא חל צמצום. הם היו גבוהים מלכתחילה, כצפוי בפשיטת כוח גדול מעבר לקווי האויב, שאיננה נהנית מיתרון ההפתעה.

אראל תיאר את התנגדות דיין, ערב המלחמה, לתקיפת נמלי האויב: "הוא לא טרח לנמק את סרובו: זה לא נחוץ לי אמר בפשטות. תאבטח את הנחיתה [שתוכננה באל-עריש], הגנו על חופי המדינה ותקימו בסיס ימי בשארם א-שייח' לאחר שתכבש".²⁵ את דבריו הבוטים לאראל הוא הרחיב בפגישה עם בכירי החיל אחרי המלחמה: "לא אפשר הטלת משימות לצורך מורל, אם [זה] קשור באבדות... המורל נמוך – בצדק. כדי לתקנו צריך להיות ריאליסטי, להתאים עצמנו למציאות ולהצליח בפעולות".²⁶ דברים דומים השמיע הרמטכ"ל בר-לב במפגש שהתקיים עם בכירי החיל כחודש מוקדם יותר: "לא נטיל עליכם משימות Just for the fun of it, צה"ל לא יסכן מטוס על מנת לדפוק [משחתת] סקורי".²⁷ הוא הוסיף: "לא נעשה פעולה קרבית למען המורל... יש להבין שאחרי הלילה הראשון והכשלונות הוחלט שזה מספיק. והעיקר [שזה] לא היה דרוש עוד למטרות המלחמה".²⁸

אמירתו של בר-לב בדבר סירובו לסכן את מטוסי חיל האוויר למען פגיעה ב'סקורי' נשמעת בתגובה על תלונת אראל על היעדר סיוע מצד חיל האוויר,

²⁵ אראל, **לפניך הים**, עמ' 260. עמדה זו תואמת את תפיסת דיין לגבי ייעודי חיל הים בשנים שכיהן בתפקידי ראש אג"ם ורמטכ"ל.

²⁶ פגישת קצינים בכירים עם שר הביטחון ועם הרמטכ"ל, 19 במארס 1968, עמ' 5–6. ב־1968, כמו בשנות החמישים, ייחס דיין חשיבות רבה לנוכחות חיל הים בזירת ים סוף. ראו דבריו בעמ' 3. שיחה קשה בסגנון דומה קיים הרמטכ"ל דיין עם בכירי החיל אחרי מלחמת סיני. ראו משה דיין, **אבני דרך – אוטוביוגרפיה**, ירושלים: עידנים ודביר, 1976, עמ' 345.

²⁷ **דין הרמטכ"ל עם הקצינים הבכירים**, 6 בפברואר 1968, עמ' 16, מאגר מחלקת היסטוריה.

²⁸ שם, עמ' 19.

במפרץ אילת. סירוב דיין ובר־לב לאשר פעולות למען העלאת המורל נשמע בתגובה על דברי אראל בנוגע לחשיבות המורלית של התקיפות.²⁹

מדברים אלה עולה שהמטכ"ל, כמו מפקד חיל הים, התייחס לשיקולים בעד ונגד התקיפות בנמלי סוריה, אך היה שוני רב במסקלות שנתנו שני הצדדים לכל אחד מהם:

בבחינת התועלת – המטכ"ל נתן משקל מכריע לתרומתן המזערית של התקיפות לניצחון, בוודאי לאחר שהתבררו הצלחות חיל האוויר והשריון מייד עם פתיחת המלחמה. לעומת זאת אראל נתן משקל מכריע לתרומתן להרתעת האויבים, למורל החיל ולמעמדו בתפיסת הביטחון.

בבחינת הסיכונים – המטכ"ל נחרד מאבדות, בעיקר אחרי שהניצחון כבר הונח בכיס. אראל העיד על שתי שיחות טלפון עם הרמטכ"ל: בראשונה, הרמטכ"ל אמר: "המצב טוב, חיל האוויר השיג הישגים גדולים ואל תסתכן [בתקיפת נמל אלכסנדריה]".³⁰ בשנייה, הוא אמר: "אל תכניס אותם לפנים, שלא תטבע לי משחתת שם על יד פורט-סעיד. אנו לא רוצים לראות 200 איש צפים במים".³¹

התייחסות המטכ"ל לסיכונים הייתה רגישה יותר מזו של מפקד חיל הים. אראל כתב בזיכרונותיו: "לדידם [של דיין ורבינ] המלחמה כבר הוכרעה וגם לא נראה באופק איום ממשי מצד הזירה הימית. הם לא אבו ליטול כל סיכון, ולו הקלוש ביותר, בשל אבדות במימי האויב".³² כך תיאר אראל את ניהול הסיכונים במטכ"ל: "היה [במטכ"ל] פחד איום... אני הרגשתי את זה במשך כל תקופת התכנון וההכנות".³³

²⁹ עדות נוספת למרכזיות המורל בשיקולי אראל אפשר למצוא גם בזיכרונות סא"ל (במיל) יצחק שושן, שפיקד על "אילת", עת שטובעה באוקטובר 1967. לדבריו, הפקודה לביצוע המארב לצי המצרי, שמכונה קרב רומני, בליל 11–12 ביולי 1967, קבעה: "מטרתנו להשמיד כל כלי שיט מצרי שנפגוש... הוא [אראל] הדגיש כי מטרתנו היא להרים את המוראל בחיל ועלינו לבצע את המשימה בשלמות". יצחק שושן, הקרב האחרון של המשחתת אילת, תל אביב: ספרית מעריב, 1993, עמ' 207. לדעת שושן, הפקודה שניתנה לו ולמפקד המשחתת האחות 'יפו' לא הייתה על דעת המטכ"ל. שם, עמ' 206–207. כך חשב גם סרן אלי רהב, סגן מפקד פלגה 914, שהשתתף בקרב, ראו שמשון עדן, אנשי הברזל על ספינות העץ: ההקמה, ההפעלה והתפתחות כוחות הלחימה של כלים קלים בחיל הים הישראלי, רעות: אפי מלצר, 2000, עמ' 244–245 (להלן: עדן, אנשי הברזל).

³⁰ תחקיר אראל, עמ' 16.

³¹ שם, עמ' 17.

³² אראל, לפניך הים, עמ' 273.

³³ תחקיר אראל, עמ' 17.

תפיסתו של אראל לגבי הסיכונים הייתה שונה:

- "לקח אחר בענין זה, שבשבילי הוא חשוב מאד, אינני בטוח שהמטכ"ל יקבל אותו – צריכים להלחם [הדגש במקור, ש"ב] ולא חשוב מה המשימות".³⁴

- "כשהיו מציירים את התמונות הנוראות של 200 חבר'ה צפים על המים על יד פורט-סעיד [צוות 'יפו'] אני אמרתי במפורש לשר הביטחון כי צריך להיות מוכן גם לזה".³⁵

- "המטרה בזירה הימית צריכה להיות, כמו בזרוע האוויר והשיריון, להביס את האויב ולהשמיד מירב כוחותיו והטבעתו".³⁶

- "נושא אחד לא עורר בי כל התלבטות: את 'תנין' הישנה והיחידה שלנו יש לשלוח למארב במבואות אלכסנדריה... אמנם, להלכה לפחות היה מקום לחשש באשר לסיכויי הישרדותה מול מערך הנצ"ל (נגד צוללות) הגדול המסייר יום ולילה במבואות אלכסנדריה, אבל במלחמה כמו במלחמה".³⁷

- "לא ראינו את זה [התצ"אות על עגינת ספינות המלחמה המצריות בפורט סעיד ואלכסנדריה] כתנאי לביצוע... אנו מכירים את הנמלים. אנו יודעים היכן נמצאים בד"כ הכוחות. אם אין תצ"א יכנסו [הצוללים] וימצאו, אם לא ימצאו לא ימצאו".³⁸

- הנחישות לנסות לחלץ בכל מחיר את ששת הצוללים שלא הצליחו לחבור ל'תנין', תוך סיכון מאות ימאי 'יפו', 'אילת' ו'תנין' (ראו להלן).

לסיכום, המחלוקת על ייעודי חיל הים החלה בשנות החמישים, וביטוייה המעשיים היו הוויכוחים על התקציבים ועל סדר הכוחות שהמטכ"ל אישר לחיל. במלחמת ששת הימים התבטאה המחלוקת במשימות שהמטכ"ל אישר לחיל.

³⁴ שם, עמ' 45.

³⁵ תחקיר אראל, עמ' 46.

³⁶ מה"ד/היסטוריה, תכנון פעולות חיל-הים במלחמת ששת הימים, 4 בפברואר 1970, עמ' 55. אלה דברי אראל בפגישתו עם ראש הממשלה בליל 4 ביוני.

³⁷ אראל, לפניך הים, עמ' 261–262.

³⁸ תחקיר אראל, עמ' 62.

סגורם של בן-נן ודרור: מרשי כופרים באשמות

האשמת בן-נן ודרור לא נעשתה במשפט צבאי ואפילו לא בתחקירים מסודרים, ולפיכך גם לא ניתנה להם אפשרות להסביר את שיקוליהם ולהגן על שמם הטוב. הם גם לא שותפו במפגשי המפקדים אחרי המלחמה. האשמתם נעשתה במעמד צד אחד בלבד, ושני הנאשמים לא טרחו להגיב עליה.

אילו הביקורת על בן-נן ודרור הייתה מתממשת בהעמדתם למשפט צבאי, סגורם היה יכול לנסח כתב הגנה המסתמך על הטיעונים האלה: החלטתם, בנפרד, שלא למלא את משימותיהם בליל 5–6 ביוני ולנסות שוב בליל המחרת, התבססה על המשוואה הזו: מצד אחד, הם העריכו כי התועלות של התקיפות הן נמוכות. טיבוע כלי האויב בטרטוס ובמינת אל-בידה לא היה עשוי לתרום לניצחון, ואילו התרומה למורל בחיל ולהרתעה הייתה מתרחשת גם אם הטיבוע היה נערך בליל המחרת. מצד אחר, רצונם היה לשמור על חיי הלוחמים שבפיקודם, לנוכח היעדר ההפתעה ולנוכח עליבות הסד"גים כספינות מלחמה. זו הייתה הערכת מצב של שני מפקדים מנוסים, ששרדו קרבות וסיכונים ושאוּמץ ליבם ונחישותם אף פעם לא הוטלו בספק. עברם העשיר והמסורת הצה"לית של "פיקוד מוכון משימה" אפשרו להם לעשות את מה שלדעתם היה נכון ולהתעלם מהחשש "מה יגידו". לסיכום, אף ששיקולי בן-נן ודרור תאמו את אלה של שרשרת הפיקוד, 'העניק' אראל להם טר"ש. הם היו מקבלים צל"ש מ"כל אם עבריה" שבנה לחם בפיקודם.

אי-תקיפת כלי שיט בבניאס ובפורט סעיד

לנוכח אי-תקיפת נמלי מינת אל-בידה וטרטוס הואשמו מפקדי התקיפות בסטייה מערך הדבקות המשימה; שני מפקדים אחרים – אל"ם בנימין תלם, שפיקד על כוח המשימה שתקף את נמל פורט סעיד ורס"ן זאב אריאל, שפיקד על אחי"י 'נוגה' כדי לתקוף את נמל בניאס – הואשמו בסטייה מערך החתירה למגע. מדובר בשני אירועים נוספים שבהם נשקלה התועלת המבצעית מול סיכון הלוחמים, והם זכו לכיסוי רחב בשיח החילי על כישלון התקיפות בליל 5–6 ביוני.

נמל בניאס: 'נוגה' והסד"רים הסוריים

בצהרי 5 בינואר יצאה אחי"י 'נוגה' לעבר החוף הסורי כדי לתקוף את נמל בניאס באמצעות כוח משיטת 13. רס"ן זאב אריאל פיקד על הכוח, ובראש

הצוללים עמד רס"ן אמנון בן-ציון. משימת הכוח עברה שינויים באותו יום – מלכתחילה יועדה 'נוגה' להיות אוניית פיקוד של כוח הנחיתה באל-עריש, ומשזו בוטלה, היא הופנתה לבניאס. בפקודות מוקדמות (רוגל ב', מ-24 במאי) היא יועדה לתקוף את לטקיה, ומשכך היא יצאה לבניאס ללא פקודת מבצע וללא תיק מודיעין.³⁹ ב-18:45 התקבל אישור סופי לפעולה, ו'נוגה' יצאה לעבר לנקודת ההורדה. סירות הצוללים לא הצליחו להגיע בזמן לנמל בגלל שגיאות בניווט ובזיהוי, וב-2:50 החליט בן-ציון שאין עוד טעם לחפש והחל לנוע עם הסירות מערבה. בשעה 5:50 אספה 'נוגה' את הסירות. בין לבין, במשך כשעה, נותק הקשר בין הצוללים ל'נוגה', ואריאל החל לארגן כוח חילוץ – מסוק, מטוסי קרב וסט"רים – כדי לאסוף את הצוללים.

במבחן התוצאה לא הייתה תקיפת בניאס שונה מזו של שני הנמלים האחרים בסוריה, אבל אריאל לא הואשם באי-דבקות במטרה אלא באי-חתיירה למגע. קביעה זו נבעה מהחלטתו שלא לפתוח באש לעבר שלושה סט"רים סוריים שחלפו לידו בעת שהמתין לחזרת הצוללים מהנמל. אראל ביקר את החלטת אריאל במילים קשות:

הדחתי אותו על כך שעברו לידו שלושה סט"רים סוריים בטווח של מאה מטרים, והוא לא ירה עליהם. מפקד הנוגה טוען שהיו לו סירות-גומי וחבר'ה במים, ולכן אסור היה לו לפתוח באש אני חושב שזה לא היה כך, ושהוא פשוט התאבן [מפחד], וכך היה גם איתם [הסורים]. היה לו סיכוי לדפוק סט"ר אחד לפחות.⁴⁰

אריאל טען להגנתו שתקיפת הסט"רים הייתה מסכנת את איסוף הצוללים, אך אראל הדיחו מהפיקוד על 'נוגה'.⁴¹

39 משאבי ים, עמ' 84–91 וגם מייק אלדר, **שיטת 13: סיפורו של הקומנדו הימי**, תל אביב: ספרית מעריב, 1993, עמ' 283–285 (להלן, אלדר, **שיטת 13**).

40 מצוטט שם, עמ' 324. כנראה, אראל הניח ששני הסט"רים הנותרים היו נמלטים לנמל ולא מסכנים את כוחותינו.

41 לדברי אריאל: "העסק הלך כל-כך מהר, שלא היה אפילו זמן לחשוב על קרב. חשבתי לרגע לרדוף אחריהן, אבל לא היה לי קשר עם הסירות שלנו, ולא רציתי שהכוח הסורי יחשוב שיש לי סיבה חשובה לשהות דווקא באזור זה. הסורים התרחקו ונעלמו במהירות גדולה. הייתי כוח איסוף של לוחמים וחונכתי שצריך לדבוק במשימה. לא היה שום היגיון לרדוף אחרי הסורים". מצוטט שם, עמ' 285. סגן (דאז) זאב אריאל זכה בצל"ש הרמטכ"ל (שהומר לעיטור העוז) על פועלו במבצע 'יובל' [3] ב-1958 (חדירה של צוללי שיטת 13 לנמל ביירות). על פי סיפור המעשה, "אריאל ביצע משימה מסוכנת וקשה והתמיד בביצוע על אף סכנות, תקלות וקשיים".

סוף דבר, הדחה זו נתפסה בחיל כצעד חריג. בזמן אמת רהב התנגד לכך, ואחרי שנה מחליפו של אראל, האלוף אברהם בוצר, מינה את אריאל למפקד אוניית התובלה 'בת גלים' שפעלה בזירת ים סוף. זאב אלמוג, שהיה מפקד החיל בשנים 1976–1982, ביקר בזיכרונותיו את הדחת אריאל: "אראל נמנע מלבצע תחקיר מקיף ומעמיק של הפעולות והוא גם דחה את תביעתו של זאב אריאל, כפי שנמסר לי, למנות ועדת חקירה לנושא... אראל נהג בדרך של איפה ואיפה [בסלחנות כלפי אל"ם בנימין תלם, ראו להלן]"⁴².

ה'חזיר' בפעולה. כלי שיט זה, היכול להוביל לוחמים על-פני ומתחת למים, שימש במלחמה את לוחמי שיטת 13 בפשיטה על נמל פורט סעיד (צלם לא ידוע; באדיבות מוזיאון ההעפלה וחיל הים בחיפה).

נמל פורט סעיד: פלגה 914 נגד ה'אוסות'

ערב המלחמה נועד עיקר הסד"כ הימי לנחות בחוף אל-עריש ולאחר מכן לתקוף את נמל פורט סעיד. ביטול הנחיתה ב־5 ביוני בבוקר הקל את ביצוע תקיפת פורט סעיד. הכוח שנועד לתקיפה כלל את המשחתת 'יפו', שני סט"רים דיזל ואחד בנזין (פלגה 914) ואמצעי שיטת 13 – שני 'חזירים'

⁴² זאב אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 374–378. אלמוג היה בן זוגו של אריאל במבצע 'יובל', ואחיו שירת על 'נוגה' בעת התקיפה בבניאס.

וסירה להובלתם מסוג 'ציפור'.⁴³ על הכוח פיקד אל"ם בנימין תלם, והוא הונחה לתקוף ספינות בנמל באמצעות 'חזירים' וגם לפגוע בכלי שיט מחוץ לנמל. משפרצה המלחמה, קיבל תלם שני עדכונים ממפקד חיל הים: הראשון (בבוקר) בישר על השמדת 230 מטוסי אויב, והשני (בשעה 17:07) בישר על ההצלחות העצומות של צה"ל באוויר וביבשה. במברק זה גם הייתה הוראה, שניתנה בעקבות הנחיית הרמטכ"ל, "אסור לנו לסבול אבדות שינוצלו על ידי האויב לצרכי יוקרה, אל תסכן את 'יפו' במפגש עם אוסות, העדיפות לפעולה בנמל".⁴⁴

שלא כתקיפות בזירה הסורית, בפורט סעיד לא התברברו הכוחות. הצוללים חדרו ב'חזירים' לנמל, חיפשו (אך לא מצאו) ספינות, ספגו אש ממטעני עומק, הצליחו להיחלץ והגיעו לנקודת איסופם. אבל במבחן התוצאה גם תקיפה זאת נכשלה – היה חירוף נפש אך לא היו הטבעות. הסיבות לכך היו בראש ובראשונה היעדר הפתעה והיעדר מודיעין ותרמו לכך תכנון לא סדור וליקויים בציד. הכישלון בנמל איננו העניין כאן,⁴⁵ אלא הביקורת שהוטחה בתלם על אופן הפעלת 'יפו' והסט"רים מאז ההורדה של ה'ציפור' בשעה 20:45 ועד לאיסופה למחרת ב-6:30. בעיקר ביקרוהו על התנהלותו בקרב הקצרצר בין זוג סט"רים ל'אוסות'. בשעה 2:00 במכ"ם התגלה צמד 'אוסות' שנע בקורס שאיים על איסוף הצוללנים, ובעקבות זאת הסט"רים נשלחו להתמודד עם האיום. כך תואר המגע עם ה'אוסות':

כ-13 דקות לאחר שהורה לסט"רים להיכנס לקרב, הורה מפקד הכוח, אל"ם תלם, בשעה 2:38 לסט"רים לנתק מגע. מפל"ג 914 ביקש לנתק מגע תוך פתיחה באש. בקשתו אושרה ובשעה 02:40 פתח המפל"ג באש מדופן שמאל בטווח העסקה באש של 1,000 יארד. דקה לאחר מכן, נותק המגע עם האויב בכיוון צפון-מזרח.⁴⁶

43 משבריים, עמ' 93–111. ביטול הנחיתה אפשר לשחרר את 'נוגה' לתקיפה בבניאס שתוארה לעיל. להגנת החופים הוקצה שאר הסד"כ – המשחתת 'חיפה', שני סט"רים בנזין והצוללת הנכה 'רהב' (בתחילת המלחמה המשחתת 'אילת' עדיין הייתה עדיין בשיפוץ).

44 שם, עמ' 99. 'אוסות' הן ספינות טילים תוצרת ברית המועצות, החמושות בטילי ים-ים מסוג 'סטיקס'.

45 ראו תיאור התקיפה: **משבריים, עמ' 103–107.** וגם עדן, **אנשי הברזל, עמ' 225–234.**

46 משבריים, עמ' 109, שימו לב להערה 162, המרמזת על 'ראשומן'.

תלם נימק את החלטתו לנתק מגע בחשש שהמשך הרדיפה אחרי ה'אוסות' יחשוף את הסט"רים לאש תותחי חוף מצריים ויסכן את איסוף ה'חזירים' על ידי ה'ציפור'.⁴⁷

את החלטת תלם ביקרו מפקדים רבים,⁴⁸ אך נימוקיו זכו לאוזן קשבת אצל אראל:

לגבי הקרב עם ה"אוסות" יש לי הרגשה מעורבת משום שהן [הסט"רים] יכלו להתמיד ולגרום ליותר נזקים. אבל צריך לזכור דבר אחד – זו היתה המלחמה הראשונה של החברה... לבני (אל"ם תלם) ב"פר" היתה תמונה מאד מעורפלת... הוא גם הסביר שלפי התמונה של הסט"רים נכנסו לאש של תותחי החוף ה-40 מ"מ שהיו על שובר הגלים.⁴⁹

הוא הוסיף: "הלקח שלנו מכל התחקירים הוא – שמפקד הסט"רים בעצמו היה צריך לדבוק במשימה".⁵⁰ אראל קבע שמי שהיה ראוי לנזיפה היה מפקד הסט"רים. אף כי הוא מילא פקודה מפורשת קביעתו כאן שונה מזו שביחס לבן-נן ודרור, ששללה את סמכות מפקדי סירות שלא למלא פקודה.

כישלון תקיפת נמל אלכסנדריה

בסעיפים הקודמים תוארו ארבע תקיפות שנכשלו. באף אחת מהן לא נפגע כלי שיט במעגן של האויב, בשתיים מהן זכו מפקדי הכוח בביקורת על אי-דבקות במשימה, ובשתיים בוקרו המפקדים על אי-חתיירה למגע. בליל 4–6 ביוני נערכה התקיפה החמישית בנמל אלכסנדריה, ובה השתתפו כוח של הצוללת 'תנין', בפיקוד רס"ן אברהם דרור (המכונה איוון), ופלגת צוללים, בפיקוד סרן איתן ליפשיץ. גם תקיפה זו הסתיימה בלא הטבעת ספינות מצריות, אך שלא כאחרות, ששת הצוללים שתקפו נפלו בשבי. אחרי המלחמה

⁴⁷ שימו לב שבזיכרונות תלם אין כל התייחסות לניתוק המגע עם ה'אוסות'. הוא כן הדף שם את הביקורת נגדו על אי-איסוף ה'חזירים' על ידי 'יפו', ראו שורק, **תלם בים**, עמ' 161–162.

⁴⁸ ראו **כנס הבכירים באוקטובר 1967**: הביקורות של סא"ל הדר קמחי (עמ' 12), אל"ם אברהם בוצר (עמ' 23), רס"ן אלי תמיר (עמ' 20), רס"ן זאב אלמוג (עמ' 18). ראו גם לקחים מתוך עדותו של איזי רהב מ-16 באוגוסט 1969 (עמ' 1), לקחים שכתב מש"ט 13, סא"ל דב שפיר, ב-19 בדצמבר 1967 (עמ' 11), לקחים מתוך מבצע 'בני אור' – דוח וסיכום אח"י יפו – שכתב סא"ל י. קט, מפקד אח"י יפו (עמ' 13).

⁴⁹ **תחקיר אראל**, עמ' 20.

⁵⁰ שם.

הוענק לאיוון עיטור העוז: "בהיותו מפקד צוללת של חיל הים, במשימה ליד נמל אויב הותקפה הצוללת בפצצות עומק, ועל אף שנפגעה חזר וחדר עימה ביום ה-7 ביוני 1967 אל מעבר לעומק ההגנה של האויב".

איוון מחרף את נפשות הלוחמים ב'תנין'

ב-1 ביוני יצאה 'תנין' לאזור המתנה בים, וב-5 ביוני בשעה 12:00 התקבל אישור המטכ"ל לתקוף כלי שיט בנמל אלכסנדריה,⁵¹ בסיסו העיקרי של הצי המצרי. ההגנה על הבסיס נערכה בעזרת מערכת התרעה מכ"מית, סיורי ים, תותחי חוף, מוקשים ומערכת הגנה פנימית (רשתות נגד צוללות, עמדות נ"מ וזרקורים, שמירת הרציפים וכלי השיט, סיורי סירות עם צוללים הגנתיים, ותאורה חזקה). לפני התקיפה נערכו בנמל שלוש משחתות וסלופ, צוללת אחת, 11 סטי"לים, 9 סט"ר, 7-8 סמ"רים נצ"ל ושלוש מקשות. במועד התקיפה סיירו בקרבת הנמל סמ"ר-נצ"ל, משחתת וצוללת, ושאר הספינות עגנו בנמל. עם זאת המודיעין למבצע לא כלל מרשם של מיקום הספינות, תקלה רצינית בהתחשב בממדיו העצומים של הנמל.

בהיותה בצלילה בדרך לנמל גילתה 'תנין' משחתת מצרית, ואיוון ניסה להיערך להתקפת טורפדו עליה, אך המשחתת שינתה כיוון והתרחקה. ב-19:00, במרחק 2 ק"מ מהחוף, הוצאו מהצוללת שלושה זוגות של צוללים. הם נפרדו, חדרו לנמל, חטפו פצצות עומק, לא הצליחו למצוא מטרות, יצאו מהנמל, נפגשו וחיכו ל'תנין' שתאסוף אותם. 'החרציות' של שלושת הזוגות והנצנץ של הצוללת לא פעלו, ולכן הלוחמים לא הצליחו ליצור קשר עם הצוללת.⁵² משכך הם שחו לחוף, התחבאו, התגלו ונפלו בשבי בצהרי 6 ביוני. גם הצוללים שפעלו באלכסנדריה לא הביאו הישגים והסיבות לכך רבות, היעדר מודיעין, תוכניות שאולתרו בחופזה, ציוד פגום ועוד. כאן נעסוק רק באופן שבו חירף איוון את נפשו ואת נפשות אנשיו (צוות הצוללת וצוללי שייטת 13).

הפקודה לאיוון הייתה מפורטת, בין השאר, בשל הקושי הצפוי לתקשר עם 'תנין' בעת שהותה מתחת לפני המים.⁵³ 'תנין' נדרשה לתקוף בטורפדו כל מטרה צבאית מזדמנת. יתר על כן הפקודה התירה לה לתקוף בטורפדו, בדרך

51 משברי ים, עמ' 111-131; אלדר, שייטת 13, עמ' 298-308.

52 'חרצית' הייתה מכשיר תת-אדום (אינפרה אדום) שאמור היה לקלוט את הנצנוצים של צוות האיסוף.

53 ראו משברי ים, עמ' 115-118.

לתקיפת הצוללים. מנוסח הפקודה ניתן להבין כי העדיפות הראשונה ניתנה לתקיפה בטורפדו: בדיון שקיימו מפקד חיל הים והרמ"חים עם איוון ועם ליפשיץ לפני היציאה לים "לא הוזכרה פעולת הצוללים", שנחשבה לשיטה הגרועה ביותר למילוי המשימה.⁵⁴ ב-5 ביוני בשעה 12:00 קיבל איוון אישור לתקוף: "רשאי לתקוף כלי שיט אויב בנמל ומחוצה לו. לאור מקום האויב ממליץ לתקוף בטורפדו, בהצלחה. 180 מטוסי אויב הושמדו".⁵⁵

משימתו של איוון הייתה מסוכנת. בעוכריו היו מגבלות רבות: הוא לא נהנה מהפתעה, קרבת הנמל שרצה בספינות מלחמה מצריות, היה חשש שמוקשים פוזרו במבואות הנמל, 'תנין' הייתה איטית ומיושנת, היעדר רזרבת חשמל שתספיק לנסיגה אחרי ביצוע המשימה וטורפדו לא אמין.⁵⁶ למרות כל אלה הוא חתר למגע ודבק במשימה:

חתירה למגע 1: כאמור, בדרכה לאלכסנדריה, בשעה 16:00 התגלתה בפריסקופ משחתת מצרית. 'תנין' נערכה לתקוף אותה, אך המשחתת שינתה כיוון והתרחקה. הצוללת המשיכה לעבר הנמל, וב-19:00 הוציאה את הצוללים.

חתירה למגע 2: אחרי שלא נוצר קשר עם הצוללים שיצאו מהנמל, בשעה 3:10 החלה 'תנין' להתרחק מהחוף מתוך כוונה לטעון את המצברים ולחזור בליל 7-8 ביוני ('ע' + 2) לאסוף את הצוללים (כאמור בפקודה מלפני היציאה). בשעה 4:40 גילתה 'תנין' ספינה מצרית מסוג 'סלופ' ותקפה אותה בירי ארבע טורפדו. כל הארבע לא פגעו, וה'סלופ' תקפה נגד והטילה שמונה פצצות עומק.⁵⁷ הפצצות פגעו בסונאר הראשי של 'תנין', אך למזלה לא דבקו המצרים בחיפושים אחריה.

דבקות במשימה: במברק למפקדה שיצא ב-2:00 ב-7 ביוני, אחרי מגע עם 'סלופ', דיווח איוון על מצבו העגום: הסונאר נפגע, האמצעים לאיסוף הצוללים אינם פועלים, ומצברי הצוללת קצרים בחשמל. לכן הוא ביקש מהמפקדה שניסיון האיסוף הנוסף, בליל 7-8 ביוני, ייעשה על ידי משחתת

54 שם, עמ' 118-119.

55 שם, עמ' 121.

56 'תנין' הייתה מבציר מלחמת העולם השנייה, והיא נועדה לתקוף אוניות סוחר איטיות ולא ספינות מלחמה. אחרי התגלותה לא היה לה סיכוי רב לשרוד בסביבת הנמל שהייתה המוגנת היטב.

57 במהלך המלחמה ירו 'תנין' וסט"רים תשע טורפדו, והיחיד שגרם נזק היה זה שפגע בספינת הביון האמריקאית 'ליברטי'. רהב טען שבלחץ הקרב פקודות הירי ב'תנין' היו שגויות: "נתנו עומק יותר עמוק", כמקובל בשגרת האימונים. לקחים מתוך עדותו של איזי רהב מ-16 באוגוסט 1969, עמ' 3. אראל סבר שהבעיה נוצרה בגלל האיכות הירודה של הטורפדו, ראו, אראל, **לפניך הים**, עמ' 269.

או סט"ר. תשובת המפקדה הגיעה ב־3:35: "הכנס לחילוץ הערב, בדוק אפשרות שיגור סמן שלך להתחברות עם האנשים. שוקלים חילוץ על ידי משחתת וציפור". איוון קיבל את הדין והבריק שבכוונתו לצאת לעבר נקודת האיסוף וביקש שחיל האוויר יסייע לו ויטריד את מבואות הנמל. הוא דבק במשימה אף שבאותו שלב פעלה הצוללת במגבלות קשות ולא היה מידע על מקום הימצאות הצוללים. מה גם שהשטח היה ער ומוכן והיה חשש שהמצרים הכינו מארב לכוח החילוץ. למזלו של איוון, בשעה 16:15 הוא קיבל הוראה לחזור לחיפה, לאחר שמבצע החילוץ בוטל (ראו להלן).

חשבון הנפשות במפקדת חיל הים

הדיווח של 'תנין' התקבל ב־2:20, והוא "בא על מפקדת החיל כרעם ביום בהיר".⁵⁸ כאמור, מפקד חיל הים הורה לאיוון לחזור לאלכסנדריה ולנסות לחלץ את ששת הצוללים. הוא ידע "שסיכויי של איוון לחזור דרך מסך ההגנה נגד צוללות במבואות אלכסנדריה לא היו אף פעם טובים ביותר, ובנסיבות הנוכחיות לאחר שנתגלה וניזוק, הם היו גרועים במיוחד". למרות זאת הוא נתן את ההוראה שכן לדבריו: "לא היה מקום לשום החלטה אחרת באותו מעמד". (בקד"ם מח"י שנערך ב־03:00 דנו בדרכים לחילוץ הצוללים, ורוב הנוכחים היו בדעה שצריך לשלוח משחתות לסייע ל'תנין' בחילוץ).⁵⁹

מפקד חיל הים החליט לשגר את 'יפו' ואת 'אילת' לסייע ל'תנין' בחילוץ, תוך שהוא מיידע את סגן הרמטכ"ל על המצב. כוונות אראל נתקלו בשני מכשולים: מרדכי הוד, מפקד חיל האוויר, סירב להקצות מטוסי קרב למבצע החילוץ בנימוקים "שיש באלכסנדריה טילי SA-2 ונ"מ [ולכן] לא בא בחשבון";⁶⁰ ושמואל לזלמן [שחקים] לקצה הטווח שלהם לתוך הלוע".⁶¹ המכשול השני היה תלם, שיועד להיות מפקד הכוח. הוא התנגד למבצע שכן לדעתו אסור היה לסכן שלוש ספינות ומאות ימאים כדי לחלץ

58 אראל, **לפניך הים**, עמ' 269–270.

59 **משבריים**, עמ' 130–131.

60 **תחקיר אראל**, עמ' 19.

61 סא"ל שבתאי לוי, **סיפור המצפ"ע**, ללא תאריך, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ) 163/192/1974, עמ' 4.

שישה לוחמים,⁶² ואיים להתפטר אם המבצע לא יבוטל.⁶³ בעוד הדיונים נערכים התברר כי הצוללים נפלו בשבי וכך נחסכה מהמטכ"ל ההחלטה הקשה אם לאשר את מבצע החילוץ המסוכן.

תלם הסביר את התנגדותו בדו"ח שהגיש לאראל אחרי סיום המלחמה: "אין מסכנים לדעתי שתי משחתות על אנשיהן להצלת חיי ששה אנשים שאין איש יודע מה עלה בגורלם. הוסף לזה שהתברר לי שבאותו בוקר [6 ביוני] נתת הוראה לצוללת תנ"ן לחזור לפינוי, הוראה שגם עליה חלקתי אז ואני חולק עליה היום באופן מוחלט". הוא כינה את פעולת החילוץ "שלדעתו, אז והיום על אחת כמה וכמה, הינה חסרת שחר לחלוטין".⁶⁴ התנגדות תלם, על גבול סירוב פקודה, מבטאת את עמדתו שסיכון מאות ימאים גובר על ערך אי-השארית שישה לוחמים מעבר לקווי האויב. אומנם מדובר בערך שבלבית האתוס הצה"לי, אך גם הוא כפוף לחשבון הנפשות. גם באירוע זה מצטייר תלם כמפקד הנותן משקל רב לסיכונים הכרוכים במילוי המשימה ובוחן את תועלתה מולם.

לקט, שיכחה ופאה

בשיח שהתקיים בחיל הים אחרי המלחמה, עלו נושאים נוספים הרלוונטיים גם הם למסגרות אחרות בצה"ל.

בהירות הפקודות

מתגובות אריאל ותלם לביקורות עולה כי שניהם הצדיקו את החלטותיהם בצורך להבטיח את איסוף הצוללים, נושא שלא הובהר די הצורך בפקודות. פקודת המבצע לתקיפת הבניאס כלל לא התייחסה למצופה 'מנוגה' בזמן ההמתנה לאיסוף הצוללים.⁶⁵ הפקודה וההנחיות לתלם היו מורכבות יותר.

⁶² מצוטט אצל אלדר, **שיטת 13**, עמ' 311. התקן של 'יפו' ו'אילת' היה 220 ימאים (כל אחת) ושל 'תנין' 50.

⁶³ אף שתלם הגדיר עצמו 'כבן טיפוחיו של אראל', ראו שורק, **תלם בים**, עמ' 145. ביטוי נוסף לגישתו הזהירה של תלם ניתן למצוא בקד"ם מח"י ביום 8 ביוני. באותו דיון הציע רמ"ח"ים "לדפוק את הצי המצר", שיצא מפורט סעיד ומצא מקלט בתעלת סואץ, בעזרת שיטת 13, ואילו תלם הטיל ספק בתועלת שבפעולה והצביע על הסיכון של הלוחמים. ראו סיכומי קדם המפקד, **"בני אור" (יומן מצפ"י)**, דיון ב-8 ביוני שעה 08:30, א"צ 170/192/1974.

⁶⁴ מצוטט אצל אלדר, **שיטת 13**, עמ' 323. חיזוק להערכת הסיכונים שעשה תלם אפשר למצוא בדברי אראל: "כבר אז [בבוקר, 6 ביוני] היו ידיעות על כוחות עצומים ועל תיגבור סיור הנצ"ל, מפני שתפסו את החבר'ה... הוציאו כוחות והליקופטרים". **תחקיר אראל**, עמ' 19.

⁶⁵ **משבריים**, עמ' 88–89.

בתנועה להורדת הצוללים אושר לתלם לתקוף כלי שיט של אויב, תוך "המנעות ממגע עם טרף לא כדאי",⁶⁶ והסט"רים הונחו לתקוף כלים מחוץ לנמל.⁶⁷ כשהכוח היה בדרכו לפורט סעיד התקבל מברק ממפקד חיל הים, והוא בישר בו על ההצלחות העצומות של צה"ל, באוויר וביבשה, והוסיף: "אל תסכן את יפו במפגש עם 'אוסות', העדיפות לפעולה בנמל".⁶⁸

בפקודה לאיוון נאמר: "תתקוף בטורפדו כל מטרה מזדמנת. רשאי לתקוף בטורפדו בדרך לביצוע פעולות הצוללים, גם אם הדבר מבטל פעולת הצוללים".⁶⁹ נוסח הפקודה מסביר את החלטת איוון לפגוע במשחתת המצרית בדרכו לפעולת הצוללים. עם זאת אין בה הנחיה לגבי הפעולות הרצויות בשעות שלפני הניסיון השני לאסוף את הצוללים. כאמור, תקיפת ה'סלופ' המצרי הביאה לתקיפת נגד, וזו סיכנה את הצוללת ואת הניסיון החוזר לאסוף אותם.

האמור לעיל איננו ניסיון לחוות דעה על נאותות שיטות התקיפה של הנמלים השונים. כוונתו להראות כי השיפוט המחמיר את תפקודם של אריאל ותלם היה חייב להתחשב באי־הבהירות של הפקודות שכן 'נוגה' ו'יפו' שימשו אמצעים להובלת צוללים לנמלי האויב וגם פלטפורמות לחימה מחוץ לנמלים. מכאן עולה כי גם הנחיות הרמטכ"ל להיזהר בפורט סעיד לא היו בהירות די הצורך.

עצמאות המפקד בים

במסורות ימיות עקרון עצמאותו של המפקד בים הוא ותיק מאוד. מקורו בתקופות שבהן לא הייתה תקשורת בין הכוחות בים ובין המפקדות ביבשה, אך התפתחות טכנולוגיות תקשורת שהלכו והשתכללו במהלך הדורות הפכה את הנושא לסוגיה טעונה. גם אם הפקודות הן בהירות לגמרי, אין ביכולתן לספק מענה לכל המצבים שעשויים להתפתח במהלך מבצעי.

בכנס קצינים בכירים שהתקיים אחרי המלחמה התייחסו מרבית המשתתפים לנושא והיו בדעה שעצמאות המפקד בים היא ערך חיוני. סא"ל

66 שם, עמ' 98.

67 שם, עמ' 96.

68 שם, עמ' 99. על פי המודיעין שהיה לחיל באותה עת, ה'אוסות' היו חמושות בטילי 'סטיקס' והיוו איום ממשי על 'יפו' ועל הסט"רים.

69 שם, עמ' 115.

יצחק שושן, מפקד 'אילת', אמר: "השיטה" בפקודה צריכה להיות כללית, אתה סומך על המפקד, על השפה המשותפת ואין דוקטריניזציה של מפקדים. בשום פנים ואופן – לא שיטה מפורטת (כפי שמופיעה במבצעי תגמול)".⁷⁰ סא"ל יצחק קט, מפקד 'יפו', הוסיף: "בזמן המלחמה היינו קשורים למח"מ, עם 'עצות' ולעיתים 'פקודות', דבר שהפריע ולא תרם. [יש] למסור כוונה למפקד, את היתר להשאיר לו".⁷¹ מפקדים רבים סברו שאם למפקדה בחיפה יש מידע שאינו ברשות הספינות שבים, עליה להעבירו לספינות ולהותיר את ההחלטות בידי המפקדים בים.

סוגיה זו היא עמוקה מני ים, ובזרועות האחרות כונתה "פיקוד מוכוון משימה". די אם נצביע שהביקורת על בן-נון, דרור ואריאל איננה מתיישבת עם העמדה שמעצימה את סמכותם של המפקדים בים ובשדה.

סיכום ומסקנות

תפיסות שרשרת הפיקוד בראייה אחורנית

החלטות שרשרת הפיקוד ביחס למבצעי חיל הים בששת הימים, לפני המלחמה ובמהלכה, היו עקביות ומעוגנות בתפיסת הביטחון. ניתן לתמצת את התפיסה בקביעות כי המלחמה תוכרע באוויר וביבשה, תקיפות חיל הים את בסיסי האויב לא תתרומנה מהותית, ולכן בזירה הימית יש לפעול בזהירות. התפיסה התחזקה ביום הראשון של המלחמה, לאחר הצלחות חיל האוויר והשריון. עם זאת בעקבות הפצרות אראל אישר המטכ"ל לתקוף את נמלי האויב בליל 5–6 ביוני מתוך הבנה שהן חשובות למורל החיל והן תקננה ללוחמים ניסיון מבצעי. האישור לוהה בהנחיית הרמטכ"ל שלא להסתכן, שכן כבר בבוקר הכריעו חיל האוויר והשריון את המלחמה. אחרי כישלון תקיפות הנמלים בלילה הראשון סירב המטכ"ל לאשר תקיפות נוספות, והמשימה שנתרה לחיל בים התיכון הוגבלה לסיוורים להגנת החופים.

מלחמת ששת הימים מראה שסדרי העדיפויות של המטכ"ל בבניין הכוחות בשנות החמישים והשישים לא אכזבו, אף כי חיל הים ערער עליהם: בעידן המשחתות קימץ המטכ"ל בכספים שהוקדשו לרכש סד"כ ימי, ולמרות זאת

70 כנס קצינים בכירים, 8 באוקטובר 1967, עמ' 7, מאגר מחלקת היסטוריה.

71 שם, עמ' 11.

בששת הימים השיג צה"ל ניצחון היסטורי.⁷² השקעות בחיל האוויר ובשריון נשאו רווח ('דיווידנד') יפה והכריעו את המלחמה, אף שחיל הים לא הטביע ספינות. משנת 1963 הקצה המטכ"ל את הסכומים שנדרשו להקמת שיטת הסטי"לים, וזו נשאה רווח יפה במלחמת יום הכיפורים, אף כי ההכרעה הייתה ביבשה. ראוי לציין כי חיל הים לא היה היחידי ש'קופח', ושדרישות מפקדיו למשימות ולתקציבים נענו רק באופן חלקי. בשנות החמישים והשישים חיל התותחנים 'קופח' בהשוואה לשריון ולצנחנים, ומרבית מטוסי הקרב והרק"ם היו מיושנים.

ספינת חיל הים וספינת מכמורת עוברות דרך מיצרי טיראן בקרבת שארם אל-שייך, 8 ביוני 1967 (צילום: יעקב אגור; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

קשה למצוא פגם בהחלטות שרשרת הפיקוד בהיבט בניין הכוחות. עם זאת המלחמה חשפה והעצימה את הפער בין תפיסת המטכ"ל לזו של חיל הים. בר־לב האשים את החיל "שהוא חי על הירח", ואראל התגאה "במלחמתו הפרטית". ניתן לראות בפער גם תוצאה של הזנחה מנהיגותית מצד המטכ"ל, שלא טיפל כראוי באתגרים שנוצרו בעקבות ההכרח לתעדף חילות ויחידות מסוימות על פני אחרות.

⁷² מ־1958 החל צה"ל להשקיע בשיטת הצוללות, אך הן מילאו תפקידים מוגבלים במלחמות 1967, 1973 ו־1982. לימים התבררה תרומתן החשובה למבצעים חשאיים, למודיעין ולהרתעה אסטרטגית.

חשבון הנפשות בתקיפת נמלי סוריה ומצרים

שר הביטחון והמטכ"ל לא קיבלו את הערכות אראל בדבר התועלות של התקיפות שעליהן הוא המליץ, לא ערב המלחמה ועוד פחות בבוקרה הראשון. לעומת זאת נראה שאראל לא התייחס לעלותן – לאבדות האפשריות ו'לאובדן היוקרה (פרסטיג'ה)' – באותה חומרה שראו שר הביטחון והמטכ"ל אותה. מול ההתבטאויות של שרשרת הפיקוד בדבר הרצון להימנע מאבדות ובדבר הצורך לפעול בזהירות נשמע אראל כמפקד השש אלי קרב. הביטוי הבולט ביותר לכך היה כוונתו לשלוח לאלכסנדריה שתי משחתות וצוללת פגועה לאזור שמוגן בספינות מלחמה, בטייל ים-ים ובאמצעי נצ"ל כדי לנסות לחלץ את ששת הצוללים. אפילו תלם התנגד למבצע.⁷³ אפשר להתווכח אם הזהירות של המטכ"ל הייתה במקומה, אך אי אפשר להתווכח שנועזותו של אראל הייתה מלחמה פרטית, שלא על דעת המטכ"ל.

דיני נפשות אחרי המלחמה

שיפוט הפקודים – בתום המלחמה לא ערך חיל הים תחקירים מסודרים, והשיפוט של מפקד חיל הים התבסס על דיווחים שקיבל מהכוחות במהלך התקיפות, ועל ההתרשמויות שהוא גיבש.⁷⁴

הפרקים הראשונים שלעיל עסקו בשיפוט המחמיר את תפקוד בן-נן ודרור, וכאן נוסף שאראל לא הפעיל תבחינים זהים לשיפוט מפקדי הכוחות. את אריאל הוא הדיח על כי לא פתח באש על הסט"רים הסוריים, אך הוא לא התייחס בחומרה דומה לפקודת תלם לפלגה 914 לנתק מגע אש עם ה'אוסות' בפורט סעיד. יתר על כן הוא קבע כי מפקד פלגה 914 היה צריך להמשיך בקרב ולהפך את פקודת תלם. לא ברור איך קביעה זו עולה בקנה אחד עם ביקורתו כלפי בן-נן ודרור על כי סטו מפקודת מפקדת החיל (בלי להיכנס לשאלה אם פקודת תלם הייתה נכונה).

⁷³ על הסיכון הכרוך במבצע מסוג זה יעיד גורלה של המשחתת 'אילת' שבאוקטובר 1967 הוטבעה על ידי טילי 'סטיקס': מתוך 198 הימאים שהיו על סיפונה נהרגו 47 ונפצעו 91, והצלת הימאים נערכה בשטח שהיה בשליטת צה"ל. מתברר ש"200 הגויות" שנקב המטכ"ל לא היו לתפארת המליצה.

⁷⁴ בזיכרונות זאב אלמוג מפורטים תהליכי התחקור והפקת לקחים שהיו צריכים להיערך אחרי המלחמה, ראו אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 378–379.

שיפוט עצמי – תחקיר אראל וזיכרונותיו מציירים אותו כמפקד המתנער מאחריות ומגלגל אותה על אחרים. דבריו נקראים כאילו שנכתבו בידי 'פרשנו לעניינים ימיים' (או בלשונו הציורית של זאב אלמוג בידי 'מזכיר האו"ם").⁷⁵ את סגנו יצחק רהב הוא האשים על כי לא תכנן כראוי את תקיפות הנמלים. את המטכ"ל הוא האשים על כי אישר את תוכניותיו של רהב. הוא גם בא עם המטכ"ל חשבון היסטורי על האדרת שייטת 13 על חשבון ספינות השטח, אף שב־1967 כבר הייתה הקמת שייטת הסטי"לים בעיצומה. את מפקד חיל האוויר הוד הוא האשים באי־תקיפת המשחתות המצריות במפרץ אילת, בסירוב לסייע במבצע החילוץ באלכסנדריה ובאי־אספקת תצלומי אוויר של נמלי האויב.⁷⁶ נוסף על כך הוא האשים את בן־נון, את דרור ואת אריאל בכישלונות בזירה הסורית (את שני הראשונים הוא כינה "עסקנים").⁷⁷ האשמת כולי עלמא נעשתה על ידי המפקד שאישר את התוכניות ופעל לשכנע את שרשרת הפיקוד להתיר לחיל לתקוף את נמלי האויב.⁷⁸

מפקד חיל הים מבקר את שרשרת הפיקוד

אראל לא חסך 'מחמאות' משרשרת הפיקוד בזיכרונותיו כמו בתחקיר שנערך אחר מלחמת ששת הימים. אלה באו בתגובה על סירוב דרישותיו לסד"כ ולתקציבים בשנות החמישים וגם לדחיית יוזמותיו ההתקפיות בששת הימים. ביקורתו על תפיסות שרשרת הפיקוד בשנות החמישים והשישים תוארה לעיל, ונוסיף כי אראל גם טען שמצור ימי הוא איום קיומי

⁷⁵ ראו, למשל, **תחקיר אראל**, עמ' 9, שם מדובר על אנשים 'שנשלחו' ועל פעולות 'שתוכננו' – גוף שלישי רבים.

⁷⁶ אראל התלונן על חיל האוויר ועל הטייסים שתקפו את ספינת הביון האמריקאית 'ליברטי'. לדבריו, לו נושא שיתוף הפעולה אווירי היה מתורגל יותר טוב, לו הטייסים היו יודעים לזהות קצת יותר, כל זה לא היה קורה. שם, עמ' 35–36.

⁷⁷ אפילו איוון זכה בביקורת (על החלטתו לאשר את כניסת הצוללים לנמל אלכסנדריה, למרות היעדר מודיעין): "התנין החליטה מה שהחליטה. אין לי על כך הערות... איוון היה צמוד לפריסקופ לאבטחת הצוללים וההתקרבות עצמה וכמעט שלא נתן למפקד הצוללים הזדמנות אחת להצצה מהירה בפריסקופ... אפשר לאמר שעדיף שלא יכנסו, אבל שוב קשה לי לבקר רס"ן כזה אשר 15 שנה חיכה לרגע זה". שם, עמ' 18.

⁷⁸ בלשונו הציורית העיד אראל: "אני הייתי כחול מרוב ויכוחים [עם המטכ"ל] וקיווייתי שרהב המקושר והמוכר יצליח לשכנע" **תחקיר אראל**, עמ' 27.

גם במלחמות ישראל וכי שרשרת הפיקוד סבלה מחוסר הבנה אסטרטגית.⁷⁹ בזיכרונותיו שהתפרסמו ב-1998 הוא חזר על טענותיו, אף שהן הופרכו במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים.

ביקורת נוספת הייתה במישור הטכנולוגי. בתחילת שנות החמישים סירב המטכ"ל לאשר להצטייד במשחתות מודרניות שחיל הים רצה לפתח בעצמו (שנקראו 'אב טיפוס') הן בגלל עלותן הרבה ותועלתן הקטנה והן בגלל שסבר שאין לחיל את הידע הדרוש לתכנון ספינות מלחמה. בשנות החמישים התקומם אראל על החלטת המטכ"ל;⁸⁰ אך בתחילת שנות השישים הוא הוביל את הקמת הסטי"לים והחליט שלא לנסות לפתח את הגוף של הסטי"ל 'סער'. הוא העדיף להתבסס על סירת טורפדו גדולה שהייתה בשימוש הצי הגרמני.⁸¹ למרות זאת זיכרונותיו המשיכו לבקר את הסירוב לאשר את פיתוח 'אב טיפוס'.

לסיום, המאבקים על תקציבים ועל משימות הם תופעה שכיחה בצה"ל ובצבאות העולם. בדרך כלל הם אינם זירה להפגנת רעות, שעליה מצווים כל המפקדים והחיילים, אבל גם אותם אפשר לנהל באופן מכבד.⁸²

סוף דבר

שלמה אראל פרש באוגוסט 1968, בתום פחות משלוש שנים בתפקיד. הרמטכ"ל בר-לב ושר הביטחון דיין החליטו לקצר את תקופת כהונתו, ודבריהם הקשים במפגשים עם בכירי חיל הים היו רמז על העתיד לבוא בקרוב. ביקורתם התמקדה במלחמה הפרטית של אראל ובכישלון המבצעים ואחריה, באסון 'דקר', בהטבעת 'אילת' וגם בתקיפת ה'ליברטי'.⁸³ אראל כתב

⁷⁹ ראו, למשל, אראל, **לפניך הים**, עמ' 180, 204–205.

⁸⁰ שם, עמ' 178–179.

⁸¹ שם, עמ' 224.

⁸² שמואל טנקוס, מפקד חיל הים ב-1955, העיר לאראל בעניין זה: "מפריע לי שאתה חושב שהנך יודע יותר טוב מאחרים ויכול לעשות הכול יותר טוב מאחרים, וכן שאינך מברר במילים בשעה שהנך מביע דעות על אנשים ונושאים". ראו צדוק אשל, **שמואל טנקוס, מהירקון עד חיל הים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2003, עמ' 82.

⁸³ אראל התגאה בהטבעת שני סט"רים מצריים במארב הקרוי קרב רומני, ב-11 ביולי 1967. גם את המבצע הזה אפשר לראות כביטוי למלחמה הפרטית שלו, שכן הוא נערך ללא אישור המטכ"ל, לא הייתה לו תועלת אסטרטגית, ואחריתו הייתה באבדות כבודות. הוא גירה את המצרים לפעולת נקם כואבת – הטבעת "אילת".

כי פרישתו נבעה מבעיות אגו של בר־לב, שהתעלם מתרומתו העצומה ליזום מהפכת סטי"לים ולבניין ספינות 'סער'. אראל כתב: "בר־לב על אף מעלותיו לא נמנה בין הנוטים לשכוח, המשנים את דעתם ומוחלים על כבודם". הוא סיפר שאחרי המלחמה הוא ביקש מבר־לב לדון בממשלה בייעודי חיל הים ורק בדיעבד הוא הבין "עד כמה היה בצעד זה משום פגיעה ביוקרתו של הרמטכ"ל, בייחוד רמטכ"ל חדש, רגיש למעמדו ולסמכותו".⁸⁴ אראל הוסיף כי בר־לב לא קיבל את תפיסותיו בדבר ייעוד המשימות וסד"כ הכוחות של חיל הים ודבק בתפיסה שראתה בחיל כמשמר חופים "שתפקידו להגן על חופי המדינה בעזרת חיל האוויר ויש מספיק כוחות למטרה זו".⁸⁵

אין להקפיד עם תיאורי מפקד על נסיבות פרישתו, אך את דברי אראל צריך לראות בהקשר רחב יותר.⁸⁶ ראשית, בר־לב, הכיר את התפיסות של חיל הים הודות לחברותו במטכ"ל מאמצע שנות החמישים,⁸⁷ ואת התרבות המבצעית של החיל הוא הכיר בשל היותו סגן הרמטכ"ל במלחמה והקצין הבודק של אסון 'אילת'. שנית, גם האלופים טנקוס ובן־נון, קודמיו ושל אראל, התנגדו לתפיסות המטכ"ל ולמרות זאת כל אחד משניהם כיהן בתפקיד מפקד חיל הים שש שנים.

מלחמת ששת הימים הייתה נקודת השפל בתולדות חיל הים, ואחריה הצליחו מחליפיו של אראל לשפר את הישגיו ואת מעמדו של החיל וגם לחזק את מורל אנשיו בזכות הקמת שייטת הסטי"לים ובזכות הלקחים שנלמדו מהמלחמה. בתקופת כהונתו של האלוף אברהם בוצר, בשנים 1968–1972, הפכו הסטי"לים לשייטת מבצעית, בפיקודו של הדר קמחי ואחר כך של שבתאי לוי. האלוף בנימין תלם (שהחליף את אברהם בוצר) והמש"ט מיכאל ברקאי (שהחליף את לוי) הובילו את שייטת הסטי"לים לניצחונות היסטוריים במלחמת יום הכיפורים. בד בבד התרחשה מהפכה גם בשייטת 13. במלחמת

⁸⁴ אראל, **לפניך הים**, עמ' 307.

⁸⁵ שם, עמ' 308.

⁸⁶ אראל אינו המפקד היחיד שכתב זיכרונות אישיים. זו תופעה שכיחה. עם זאת יש טעם לפגם שאת זיכרונותיו פרסמה ההוצאה לאור של משרד הביטחון. דבר זה הקנה להם רשמיות מסוימת, אף שחלקים לא מעטים מדבריו שנויים במחלוקת או לא מדויקים.

⁸⁷ בדיוני מטכ"ל בקיץ 1957 תמך בר־לב ברכש צוללות מאה טון. ראו ברונפלד, **ימים ראשונים**, הפרק על הקמת שייטת הצוללות. בתקופת כהונתו נבנו שישה סטי"לים מסוג 'סער' 4.

ההתשה שולבו לוחמיה בהצלחה במבצעי צה"ל ובמלחמת יום הכיפורים, והם השיגו עליונות בזירת ים סוף בעזרת סיירות הדבורים.⁸⁸

מבחינת אראל, מלחמת ששת הימים הייתה טרגדיה. התנהלותו בה העיבה על תרומתו העצומה להקמת שייטת הסטי"לים. זו שינתה את התייחסות של חיל הים, ומפריו של שינוי זה צה"ל והחיל נהנים עד עצם היום הזה.

88 ראו זאב אלמוג, **עטלפים בים האדום**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2007. אלמוג היה מפקד השייטת במלחמת ההתשה ומפקד זירת ים סוף במלחמת יום הכיפורים.

תקציר |

ב־11 ביוני 1948, ערב ההפוגה הראשונה, ערכו לוחמי 'צבא הג'יהאד הקדוש', מתנדבים מעבר הירדן המזרחי וכוח משוריין של הלגיון הערבי, התקפה עזה בבקעת אונו ובעמק לוד. ההתקפה הערבית נערכה על המרחב שבאחריות חטיבת קרייתי. עם זאת, בלחימה נטלו חלק כוחות ישראלים נוספים: חטיבה 8 העברית, כוחות חיל משמר (חי"ם) וכוחות של האצ"ל שטרם שולבו באופן מלא בצה"ל. אף שחודה של ההתקפה, שנבלמה בעמל רב, הגיע ממש עד סיפו של גוש דן, היא כמעט לא הותירה את חותמה על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות.

המחבר מתאר את השתלשלות הקרבות בגזרת חטיבת קרייתי, שנערכו בעיקר בצד היהודי של גבול החלטת החלוקה. הוא מנתח את משמעותם וטוען, כי אלה יכולים לשמש מקרה בוחן (case study) למטרותיה הטריטוראליות של ירדן במלחמת הקוממיות. כמו כן, קרבות אלה מאירים את המלחמה מזוויות מוכרות פחות, כמו הלחימה של ערביי ארץ ישראל בשלב שלאחר הקמת מדינת ישראל ופלישת צבאות ערב, לחימת האצ"ל ככוח סדיר, לחימת החי"ם ולחימת חטיבה 8 בראשית דרכה.

עם השריקה להפסקה: הקרבות ערב ההפוגה במרחב קרייתי

בנימין גשור¹

מבוא

ב־11 ביוני 1948 ערכו ערבים מקומיים, חלקם לוחמי 'צבא הג'יהאד הקדוש' (ג'י'ש ג'יהאד אל־מקדס) עם מתנדבים מעבר הירדן המזרחי ועם כוח של הלגיון הערבי (צבאה של עבר הירדן, כיום ולהלן: ירדן), התקפה עזה בבקעת לוד. אף שחודה של ההתקפה, אשר נבלמה בעמל רב, הגיע ממש עד סיפו של גוש דן – כדי לסבר את האוזן: עד נווה מונוסון של ימינו – היא כמעט שלא הותירה את חותמה על קורות מלחמת העצמאות. כללית, ההתייחסות ההיסטוריוגרפית לקרבות שטרם ההפוגה הראשונה (11 ביוני 1948 לפני הצהריים עד 9 ביולי בבוקר), בחזית המרכז, בשטח שממזרח לגוש דן, דלה ביותר. דלות זו ניכרת הן בחיבורים על אודות מלחמת העצמאות בכללותה, הן בחיבורים המתייחסים לגזרות הלחימה השונות. גם היחידות, מן הצד הישראלי, אשר השתתפו באותם קרבות, כמו חטיבת קרייתי (להלן, קרייתי,

1 ד"ר בני גשור כתב את עבודת הדוקטורט במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית על אודות מתנדבי חוץ לארץ מצפון אמריקה במלחמת העצמאות. מאז, כחוקר עצמאי, פרסם שורה של מאמרים אודות היבטים שונים של אותה מלחמה.

חטיבה 4), חטיבה 8, האצ"ל והחי"ם (חיל המשמר, חיילים בעלי אימון בסיסי שנועדו בעיקר להגנה סטטית), הותירו תיעוד דל באשר ללחימה בגזרה זו. אותה התעלמות, או התעלמות יחסית, ניכרת גם בביורגרפיות ובספרי זיכרונות של חיילים ושל מפקדים שהשתתפו באותם אירועים, והוא הדין בעברה השני של הגבעה.²

מבחינת מרחב וזמן יתמקד המאמר במרחב שבאחריות קרייתי. באופן גס מדובר באזור בקעת אונו ועמק לוד, והיריעה הגאוגרפית תורחב לעיתים כדי להבין את מהלך האירועים. תחום הזמנים יתמקד ביממה, בקירוב, המסתיימת ב־11 ביוני בערב, עת שככה האש בגזרה זו, אך כדי להבין את השתלשלות הדברים תתמקד עבודה זו באירועים שמועדם קודם לפרק זמן זה, ובמקצת, גם מאוחר יותר.

קרייתי: ממחוז לחטיבה

מחוז תל אביב של ארגון 'ההגנה', שכינויו היה 'קרייתי', בפיקודו של מיכאל ('ג'יימס') בנגל, נהנה משפע יחסי של כוח אדם, מעבר לצרכים הביטחוניים של המחוז עצמו. לפיכך עם תחילת מלחמת העצמאות, ב־30 בנובמבר 1947, הופנו רוב אנשי החי"ש (חיל השדה, חי"ר במושגי ימינו) בקרייתי לחטיבת גבעתי (חטיבה 5), וזו מצידה, מפברואר עד מאי 1948, הוצאה בהדרגה ברובה, ולבסוף כולה, מן המחוז.³ עם זאת בחודשי המלחמה הראשונים

² בחיבורים רבים על אודות מלחמת העצמאות בכלל ועל אזור המרכז בפרט לא מוזכרת כלל התקפה זו. בין אלה (רשימה חלקית ביותר): אלחנן אורן, **בדרך אל העיר**, תל אביב: מערכות, תשל"ו (להלן: אורן, **דרך**); דוד טל, "הקרב על ירושלים", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש**, א, רמת-אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2004, עמ' 307-339 (להלן: קדיש, **מלחמת העצמאות**, להלן: טל, "הקרב על ירושלים"), הסוקר את כלל הלחימה בין ישראל לירדן במלחמת העצמאות; בני מוריס, **1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**, תל אביב: עם עובד, 2010, מאנגלית: Benny Morris, 1948, *A History of the First Arab-Israeli War*, New Heaven: Yale University Press, 2008, תרגום: יעקב שרת (להלן: מוריס, 1948); אליהו הראל, **לוחמי הכרך, חיל השדה (חי"ש) של תל אביב**, יבנה: י.ג.א.י, 1998 (להלן: הראל, **לוחמי הכרך**); בביורגרפיה של שבתי טבת על משה דיין, אז מג"ד בחטיבה 8, ולימים הרמטכ"ל, שר הביטחון ושר החוץ, הקרב מוזכר בחצי שורה (ואף היא לא מדויקת), שבתי טבת, **משה דיין - ביוגרפיה**, ירושלים ותל אביב: הוצאת שוקן, 1971, עמ' 273 (להלן: טבת, **דיין**); התמונה דומה גם באשר לצד הירדני: נייג'ל ברומג' (Bromage), מפקד כוח הלגיון במקום, כלל את סיפור הקרב במספר עמודים (הכוללים גם אירועים אחרים) בספר זיכרונותיו, Nigel Bromage, *Soldier of Arabia: a British military memoir from Jordan to Saudi Arabia*, London & New York: Radcliffe Press, 2012, עמ' 26-33 (להלן: ברומג', **חייל**).

³ מאיר פעיל, **מן ההגנה לצבא הגנה**, תל אביב: זמורה, ביתן, מודן, 1979, עמ' 327.

התקיימה לחימה במחוז תל אביב, מול יפו ומול כפרים ערביים שכנים. ניהול לחימה זו נותר באחריות קרייתית. מפברואר 1948 החלה המפקדה המרחבית להתארגן מחדש, זו הפעם כחטיבה, אשר ירשה את שמה מן המחוז. 'המחלקה המגויסת' ו'הפלוגה המיוחדת', שתי יחידות שיועדו למאבק ב'פורשים' ולפעולות תגמול כנגד ערבים, וכן חלק מ'גדוד הפרברים' (שרובו הפך לגדוד 53 בגבעתי), היוו לימים את הגרעין לגדוד 42 בקרייתית, שעליו פיקד שמעיה בקנשטיין (ברקת). ההתארגנות התנהלה לאיטה: במבצע 'נחשון' (העברת שיירות מאובטחות לירושלים, 5-15 באפריל) העמידה קרייתית פלוגה לא־אורגנית⁴ ובמבצע 'חמץ' (כיבוש המרחב הערבי שמסביב ליפו, 28-30 באפריל) – גדוד חי"ש, נוסף על החזקת עמדות שבמרחב אחריותה.⁵

בהמשך לגדוד 42, בקרייתית הוקם גדוד 43, בפיקודו של עמוס בן־גוריון (בנו של דוד), אשר לאחר זמן קצר החליפו אריה סימון, ואחריו הוקם גדוד 44, בפיקודו של משה וימן.⁶ שאר החיילים אורגנו בשלושה גדודי חי"ם: חי"ם תל אביב, חי"ם דן וחי"ם דרום.⁷ כן לקרייתית הוכפף הכוח המנותק בבן שמון, ובו שלוש פלוגות מוקטנות. נסיבות הולדתה של החטיבה, אשר כללו תקופה ממושכת ככוח מרחבי, והוצאת כוח אדם איכותי לחטיבות אחרות הטילו צלן על כשירותה, על ההתייחסות אליה ואף על התייחסותה העצמית.⁸ כך, אף שפורמלית מאביב 1948 קרייתית הייתה חטיבת חי"ש לכל דבר, מבחינת כשירותה היא נחשבה חטיבת קו שני, ולאורך כל המלחמה לא השתתפה בשום קרב גדול נגד צבאות ערב.

קביעת קו החזית שממזרח לגוש דן

ב־1948 רוב השטח שמשני עבריו של כביש יפו–ירושלים (כיום, בשינויים קלים: כביש 44 מיפו עד רמלה, כביש 424 עד לטרון, ובהמשך כביש 1. להלן

4 עדות יוחנן פלץ, מפקד הפלוגה המקובצת במבצע, מראיין: אורי מילשטיין, 11 במארס 1982, ארכיון יד טבנקין (להלן: א"ט) 32/53/3 – 12.

5 הראל, **לוחמי הכרך**, עמ' 138–156; יוסף אוליצקי, **ממאורעות למלחמה**, תל אביב: מפקדת 'ההגנה' מחוז תל אביב וצה"ל/שירות תרבות, 1951, עמ' 374–375 (להלן: אוליצקי, **מאורעות**).

6 **חטיבת קרייתית**, מפרד מרטין, ללא שם נמען, 7 ביוני 1948, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ) 1864/1950/87; **פקודת מבצע לפטרולים**, מקריית/מבצעים לגדודים 42, 43, 44 ולנמענים נוספים, 3 ביוני 1948, א"צ 5439/1949/117.

7 אורן, **דרך**, עמ' 42.

8 **במשלט**, עלון גדוד 42, גיליונות 3 (24 בנובמבר 1948) ו־4 (טבת תש"ט).

בסוגריים שמות האתרים דאז בימינו) נעדר כמעט לחלוטין נוכחות יישובית יהודית. מצפוני, לאורך כ-45 ק"מ, מאפעל ומכפר אז"ר שבמבואותיו המזרחיים של גוש דן, ועד הגוש הכולל את נווה אילן, קריית ענבים ומעלה החמישה, המאחז היהודי היחיד היה בן שמן המנותק.⁹ גם מדרום לכביש זה המצב היה דומה, והשטח שמבאר יעקב ועד למוצא עילית, להוציא גזר, היה ריק מיישובים יהודיים.

במבצע 'חמץ', בסוף אפריל 1948, שבו השתתפו כוחות מחטיבת אלכסנדרוני (להלן: אלכסנדרוני, חטיבה 3), גבעתי, וכאמור קריית, נכבשו או ננטשו כפרים ומאחזים ערביים שבקרבה מידית לגוש דן.¹⁰ בעקבות זאת בתחילת מאי נמתח קו החזית שממזרח לסאפריה (צפריה), כפר עאנה (אור יהודה), סאקיה (רמת פנקס) ותל ליטווינסקי (תל השומר). ב-4 במאי כבשו כוחות האצ"ל את עבאסיה (נקרא עד 1932 ולהלן: יהודיה, כיום יהוד).¹¹ לאחר כניעת יפו ב-13 בחודש כבשה קריית, בימים 14–15 במאי, את בית דג'ן (בית דגן).¹² בהמשך, בליל 18–19 בו, כבש גדוד 52 של גבעתי את מחנה צריפין.¹³ כיבושים אלה התוו קו חזית ברור יחסית, המאבטח ברמה סבירה את התנהלות החיים שבעורפו. לאחר כיבוש יפו, שהושלם ב-13 בחודש, פסקה הלחימה לאורך החזיתות העירוניות שבמרחב קריית, עדיין בשלבי מעבר מכוח מרחבי לחטיבה, אשר קו החזית התרחק ממנו קמעה.¹⁴ לפיכך בימים הבאים יצא עיקר כוח החי"ש של החטיבה, ועימו חלק מחילי החי"ם,

9 פרדוקסלית, לגבי מערבו של שטח זה, נראה כי אחת הסיבות להיעדר התיישבות יהודית היא עליית מחירי הקרקעות באזור שממזרח לגוש דן, כתולדה של ההתיישבות היהודית הצפופה בתל אביב ובבנותיה. הדבר נגרם הן עקב חוקי ההיצע והביקוש גרידא, הן, בין היתר, כיוון שההתיישבות היהודית הביאה לנהירה ערבית לאזור מסיבות כלכליות ולצורך גובר באדמות חקלאיות. שלום רייכמן, **ממאוז לארץ-מושב, יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918–1948**, ירושלים: יד בן-צבי, 1979, עמ' 62–63.

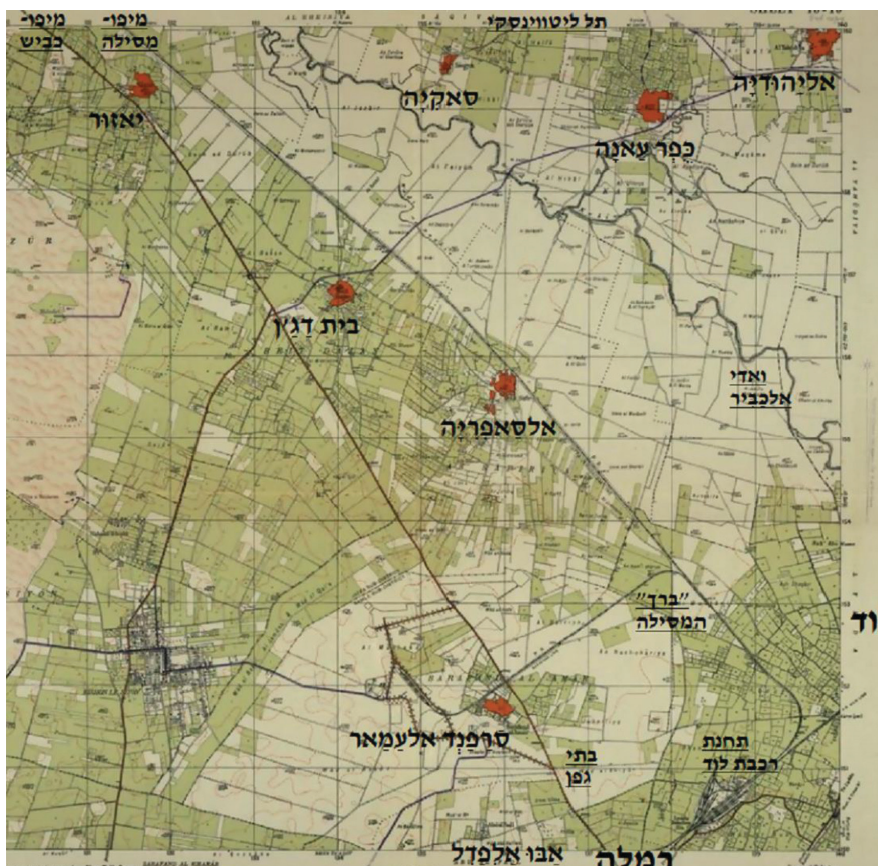
10 הראל, **לוחמי הכרך**, עמ' 138–156; אוליצקי, **מאורעות**, עמ' 374–375.

11 עדות אלי הפנר, מפקד באצ"ל באותו קרב, **אוסף אצ"ל: כיבוש יהודיה**, 9 במארס 1994, ומסמכים נוספים באוסף, ארכיון מרכז ז'בוטינסקי (להלן: אמ"ז) 40 – 2/7/7 (להלן: "אוסף אצ"ל: כיבוש יהודיה").

12 קמ"ן קריית, ללא נמען, "סיכום יומי, מ-141800 עד 151800", 16 במאי 1948, א"צ 92/321/1948.

13 מרדכי בר-און, "נלחמת על ביטחונה, הגנת ראשון-לציון במלחמת העצמאות", **עת-מול** 224, קיץ 2012, עמ' 26.

14 יואב גלבר, **גרעין לצבא עברי סדיר**, ירושלים: יד בן-צבי, 1986, עמ' 224–226 (להלן: גלבר, **גרעין**). כמו כן עם חתימת ההסכם לצירוף האצ"ל לצה"ל, ב-1 ביוני 1948, תוכננו חלק מחילי האצ"ל להוות גדוד נוסף בקריית, גדוד 45.

מפת זירת הקרבות (שורטטה בידי המחבר על בסיס Survey of Palestine, 1942, הספרייה הלאומית, אוסף ערן לאור).

מערי גוש דן אל קו החזית החדש שממזרחן.¹⁵ נוסף על כך כ-250 חיילים מן החי"ם עזבו את מחוז תל אביב ואיישו משלטים במרחב גבעתי (אחד מהם תל גזר).¹⁶ בסוף מאי נערכה קריית בקו צריפין (שהועברה לאחר כיבושה לקריית) – סאפריה – בית דג'ן – כפר עאנה – סאקיה – תל ליטווינסקי,

¹⁵ ללא שם שולח ונמען, **סיכום יומי מ-17.5.1948** שעה 8:00 עד **18.5.1948** שעה 18:00; ללא שם שולח ונמען, **סיכום ישיבת חצות מיום 25.5.48**; **חזית יפו-תל אביב במלחמת השחרור**, אוסף תעודות קריית (קיבץ ככל הנראה אורי מילשטיין), אי"ט 3/50/2 – 12.

¹⁶ אוליצקי, **מאורעות**, עמ' 402; האגודה להנצחת מגיני גזר, **יומה של גזר**, ירושלים: הוצאת כנה והאגודה להנצחת זכרם של מגיני גזר, 1988, עמ' ח (להלן: האגודה להנצחה, **גזר**).

והגדודים 42, 43 ו-44, בסדר עולה, תפסו את הקו מימין לשמאל. גדוד 42, כיוון שהחזיק במרחב שבין מבואותיה של רמלה לצריפין, נערך כך שפניו מופנות כללית צפונה, ולפיכך החטיבה החזיקה בקו שצורתו האות הלטינית L, אשר בסיסה, באורך של כ-4.5 ק"מ, הוא כביש יפו-ירושלים. כן סייע בהחזקת הקו כוח מחי"ם תל אביב (גדוד שהוקם כאמור תוך כדי ההתארגנות מחדש של מחוז קריית).¹⁷

החלטה 181 של עצרת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947 (להלן: החלטת החלוקה) הקצתה למדינה היהודית, באזור שמצפון לשדה התעופה לוד (נמל תעופה בן-גוריון), את השטח התחום בקו מסילת הברזל לוד-חיפה, כולל שדה התעופה עצמו. ממש על הגדר הדרומית של שדה התעופה, באזור צומת בדק של ימינו, פנה קו הגבול המיועד ונמתח בקו כמעט ישר עד מעט מזרחה לס'רפנד אל-עמאר (מעט ממערב לצומת ניר צבי). אם כך לוד ורמלה היו בשטח המיועד לערבים. הוא הדין במפגש מסילות הברזל חיפה-קנטרה ויפו-ירושלים ובהצטלבות בין כביש יפו-ירושלים וכביש האורך הראשי של ארץ ישראל (כביש 40, מחלף רמלוד). כל אלה יחדיו היו צומת התחבורה העיקרי של הארץ. נוסף על כך בפועל בידי הערבים נותרה רצועת שטח של מספר ק"מ, ברוחב משתנה, המשתרעת ממעט צפונה לס'רפנד אל-עמאר, הכוללת את שדה התעופה לוד, והלאה צפונה לכיוון אזור השרון, מן התחום המיועד למדינה היהודית.

הכוחות – הצד הערבי

הכוח הערבי שבבקעת לוד כלל כ-1,000 לוחמים ערבים מקומיים ועוד כ-400 עד 500 מתנדבים סדירים למחצה מעבר הירדן.¹⁸ ראיס (סרן, קפטן) נייג'ל ברומג', מפקד כוח הלגיון אשר בתחילת יוני 1948 שוגר ללוד ולרמלה (ראו להלן), חלק ללוחמים הבלתי סדירים מחמאות צנועות בכל הנוגע לארגוןם ולאומץ ליבם בקרב, אך פחות בנוגע לרמת האימון. באשר לרמת המשמעת

¹⁷ מבצעים קריית לגבעתי, אלכסנדרוני ועוד, פקודת מבצע 'ארגון', 26 במאי 1948, א"צ 922/1975/1018 (להלן: "ארגון").

¹⁸ מטכ"ל/אגם/מודיעין לגבעתי, קריית ועוד, ידיעות על כוחות האויב בחזית רמלה-לוד-בית נבאללה, 29 במאי 1948, א"צ 922/1975/1018; מוריס, 1948, עמ' 414; אברהם איילון, חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות, תל אביב: מערכות, תשי"ט, עמ' 578 (להלן: איילון, קוממיות); אורן, דרך, עמ' 15, 36.

בקרבתם, זו הייתה בלתי אחידה, לדבריו.¹⁹ עד סוף מאי 1948 עמד בראשם חסן סלמא, מפקד הגזרה המערבית של הג'יהאד, הכוח הצבאי של הוועד העליון של ערביי ארץ ישראל, בהנהגת המופתי חאג' אמין אל-חסיני, יריבו בנפש של עבדאללה, מלך ירדן. על שורות הג'יהאד נמנו ישירות כמחצית מן הלוחמים המקומיים, ואילו בינו לבין השאר, אשר רמת אימונם הייתה לרוב בסיסית, חצו מפקדות מקומיות, והמידה שבה סרו להנהגתו לא הייתה ברורה ואף לא אחידה.²⁰ הבלתי סדירים נעזרו בכמה משוריינים, שחלקם נלקח שלל מההגנה.²¹ משוריינים אלה היו כוח התערבות נייד בעל עוצמת אש רבה, והיו יעילים ביותר בתנאי הקרקע, העבירות והתחבורה של הגזרה.

כללית, עד סוף מאי 1948 הגבילו הכוחות הערביים שבגזרה עצמם לתקיפת התחבורה היהודית העוברת דרכם, אולם במקרים אחדים, אשר הבולטים שבהם היו ההתקפה על שכונת התקווה בדצמבר 1947,²² וקרבת שיירת חולדה בסוף מארס, הם חרגו מכלל זה.²³ דפוס התנהגות זה היה רווח בקרב ערביי ארץ ישראל, אשר הגבילו את אופקיהם לסביבתם הקרובה, בלא תיאום ברמה הארצית, ולא היה ייחודי לבקעת לוד.²⁴ הכוחות הערביים השקיעו מאמץ ניכר, וכפי שיתואר להלן בקרבות מול האצ"ל – מוצלח, בהגנת מפגש מסילות הברזל יפו-ירושלים וחיפה-קנטרה, וכן מפגש מסילה אחרונה זו עם כביש יפו-ירושלים.

מאמצע מאי נכנסו שלוש חטיבות של הלגיון לארץ ישראל, ובהן שישה גדודים, שלרשותן עמדו במצטבר כ-70 שריוניות בעלות תותח וכ-50

19 ברומל, **חייל**, עמ' 26-27, 32.

20 אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, **כיבוש לוד: יולי 1948**, תל אביב: משרד הביטחון, 2000, עמ' 19-20 (להלן: קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**); איתמר רדאי, **בין שתי ערים, הערבים הפלסטינים בירושלים וביפו, 1947-1948**, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 2015, עמ' 215 (להלן: רדאי, **שתי ערים**).

21 קמ"ן חטיבתי לקריית, **סיכום יומי מ-261800-271800**, 28 במאי 1948, א"צ 321/1948/92; טנא (הש"י) (ד) לקונרד (משה בר-תקווה, עוזר ראש אג"ם לחזיתות מרכז ודרום), **התקפת האצ"ל על רמלה**, 28 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975.

22 רדאי, **שתי ערים**, עמ' 214.

23 אריה יצחקי, **לטרון: המערכה על הדרך לירושלים**, א, ירושלים: כנה, 1982, עמ' 47 (להלן: יצחקי, **לטרון**).

24 בנימין גשור, "הקרבות באזור מעאר-שעב במלחמת העצמאות", **קתדרה** 178, תש"ף-2020, עמ' 150 (להלן: גשור, "שעב"); בנימין גשור, "רחוק מהעין, רחוק מהלב: הר חברון במלחמת העצמאות", **יסודות** 4, 2022, עמ' 421 (להלן: גשור, "חברון").

שריוניות סיור מצוידות במקלעים. שניים מאותם גדודים נערכו באזור לטרון. מרבית קציני הגבוהים של הלגיון, מסמג"ד ומעלה, בהם מפקדו, ג'ון באגוט גלאב (Glubb), היו בריטים,²⁵ והוא נחשב לטוב שבצבאות ערב. ביצועיו בשדה הקרב במאי וביוני איששו רושם זה, ו"הלגיון נטע כבוד בלב חברינו" כדברי בן-גוריון.²⁶

כניסת האצ"ל לגזרה

ערב מלחמת העצמאות מנה האצ"ל כ-3,000 אנשים, שרובם לא היו לוחמים.²⁷ רוב לוחמיו הוותיקים היו מאומנים בתפעול כלי נשק, בירי מהיר, בידוי רימונים ובניתוק מגע מהיר. אך להוציא מעטים, אשר הוכשרו לכך במסגרות אחרות, ניסיונם המבצעי בשדאות, בניווט ובאימון הפרט היה דל, ומרביתם לא עברו אימון במסגרות גדולות יותר מחוליה או מכיתה. בשלהי 1947 יצא האצ"ל בהדרגה מן המחותרת, החל להרחיב את שורות לוחמיו, ומערך הדרכה להקניית יסודות הלחימה הסדירה הוקם בחיפזון.²⁸ מכורח נסיבות אלו ובשל קוצר הזמן עברו מרבית לוחמי האצ"ל רק אימון פרט ואימון שדאות בסיסי לפני יציאתם לקרבות.²⁹

מגעים בין ההגנה לאצ"ל לתיאום הפעילות המבצעית ולשילוב כוחות³⁰ הבשילו ב-27 באפריל, עת ניא את האצ"ל למלא משימות שתקצה לו ההגנה ושכוחו לבצען. באשר לגזרה המתוארת, לאחר שב-4 במאי כבשו כוחות האצ"ל את יהודיה, מ-16 במאי, נערך האצ"ל, בכוח גדודי לערך, בבאר יעקב.

²⁵ עבדאללה אל-תל, **זיכרונות עבדאללה אל-תל**, יהושע חלמיש (מתרגם), תל אביב: מערכות, 1960, עמ' 63–66 (להלן: אל-תל, **זיכרונות**); טל, "הקרב על ירושלים", עמ' 310; יצחקי, **לטרון**, עמ' 127–131.

²⁶ דברי דוד בן-גוריון, **פגישת מפקדים בהפוגה הראשונה**, אי"ט 46/48/1 – 15.

²⁷ יעקב מרקוביץקי, **המפקד: מנחם בגין כמנהיג של ארגון גרילה עירונית**, ירושלים: מרכז מורשת מנחם בגין, 2012, עמ' 222; דוד ניב, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי: במלחמה גלויה, 1947–1948**, תל אביב: מוסד קלוזנר, 1980, עמ' 25–26 (להלן: ניב, **מערכות האצ"ל**).

²⁸ **עדות מרדכי בן-חורין, מפקד סניף האצ"ל בראשון לציון**, אמ"ד 40 – 7/81/1; חיים לזר-ליטאי, **כיבוש יפו**, תל אביב: שלח, תשי"א, עמ' 92–93; **עדות אליעזר סודיט-שרון, מ"פ באצ"ל**, מראיין: ישראל שמשי, 28 במאי 1957, אמ"ד 40 – 7/81/1.

²⁹ יעקב פלג, "המערכה על יפו וסביבותיה", בתוך: קדיש, **מלחמת העצמאות**, עמ' 403–410, 414; ניב, **מערכות האצ"ל**, ו, עמ' 103–106; מקמ"ן חטיבתי לקריית (בנגל), **סיכום יומי 171800–161800**, 17 במאי 1948, א"צ 321/1948/92.

³⁰ שמואל כץ, **יום האש**, תל אביב: הוצאת קרני, תשכ"ו, עמ' 327.

במשך כשבוע ערך האצ"ל מספר התקפות על רמלה, הן על העיר עצמה, הן על מפגש כביש יפו-ירושלים עם מסילת הברזל לוד-קנטרה, הן על ספנות פאנוס (שכונת נווה דוד). התקפות אלה נכשלו תוך ספיגת אבדות כבדות, בהן כ-40 הרוגים. האצ"ל זנח את ניסיונות הכיבוש, אך בשבועות הבאים נותר במקום היערכותו,³¹ וגבול הגזרות שבין האצ"ל לקריית היה הכפר הנטוש אֶבו אֶל-פֶּדֶל (תלמי מנשה), שבו החזיקה קריית משלט. מבחינת המטכ"ל, נחשבה גזרת פעילות האצ"ל באחריות גבעתי, ובסוף מאי, עת האחרונה הפנתה מבטא דרומה לעבר המצרים, הועברה לאחריות קריית.

ב-1 ביוני נקבע שחברי האצ"ל, פרט לכוחותיו בירושלים אשר לא הצטרפו למהלך, יתגייסו לצה"ל בגדודים, אחד מהם גדוד 45 בקריית, ויוקצב חודש להשלמת תהליך הגיוס.³² תהליך שילוב האצ"ל בצה"ל נעשה אפוא בהדרגה, וכוחות האצ"ל שבגזרה טרם שולבו בצה"ל. לפיכך המונח 'כוחות האצ"ל', ככל האמור בעבודה זו, מתאר נאמנה את המציאות דאז.

חזית המרכז בסוף מאי

עיקר המאמץ בחזית המרכז, בשבוע האחרון של מאי, הושקע במבצעי 'בן-נון א' (25 במאי) ו'בן-נון ב' (ליל 30-31 במאי). אלה היו ניסיונות שווה לכיבוש לטרון. באותו פרק זמן נועדה פעילותם של גבעתי (ככל האמור בחזית המרכז), של קריית ושל כוחות האצ"ל שמול רמלה להטריד את הערבים, לרתק את כוחותיהם ולהסיח את תשומת ליבם בזיקה להתקפות על לטרון.³³ מ-22 עד 29 במאי ערך גדוד 54 מגבעתי, בפיקוד צבי צ'רטנקו (צור, לימים הרמטכ"ל), פשיטות אחדות מכיוון נען לפאתים שמדרום-מזרח לרמלה.³⁴ לאלה נוספו הפגזות כמעט יום-יומיות, מן השבוע האחרון

31 בנימין גשור, "קרבות האצ"ל ברמלה", בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחרב, שדה המערכה: עיונים בחקר קרבות מלחמת העצמאות**, ט"ז, ירושלים: כרמל, 2016, עמ' 126-127 (להלן: מן, **שדה המערכה**).

32 **מסמך ללא כותרת ובו הסכם הצטרפות האצ"ל לצה"ל**, 1 ביוני 1948, אי"ט 6/581/46 - 15.

33 קריית/מבצעים לגדודים 42, 43 ולנמענים נוספים, **פקודת מבצע**, 25 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975; קמ"ן חטיבתי לקריית, **סיכום יומי מ-271800 עד 281800**, 28 במאי 1948, אמ"ד כ-4 - 3/8/19.

34 דוד בן-גוריון, **יומן המלחמה**, ב' (25 במאי 1948), תל אביב: משרד הביטחון, 1983, עמ' 455 (להלן: בן-גוריון, **יומן המלחמה**); איילון, **קוממיות**, עמ' 584; יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**, אור יהודה: דביר, 2004, עמ' 216-217 (להלן: גלבר, **נכבה**).

של מאי, בתותחים ובמרגמות כבדות,³⁵ ומדי פעם היו הפצצות של חיל האוויר.³⁶ בשולי אותו אזור תקפו שתי פלוגות של האצ"ל את ראש העין וכבשוה. בהמשך אותו יום, בהתקפת-נגד של כוחות הג'יהאד בראשות חסן סַלְמָה, נעקרו משם כוחות האצ"ל, ואבדותיהם בכיבוש ואחר כך בנסיגה היו 13 הרוגים ונעדרים.³⁷ חסן סַלְמָה נפצע באותו קרב, ומת בהמשך מפצעיו.³⁸ פציעתו הקשה הביאה לדמורליזציה ולנטישה של כוחותיו (בדומה לערבים בקסטל, עם מותו של עבד אל-קדר אל-חֶסֶינִי, מפקד הגזרה המזרחית של הג'יהאד, כשמונה שבועות קודם לכן), וביום המחרת נכנסה למקום פלוגה סדירה עיראקית.³⁹ בלילה שבין 30 ל-31 במאי, שבו נערך מבצע 'בן-נון ב', נועדו קריית וואצ"ל לפעול 'יחד' (זה היה גם שם המבצע) באזור לוד, בסיוע של ארטילריה ושל הפצצה אווירית. קריית אכן תקפה את תחנת הרכבת ואת המשלט שבסביבתו ונסוגה עם שחר. האצ"ל לא פעל, ונראה שברקע הדברים עמדה תקשורת לקויה, שבבסיסה חשדנות וחוסר אמון.⁴⁰

אף שעד כה, כמתואר, עמדו הערבים שבבקעת לוד איתן, המצב הכללי לא בישר טובות מבחינתם. במהלך כארבעים יום, מן השבוע האחרון של אפריל 1948, פרט לכיבושים שתוארו לעיל, בגוש דן ובשטחים שמזרחו, במבצעים

35 בני גרין, מפקד יחידת התותחנים אצל "קריית", **דו"ח מבצע**, 7-4 ו-11-9 ביוני 1948, א"צ 6/22/1956.

36 אג"ם (במטכ"ל), ללא שם נמען, "דו"ח מהשדה", 31 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975; אבי כהן, **תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות**, א, תל אביב: משרד הביטחון, 2004, עמ' 213, 262 (להלן: כהן, **תולדות**).

37 עמירם אזוב, "ההשתלטות על מרחב ואדי עארה מאפריל 1948 ועד אפריל 1949", **ישראל** 25, 2018, עמ' 43; אריה יצחקי, **דרך בורמה, המערכה על הדרך לירושלים**, תל אביב: תמוז, 1993, עמ' 127; אתר אית"ן במרשתת: <https://www.idf.il/אתרי-יחידות/ענף-אית-ן/מקל-נים-כל-המקל-נים/>, נדלה ביום 9 ביולי 2023; ללא שם המחבר, "התקפת נגד של האויב בראש העין", **דבר**, 31 במאי 1948; רשימת חללי ונעדרי ראש העין, אמ"ד' כ-4 – 10/7; גרשון ריבלין וצבי סיני (עורכים), **חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות**, תל אביב: עמותת אלכסנדרוני, 1992, עמ' 32 (להלן: ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**).

38 **אבו סעיד, מפקדת הגזרה המערבית של הג'יהאד, אזור התיכון, לח'אלד, ללא כותרת**, 31 במאי 1948, א"צ 100001/1957/969; מנהל אגף המודיעין, ללא שם נמען, **ידיעות מוקדמות על ביצורים והצבת כוחות האויב בחזית רמלה-לוד-יהודיה**, 19 ביוני 1948, א"צ 1956/22/6 (להלן: "ידיעות מוקדמות").

39 אורן, **דרך**, עמ' 37.

40 מח"ט קריית לנמענים שונים, **תעודה שינויים במבצע יחד, פקודת מבצע לפעולת יחד**, 29 ו-30 במאי 1948, בהתאמה, א"צ 922/1975/1018; מטכ"ל/אג"ם/דרום לגדוד 1 ביפתח, קריית, גבעתי, חטיבה 7 ועוד, **פקודת התראה**, 1 ביוני 1948, א"צ 1018/922/1975.

כמו 'ברק' (11 ו-12 במאי), 'בר יוחאי' (26 במאי)⁴¹ ואחרים כבשה ההגנה כפרים ערביים רבים בשפלה הדרומית והפנימית. כמו כן מבצעים שנועדו לחזק את הקשר בין השפלה לירושלים, כמו 'נחשון' והמשכו 'הראל' (5 עד 21 באפריל),⁴² 'מכבי' (8 עד 18 במאי),⁴³ 'בן-נון' א' וב', גם אם לא צלחו תמיד במלואם, הקנו לישראל שליטה או דריסת רגל בחלקים גדלים והולכים מן הפער שבין גוש דן לירושלים. מנקודת ראות של הערבים בבקעת לוד, ברור היה שיידרש תגבור, במוקדם יותר מבמאוחר, מצד צבא ערבי סדיר. לפיכך בסוף מאי פנו המקומיים בבקשת סיוע, הן מהמצרים, המרוחקים כ-25 ק"מ של שטח בשליטה ישראלית, הן מהלגיון, הקרוב יותר והנגיש הרבה יותר, אך ככל הנראה הרצוי פחות.⁴⁴

ואכן, בסוף מאי, הצד הישראלי החל בתכנונים לכבוש את בקעת לוד, ולא להסתפק בריתוק ובהסחה, מה גם שבמידה רבה כוחות צה"ל הם שרותקו, לא פחות מהערבים. לשם כך תכננה קריית מבצע 'לודר' ('לוד ורמלה'), שנועד להיערך לאחר 'בן-נון ב'.'⁴⁵ חטיבת יפתח (להלן: יפתח, חטיבה 11), בפיקודו של שמואל (מולה) כהן, ובה שני גדודים, גדוד 'העמק' (הגדוד הראשון) בפיקוד דן לנר, וגדוד 'הגליל' (הגדוד השלישי) בפיקוד משה קלמן, הוזעקה מן הגליל העליון המזרחי.⁴⁶ התקווה הייתה שיפתח, כולה או חלקה, תספיק להשתתף בקרבות בחזית המרכז כבר ב-31 במאי או ב-1 ביוני. או אז, לאחר כיבוש לטרון, כמקווה, תתגבר החטיבה את ההתקפה לכיבוש עמק לוד, אלא שלהתארגנות יפתח במרכז הארץ נדרש, כמתברר, כל השבוע הראשון של יוני.⁴⁷

⁴¹ מכתב ממח"ט גבעתי, ללא שם נמען, **פעולת ברק**, מאי 1948, א"צ 39/1000/1952; איילון, **קוממיות**, עמ' 522–525, 536, 593–595.

⁴² צביקה דרור, **הראל, חטיבת פלמ"ח-הראל במערכה על ירושלים תש"ח**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 79–116 (להלן: **הראל**).

⁴³ אורי בן ארי, **אחרי!**, תל אביב: ספריית מעריב, 1994, עמ' 184–224; מכתב ממפקד גבעתי לגדוד 52, **פקודת מבצע – לטרון**, 15 במאי 1948, א"צ 39/1000/1952.

⁴⁴ קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 23; **חידר, מפקדת הגזרה המערבית של הג'יהאד, אזור התיכון, לאבו עלי (חסן סלמה), ללא כותרת**, 30 במאי 1948, א"צ 1956/22/6.

⁴⁵ מח"ט "קריית" לנמענים שונים, **פקודת מבצע לפעולת "לודר"**, 1 ביוני 1948, א"צ 1018/922/1975; קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 25; בן-גוריון, **יומן המלחמה** (30 במאי 1948), עמ' 468.

⁴⁶ יודקה הלמן, ישראל אבן-נור (עורכים), **יפתח אחוזת הסופה, סיפורה של חטיבת יפתח-פלמ"ח**, בת ים: יוצאי חטיבת יפתח-פלמ"ח, עמ' 160–161.

⁴⁷ שלמה שמיר, **"בכל מחיר" – לירושלים: המערכה בלטרון, הכרעה בדרך 7**, תל אביב: מערכות, 1994, עמ' 307–395.

כניסת הלגיון לזירה

כישלון ההתקפות על לטרון במבצעי 'בן-נון' א' וב' הגביר את ביטחונם של הירדנים בעמידותה. כך, ב-1 ביוני, הם הרשו לעצמם לשגר פלוגה לא-אורגנית, שמחלקותיה קובצו מיחידות אם שונות, ללוד ולרמלה. זו כללה שתי מחלקות חי"ר, מחלקת שריוניות ושני תותחי שש ליטראות (57 מ"מ), כל אלה בפיקוד נייג'ל ברומג'. בדומה לשיגור פלוגה של הלגיון לאזור הר חברון בשבוע השלישי של מאי,⁴⁸ היה זה מהלך פוליטי לא פחות מצבאי, שכן פלוגת הלגיון סימלה את שלטון עבדאללה במקום, ועד כניסתה היה הריכוז הערבי האחרון במרכז הארץ אשר שמר על פיקוד עצמאי.⁴⁹ לא מן הנמנע שפציעתו הקשה של סַלְמָה החישה את שיגור הלגיון, כדי למלא את החלל הריק שהותיר,⁵⁰ וייתכן כי נוסף על כך החשש שהמצרים יקדימו להיחלץ לעזרת המקומיים (בפועל, המצרים הסתפקו בהבטחת סיוע אווירי, ואכן, חיל האוויר המצרי היה פעיל למדי באזור השפלה).⁵¹ יהיו המניעים אשר יהיו, כניסת הלגיון לשתי הערים שינתה לרעת ישראל את מאזן הכוחות בגזרה, לעומת המצב שבו היו בה רק כוחות בלתי סדירים. יתרה מזו כוח הלגיון, אשר לכאורה הוכפפו הכוחות המקומיים אליו, כפיפות אשר בפועל לא יושמה במלואה, שימש גרעין לכוחות הערביים הבלתי סדירים והסדירים למחצה אשר נערכו באזור עוד קודם הגעתו. בעקבות זאת אלה לבשו עוז וגילו פעלתנות גוברת. כך, כבר ביום הגעתו, ב-1 ביוני, יצא הכוח, מלווה בכוח רגלי מקומי, ותקף את מבנה בית הספר לקצינים הבריטי לשעבר, אשר ניצב מצפון-מערב לרמלה, כ-250 מ' מצפון למסילה וכק"מ ממזרח לאֲבו אַל-פֶּדֶל, והוחזק על ידי מחלקה ('גונדה') של האצ"ל.⁵² כוח האצ"ל, אשר היה נתון בעיצומו של חילוף משמרות שלקה בחוסר משמעת חמור, הופתע

48 גשור, "חברון", עמ' 421.

49 יצחקי, **לטרון**, עמ' 296.

50 אבו סעיד, **מפקדת הגזרה המערבית, אזור התיכון לח'אלד, ללא כותרת**, 31 במאי 1948, א"צ 969/100001/57; "ידיעות מוקדמות".

51 רון יצחק, **שותפות ועוינות: עבדאללה, הלגיון הערבי ומלחמת 1948**, ירושלים: מאגנס, 2006, עמ' 97; קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 23; **חידר, מפקדת הגזרה המערבית, אזור התיכון, לאבו עלי, ללא כותרת**, 26 במאי 1948, א"צ 969/100001/57; כהן, **תולדות**, עמ' 263.

52 ברומג', **חייל**, עמ' 21-22.

לחלוטין והיה חסר אונים מול שריוניות הלגיון, ונסוג תוך ספיגת אבדות כבדות: 12 הרוגים ו-24 פצועים. הלגיון והכוחות הנלווים לא נותרו זמן רב להחזיק במקום ופינו אותו לאחר זמן קצר.⁵³

עם זאת משחרג הלגיון מתחומי לטרון, עשה צה"ל ככל יכולתו כדי שכוחות הלגיון שמחוץ ללטרון יישארו מרותקים.⁵⁴ ואכן, בימים הבאים הרבו קריית והאצ"ל במרחב לוד ורמלה בסיורים ובהטרדות,⁵⁵ בעוד חיל התותחנים וחיל האוויר מפגיזים ומפציצים לפרקים.⁵⁶ אם כי הצד הישראלי היה יותר פעלתני ויוזם, הערבים לא טמנו ידיהם בצלחת.⁵⁷ בליל 8–9 ביוני ניסו הגדוד השלישי וגדוד 'שער הגיא' (הגדוד החמישי) מחטיבת הראל (להלן: הראל, חטיבה 10) של הפלמ"ח לכבוש את לטרון (מבצע 'יורם'). כמו קודמיו, גם ניסיון זה היה לשווא, ורק הכפר אל-קַבֶּאב (משמר איילון) שנכבש בידי הגדוד הראשון, נותר בידי צה"ל.⁵⁸

הפשיטה על גזר

קיבוץ גזר, כ-12 ק"מ מדרום-מזרח לרמלה וכ-10 ק"מ מצפון-מערב ללטרון, נמצא כק"מ מדרום לכביש יפו-ירושלים, בקצה של כְּעֵין אצבע הבולטת אל תוך התחום הערבי, בשטח היהודי בהחלטת החלוקה. ערב כניסתה לתוקף של ההפוגה, ההערכה בצה"ל, המוטעית בדיעבד, הייתה שהלגיון המוגבל

53 עדות מיכאל רייך, מ"מ באצ"ל ואחראי על הקשר בחזית רמלה, ללא שם המראיין ותאריך, אמ"ז' כ-4 – 1/18/7.

54 סאשה (יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח) לקונרד, ללא כותרת, 5 ביוני 1948, אי"ט 46/175/6 – 15.

55 מח"ט קריית לנמענים שונים, פקודת מבצע "הסחה", 6 ביוני 1948, א"צ 1018/922/1975; מטה קריית, ללא שם נמען, פקודת מבצע "פנס", 7 ביוני 1948, א"צ 6/22/1956; קריית/מודיעין למטכ"ל/אג"ם ולנמענים נוספים, סיכום יומי 091800-081800, 9 ביוני 1948, א"צ 117/5439/1949.

56 בני גרין, מפקד יחידת התותחנים אצל "קריית", דו"ח מבצע, 4-7-9-11 ביוני 1948, א"צ 6/22/1956; אג"ם (במטכ"ל), ללא שם נמען, "דו"ח מהשדה", 31 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975; כהן, תולדות, עמ' 317–318.

57 קמ"ן חטיבתי ל"קריית" מבצעים, סכום יומי מ-021800 עד 031800, סכום יומי מ-051800 עד 061800, סכום יומי מ-071800 עד 081800, 3 ביוני 1948, 7 ביוני 1948, 8 ביוני 1948 בהתאמה, אמ"ז' כ-4 – 3/8/19.

58 משה ארנוולד, "מבצע 'יורם' במלחמת העצמאות", בתוך: ניר מן (עורך), עלי זית וחרב, 70 למדינה, י"ח, בן שמן: מודן, משרד הביטחון והמרכז לחקר כוח המגן מייסודו של ישראל גלילי, 2018, עמ' 45–94 (להלן: ארנוולד, "מבצע 'יורם'").

קיבוץ גזר ב-1948 (מתוך: אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום חטיבת יפתח, הגדוד הראשון; באדיבות מוזיאון הפלמ"ח).

בגודלו והנעדר כוח עבודה, לא ייזום מהלכים התקפיים.⁵⁹ אלא שב-10 ביוני יצאו מרמלה שבע שריוניות של הלגיון, מספר תותחים ושתי פלוגות מתנדבים מעבר הירדן, כל אלה בפיקוד ברומג', ובצהריים, במפתיע, תקפו את גזר. ההיערכות וההתבצרות במקום היו לקויות, ובייחוד בלטו בהקשר זה, תרתי משמע, עמדות ההגנה המוגבהות, שהיו טרף קל לתותחי הלגיון. באופן שלא תאם כלל את המצב בשטח, נכלל הקיבוץ במרחב האחריות של גבעתי, הנתונה כל כולה בלחימה בחזית הדרום. יפתח וחטיבה 7, הסמוכות הרבה יותר, סיוען היה מזערי, והחי"ם בתל גזר כלל לא התערב בקרב. בתוך שעות ספורות נכבש הקיבוץ. 29 ממגיני גזר נהרגו ו-30 נפלו בשבי.⁶⁰ כפי שנהג לאחר כיבוש בית הספר לקצינים, נסוג הלגיון מגזר, ונותרו הבלתי סדירים שבזזו את היישוב. בו בערב, כמעט באפס יד, כבש כוח פלוגתי מהגדוד הראשון של יפתח מחדש את גזר, המשיך כ-900 מ' לצפון-מערב,

⁵⁹ טל, "הקרב על ירושלים", עמ' 309.

⁶⁰ אברהם איילון, **חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי**, צה"ל: מערכות, תשכ"ג, עמ' 199-207; האגודה להנצחה, **גזר**, עמ' 33-64.

וכבש גם את בְּרִיָּה (מושב עזריה).⁶¹ כאפילוג לאותה פשיטה, בשל החריגה מן השטח המוקצה לערבים, וגם בשל אבדות הלגיון, שני הרוגים, ננזף ברומג' קשות מפי המח"ט אשטון (Ashton).⁶²

פרדוקסלית, עם הכישלונות במבצע 'יורם' ובגזר, בחשבון ארוך, לא התרופפה אחיזת צה"ל בפער שבין בקעת לוד ללטרון, ואף התחזקה מעט, שכן תוך ימים ספורים יושבה גזר מחדש,⁶³ וכאמור, צה"ל הוסיף לתחום כיבושיו עוד כמה כפרים באזור זה, בסיסי יציאה נוחים להתקפה בבוא העת. בקעת לוד הייתה כעת מובלעת המוקפת משלושה עברים בשטח שבשליטה יהודית.⁶⁴

קרבות בבקעת לוד ערב ההפוגה

השטח

גבולותיו של השטח, חלק מבקעת לוד, שבו התחוללו הקרבות ערב ההפוגה, היו מעין טרפז ישר זווית העומד על שוקו השמאלית, ובסיסו הארוך מעוקם מעט. אחת משוקיו נמתחה לאורכו של כביש יפו–ירושלים, ומהלכו באותו אזור, קטע של כ-4.5 ק"מ, היה מצפון–מערב, ממחנה צריפין, לדרום–מזרח, עד מפגשו עם מסילת הברזל לוד–קנטרה במבואותיה המערביים של רמלה. בסיסו הארוך של הטרפז התחיל בצפון בוילהלמה (בני עטרות), מושבה גרמנית טמפלרית, אשר פונתה זה מקרוב. המשכו חפף למסילת הברזל חיפה–לוד, הנמתחת משם דרומה כמעט בקו ישר, והמשכה בקו המסילה לוד–קנטרה, הפונה לדרום–מערב עד למפגש המסילה עם כביש יפו–ירושלים. הבסיס הקצר של הטרפז לא ניחן בתוואי כה מובחן, ונמתח בקו דמיוני, דרך שטחי גבעות כורכר נמוכות, שגובהן 30 עד 60 מ' מעל פני הים, ממחנה צריפין עד לכביש יפו–לוד (כביש 461), שהוא פגשו בכניסה הדרומית לתל ליטווינסקי, מעט צפונה לסאקיה. השוק ישרת הזווית נמתחה לאורך כביש

⁶¹ חטיבה 7 לידין, קונרד לידין וגבעתי/מודיעין לידין, ללא כותרת, 10 ביוני 1948, אי"ט 6/571/46-15; יצחקי, **לטרון**, עמ' 327; עדות פנחס (סיקו) זוסמן, מ"מ בגדוד הראשון במלחמת העצמאות, מראיין: עזרא גרינבוים, **בית יגאל אלון**, גינוסר, פברואר 1986 (להלן: עדות סיקו); עדות עמוס הר פז, קשר בגדוד הראשון, מראיין: עזרא גרינבוים, **בית יגאל אלון**, גינוסר, נובמבר 1987.

⁶² ברומג', **חייל**, עמ' 32–33.

⁶³ האגודה להנצחה, **גזר**, עמ' 93.

⁶⁴ קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 19.

יפו-לוד, מסאק'ה ומכניסתו הדרומית של מחנה תל ליטווינסקי, מזרחה עד וילהלמה.

בשטח המישורי בעיקרו התפתלו מספר ערוצים, אשר החשוב שבהם היה ערוץ נחל איילון, ועל אדמות החמרה ניטעו פרדסים רבים, שביניהם שבילי עפר. כל עוד מדובר בשטחים שמחוץ ליישובים, שטחים שהיו אז גדולים בהרבה מבימינו, עבור כוחות צבאיים היה שטח זה נוח להתקפה ולתמרון, בהיעדר יחסי של מכשולים טבעיים ועקב הימצאם של כמה צירים אפשריים לתנועה, במרחקים קצרים זה מזה. בעונת הקיץ, בהיעדר שלוליות ובוץ, ובייחוד באור יום, השטח היה נוח לפעולתם של כוחות משוריינים בעלי עוצמת אש רבה. תנאי קרב אלה היו מועדפים על הלגיון.

חטיבה 8 בגזרה

בסוף מאי החל המטכ"ל להקים את שני הגדודים הראשונים של חטיבה 8, חלקה ממוכנת וחלקה משוריית, ככוח עתודה מטכ"לי. כדי למלא את שורותיה נדרשה פנייה למקורות בלתי שגרתיים של כוח אדם, ולחטיבה הצטרפו מאות מחברי ארגון לח"י, אשר התפרק באותם ימים.⁶⁵ דא עקא, הכשרתם הצבאית לקתה מאוד בחסר, בייחוד באשר ללחימה בשדה.⁶⁶

גדוד 81 (בהפוגה השנייה שינה את שמו לגדוד 89), בפיקוד משה דיין, היה גדוד פשיטה ממונע. בו שירתו יוצאי לח"י,⁶⁷ ונוסף על כך דיין, יוצא נהלל, הביא עימו 'נדוניה' – לוחמים מן ההתיישבות העובדת,⁶⁸ ולוחמים מיחידות אחרות מצאו אף הם את דרכם לגדוד. בין אלה, למרבה האירוניה, היו כמה מלוחמי 'הפלוגה המיוחדת' בקריית (ואגב עזיבתם גרעו מקריית

⁶⁵ בירושלים המשיך הלח"י בקיום נפרד, ובין היתר, התנקש במתווך האו"ם פולקה ברנדוט (Bernadotte). בתגובה כמעט מיידית, בשבוע השלישי של ספטמבר, פירקה הממשלה הזמנית את הארגון. על כך: עופר רגב, **נסיך ירושלים, פרשת ההתנקשות ברוזן השוודי פולקה פון ברנדוט, ירושלים 1948**, צור יגאל: פורת הוצאה לאור, 2006.

⁶⁶ יצחק חסון, **הזקן ואני, סיפורו האישי של ראש המודיעין של הלח"י** (מחלקה ו'), תל אביב: ברירות, 1993, עמ' 80–84.

⁶⁷ נחמיה בן-תור, **אגדת דב הבלונדיני מלח"י, פרשת חייו המופלאים של יעקב גרנק, אימת הבריטים**, תל אביב: הוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן, 2013, עמ' 263–265.

⁶⁸ שניים מן הבולטים שבהם היו הנהללים אורי בר-און, שמונה למ"פ, ואריק נחמקין. טבת, דיין, עמ' 273.

עוד מרכיב איכותי יחסית), בהם המ"פ יוחנן פלץ, אשר מונה לסמג"ד, ואחד מתפקידיה היה כזכור מאבק ב'פורשים'.⁶⁹

את גדוד 82 המשוריין הקימו אנשי סגל שירות המשוריינים (שמ"ש) שפורק, ואליהם נוספו חיילי בית הספר לשריון. נוסף על כך חלק מיוצאי הלח"י בחטיבה איישו את פלוגת החרמ"ש בגדוד. למג"ד מונה פליקס ביאטוס, יוצא הצבא האדום (צבא ברית המועצות) והצבא הפולני (הקומוניסטי) במלחמת העולם השנייה.⁷⁰ בשל הקושי 'לבלוע' את המגויסים ובשל מחסור בנשק ובציוד החל הגדוד להתאמן רק באמצע יוני. באשר לשריון, לרשות הגדוד עמדו 11 משוריינים, 11 זחל"מים,⁷¹ שלושה טנקים קלים שהסורים נטשו בנסיגתם מעמק הירדן בשבוע השלישי של מאי 1948, וטנק בינוני אחד שהותירו הבריטים. כל הטנקים נזקקו לשיקום כדי לנסות להופכם למבצעים.⁷²

למפקד החטיבה נקבע יצחק שדה ('הזקן'). מינויו עלה בקנה אחד עם הרכב החטיבה ועם היחידות שעליהן פיקד בעבר: שמ"ש, 'הנוודות',⁷³ הפו"ש,⁷⁴ הפו"ם⁷⁵ והפלמ"ח.

ניסיונות 'ליצור עובדות'

לקראת ההפוגה, אשר נועדה להיכנס לתוקף ב-11 ביוני, המריץ המטכ"ל את הכוחות השונים, בכל החזיתות, לעשות כל מאמץ כדי "ליצור עובדות".⁷⁶ פרט להצלחות בודדות, כמו כיבוש בִּיר עֶסְלוּג' (בין משאבי שדה לרביבים)

69 גלבר, גרעין, עמ' 263–264.

70 שבתי טבת, חשופים בצריח, עמ' 50–54, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1968.

71 גלבר, גרעין, עמ' 262. אפשר שמינוי פלץ לסמג"ד, כמו מנחם יורש (זינגר, ראו להלן) למ"פ, נעשו, בין היתר, כדי 'לפקח' על יוצאי הלח"י.

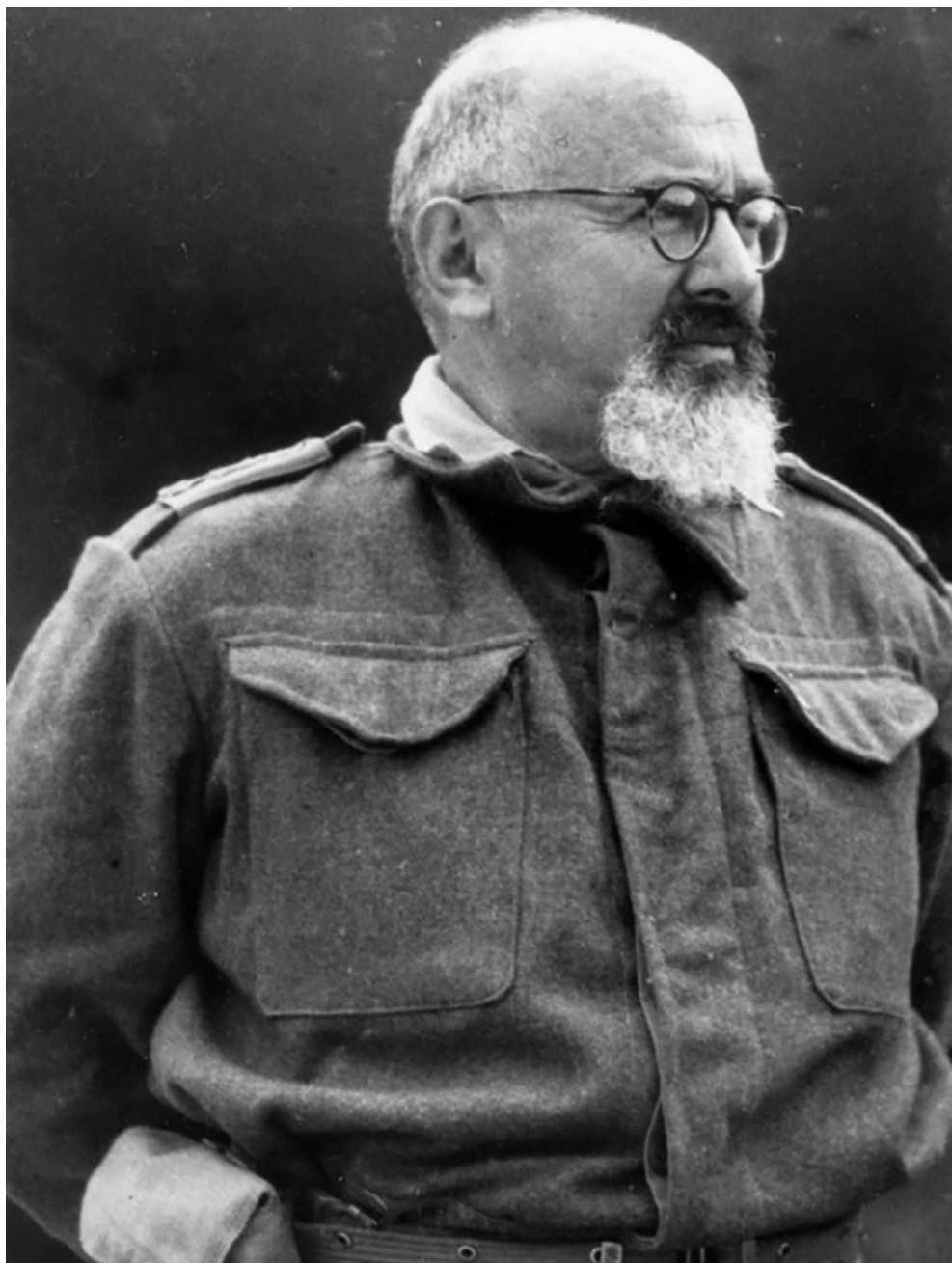
72 אחד הטנקים, אף ששהה בסדנה, השתתף בקרב לכיבוש משטרת מגידו בלילה שבין 30 ל-31 במאי, אך עשה זאת מעל גבי משאית. עמיעד ברזנר, ניצני השריון, תל אביב: משרד הביטחון, 1995, עמ' 120 (להלן: ברזנר, ניצני השריון).

73 כינוי למספר יחידות אזוריות ניידות של ההגנה ב-1933 ובתקופת המרד הערבי הגדול (1936–1939).

74 פלוגות שדה, יחידות ניידות כלל ארציות במסגרת ההגנה בתקופת המרד הערבי.

75 פעולות מיוחדות או פלוגות מיוחדות, יחידות לפעולות יזומות במסגרת ההגנה בקיץ 1939.

76 גלבר, נכבה, עמ' 219.

יצחק שדה, מח"ט 8 (מתוך: אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום יצחק שדה; באדיבות מוזיאון הפלמ"ח ויורם שדה).

על ידי חטיבת הנגב (חטיבה 12),⁷⁷ או בְּרֹנָה (אחיהוד ויסעור) על ידי חטיבת כרמלי (חטיבה 2),⁷⁸ בדרך כלל לא עלו יפה מאמצי צה"ל. חלק מכך אפשר לייחס לשחיקה ולעייפות ("קרב אחד יותר מדי", תיאר לוחם מהראל את מבצע 'יורם'), או להכנה חפזת,⁷⁹ ולעיתים ברקע מקנן חוסר הרצון להיפגע ממש על סף הפסקת האש.⁸⁰ למעשה, דווקא הערבים, שאף הם נקטו צעדים דומים, השיגו לא מעט טרם ההפוגה: בין היתר, המצרים הצליחו לנתק את הנגב, ובחודשים הבאים הפך הדבר לבעיה האסטרטגית החמורה ביותר של ישראל. הסורים, מצידם, כבשו את מובלעת משמר הירדן, וישראל לא הצליחה לעקור אותם משם עד סוף המלחמה.

מבצע 'אביגדור' לכיבוש ראש העין ומג'דל יאבא (בתחומי גן לאומי מגדל אפק), שנערך בשולי אזור בקעת לוד, היה אחד מאותם מאמצים שנקט צה"ל, ותוצאתו לא חרגה מן הכלל העגום שתואר. בליל 10 – 11 ביוני יצא לדרך כוח גדודי של אלכסנדרוני, בפיקודו של מג"ד 31 יעקב (ג'ק) ליכטנשטיין, אשר שעות מספר לפני היציאה תגברו כוח מגדוד 82, ובו פלוגת שריוניות וטנק תקין יחיד של צה"ל. ההתקפה בוטלה בשל התהפכות וקלקול רכב בדרך, בשל עיכובים שונים ומה שנראה כחוסר נחישות ואוזלת יד.⁸¹ לא זו אף זו, הנסיעה מבסיס חטיבה 8 בתל ליטווינסקי עד לראש העין וחזרה שחקה את הטנק שיצא, לפחות לזמן מה, מכלל פעולה.⁸²

באותו לילה תפסו שתי מחלקות מגדוד 42 עמדות באזור 'ברך' מסילת הברזל (מעט דרומה לאחיעזר), "במגמה להטריד את האויב, ואם אפשר,

⁷⁷ ארדון כהן, מיכאל כהן ועמוס מנדלסון, **חטיבת הנגב במלחמת העצמאות**, תל אביב: הוצאה עצמית, 2011, עמ' 173 (להלן: כהן ומנדלסון, **חטיבת הנגב**). המצרים מצאו דרך לעקוף את החסימה שחטיבת הנגב הציבה במקום.

⁷⁸ צדוק אשל, **חטיבת 'כרמלי' במלחמת הקוממיות**, תל אביב: מערכות, תשל"ג, עמ' 203.

⁷⁹ כהן ומנדלסון, **חטיבת הנגב**, עמ' 166–174; בנימין עציוני (עורך), **אילן ושלח: דרך-הקרבנות של חטיבת גולני**, תל-אביב: מערכות, 1959, עמ' 215; בנימין גשור, "חטיבה 9 במלחמת העצמאות", בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחרב, משטרת ארץ ישראל: עיונים בתולדות המשטרה בתקופת המנדט הבריטי**, י"ד, ירושלים: כרמל, תשע"ד, עמ' 319–320; ארנוולד, "מבצע 'יורם'".

⁸⁰ עדות סיקו; עדות מנחם רוסק, מג"ד החמישי, מראיון: עזרא גרינבוים, **בית יגאל אלון**, גינוסר, ספטמבר 1986.

⁸¹ קמב"ץ אלכסנדרוני לחטיבה, **פקודת מבצע פעולת 'אביגדור'**, 10/11.6.48, 9 ביוני 1948; (מ)על פי ההקשר) דן אבן מח"ט אלכסנדרוני, ללא שם נמען, **תביעה נגד ג'ק ליכטנשטיין**, 30 ביוני 1948, א"צ 10/2323/1949, ורד, **חזית המרכז**, עמ' 239; ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**, עמ' 32.

⁸² ברזנר, **ניצני השריון**, עמ' 124; מיכאל מס, "איך באמת נפגע הטנק של דגניה", **שריון**, 7 ינואר 2000, עמ' 60.

לשמור על שטח זה עד להפוגה, כקרב קפיצה לפעולות לעבר לוד בעתיד". כהסחה להתקפה האמורה של גדוד 42 הטריד כוח אחר של קרייתי, מחלקה מגדוד 44, באש מכיוון יְהוּדִיָּה, המוחזקת על ידי האצ"ל, את וילהלמה.⁸³ באותו לילה, ככל הנראה גם כן כהסחה עבור אותה התקפה, יצא האצ"ל לפשיטה על אזור בירכת בינת אל-כאפר ('ברכת בת הכופר'), כמה מאות מ' צפונה מן המגדל הלבן וכמה עשרות מ' מדרום לכביש יפו-ירושלים. לקראת התקפה זו החליפו כוחות קרייתי את כוחות האצ"ל בחלק מן העמדות אל מול העיר. מאלה השתלט כוח אחד, פלוגה מגדוד 42 של קרייתי, על סביבת בית הספר לקצינים, והטריד משם באש את פרברי רמלה.⁸⁴ כוח האצ"ל נתגלה, הערבים פתחו באש, וממנה נפצעו שישה חיילים. כיוון שכך, הוא עצר את התקפתו.⁸⁵ למחרת פונתה הפלוגה מקרייתי מן המקום.

עד מהרה התברר כי גם במרחב קרייתי לערבים היו רעיונות משלהם באשר ליצירת עובדות. על פי עדותו של ברומג' בספרו, עם חזרתו מגזר הוצע לו להשתתף בהתקפה לכיוון ס'רפִּנְד ובית דג'ן, אך הוא לא נענה. עם זאת נראה כי חיילים, בהם משוריינים, מפלוגת הלגיון המקובצת הצטרפו על דעת עצמם להתקפות שיתוארו להלן, בגזרות השונות, ואף ברומג' עצמו נגרף על ידי מהלך המאורעות.⁸⁶ מתיאור הקרבות ומאופן הקצאת הכוחות הערביים עולה כי מוקד התקפתם היה בגזרת ס'רפִּנְד אל-עמאר ובתי גפן, ומטרת שאר ההתקפות הייתה ככל הנראה ריתוק והסחה, ועל כל פנים, מאמצים משניים.

גזרת ס'רפִּנְד אל-עמאר – בתי גפן

שתי המחלקות אשר ניסו להיאחז באזור 'ברך' מסילת הברזל, ספגו צליפות בלילה שבין 10 ל-11 ביוני. ב-11 בן, בשעה 5:50, הותקף הכוח ממזרח ומדרום בידי כוח ערבי, אשר נאמד בדיעבד על ידי מודיעין קרייתי בכ-300 לוחמים, הנראה סדיר בחלקו. ככל העולה מהשתלשלות האירועים, בדרך מקרה ביש, מנקודת ראותו, נתקל כוח קרייתי בבלתי סדירים בעת ובמקום

83 **עדות דני מטרסו**, מ"פ האצ"ל ב'הוּדִיָּה, מראיית: הדסה תל-זרדי, ללא תאריך, אמ"ז' 40 – 7/7/1 (להלן: **עדות מטרסו**).

84 קמ"ן חטיבתי למבצעים קרייתי, **סיכום יומי מ-101800 עד 111800**, 12 ביוני 1948, אמ"ז' 40 – 19/8/3 (להלן: **סיכום יומי 10, 11 ביוני**).

85 **יומנו של חייל האצ"ל צבי חסיד**, רישום מיום 11 ביוני 1948, אמ"ז' 40 – 7/81/1.

86 ברומג', **חייל**, עמ' 32.

היערכותם להתקפה האמורה. כאשר נראה היה כי שתי המחלקות עומדות לפני סכנת כיתור, החליט מפקד הפלוגה, אשר פיקד על הכוח, לסגת. הנסיגה, תוך כדי לחימה, הייתה מאורגנת, ובסופו של דבר, בערך ב־7:50, הגיע הכוח אל ס'רפֶּנְד אל־עֶמָאר. הערבים התקדמו בעקבות הכוח הנסוג והתקרבו אל מפגש שלוחת המסילה לכיוון צריפין של קו לוד-חיפה עם כביש יפו-ירושלים (כק"מ מצפון-מערב לניר צבי), שם היו כוחות קריית ערוכים יותר להגנה, מה גם שהלחימה בשתי המחלקות הנסוגות עיכבה את התקפת הערבים. לוחמים ערבים, אשר לא ברור אם היו מן הכוח אשר נע בעקבות שתי המחלקות, או שמדובר היה בכוח אחר, הסתננו דרך הפרדסים אשר השתרעו ממזרח וסמוך למפגש המסילה והכביש. אותם לוחמים חצו את כביש יפו-ירושלים, וחדרו אל ס'רפֶּנְד אל־עֶמָאר מדרום-מזרח, עד שנהדפו לאחר חילופי אש מטווח קרוב.

התקפה אחרת נערכה על משלט בתי גפן, מעט יותר מק"מ דרום-מזרח למפגש המסילה האמור, כמה עשרות מ' מצפון-מזרח לכביש יפו-ירושלים (מדרום-מזרח לצומת ניר צבי), המוחזק על ידי פלוגה מגדוד 43 של קריית. התקפה זו החלה בשעה 7:00 בערך, אם כי כבר משעה 6:00 הבחינו החיילים שבמשלט בהסתננות של ערבים דרך הפרדסים הנטועים מצפון-מערב.

תחילה התקרבו שלושה משוריינים, שניים מהם נושאי תותח קל, עד למרחק של כ־250 מ', והמטירו אש על המשלט. כמה עמדות ספגו פגיעות וכעשרה חיילים נפצעו, בהם המ"פ. לאחר מכן החלו לוחמים רגלים, אשר נערכו כ־350 מ' מן המשלט, להתקדם מכיוון כרמי זיתים אשר השתרעו מדרום-מזרח למשלט, והתקדמות זו נהדפה באש המגינים. בערך ב־9:30 החלו המשוריינים לסגת אף שהמגינים לא היו מצוידים בנשק נגד טנקים המסוגל להתמודד עימם ביעילות, אולי כיוון שהמשלט החל לקבל סיוע תותחים. בעת הנסיגה משוריין ערבי אשר ניזוק, נגרר באמצעות משוריין אחר.⁸⁷ הדבר משתלב אולי עם עדותו של ברומג' כי לא השתתף בהתקפות בגזרת ס'רפֶּנְד אל־עֶמָאר או בתי גפן, אך סייע בשלב הנסיגה.⁸⁸ אם ההתקפה על בתי גפן נועדה להיערך בו־זמנית עם זו שעל ס'רפֶּנְד אל־עֶמָאר, עולה כי ההתקלות המוקדמת בשתי המחלקות של גדוד 42 שיבשה תיאום זמנים זה, והיותה ביש מזל גם מבחינת הערבים.

87 סיכום יומי 10, 11 ביוני; קריית, ללא שם נמען, ללא כותרת, 11 ביוני 1948, אי"ט 46/175/6 – 15 (להלן: דו"ח סאפריה).

88 ברומג', חייל, עמ' 32.

חילופי האש פסקו בערך ב־10:45. קרייתי ספגה אבדות כבדות: בגזרת ס'רפנד אל־עמאר נהרגו 12 מלוחמיה, וכמחצית מספר זה נפצעו; בבתי גפן נהרג לוחם אחד וכעשרה נפצעו.

סאפריה

סאפריה, אשר נמצאה כ־3.5 ק"מ מצפון לס'רפנד אל־עמאר, הותקפה במקביל אף היא. ההתקפה, אשר נערכה כולה או בעיקרה בידי מקומיים, בכוח של פלוגה מוגברת, החלה ב־6:35 בהתקפה רגלית, ובהמשך הצטרפו אל התוקפים מספר משוריינים, ככל הנראה של המקומיים. הערבים התקדמו בשני ראשים, ממזרח ומדרום־מזרח, הצליחו לכבוש עמדה בצפון־מזרח הכפר וכן לתפוס מספר בתים עזובים בדרומו. מצבם של המגינים, פלוגה של חי"ם תל אביב,⁸⁹ היה בכי רע, והקשר בין העמדות פסק. לעזרתם נחלצה מחלקת עתודה מגדוד 43, ותחילה הדפה את הערבים מן הבתים שנתפסו בדרום הכפר. ב־7:30, בהתקפת־נגד, תוך התכתשויות מטווח קצר, נכבשה שוב גם העמדה שבצפון־מזרח, והערבים נסוגו מן הכפר. ב־8:30 מדרום התקרבו ארבעה משוריינים לכיוון הכפר, ומשנתקלו באש המגינים, נעצרו כ־500 מ' מן הכפר, וחיפו על פינוי הנפגעים הערבים. אבדות צה"ל באותו מקום הסתכמו בשני הרוגים, שניהם ממחלקת העתודה, ובשלושה פצועים.⁹⁰

גזרת יהודיה–כפר עאנה

כאמור, נראה כי יהודיה הייתה יעד משני, וייתכן כי מטרת ההתקפה בגזרה זו הייתה הסחה, אלא שדווקא ביהודיה נחלו הערבים הצלחה רבה יותר. את הכפר החזיק 'אוצרון', חיילים אשר מבחינת כשירותם נחשבו כוחות קו שני של האצ"ל, בעוצמה של כפלוגה, בהם כ־20 חיילות בתפקידי עזר. בהתקפה שהחלה לפנות בוקר, זמן קצר לאחר יציאת הכוח מגדוד 44 אשר כאמור הטריד באש את וילהלמה, הפתיעו התוקפים, ככל הנראה בלתי סדירים וסדירים למחצה, את המגינים, אשר באותה העת לא איישו את עמדות התצפית. הכפר, אשר לא היה ערוך היטב להגנה, נכבש כמעט ללא התנגדות, לאצ"ל נגרמו 12 הרוגים, בהם שתיים מן החיילות, ושאר הלוחמים נסוגו

89 ארגון.

90 סיכום יומי 10, 11 ביוני; בן־גוריון, יומן המלחמה (11 ביוני 1948), עמ' 504.

לכיוון פתח תקווה.⁹¹ עוד קודם הנסיגה פנה דני מטרסו, מפקד כוח האצ"ל ביהודה, בבקשת סיוע. בעקבות זאת ב־6:45 יצא משוריין של גדוד 44 מִכְפָּר עֲאֵנָה לברר את המצב ביהודה וכן לתגבר את כוח האש של המגינים במרגמת 'דוידקה'. המשוריין נתקל באש. שלושת נוסעיו, בהם קמ"ן הגדוד, נפצעו, והוא שב על עקבותיו.⁹² בעוד המשוריין חוזר, על כִּפָּר עֲאֵנָה נפתחה אש מן הפרדסים שמדרום.

את הכפר החזיקה פלוגת חי"ם מבני ברק המשתייכת לגדוד 'עין', שעליו פיקד צבי כהן, שהוקם על בסיס נפת 'עין' (ירקון) של אלכסנדרוני. בשלב מוקדם עבר הגדוד למתכונת גיוס מלאה, שבו שלוש פלוגות ופלוגת מטה, ובסיסו היה בכפר סירקין (לימים, בעת ההפוגה השנייה, עבר הגדוד לקריית וכוונה גדוד 145).⁹³ ב־8:30 החלה התקפה רגלית על כִּפָּר עֲאֵנָה, אשר אף הוא לא היה ערוך היטב להגנה.⁹⁴ ההתקפה נערכה מצד דרום תוך כדי ניסיון לאגף ממערב, והערבים הצליחו לחדור לכפר. כוח עתודה מגדוד 44, כולל משוריין, נזעק לעזרה, ואכן בסיועו נהדפו הערבים.

הצטרפות חטיבה 8 לקרב

המחנה בתל ליטווינסקי, בסיסה של חטיבה 8, היה כה סמוך ליהודה, ועוד יותר, לכִּפָּר עֲאֵנָה, עד כדי כך שמ־6:30 נשמעו בו קולות הקרב (על פי השעה, הקרב ביהודה) בברור. עד מהרה התברר כי גדודים 44 וחטיבה 8 הם הכוחות הזמינים ביותר לעמוד בפרץ, אולם לרשות גדוד 44 לא עמדו עתודות נוספות (לזו הנזכרת לעיל) המוכנות לצאת מייד לכפר. לפיכך פלוגת החרמ"ש מגדוד 82, שעיקרה יוצאי הלח"י, נשלחה לכִּפָּר עֲאֵנָה אף שכאמור טרם הספיקה לעבור אימונים של ממש. כיוון שנראה היה כי נשקפת סכנה גם למחנה עצמו, פלוגת המטה של הגדוד נותרה להגן על מבואותיו. ב־7:25 חזר הכוח מגדוד 82, בפיקוד המג"ד ביאטוס, אשר כלל כאמור פלוגת שריוניות, לתל ליטווינסקי מן ההתקפה שלא בוצעה על ראש העין. אותו כוח נזעק אף הוא. אולם במועד הגעתם כבר עזבו הערבים את הכפר. נראה כי בכוונת הכוחות מגדוד 82 היה

91 סיכום יומי 10, 11 ביוני; דו"ח סאפריה; אוסף אצ"ל: כיבוש יהודה.

92 עדות מטרסו.

93 ריבלין וסיני, אלכסנדרוני, עמ' 76–84.

94 [נפת] העין לעודד, כפר ענא, 1 ביוני 1948, א"צ 2506/1949/85.

להמשיך לכבוש שוב גם את יהודה⁹⁵, אולם על פי רמת כשירותם באותה העת, הייתה זו משימה יומרנית, בייחוד לנוכח לוח הזמנים הקצר: בשעה 10:00 עמדה ההפוגה, אשר לימים כונתה ההפוגה הראשונה, להיכנס לתוקף.⁹⁶

למרות כניסת ההפוגה לתוקף ב־10:00 טרם יצא גדוד 82 ממעגל הלחימה. ב־10:20 הותקפו עמדות פלוגת החרמ"ש באזור צומת כביש יפו–לוד ויהודה – בית דג'ן (צומת יהוד מערב), ובוואדי המתפתל כלפי צפון־מזרח (נחל יהוד). שני זחל"מים ומשוריין נשלחו לחפות על החיילים שבעמדות. אחת מן העמדות, שמדרום לכביש יפו–לוד, ובה מספר חיילים ופיא"ט (PIAT-Projector Infantry Anti Tank), מטול חי"ר נגד שריון, במקור מתוצרת בריטית) נפגעה, החיילים נפצעו ומשוריין וזחל"ם נשלחו לחלץ את הפיא"ט ואת הנשק האישי שנותרו במקום. נוסף על כך במבואות הכפר פרצה אש, כיוון שככל הנראה הציתו הכוחות הערביים את השדות הסמוכים בעת נסיגתם, וב־11:40 נאלץ כוח גדוד 82, אשר החזיק בעמדות הקדמיות בִּפְּרָ עֲאָנָה, לעוזב. בנסיגה מן העמדות אל הבתים הקיצוניים של הכפר, אשר התנהלה תחת אש, נפצעו 14 לוחמים. אחר הצהריים, על אף מצב ההפוגה, התקיפו שני משוריינים, אחד מהם, של הלגיון, נושא תותח, את כוחות גדוד 82 בִּפְּרָ עֲאָנָה. מחלקה מפלוגת השריוניות נשלחה לחלץ את הפצועים, ואחד המשוריינים נפגע מאש התותח.⁹⁷ מ"פ השריוניות, מנחם יורש (זינגר), יוצא הפלמ"ח, אשר היה באותו משוריין, נהרג, ועימו הנהג, ואילו המקלען והקשר נפצעו. על פי ספר זיכרונותיו של ברומג', הוא עצמו, לאחר שעשה דרכו מגזרת ס'רִפְּנָד אל־עֲמָאר ובתי גפן, ככל הנראה כדי לחפות על נסיגת הערבים בגזרת יהודה – בִּפְּרָ עֲאָנָה, פיקד על המשוריין היורה, ועשה זאת כיוון שהבחין במשוריין ישראלי היורה בערבים בלתי סדירים אף שכבר החלה ההפוגה. בהמשך גררו הערבים את המשוריין הישראלי הפגוע ללוד, אך לא הצליחו לשקמו.⁹⁸

כיוון שנראה היה בעליל כי הקרבות בִּפְּרָ עֲאָנָה נמשכים, בשעה 13:20 נקבע כי מג"ד 82 ביאטוס יקבל את הפיקוד על הכוחות במקום. בהמשך,

⁹⁵ ורד, **חזית המרכז**, עמ' 241; ירוחם כהן, **לאור היום ובמחשך**, תל אביב: עמיקם, 1969, עמ' 144.

⁹⁶ ההפוגה נקבעה לשעה 6:00 על פי שעון גרינוץ. על פי שעון ישראל, המקדימה את בריטניה בשני אזורי זמן, ואשר באותו מועד היה נהוג בה שעון קיץ כפול, החלה אותה הפוגה ב־10:00.

⁹⁷ מנחם בן תור, **ספר לוחמי חירות ישראל (לח"י)**, ה', ירושלים: הוצאת יאיר, 2010, עמ' 20–21.

⁹⁸ ברומג', **חייל**, עמ' 33.

חיילי יפתח באל-קבאב ממתינים להפוגה (מתוך אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום חטיבת יפתח, הגדוד הראשון; באדיבות מוזיאון הפלמ"ח).

בשעה 15:40, לנוכח הלחץ בגזרתה, פלוגת החרמ"ש מגדוד 82, שהגנה על הכפר מצידו המזרחי, נסוגה באופן בלתי מסודר. הנסיגה הפכה לבריחה, וכוח מגדוד 81 הוזעק למלא את החלל בקו ההגנה.⁹⁹ ההתקפה נהדפה (על פי ברומג', לא היה ממילא בכוונתו להתקדם),¹⁰⁰ ובשעה 16:10 שקטה הגזרה בשנית, וזו הפעם – סופית. הנפגעים פונו בעזרת משקיפי האו"ם, ובלילה העבירה חטיבה 8 את האחריות למקום לגדוד 101.¹⁰¹ אבדותיה של חטיבה 8 היו שלושה הרוגים ו-19 פצועים.¹⁰² בגזרה זו לקריית, כולל כוח החי"ם, היו חמישה הרוגים.

אחרית דבר

מבצע 'דני', אשר נערך מ-10 עד 18 ביולי, הוא מעין אפילוג לקרבות המתוארים במאמר זה. קו ההתחלה שלו היה בחלקו הגדול הגזרה המתוארת לעיל או זירת הקרב בגזר. רוב היחידות שהשתתפו בקרבות ערב ההפוגה, חזרו ולחמו במבצע 'דני' (אירועי 'אלטלנה' הביאו להוצאת האצ"ל),¹⁰³ כמעט תמיד ממקום סמוך לזה שבו נערכו ערב ההפוגה,¹⁰⁴ ועבודה זו מזכירה כאן בקצרה את חלקן של אותן יחידות.

ב-12 ביולי חבר גדוד 81 לבן שמן המנותקת, המשיך ופשט על לוד, והגיע עד לפאתי רמלה. לוד נכבשה על ידי יפתח אשר התקדמה מדרום-מזרח, ואילו רמלה נכנעה לכוחות גדוד 42 אשר התקדמו מכיוון באר יעקב.¹⁰⁵ גדוד 82, לאחר שכבש את שדה התעופה לוד, נותר להילחם, עד יומו האחרון של המבצע, בגזרת קיֶלָה (גבעת כ"ח בקירוב), עת הוזעק לסייע ליפתח בניסיון

⁹⁹ ורד, **חזית המרכז**, עמ' 241.

¹⁰⁰ ברומג', **חייל**, עמ' 33.

¹⁰¹ **קמב"ץ 8 למטכ"ל/אג"ם, ללא כותרת**, 12 ביוני 1948, א"צ 45/5126/1949.

¹⁰² ללא שם כותב ונמען (כנראה מג"ד 82 למטכ"ל-אכ"א-משרד הרישום), **רשימת חללים ופצועים בקרב ע"י יהודיה ביום 11.6.48**, ללא תאריך (כנראה 12 ביוני 1948), א"צ 344/8284/1949.

¹⁰³ אורי ברנר, **אלטלנה: מחקר מדיני וצבאי**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1978, עמ' 193–195; שלמה נקדימון, **אלטלנה**, ירושלים: עידנים, 1978, עמ' 226–229; קמ"ן קריית, ללא שם נמען, "דו"ח על פריצת אצ"ל בצומת הכבישים ראשון לציון/בית דג'ן/ת"א ביום 21 ביוני 48", ללא תאריך (21 או 22 ביוני 1948), א"צ 117/5439/1949.

¹⁰⁴ המבצע בכללו תואר בפירוט בעבודות אחרות כמו אורן, **דרך**.

¹⁰⁵ אלכסנדר צור, קמב"ץ קריית, ללא שם נמען, "תנאי כניעה של העיר רמלה", 12 ביוני 1948, א"צ 1025/922/1975.

הכושל האחרון לכבוש את לטרון. יפתח כבשה גם את המרחב שבין בן שמן ועד מערבה ללטרון. במבצע 'בתק', אשר נערך מצפון לגזרת 'דני' בלילה שבין 11 ל-12 ביולי וביום שאחריו, כבש גדוד 32 של אלכסנדרוני את ראש העין ואת מִגְ'דֵל יָאבָא. חי"ם נפת 'עין' נותר להחזיק בחלק מן העמדות בשטח שנכבש, ואם כי ספג אבדות, בהן המ"פ אבשלום דינוביץ שנפל בקרב, עמד בהצלחה בהתקפות־נגד של עיראקים ושל מקומיים.¹⁰⁶ כללית, כוחות קרייתי, עם חי"ם מגוש דן, החזיקו משלטים וכבשו מספר כפרים שנעזבו או שנתגלתה בהם התנגדות קלה, כמו סֶלְבִית (שעלבים).¹⁰⁷ קרייתי החזיקה בקו החדש, שאליו הגיעו הכוחות במהלך המבצע, עד סוף המלחמה.¹⁰⁸

קרוב לשנות דור אחר כך, במלחמת ששת הימים, נמתח קו ההתחלה של החטיבה, כעת חטיבה מרחבית, כמעט באותה גזרה, וכאשר בהמשך תקפה וכבשה את מרחב לטרון ומודיעין, אפשר היה לראות בכך מעין סגירת מעגל מבחינתה.¹⁰⁹

סיכום

התקפת צה"ל על 'ברך' מסילת הברזל הוגדרה מראש כהטרדה יותר כניסיון כיבוש. כללית, בעת שזו נערכה, כבר החל צה"ל לתכנן את מבצע 'לודר' שהפך, לאחר תום ההפוגה, למבצע 'דני'. מעבר לכך לצה"ל, במרחב קרייתי, לא היו כוונות לשנות את הסטטוס קוו (מבצע 'אביגדור', שיעדו היה אסטרטגי: מקורות המים בראש העין, נערך בשולי הגזרה המתוארת ומחוץ למרחב קרייתי).

כישלון ההתקפה הערבית בהשגת רוב יעדיה נבע לא מעט מטעות בקביעתם. הבחירה לתקוף במרכז הארץ, סמוך למחנות תל ליטווינסקי וצרפין הגדושים בכוחות עתודה, הייתה שגוייה ויומרנית. ייתכן שתקוות הערבים הייתה כי כניסת ההפוגה תהווה 'שריקת סיום' שתאפשר להם לשמור על הישגיהם, כפי שאכן אירע בַּיהוּדָה. בפועל, מבחינת הערבים המקומיים בבקעת לוד וכצד יוזם, היו התקפות אלה שירת הברבור.

¹⁰⁶ אורן, דרך, עמ' 197.

¹⁰⁷ קמ"ן קרייתי, ללא שם נמען, **סיכום פעולות "דני"**, 21 ביולי 1948, א"צ 46/6400/1949; אורן, דרך, עמ' 199; דרור, **הראל**, עמ' 267–272; אורן, דרך, עמ' 113–114, 132–135, 205–206.

¹⁰⁸ קמ"ן קרייתי, ללא שם נמען, **סיכום יומי ל-311800**, 31 ביולי 1948, א"צ 117/5439/1949.

¹⁰⁹ בני מיכלסון, "כיבוש מרחב לטרון ומודיעין במלחמת ששת הימים", **שריון**, 26, יולי 2007, עמ' 82–84.

הערבים המקומיים (לצד מתנדבים מעבר הירדן) לא נפלו בהרבה, אם בכלל, בצידום, נשק קל אישי וכיתתי, לצד נשק צוותי (משוריינים), וכן בכישורי הלחימה, בקלות התנועה ואף ביכולות התיאום, מן החיילים ומכלי הנשק שהצד הישראלי הקצה לגזרה. אלא שללחימתם בגזרה המתוארת נודעה משמעות מקומית ותו לאו. שלא כמו היהודים,¹¹⁰ ערביי ארץ ישראל לא השכילו לבנות ולקיים מוסדות לאומיים בעלי מרות אפקטיבית. נאמנויות מקומיות האפילו על צורכי המאבק הלאומי הכללי, ומן הנמנע היה לקיים ארגון צבאי משוכלל לאורך זמן. בכל זאת קרב זה הוא הדגמה נוספת לכך שהערבים המקומיים, גורם אשר בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות מקובל להפחית ממשקלו, בתקופה שלאחר הכרזת העצמאות,¹¹¹ לעיתים בתמיכת צבא ערבי סדיר, הגיעו לא פעם להישגים, ריתקו, עיכבו וגרמו אבדות ניכרות לצה"ל.¹¹² נוסף על כך לעיתים ערביי ארץ ישראל 'עיבו' בכוח אדם צבאות ערביים (שהיו, כללית, קטנים למדי), ובחלק מצבאות אלה אף היו גורם מתסיס ומניע לפעולה.¹¹³ מכל האמור עולה הצורך לבחון שוב את משקלו של הגורם הערבי המקומי. בקרבות שתוארו בעבודה זו, אם עבור החי"ש וחטיבה 8 מדובר היה לכל הפחות באתגר לא מבוטל, אותם לוחמים ערבים היוו אתגר קשה מדי עבור כוחות האצ"ל ועבור החי"ם.

אם בחי"ם עסקינו, בראשית המלחמה לחמו כוחותיו בעיקר על ביתם ובסביבתו, ולרוב בהצלחה. לעומת זאת, באשר ללחימה בשדה, הקרבות שתוארו בעבודה זו, שבהם השתתפו חיילי החי"ם, הם דוגמה לא יחידה לכוחות לחימתם הלוקה בחסר.¹¹⁴ בהקשר זה היו קרבות אלה כתובת נוספת על הקיר.

110 דן הורוביץ ומשה לויסק, **מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילייה פוליטית**, תל אביב: עם עובד, 1977, עמ' 26–30.

111 מוריס, 1948, עמ' 194, 259; נתנאל לורך, **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה**, תל אביב: מערכות, 1959, עמ' 166.

112 הקרבות בבקנה (אחיהוד) ובשעב, גשור, "שעב"; משולש הכפרים ג'בע (גבע הכרמל), אג'זם (כרם מהר"ל) ועין ע'זאל (עין איילה), ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**, עמ' 310–317.

113 לדוגמה, קרבות רמת הכובש בתחילת 1949. מרדכי בר-און, **'גבעתי' כמו כולם, קורות גדוד 55 במלחמת העצמאות, 13.12.1948–15.5.1948**, רמת אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2009, עמ' 207.

114 לאלה ניתן להוסיף את הקרבות בבקנה (אחיהוד) בהמשך יוני, ובאזור שעב, ביולי ובספטמבר. גשור, "שעב", עמ' 144, 147; את נפילת מוצב שיח' עאבד (קבר רב אשי) ב-22 באוקטובר. דני הדרי, "מלחמת העצמאות בצפון", בתוך: קדיש, **מלחמת העצמאות**, עמ' 119–170.

אלא שעד סוף המלחמה,¹¹⁵ התקווה של המטכ"ל כי "יחידות אלה תהוונה חיל מצב יעיל ויציב [...] שתוכלנה לשחרר את חטיבות החי"ש מכל תפקידי ההגנה הסטטיים, על מנת שאלה תהיינה פנויות למבצעים יזומים בעיקר" – נכזבה.¹¹⁶

קרבות אלה, אשר נערכו בעיקר בצד היהודי של גבול החלטת החלוקה, יכולים להיות מקרי בוחן (test case) למטרותיה הטריטוריאליים של ירדן במלחמת העצמאות, על פי פעולותיה בשטח. ב-7 בפברואר 1948 נפגש ארנסט בוין (Bevin), שר החוץ הבריטי, עם תאופיק אבו אל-הודא, ראש ממשלת ירדן.¹¹⁷ הפגישה לא הובילה לסיכום רשמי כלשהו, אך הדעה המקובלת בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות היא כי תולדתה הייתה הסכמה בריטית להשתלטות ירדן על השטח הערבי בהחלטת החלוקה, הנמצא בהישג ידה (ללא הגליל המערבי למשל). לכך התלוותה דרישה כי ירדן תימנע מלחדור לתחום המוקצה ליהודים.¹¹⁸ בריטניה דבקה בעקביות במוסכם, ובתום המלחמה הכירה בסיפוחם לירדן של שטחי יהודה ושומרון שממזרח לקו שביתת הנשק.¹¹⁹

כוונותיה של ירדן היו ברורות פחות. הכוחות הכפופים למרותה – הלגיון, המתנדבים שמעבר הירדן והמקומיים שהלגיון קיבל לחסותו – היו למעשה קואליציה. אפילו הלגיון עצמו לא תמיד התאפיין באחדות מטרה ובמרות מלאה.¹²⁰ כך, פיצוץ המשאבות בלטרון באוגוסט 1948,¹²¹ ההתקפה על קיבוץ גשר באפריל¹²² או כיבוש גזר נעשו ביוזמת קצינים לוחמניים (מיליטנטיים) או בלחצם של בלתי סדירים, ולא כפרי של מדיניות ירדנית סדורה. על פי

¹¹⁵ גרשון ריבלין, **ימי רמה: פרקי רמת הכובש**, תל אביב: מערכות, 1964, עמ' 232–233.

¹¹⁶ מטכ"ל/אג"ם אל החזיתות ולנמענים נוספים, **חיל משמר**, 29 בספטמבר 1948, א"צ 6127/1949 – 124.

¹¹⁷ Graham Jevon, *Jordan, Palestine and the British World System, 1945-57, Glubb Pasha and the Arab Legion*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת אוקספורד, 2014, עמ' 73.

¹¹⁸ בני מוריס, **הדרך לירושלים: גלאב פשה, ארץ ישראל והיהודים**, תל אביב: עם עובד, 2007, מאנגלית: Benny Morris, *The Road to Jerusalem: Glubb Pasha, Palestine and the Jews*, תרגום: יעקב שרת, עמ' 135.

¹¹⁹ ללא שם המחבר, "בריטניה הכירה דה-יורה בישראל ובסיפוח", **דבר** (מקור: AP), 28 באפריל 1950.

¹²⁰ אל-תל, **זיכרונות**, עמ' 268–271.

¹²¹ אורן, **דרך**, עמ' 218–219.

¹²² קיבוץ גשר, **ימי גשר: סיפורו של קיבוץ במלחמת השחרור**, גשר: קיבוץ גשר, תשי"ח (להלן: גשר, **סיפורו של קיבוץ**).

תיאור האירועים בעבודה זו, הבלתי סדירים הם שיזמו את הקרבות ערב ההפוגה והם אלה אשר גררו את הלגיון להתערב.

אפשר להניח בוודאות כי מקומות אשר היו נכבשים דרך קבע בידי הלגיון או בידי הכוחות שבחסותו, היו נשללים ממדינת ישראל, מה גם שחלק ניכר מקו החזית בגזרת קריית נמתח, עוד טרם ההתקפה הערבית, בתחום המדינה היהודית. חיזוק להנחה זו נותן מהלך המלחמה הכללי, המראה כי באזורים שבשטח המוקצה ליהודים, שבהם טרם התבססה ישראל, כמו הנגב המזרחי עד סתיו 1948, או הערבה עד חורף 1949, כבש לעצמו הלגיון דריסת רגל. כלומר, ההסכמים וההבנות היו צריכים אישוש בשטח ואכיפה בכוח הזרוע. קרב ההגנה הישראלי, מרובה האבדות, לא נערך לשווא.

אף שהמרחק בין פְּכָר עֲאֻנָּה לקצה המזרחי של תל אביב דאז, שיכון פליטי הספר (רמת ישראל), הוא כ־8 ק"מ, לא נרעשו עיתוני התקופה באופן יוצא דופן מכך שהקרב נערך ממש במבואות גוש דן. ההתייחסות לקרבות 11 ביוני 1948 הייתה סבירה, לא פחות אך גם לא יותר מחזיתות אחרות.¹²³ אלא שאם יובא בחשבון כי כארבעה שבועות קודם לכן עדיין הייתה יפו בידי הערבים, הרי בעיני תושבי גוש דן ב־11 ביוני ניכר שיפור ניכר במצב בהשוואה לעבר הקרוב. למעשה, באותו מועד, קשה היה למצוא יישוב יהודי במרחק גדול יותר מאחת החזיתות.

להבדיל מן ההתייחסות הסבירה במונחי אקטואליה, קרבות 11 ביוני שבבקעת לוד כמעט שלא הותירו את רישומם בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות. אם ניקח כאמת מידה את האבדות הישראליות בהרוגים, כ־35 במספר, אזכורם דל בהשוואה לקרבות בהיקף דומה, חלקם אף קטן יותר, במלחמת העצמאות, כמו קרב מלכיה הראשון,¹²⁴ מנזר סן סימון¹²⁵ ועוד עשרות קרבות שקצרה היריעה מלהזכיר. סיבה אחת לרושם הדל קשורה לשדות הקרב: כפרים ערביים נטושים, אשר לישראלי המצוי לא הייתה קיימת אליהם זיקה מיוחדת. נוסף על כך תדמיתן האפרורית של חלק מן היחידות שהשתתפו בקרב, מצידו הישראלי, והרכבו האקלקטי של הכוח בכללותו, תרמו את חלקם השלילי להתעלמות היחסית. אופייה ותדמיתה של קריית

¹²³ ללא שם המחבר, "אתמול השתרר שקט בכל החזיתות", **דבר**, 14 ביוני 1948; א, ת, "סוכלה מזימת האויב בגזרת לוד-רמלה" **דבר**, 14 ביוני 1948.

¹²⁴ עמירם אזוב, **משמר העמק לא תיפול! נקודת מפנה בתש"ח**, אור יהודה: דביר, 2013.

¹²⁵ אריה חשביה, **הקרב על סן סימון: קרב מופת שהכריע גורל ירושלים**, תל אביב: מילוא, 1979.

תרמו להעמדתה בצל.¹²⁶ באשר לחטיבה 8, הקרב בִּכְפָּר עֲאֵנָה 'נחת' עליה כהפרעה במהלך התגבשותה יותר מִכָּאֶבֶן דרך בקורותיה, ומבחינתה, מהלכו ותוצאותיו לא נתנו מקום רב לטיפוח מורשת.¹²⁷ היקף התייעוד שהאצ"ל הותיר על אודות הקרב בַּיהוּדָה היה סביר. דא עקא, הארגון תיעד את קורותיו בנפרד, ולא כחלק מקרב גדול יותר על פני חזית רחבה יותר.¹²⁸ יחידות החי"ם, כפי שהיטיב להגדירן הסופר ס. יזהר, היו "מחוקות מרוב צניעות" כמעט מטבע ברייתן.¹²⁹

126 טורים, יומן חטיבת קריית, גיליונות שונים מקיץ 1948 ואילך.

127 למשל, אברהם ורד, **חזית הדרום בין סיני לחברון**, תל אביב: הוצאת יאיר על שם אברהם שטרן, תשנ"ו.

128 ניב, **מערכות האצ"ל**, עמ' 221; **אוסף אצ"ל: כיבוש יהודיה; עדות מטרסו**.

129 ניצה בן ארי, על "שיירה של חצות", אתר "ס. יזהר חוזר" במרשתת: <https://sreturns.wordpress.com/2019/07/30/על-שיירה-של-חצות-א/>

תקציר |

המאמר עוסק בהיסטוריה של חיל הספר, כוח ביטחוני שהוקם ב־1949 לשמירה על הגבולות ולמאבק בהסתננויות לאחר מלחמת העצמאות. הוא בוחן את המחלוקת הבסיסית בין צה"ל למשטרה בשאלת האחריות על שמירת הגבולות בעיתות שלום ומנתח את הקשיים שהובילו לפירוק החיל ב־1951.

חיל הספר קם כגוף ז'נדרמריה צבאית למחצה, והוכפף תחילה לצה"ל. עם זאת, החיל סבל מקשיים רבים ובהם מחסור בכוח אדם מיומן, איכות ירודה של מתגייסים ומשאבים מוגבלים. קשיים אלה, נוסף ליחס צונן מהמטה הכללי לצה"ל, לי שראה בו נטע זר, הביאו לכישלונו. ואכן, במאי 1950 הועבר חיל הספר למשטרת ישראל, אך גם שם לא הצליח לממש את יעדיו המרכזיים, והוא חדל להתקיים בינואר 1951. כשנתיים לאחר פירוק החיל הוקם משמר הגבול, שנועד לספק פתרון יציב יותר לבעיות הביטחון בגבולות.

המחבר מתחקה אחר תהליך קבלת ההחלטות בצה"ל ובמשטרה, וטוען כי כישלון חיל הספר נבע משילוב של תכנון לקוי, הקצאת משאבים חלקית והעדפת צה"ל להתמקד בהכנות למלחמה עתידית במקום במציאת פתרונות לבעיות הביטחון השוטף.

תולדות חיל הספר: ראשיתה של המחלוקת בין צה"ל למשטרת ישראל בשאלת שמירת הגבולות בתום מלחמת העצמאות

יוסף אוהיון¹

הקדמה

ב־6 באוקטובר 1949, חודשים ספורים לאחר סיום מלחמת העצמאות, הוקם חיל הספר, ולמפקדו מונה האלוף דוד שאלתיאל. הכוח הוקם כצורך מבצעי דחוף כדי לתת מענה לבעיות הביטחון השוטף הקשות והחריפות שהתפתחו בגבולותיה של המדינה שזה עתה קמה. עיקרן התאפיינו בהסתננות של פליטים ערבים ושל כנופיות חמושות אל תחומי ישראל ממדינות ערב השכנות לה. במהלך כל התקופה שבה נערכו דיונים במשרד הביטחון והמטה הכללי בהקמתו של חיל הספר ובכל תקופת קיומו התגלע ויכוח עקרוני בין צה"ל למשטרה לאיזה משני הגופים הוא צריך להשתייך. ויכוח זה היה למעשה חלק ממחלוקת עקרונית ועמוקה יותר – על מי צריכה להיות מופקדת האחריות הרשמית לשמירת הגבולות בעיתות שלום – על צה"ל או על המשטרה?

1 ד"ר יוסף אוהיון הוא חוקר עצמאי, העוסק במחקר היסטורי ובכתיבת מאמרים הנוגעים לכוחות השיטור, בדגש על כוחות השיטור הצבאיים למחצה שהוקמו בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל.

מאמר זה מבוסס על עבודת מוסמך שכתבתי בהנחייתו המסורה של ד"ר גד קרויזר. יוסף אוהיון, **חיל הספר – פרק עלום בתולדות הביטחון השוטף של מדינת ישראל 1949–1951**, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן, 2015.

במאי 1950, כשמונה חודשים בלבד לאחר שהוקם חיל הספר בצה"ל, הוא הועבר למשטרה בהרכב של שני גדודים בהוראתו הישירה של ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון. חיל הספר בפיקוד המשטרה הופקד על שמירת הגבול עם ירדן בשלושה אזורים עיקריים – השרון סמוך לערים הערביות טול כרם וקלקיליה, בקעת בית שאן וואדי עארה. חיל הספר לא האריך ימים ופורק ב-25 בינואר 1951. מטרתו של מאמר זה להציג את עיקרי המחלוקת בין צה"ל למשטרת ישראל בשאלה על מי מוטלת האחריות לשמירת הגבולות. כאמור, חיל הספר הוקם למטרה זו, ועד עתה לא זכה להתייחסות מעמיקה במחקר. המאמר מורכב משני חלקים. בחלקו הראשון אציג את הרקע ואת הנסיבות שהובילו את הדרג המדיני ואת הדרג הצבאי להקים את חיל הספר ואבחן את השלבים העיקריים בתהליך התפתחותו וארגונו. חלקו השני של המאמר יוקדש לתיאור המשימות שבהן עסק חיל הספר ולניתוח הגורמים שהובילו בסופו של דבר לפירוקו. בכתיבת המאמר נעזרתי במקורות ראשוניים השמורים בארכיון צה"ל ומשרד הביטחון ובארכיון המדינה וכן בעיתונות התקופה. כמו כן הסתייעתי ביומנו האישי של גיורא שנאן ששימש מפקד גדוד בחיל הספר שהועמד לרשותי על ידי בנו חגי שנאן, וכן עשיתי שימוש במחקרים ובספרי עיון הנוגעים לתקופת דיונונו.

בין ביטחון יסודי לביטחון שוטף – אתגרי צה"ל בתום מלחמת העצמאות

מדינת ישראל קמה בסערת מלחמת העצמאות שהגיעה לסיומה באביב 1949, לאחר הסכמי שביתת הנשק שהיא חתמה עם מדינות ערב – מצרים, סוריה, ירדן ולבנון.² מתאר הגבולות שהותווה בהסכמים הללו היה סבוך ומורכב. אורכם של קווי שביתת הנשק עם ארבע מדינות ערב השכנות לה הגיע כמעט לאלף ק"מ. למעשה, המלחמה שינתה את הגבולות שהוצעו בתוכנית החלוקה של האו"ם והרחיבה את תחומי שליטתה הטריטוריאליים של ישראל. על פי התוכנית, למדינה היהודית הוקצו חמישים וחמישה אחוזים משטחה של ישראל, ובסיומה של המלחמה היא השתרעה על שבעים ושמונה אחוזים.³ זו הותירה את ישראל במשבר כלכלי עמוק. מימון הוצאות

² על הסכמי שביתת הנשק ראו בהרחבה: גדעון ביגר, "קווי שביתת הנשק של מדינת ישראל", **עלי זית וחרב**, כרך י"ח, 2018, עמ' 129–158.

³ שמעון גולן ושאלו שי, "אתגרי ההסתננות והמענה להם בשנים 1949–1956", בתוך: חגי גולן ושאלו שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, תל אביב: מערכות, 2006, עמ' 177 (להלן: גולן ושי, "אתגרי ההסתננות").

המלחמה הוביל לנטל כלכלי כבד על משק המדינה ויצר גירעון במאזן התשלומים. הוצאות המלחמה הרבות וקליטת העולים השפיעו על המדינה, ולכן היא נדרשה למצוא פתרונות דחופים בתחום השיכון, החינוך, התעסוקה והבריאות, שלא היו כמעט בנמצא בידיה.⁴ יתר על כן, בתום המלחמה החלה העלייה הגדולה. בתקופה שבין הקמתה של המדינה במאי 1948 ועד שלהי 1951 הגיעו רבבות עולים חדשים לישראל, אך מוסדות המדינה התקשו לספק להם שירותים בסיסיים, כגון מקומות תעסוקה, בתי מגורים, חינוך ושירותי בריאות.⁵

צה"ל הוקם במאי 1948, ממש בעיצומה של המלחמה, ובסיומה הוא נדרש להתארגן מחדש לאחר שרוב יחידותיו התפרקו ולאחר שמרבית כוחותיו שוחררו לבתיהם.⁶ בשנים הראשונות שלאחר המלחמה רוב המתגייסים לשורותיו של צה"ל היו עולים חדשים, ואלה השפיעו על עיצובו של צה"ל ועל כושרו המבצעי, וכפי שניווכח, גם על חיל הספר.⁷ בתום המלחמה לפני צה"ל ניצבו שני אתגרים עיקריים. האחד, תחום הביטחון היסודי, והאחר, תחום הביטחון השוטף. לעניין הביטחון היסודי – צה"ל ראה את עיקר ייעודו בסיומה של המלחמה בהיערכות ל'סיבוב שני' – כלומר, מתקפה צבאית מצד מדינה ערבית על ישראל אשר עלולה הייתה להעמיד בסימן שאלה את עצם קיומה. במחלקת התכנון שבאגף המבצעים של המטה הכללי נערכו גם לאפשרות של מתקפה ערבית על ישראל בכל החזיתות, שזכתה לכינוי 'מקרה הכול'.⁸ זאב אלרון סבור כי הרמטכ"ל, רב-אלוף יגאל ידין, הפריז

⁴ אסתר אלכסנדר, "כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל", **עיונים בתקומת ישראל** 2, 1992, עמ' 79. על השפעת המלחמה על הכלכלה ראו: יצחק גרינברג, "מלחמת העצמאות: בין אילוצים כלכליים להכרעות ביטחוניות", בתוך: מרדכי בראון, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים), **כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017, עמ' 11–34.

⁵ על העלייה בראשית שנות החמישים ראו: דבורה הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948–1953**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1994.

⁶ על התפתחות צה"ל נכתבו מחקרים רבים. ראו למשל: מרדכי בראון, **כשהצבא החליף מדיו – פרקים בהתפתחות צה"ל בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות 1949–1953**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017 (להלן: בראון, **פרקים בהתפתחות צה"ל**).

⁷ על הרכבו האנושי של צה"ל בחלוקה לפרמטרים, כגון ארץ מוצא, השכלה וידיעת עברית, ראו: שגיא טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל: הכשרת הפיקוד הקרבי בצה"ל 1949–1956**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017 (להלן: טורגן, **הכשרת הפיקוד הקרבי**).

⁸ שמעון גולן, **גבול חם, מלחמה קרה – התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949–1953**, תל אביב: משרד הביטחון (להלן: גולן, **גבול חם**), עמ' 212–229.

בהערכת האיום על ישראל והגדיל את מערך כוח האדם הסדיר בצה"ל, עד שהמשק לא יכול היה לשאת בעלות החזקתו.⁹

האתגר השני היה בעיות הביטחון השוטף, והבולטת שבהן הייתה ההסתננות לתחומי מדינת ישראל. המונח 'הסתננות', כפי שהגדיר צה"ל בשנות החמישים, ציין מעבר של פליטים ערבים, של גורמים עוינים ושל כוחות צבא את קו הגבול שבין ישראל ובין אחת ממדינות ערב וחצייתו באופן לא-חוקי.¹⁰ גורם מרכזי שהוביל להתפתחותה של תופעת ההסתננות הוא היווצרותה של בעיית הפליטים הערבים, אחת מתוצאותיה הישירות של מלחמת העצמאות. על פי אומדני האו"ם, כ-700 אלף מערביי ארץ ישראל שהתגוררו בשטחים שבתום המלחמה היו חלק ממדינת ישראל ברחו או גורשו ממנה והפכו לפליטים במדינות ערב. כמחציתם עברו לירדן, 200 אלף נוספים – לרצועת עזה, כ-100 אלף – ללבנון, וכ-60 אלף – לשטח סוריה.¹¹ בשנת 1950 דווח על 16 אלף מקרי הסתננות, וכפי שעולה מדוחות המשטרה, הם נועדו למטרות שיבה של פליטים ערבים לבתים שבהם התגוררו טרום המלחמה, ביקור קרובי משפחה, החזרת רכוש נטוש, איסוף יבול, הברחות, גנבות, שוד, רצח ופעולות חבלה.¹²

להסתננות היו השלכות קשות על החברה בישראל, ובין השאר, היא גבתה מחיר דמים והסבה נזקים כלכליים כבדים. בשנת 1950 נהרגו 19 אזרחים ישראלים, ו-31 אחרים נפצעו.¹³ על פי ההערכות מודיעין של צה"ל, נזקי ההסתננות בשנת 1950 למשק הישראלי הסתכמו ב-307 אלף ל"י.¹⁴ יתר על כן ההסתננות פגעה בתחושת הביטחון של אזרחי ישראל, בעיקר בקרב אלו שהתגוררו ביישובי הספר, שרבות מהם היו עולים חדשים, שזה

9 זאב אלרון, **לקראת הסיבוב השני – התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון 1952-1955**, מושב בן שמן: מודן ותל אביב: מערכות, 2009 (להלן אלרון: **לקראת הסיבוב השני**), עמ' 9.

10 גולן ושי, **אתגרי ההסתננות**, עמ' 179.

11 דיון מעמיק ורחב בסוגיית הפליטים הערבים ראו: בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949**, תל אביב: עם עובד, 1991.

12 על ההסתננות קיימת ספרות ענפה, ראו למשל: בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות התגמול והספירה לאחור למבצע קדש**, תל אביב: עם עובד, 1996 (להלן: מוריס, **מלחמות הגבול**); דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956**, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 1998 (להלן טל: **תפיסת הביטחון השוטף**).

13 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 113.

14 שם, עמ' 115-117.

עתה עלו ארצה מארצות האסלאם, וניצולי שואה, שארית הפליטה באירופה, שצלקות המלחמה עדיין ניכרו בגופם ובנפשם. רבים מהם הגיעו לסף ייאוש, ואחד מביטויי הבולטים היה נטישת היישובים – לעיתים נטשו משפחות אחדות, ולעיתים – רבים מהקהילה.¹⁵ למעשה, תופעת ההסתננות הייתה הבעיה המרכזית בתחום הביטחון השוטף. כך למשל, אל"ם יצחק רבין, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אמר בחורף 1951 כי הלחימה בהסתננות היא הבעיה העיקרית המעיקה על יחידות צה"ל.¹⁶

צה"ל נקט מספר דרכים כדי לסכל את ההסתננות שהלכה והפכה לתופעה נפוצה: השטח הסמוך לגבול הוכרז 'אזור ביטחון' ונאסרה כל תנועה של אזרחים בו. לאורך הגבול הוצבו מארבים ונערכו סיורים, סריקות ותצפיות לאיתור מסתננים.¹⁷ באזורי הגבול הוטמנו מוקשים במקומות ששימשו נתיבי מעבר למסתננים, וחלק מהבתים בכפרים הערביים הנטושים ששימשו מקומות מסתור למסתננים נהרסו כליל. ההריסה נועדה גם למנוע את שיבתם של הפליטים הערבים אל הבתים בהם התגוררו טרום המלחמה.¹⁸ דא עקא, לא עלה בידו של צה"ל להתמודד עם ההסתננות בהצלחה רבה. אחת הסיבות לכך היא מחסור בכוח אדם. במחצית השנייה של 1949 צמצם צה"ל את מצבת כוחותיו, וכחלק מארגונו החדש החל לפנות את יחידותיו מאזורי הגבול. מהלך זה הותיר אזורים רבים ללא נוכחות צבאית, והדבר הקל על מסתננים לחדור אל תחומי ישראל.¹⁹ מערכת ההגמ"ר (ההגנה המרחבית) של צה"ל, שנשענה ביסודה על יישובי הספר ושייעודה האסטרטגי היה לשמש מכשול ראשוני לפני כוחות אויב בשעת מלחמה עד להגעת כוחות הצבא, שולבה אף היא בלחימה במסתננים.²⁰ כך תיאר זאת שמעון אבידן שהיה מפקד חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות: "להבטיח את הספר בימי השלום, למנוע הסתננות באופן עצמאי, ללחום מלחמה אקטיבית במקרה שהאויב שילב בין מלחמה סדירה וזעירה בשלב הראשון, לבלום התפרצות

15 שם, עמ' 124.

16 גולן, **גבול חם**, עמ' 255.

17 גולן ושי, "**אתגרי ההסתננות**", עמ' 190.

18 ישראל בן-דור, "דמות האויב הערבי בתש"ח", **מערכות** 407, יוני 2006, עמ' 49.

19 טל, **תפיסת הביטחון השוטף**, עמ' 29.

20 על תפיסת ההגמ"ר ראו בהרחבה: דותן דרוק, "הגנה מרחבית – עלייתה, ירידתה ולידתה מחדש", **בין הקטבים** 19, פברואר 2019, עמ' 79–100.

על ידי הפיכת הבסיס היישוב לבסיס אש ותפיסת משלטים".²¹ אולם ניכר כי ארגון היישובים והכשרתם למלחמה בהסתננות באמצעות מערך ההגמ"ר היו מסורבלים, ורק לקראת שנת 1954 חלה בו התקדמות של ממש.²²

הקמת חיל הספר

דיונים ראשונים בהקמתו של כוח לשמירת גבולות המדינה החלו למעשה כבר בראשיתה של מלחמת העצמאות. בדצמבר 1947 התבקש יחזקאל סחרוב (סהר), ששימש קצין הקישור בין הסוכנות היהודית לממשל הבריטי ולימים המפכ"ל הראשון של המשטרה, מפי זאב שרף, מזכיר 'ועדת המצב' (ועדה שנועדה לתכנן את מוסדות המדינה החדשה ולהבטיח את השירותים החיוניים בתקופת המעבר), להכין תוכנית להקמת המשטרה למדינה העתידה לקום. ב-20 בינואר 1948 הציע סהר לשרף להקים משטרה שמניינה יעמוד על 2,000 שוטרים ולצידה ז'נדרמריה, כוח שיטור צבאי למחצה הפועל בנפרד מהמשטרה, ובידו תופקד השמירה על אזורי הספר. הצעתו להפריד בין שני הגופים נבעה מתפיסה עקרונית כי אין זה מתפקידה של המשטרה לעסוק במשימות ביטחון שוטף וכי עליה להתמקד במשימות שיטור ובמניעת פשעים.²³ מההצעה אנו למדים, לפחות בשלב זה, כי סהר לא היה מוכן שהמשטרה שאותה תכנן להקים תעסוק בשמירת הגבולות. גם בשלבי הסיום של המלחמה, גרס סהר כי הטיפול בהסתננות צריך להיות מופקד על צה"ל. כך עולה מספר זיכרונותיו שכתב שנים מאוחר יותר, ובו סיפר כי לנוכח שני מעשי רצח שביצעו מסתננים במושב רשפון באזור השרון, בדצמבר 1948 הוא הגיע ללשכתו של אלוף פיקוד המרכז, האלוף שלמה שמיר, והטיח בו דברים אלו: "הגנת הגבול היא באחריותכם, ולא באחריות המשטרה". בתשובתו של שמיר ניכר כי גם צה"ל ביקש להתנער מכל עיסוק בהסתננות, וכך השיב לסהר: "אני ערוך לכבוש את דמשק ואתה מטרידני בכמה מסתננים מסריחים".²⁴

21 שם, עמ' 83.

22 טל, תפיסת הביטחון השוטף, עמ' 38.

23 הצעה להקמת המשטרה במדינה העברית, ארכיון המדינה (להלן: אה"מ) ג-110/26.

24 יחזקאל סהר, סיפור חייו: זיכרונות המפכ"ל הראשון של משטרת ישראל, תל אביב: משרד הביטחון, 1992, עמ' 100.

בישיבת הממשלה שנערכה ב־6 במאי 1949 שעל סדר יומה עמד מבנה הצבא וארגונו, הדגיש הרמטכ"ל, רב־אלוף יעקב דורי, כי תפקיד שמירת הגבולות צריך להיות מופקד אך ורק על המשטרה באמצעות כוח מיוחד שיוקם למטרה זו. הוא הסביר זאת לשרי הממשלה כך:

לאור המצב שנמצאים אנו בו כיום זקוקים אנו לז'נדרמריה. בינתיים ממלאים תפקיד זה חיילים, צבא עם כל החסרונות שבו. לדעתי איננו יכולים לדרוש מהצבא למלא תפקיד זה הדורש אימון מיוחד. אני מציע להכניס למסגרת זו כוח מגויס בעוצמה של 1,500 איש מאומנים לתפקידים אלה [...] כוח זה יפעל גם ביחידות קטנות יותר, בפלוגות, כי זה תפקיד של ניידות ופטרולים יום ויום ולילה לילה, ואין זו עבודה של חטיבות גדולות יותר. כוח זה אינו צריך להיות מכוון על ידי מדיניות המרכז הצבאי, אלא להיות קשור עם המשטרה.²⁵

לראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון הוגשו שתי הצעות להקמת ז'נדרמריה. התוכנית הראשונה הייתה של שאול אביגור (מאירוב), מבכירי ארגון ההגנה, ומקורבו של בן־גוריון.²⁶ ב־27 במאיר 1949 הגיש אביגור לבן־גוריון את הצעתו, ובראש המלצותיו תמך להקימה במסגרת המשטרה שתקבל לידיה את האחריות לשמור על הגבולות.

שקלנו יפה את העניין ודעתנו היא כי חטיבה צבאית לא תוכל למלא תפקיד זה ביעילות הדרושה. התפקיד הוא ביסוד **משטרי** [ההדגשה במקור]. אם כי הוא יזדקק לעיתים לסיוע של כוח צבאי או חצי צבאי. יש צורך בשהייה ממושכת באזור מסוים כדי להכיר את כל הדרכים והשבילים, אוכלוסיית הגבול היהודית, האוכלוסייה הערבית שמשני צידי הגבול וכדומה [...] אין להניח שחטיבה צבאית רגילה תוכל למלא תפקיד זה [...] מכל הנימוקים הנ"ל סברנו כולנו שאת מילוי התפקיד הנ"ל יש להטיל על חטיבה מיוחדת ז'נדרמריה, ולא על חטיבה צבאית רגילה [...] החטיבה תיכלל בתוך מסגרת המשטרה.

25 פרוטוקול ישיבת הממשלה י"ג/ש"ט, 6 במאי 1949, אה"מ.

26 אריה בעז, **עלום ונוכח בכל – סיפור חייו של שאול אביגור**, תל־אביב: משרד הביטחון, 2001, עמ' 244–249.

לתזכירו של אביגור צורף חומר שהכינו סא"ל ישראל בר, ראש מחלקת התכנון במטכ"ל, וסא"ל יצחק רבין, אז מפקד חזית הדרום. אביגור הגדיר את הכוח ז'נדרמריה, ואילו בר ורבין כתבו "משמר הגבולות". הנחת היסוד של מסמך התכנון הייתה כי משמר הגבולות מיועד לשחרר את צה"ל משמירת הגבולות בעיתות שלום.²⁷

הצעה נוספת להקמת חיל הספר גיבש האלוף דוד שאלתיאל שבאותה עת שימש המפקח הכללי של צה"ל. את ניסיונו הצבאי רכש שאלתיאל בשירותו בלגיון הזרים שבצרפת ובארגון ההגנה. במלחמת העצמאות מונה למפקד חטיבת עצינוני, ובתפקיד זה פיקד על המערכה בירושלים. רבים מחברי המטכ"ל, ובהם יגאל ידין, האשימו אותו בנפילת העיר העתיקה בידי הירדנים.²⁸ ב-15 בספטמבר 1949 הגיש האלוף שאלתיאל לראש הממשלה ולרמטכ"ל, רב-אלוף יעקב דורי, מסמך שכותרתו "הצעה מוקדמת על עקרונות להקמת חיל נוטרים (ז'נדרמריה)". מההצעה מתחוור כי הוא ביקש להקים כוח לשמירת הגבולות על פי המודל של הז'נדרמריה הלאומית הצרפתית, כיחידה בצה"ל, ולחלקו לשני גופים. הראשון, חיל הספר – שתפקידו בעיתות שלום הוא לשמור על הגבולות מפני הסתננות ולמנוע פשיטות, חבלות והברחות, ובעת מלחמה ישמש כוח עזר למושלים הצבאיים בשטחי הממשל הצבאי. הגוף השני הוא משמר המדינה, כוח עתודה צבאי הנותן מענה לאירועים המתפתחים בנקודות תורפה באזורי הגבול.²⁹ אלי צור, הביוגרף של דוד שאלתיאל, סבור כי מקור ההשראה להקים חיל ספר המבוסס על עקרונות הז'נדרמריה הצרפתית הוא הביקור שערך בסתיו 1949 בבסיס הז'נדרמריה בעיר מלון (Melun) שבצרפת, ובו הכיר את מרכיביה מקרוב.³⁰

27 **מכתב שאול אביגור אל שר בן-גוריון**, 27 במארס 1949. לתזכיר צורף חומר של סא"ל ישראל בר ושל סא"ל יצחק רבין, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ) 2169/33/1950.

28 בעניין זה אמר יגאל ידין: "אחרי פעולת קדם, היו לי טענות קשות נגד שאלתיאל, שפעל בניגוד להוראות. אני חושב שהחלפתו באה על דעת כל הפיקוד העליון". מצוטט אצל: יצחק לוי (לויצה), **תשעה קבין – ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**, תל אביב: מערכות, 1986, עמ' 376 (להלן: לוי, **תשעה קבין**). על המלחמה מנקודת מבט של דוד שאלתיאל ראו את ספרו: **ירושלים תש"ח – דוד שאלתיאל**, תל אביב: משרד הביטחון, 1991 (להלן: שאלתיאל, **ירושלים תש"ח**).

29 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון ואל הרמטכ"ל**, 15 בספטמבר 1949, א"צ 107/2169/1950.

30 אלי צור, **שומר לישראל: פרקי חייו של דוד שאלתיאל**, תל אביב: משרד הביטחון 2001, עמ' 225.

ב־21 בספטמבר 1949, כשבוע לאחר שהוגשה ההצעה לראש הממשלה, הוא נועד עם דוד שאלתיאל, עם שאול אביגור, עם הרמטכ"ל ועם סגנו, האלוף מרדכי מקלף. בפגישה זו הודיע להם כי בכוונתו להקים חיל ספר בצה"ל על פי הצעתו של שאלתיאל. באותה פגישה ביקש ראש הממשלה משאלתיאל לגייס אלף חיילים לשורותיו של הכוח החדש. הביטוי לחשיבות שהעניק ראש הממשלה להקמת חיל הספר בהקדם האפשרי הוא הדרישה לקבל משאלתיאל דוח שבועי המפרט את שלבי ההתקדמות בהקמת החיל.³¹

ב־6 באוקטובר 1949 הוקם חיל הספר בצה"ל, ולמפקדו מונה האלוף דוד שאלתיאל. בצו ההקמה שפרסם הרמטכ"ל יעקב דורי, הוגדרו תפקידיו בתחום הביטחון השוטף: שמירת גבולות המדינה, סיכול הסתננות והברחות ושמירת החוק והסדר באזורי הגבול.³² הקמתו של הכוח החדש זכתה לפרסום בעיתונות התקופה, ורבים מאזרחי המדינה, בעיקר אלו שהתגוררו ביישובי הספר, תלו בו לא מעט תקוות. כך למשל, בעיתון 'ידיעות אחרונות' פורסמה ידיעה על הקמתו של חיל הספר בכותרת "חיל הספר – צעד חשוב לביצור הגבול", ובתוכנה נאמר: "מקבלים אנו בקורת רוח את ההודעה שהתפרסמה הבוקר על הקמת חיל ספר ישראלי לשמירה מאומצת יותר על גבולותינו".³³

ב־9 בינואר 1950 גיבש דוד שאלתיאל תוכנית למבנה הארגוני של חיל הספר ולאופן הפעלתו. בתחום ארגון הכוח הומלץ להקים מספר יחידות רכובות – פרשים, רוכבי גמלים, כוח משוריין ואופנועים, והן תסיירנה לאורך הגבול. נדבך מרכזי בתוכניתו היה להקים תחנות משמר (מצודות גבול) לאורך גבולות המדינה,³⁴ בדומה למודל מצודות גבול הצפון שהקימו הבריטים בארץ ישראל במהלך המרד הערבי שהתחולל בשנים 1936–1939 (מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט), שנועדו למנוע חדירות של מורדים מסוריה ומלבנון אל שטחה של ארץ ישראל.³⁵ יגאל ידין, שבמלחמת העצמאות היה ראש אגף המבצעים במטכ"ל, מונה לרמטכ"ל השני של צה"ל ב־9 בנובמבר

31 שם, עמ' 227.

32 מכתב הרמטכ"ל יעקב דורי אל תפוצות א' וב', 6 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

33 ללא ציון המחבר, "חיל הספר – צעד חשוב לביצור הגבול", ידיעות אחרונות, 13 באוקטובר 1949, עמ' 3.

34 מכתב רס"ן ארנון גיל, קצין המבצעים של חיל הספר אל ראש פיקוד ההדרכה בצה"ל, 9 בינואר 1950, א"צ 433/854/1952.

35 על המצודות שהקימו הבריטים בגבול הצפון ראו: גד קרויזר, הטיגארטים – הקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 1938–1943, מקווה ישראל: ספריית דקל, 2011.

1949, כחודשיים לאחר שהוקם חיל הספר. עם מינויו התחילה תקופה חדשה וסוערת יותר בכל הנוגע לחיל הספר. ידן התנגד לתוכנית שגיבש שאלתיאל לפיתוחו של חיל הספר, וכך הוא כתב לאלוף-משנה יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל:

החומר תלוש לגמרי מהמציאות שלנו [...] אין התחשבות בקו הגבול הארוך והרב גווני מבחינת מבנה השטח. אין התחשבות בציבור האזרחי המיוחד שלנו – יחסים עם יישובי ספר בעלי צורת חיים קיבוצית ושיתוף פעולה עמם. אין כל תשומת לב לבעיית המיעוט הערבי, והתעלמות מהמצב הפוליטי המיוחד שנוצר בעקבות שביית הנשק.³⁶

לדידו של ידן, כפי שעולה מדבריו, התוכנית של שאלתיאל התבססה על דגמים של יחידות ספר שהוקמו במדינות אירופה, ואופיין הארגוני ושיטות פעילותן אינם מתאימים למדינה החדשה שזה עתה קמה, לאופי תושביה ולבעיות הביטחון הספציפיות בגבולותיה. נזכיר כי גם מפלגת מפ"ם התנגדה להקמתו של חיל הספר משום שחבריה ראו בהגמ"ר את השיטה היעילה ביותר לשמור על הגבולות ועל יישובי הספר. הללו ראו בחיל הספר גוף זר וכוח שאינו מתוך ההתיישבות, המבקש ליטול ממנה חלק מתפקידיה המסורתיים בתחום הביטחון.³⁷

ביקורת נוספת על התוכנית עלתה מצד הרמטכ"ל ידן משום שלפיה ביקש שאלתיאל להכפיף את חיל הספר ישירות לדרג המדיני, כלומר לראש הממשלה ושר הביטחון, ולא לדרג הצבאי. כך כתב שאלתיאל בהצעתו: "חיל הנוטרים מהווה כוח עצמאי, צבאי טהור, העומד לפקודתו הישירה של שר הביטחון. החיל הזה מקבל פקודות משר הביטחון באמצעות מטה החיל".³⁸ הרמטכ"ל יעקב דורי, שבתקופת כהונתו הוקם חיל הספר, הסתייג מהצעה זו, אך נמנע מלהיכנס לעימות עם שאלתיאל והסתפק במכתב אישי שהעביר

36 **מכתב יגאל ידן אל אל"ם יעקב פרולוב**, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, 10 במארס 1950, א"צ 50/243/1952.

37 אלון קדיש, "מפ"ם וביטחון: עמדותיה הפומביות של מפ"ם בנושאי צבא וביטחון 1947–1954", בתוך: אלי צור (עורך), **לא יוכלו בלעדינו: עמדות מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 1948–1956**, קובץ מחקרים ב', גבעת חביבה: יד טבנקין, עמ' 49–52.

38 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון ואל הרמטכ"ל**, 15 בספטמבר 1949, א"צ 107/2169/1950.

לראש הממשלה ובו נאמר כי לחיל הספר ניתנה "עצמאות יתרה".³⁹ אפשר לשער כי הסיבה נעוצה בכך שדורי נחשב למקורבו של ראש הממשלה. במהלך המלחמה הם עבדו בקרבה יתרה הגם שדורי נעדר עקב מחלתו. גם בוויכוחים על עיצובו של הצבא נחשב דורי לעושה דברו של בן-גוריון.⁴⁰ בסוגיה זו הנוגעת לכפיפותו של חיל הספר התגלעה מחלוקת קשה וחריפה בין הרמטכ"ל ידן לשאלתיאל. ידן דרש משאלתיאל לחדול לאלתר מנוהג הדיווח הישיר לראש הממשלה בכל הנושאים הנוגעים לארגונו של חיל הספר, וכך השיב לו שאלתיאל במכתב אישי ששיגר לו ב-24 בנובמבר 1949, לאחר שסירב למלא את פקודתו:

הפסקה אחרונה במכתבך המאיימת באדישות מצדך לגבי החיל כולו מצערת אותי ומפתיעה אותי מאוד לאחר שאין אני חושב את עצמי מוסמך להפר או לשנות פקודה מפורשת של שר הביטחון. באם אפילו לדעתך היא בניגוד לנוהל הצבאי. בוודאי ברור לך כי קריאת הדוחות על ידך כחומר אינפורמטיבי בלבד תתנקם בחיל הספר בתקופה המכרעת של התהוותו, בייחוד לאחר החלטתך לקבוע לי רק פעם לארבעה שבועות פגישה אישית לענייני החיל.⁴¹

מהמכתב ניכר כי לא היה בכוונתו של שאלתיאל להפסיק לדווח לשר הביטחון על אודות פיתוחו של חיל הספר. עוד עולה כי כבר בשלבים המוקדמים בארגונו של חיל הספר נמנע ידן מלפגוש את שאלתיאל. נזכיר כי מערכת היחסים בין שני האישים כבר הייתה מעורערת במלחמת העצמאות על רקע מבצע 'קדם' שנערך ב-16 ביולי 1948 ושנועד לכבוש את העיר העתיקה בירושלים לאחר שנפלה בידי הכוחות הירדניים. במבצע זה שכשל פעל שאלתיאל בניגוד להוראותיו של יגאל ידן ששימש אז קצין המבצעים של צה"ל, ובשל כך הועבר מתפקידו. בעניין זה אמר ידן: "אחרי פעולת קדם, היו לי טענות קשות נגד שאלתיאל, שפעל בניגוד להוראות. אני חושב שהחלפתו באה על דעת כל הפיקוד העליון".⁴²

39 יומן בן-גוריון, 21 בספטמבר 1949, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

40 מרדכי נאור, **הרמטכ"ל הראשון יעקב דורי**, מושב בן שמן: מערכות, 2011, עמ' 463.

41 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל הרמטכ"ל**, 24 בנובמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

42 לוי, **תשעה קבין**, עמ' 376. על המלחמה מנקודת מבטו של שאלתיאל ראו: שאלתיאל, **ירושלים תש"ח**.

הרמטכ"ל ידין לא ראה בבעיות הביטחון השוטף יעד מועדף הגם שחיל הספר הוקם למטרה זו. הנושא שהטריד את פיקוד צה"ל היה החשש ממתקפה ערבית נוספת. בנובמבר 1949, כחודש לאחר שהוקם חיל הספר, הכריז ידין על 'משטר חירום בצבא', שנועד להכין את צה"ל למלחמה, עד מאי 1950, המועד שעל פי הערכות צה"ל יהיו צבאות ערב מוכנים.⁴³

גישתו לסכנת המלחמה ולצורך להתמקד בה קשורה בין היתר להחלטתו בעניין יחידת הפרשים של חיל הספר. מדובר ביחידה שמנתה 168 חיילים ו-60 סוסים, ותפקידה היה לערוך סיורים לאורך הגבול, בעיקר במטעים, בוואדיות ובערוצי נחלים, לאיתור מסתננים.⁴⁴ בישיבת מטכ"ל שנערכה ב-24 באוקטובר 1949 החליט ידין להעביר את הפרשים שעמדו לרשות חיל הספר למשטרה שבאותה עת קיבלה את האחריות לשמור על גבול לבנון.⁴⁵ יוסף בן-פורת, שהיה ראש אגף המנהלה של המשטרה, סיפר כי לדעת צה"ל לא היה מקום לחיל הרוכבים בצה"ל שעיקר ייעודו להיערך למלחמה, ועל כן החליט להעבירו למשטרה.⁴⁶ המתח בין שאלתיאל לידין הגיע לשיאו כאשר האחרון סירב למסור את הסוסים למשטרה. ידין השיב לו כי אי-מילוי הוראה זו ייחשב סירוב פקודה, ושאלתיאל השיב לו במכתב אישי וחריף:

ההוראה נופלת עליי כברק מהשמים, בתוך כל ההאבקות הקשה, חוסר שיתוף הפעולה והעזרה בהם אני נמצא [...] ברור כי פקודה זו יסיר כל אפשרות של הקמת חיל הפרשים בתוך חיל הספר [...] לכן אין ביכולתי לקבל על עצמי ביצוע של פקודה זו. הנני מקווה בכל ליבי שתמצא בהתייעצות איתי דרך אחרת לפתרון הבעיה ולא תאלץ אותי בנתינת פקודה. ללא ערעור אבקש לשחרר אותי מתפקידי מיד.⁴⁷

האיום של שאלתיאל להתפטר מתפקיד מפקד חיל הספר לא הועיל, וחמישה ימים לאחר מכן העביר חיל הספר ארבעים פרשים ושלושים סוסים

43 אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 44.

44 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל הרמטכ"ל**, 25 בפברואר 1949, א"צ 25/95/1951.

45 **פרוטוקול ישיבה שנערכה במטכ"ל/אג"א**, 24 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

46 יוסף בן-פורת, **מחסום לתווה - שנים מכריעות בתולדות משטרת ישראל**, תל אביב: משרד הביטחון, 1988, עמ' 62.

47 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל הרמטכ"ל**, 25 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

למשטרה.⁴⁸ ב־18 בינואר 1950 הועבר כוח הפרשים שנותר בחיל הספר למחנה גדעון הסמוך לבית שאן. כעבור שלושה חודשים, ב־4 במאי 1950, פורקה היחידה בעקבות מחסור בציד ובכוח אדם.⁴⁹

הרכב כוח האדם בחיל הספר

הגיוס לחיל הספר התבסס על שירות קבע בלבד בתקופה שבה היה צה"ל במשבר גיוס כוח אדם.⁵⁰ באמצעות האגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון הועברה הודעה ללשכת העיתונות הממשלתית על הקמת חיל הספר, ובעיתונים פורסמו ידיעות על הגיוס ועל התבחינים שהמועמדים נדרשים לעמוד בהם.⁵¹ אגף הגיוס קבע את סיסמת הגיוס לחיל הספר: "נאמנות ללא גבול לשמירה על הגבול".⁵² דוד שאלתיאל ביקש לגייס לשורותיו של הכוח החדש רק כאלה עם ניסיון צבאי, וכך כתב בעניין זה בהצעתו: "הכוח בכללו יגויס אך ורק ממתנדבים, בעלי עבר ללא דופי, ובעלי אופי ותכונות מתאימות. בדרך כלל יתקבלו לחיל אך ורק אנשים שמילאו את חובת שרותם בצבא בכבוד או שרתו במשטרה ושחררו בכבוד". ביחס לעולים החדשים הוא נקט עמדה בלתי מתפשרת: "רק במקרים יוצאים מן הכלל יתקבלו לחיל עולים חדשים אשר לא שרתו בצבא".⁵³ דא עקא, שיעור גבוה של המתגייסים היה עולים חדשים שראו בגיוס לחיל הספר פתרון למצוקותיהם הכלכליות. כך תיאר זאת סגן מפקד גדוד 896 שבחיל הספר: "סוג אנשים מסוים אשר ראו בגיוסם לחיל הספר פתרון לבעיותיהם הסוציאליות הקשות. מספר רב של מתגייסים היו בעלי משפחות, אבות להרבה ילדים, או מטופלים באישה וילדים או הורים זקנים וחולים".⁵⁴

48 זיכרון דברים, חתום בידי האלוף דוד שאלתיאל ויוסף נחמיאס, 27 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

49 יומן יחידת הפרשים, 15 במאי 1950, א"צ 1386/721/1972.

50 על ניסיונותיו של צה"ל לשפר את תדמית השירות בקבע ולעודד את הגיוס אליו באמצעות תוכנית תעמולה של האגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון ראו: אלרון, **לקראת הסיבוב שני**, עמ' 60.

51 ללא ציון המחבר, "הגיוס לחיל הספר מתחיל מחרתיים", **על המשמר**, 23 באוקטובר 1949, עמ' 1; ללא ציון המחבר, "מחר יפתח הגיוס לחיל הספר", **חרות**, 24 באוקטובר 1949, עמ' 2.

52 צור, **שומר לישראל**, עמ' 228.

53 **אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון ואל הרמטכ"ל**, 15 בספטמבר 1949, א"צ 107/2169/1950.

54 **מכתב רס"ן אריה כץ, ממלא מקום גדוד 896, אל קצין מטה חיל הספר**, 13 באוקטובר 1950, א"צ 1388/721/1972.

בתקופה של שלושה שבועות, מיום הקמתו של חיל הספר ועד 28 באוקטובר 1949, גויסו 102 איש לשורותיו על פי החלוקה הזו: עולים מעדות המזרח 45%, עולים ממזרח אירופה 35% ונוער ישראלי עירוני 20%. גילם הממוצע עמד על 26 שנים.⁵⁵ עד ל-12 בדצמבר 1949 גויסו 377 חיילים, 115 מתוכם שירתו בצה"ל, והשאר היו ללא ניסיון צבאי.⁵⁶ כבר בשלב זה זיהה שאלתיאל את המצוקה בכוח אדם איכותי שאליה נקלע חיל הספר, ולפיכך נקט שני מהלכים שהצלחתם הייתה תלויה באגף כוח האדם של צה"ל. בראשון הוא ביקש מהאלוף שמעון מזא"ה, ראש אגף כוח האדם, לאשר לגייס חיילים בשירות חובה ילידי הארץ לשורות חיל הספר. את הנימוק לבקשה הוא הגדיר כצורך חיוני ודחוף שנועד להבטיח לחיל הספר את "האופי ישראלי". שאלתיאל האמין אפוא ביתרונם האיכותי של החיילים שהתחנכו בארץ.⁵⁷ הבקשה הובאה להחלטת האלוף מרדכי מקלף, סגן הרמטכ"ל, והוא אישר את הבקשה. בכך נגזר הרעיון לבסס את חיל הספר על חיילים בשירות קבע בלבד, כפי שהציע שאלתיאל בתוכניתו המקורית.⁵⁸ במהלך השני, רחב ומהותי יותר להתמודד עם איכות כוח האדם, ביקש שאלתיאל לגייס אוכלוסייה שבשנות החמישים נחשבה 'קבוצת איכות', אשר עליה נאבקו כל יחידות הצבא. קבוצה זו הייתה מורכבת מבני הארץ שכולם היו בעלי השכלה תיכונית, והם כונו 'בוגרי השמיניות'.⁵⁹ שאלתיאל זיהה את הפוטנציאל הטמון בקבוצה זו, וב-14 בדצמבר 1949 ביקש מאלוף שמעון מזא"ה לגייס עשרות נערים מקבוצה זו לשורותיו של חיל הספר, אולם בקשתו נדחתה על הסף.⁶⁰ שגיאת טורגן מציין כי בתחילת שנות החמישים נאבקו מפקדי החילות השונים בצה"ל לקבל את 'בוגרי השמיניות' ליחידותיהם, ומאחר ששיעורם באוכלוסייה היה קטן יחסית, על כן קיבלו החילות כוח אדם זה במשורה.⁶¹

55 דו"ח התקדמות מס' 6, אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 28 באוקטובר 1949, 28.10.1949, א"צ 25/95/1951.

56 דו"ח התקדמות מס' 10, אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 12 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

57 מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל האלוף שמעון מזא"ה, 19 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

58 מכתב האלוף מרדכי מקלף אל אגף המבצעים במטכ"ל, 14 בדצמבר 1949, א"צ 433/854/1952.

59 שגיאת טורגן, "המקום שבו התרחש 'כור ההיתוך' – התמודדות צה"ל עם משבר כוח האדם בראשית שנות החמישים", **בין הקטבים** 26–27, פברואר 2021, עמ' 123.

60 מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל האלוף שמעון מזא"ה, ראש אגף כוח האדם, 14 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

61 טורגן, **הכשרת הפיקוד הקרבי**, עמ' 63.

ב־6 בינואר 1950 עמדה מצבת כוח האדם של חיל הספר על 600 איש על פי החלוקה הזו: 360 חיילים (60%) היו עולים חדשים ללא עבר צבאי, ו־240 חיילים (40%) היו יוצאי צבא.⁶² חלק מהמגויסים בעלי ניסיון צבאי היו גח"ל (אנשי גיוס חוץ לארץ) ששירתו בצה"ל במלחמת העצמאות, ולאחר גמר שירותם התגייסו לחיל הספר.⁶³ ביוני 1950 מנה חיל הספר 887 איש (93% בשירות קבע, 7% בשירות חובה) על פי החלוקה הזו: 33 קצינים, 18 סמלים, 27 חיילים בדרגת רב־טוראי, 785 חיילים בדרגת טוראי, ו־15 אזרחים (אנשי שירות ומנהלה).⁶⁴ מהנתונים הללו אנו למדים כי למרות שצה"ל להתיר לשאלתיאל לגייס לחיל הספר חיילים בשירות חובה לא סייע המהלך לשינוי מהותי בהרכבו האנושי של חיל הספר, ובסופו של דבר, עיקר הכוח התבסס על חיילים בשירות קבע, שמרביתם כאמור היו עולים חדשים. בעיה שליוותה את חיל הספר בכל תקופת קיומו הייתה מחסור בקצינים, ואפשר לייחס זאת, בין היתר, למצוקה ששררה בצה"ל על רקע שחרורם של קצינים רבים בתום מלחמת העצמאות. האלוף רפאל ורדי, שבשנת 1950 היה עוזרו של הרמטכ"ל, רב־אלוף יגאל ידין, סיפר לימים כי בתום המלחמה השתחררו קצינים רבים בתהליך מקוצר עם יחידותיהם, ורבים מהם לא הביעו נכונות להמשיך את שירותם בצה"ל.⁶⁵ תהליך זה היה בו להשפיע גם על חיל הספר. כך למשל, משפנה שאלתיאל לקצינים שהשתחררו מצה"ל וביקש לגייסם לחיל הספר, הוא נענה בשלילה. כך סיפר על אחד הקצינים שסירב להצעתו להתגייס: "יש לו תוכניות אחרות בחיים, ואין לו רצון להישאר בצבא הקבע".⁶⁶ דוגמה נוספת היא של אל"ם יוסף פרסמן, קצין משטרה צבאית במלחמת העצמאות, שביקש לפרוש מתפקידו בתום המלחמה. על אף ניסיונו של שאול אביגור לשכנעו להתגייס לחיל הספר הוא העלה חרס בידו.⁶⁷

62 מכתב האלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, אל שר הביטחון, 6 בינואר 1950, א"צ 25/95/1951.

63 צבי אמיתי, "בתמרונים הראשונים של חיל הספר", על המשמר, 18 בדצמבר 1949, עמ' 2.

64 מכתב סא"ל אריה רייס, קצין מטה לחיל הספר, אל אג"ם/מבצעים, 5 ביולי 1950, א"צ 114/103/1953.

65 זאב דרורי, "צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 16, 2006, עמ' 254 (להלן: דרורי, "צבא וחברה").

66 דוח התקדמות מס' 1, אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 29 בספטמבר 1949, א"צ 33/2169/1950.

67 מכתב שאול אביגור אל מזכירות קבוצת עיינות, 4 בדצמבר 1949, א"צ 137/580/1956.

מפקדת גדוד 895 (חיל הספר) בנווה ימין ינואר 1951 (מקור: אוסף אישי גיורא שנאן; באדיבות מר חגי שנאן).

המחסור בקצינים השפיע על בניית שלד הפיקוד של חיל הספר. תקן הקצינים בדרגת סגן שיועדו לתפקידי מפקדי מחלקות בגדוד 895 עמד על חמישה, אולם בפועל היו רק שניים בלבד.⁶⁸ בניסיון להתמודד עם מצוקה זו ביקש האלוף שאלתיאל מצה"ל להעביר לרשותו קצינים המשרתים ביחידות חיל הרגלים של צה"ל, אולם נתקל בהתנגדות נחרצת של האלוף חיים לסקוב, ראש אגף ההדרכה בצה"ל. לטענתו, העברת קצינים לחיל הספר תקטין את סגל הפיקוד ביחידות השונות של צה"ל שגם כך סובל ממחסור בקצינים.⁶⁹ בתגובה כתב שאלתיאל לראש אגף כוח האדם בצה"ל תזכיר סודי ובו שיקף את מורת רוחו ואכזבתו:

בדבר העברת קצינים וסמלים אשר הביעו את רצונם לעבור לחיל הספר ושמפקדיהם מסרבים להעבירם – אין אני מסכים לתשובתך בנידון זה, שהיחידות הנ"ל ממלאות תפקידים לא

⁶⁸ מכתב סא"ל אריה רייס, קצין מטה לחיל הספר, אל אגף המבצעים במטכ"ל, 5 ביולי 1950, א"צ 114/103/1953.

⁶⁹ מכתב האלוף חיים לסקוב, ראש מחלקת ההדרכה, אל הרמטכ"ל, 14 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

פחות חשובים מאשר חיל הספר [...] לדעתי אכ"א כמוסד אחראי לחלוקה צודקת של כוח האדם לא יכול להתעלם מהעובדה שגם על חיל הספר הטיל הפיקוד העליון משימה לא פחות חשובה וזה מחייב לא לקבל סירוב מפקדי היחידות כעובדה קיימת שאין להתגבר עליה.⁷⁰

יומנו האישי של שאלתיאל רצוף אזכורים של קצינים שהציע לו הצבא משום שלא היה צורך בהם, ובלשונו של שאלתיאל "מחוסרי עבודה" שדחה אותם.⁷¹

אימון והכשרה

הקורס הראשון לקציני חיל הספר, שהיה למעשה השלמה חילית לקצינים שכבר שירתו בעברם כקצינים בצה"ל, נפתח ב־1 בינואר 1950. אליו התקבלו 35 חניכים, אולם רק שבעה מתוכם היו קצינים בחילות השדה של צה"ל, וכל השאר – קציני מנהלה.⁷² הקורס ארך עשרה שבועות (500 שעות הכשרה), ומטרתו הייתה "לאמן בצורה יעילה קצינים מוכשרים לשרות מיוחד ביחידות שמירת הגבול". האימון כלל שדאות, תרגולות קרב, אימון בנשק ולחימה בשטח פתוח ובשטח בנוי. לצד האימון הצבאי נוספו להכשרה תכנים עיוניים: סדר החוק הפלילי, פרוצדורה משפטית, חקירות וגביית עדויות.⁷³

הכשרת החיילים בדרגות הזוטרות נערכה במחנה צריפין, והיא כללה אימון בנשק, תרגילי סדר, שימוש בכידון רובה, שדאות והסוואה.⁷⁴ בסיום ההכשרה הצבאית הועברו החיילים למפקדת חיל הספר במחנה טירה (מחנה 137) הסמוך לעתלית ללימודים עיוניים שכללו תחומי ידע הקשורים לחוקים בין־לאומיים בגבולות. ההכשרה לוותה בקשיים רבים משום שבמפקדה היו חסרים מבנים ומתקני אימונים. להקמת המפקדה נדרשו 50 אלף ל"י, אולם רק כעבור חודשיים מהקמתו של חיל הספר הקציב צה"ל לאלוף שאלתיאל

70 תזכיר סודי של דוד שאלתיאל לראש אגף כוח האדם במטכ"ל, 14 בדצמבר 1949, א"צ 1166/51/28.

71 צור, שומר לישראל, עמ' 229.

72 גיורא שנאן, יומן אישי, 21 בפברואר 1950 (להלן: גיורא, יומן אישי). אני מודה למר חגי שנאן שהעמיד לרשותי את יומנו של אביו, סא"ל גיורא שנאן.

73 תוכנית הלימודים בקורס לקציני חיל הספר – חלק עיוני, 3 בנובמבר 1949, א"צ 11/528/1954.

74 מכתב רב סרן ח' גיורא אל המטכ"ל, 4 בנובמבר 1949, א"צ 253/854/1952.

20 אלף ל"י, פחות ממחצית הסכום הנדרש.⁷⁵ רב־סרן גיורא שנאן, חבר ארגון ההגנה, ממייסדי הפלמ"ח וממקימי גדוד 103 (גדוד הירדן) להגנת יישובי עמק הירדן במלחמת העצמאות, שבאותה עת שימש קצין הגיוס של חיל הספר ולאחר מכן מונה למפקד גדוד 895 בחיל הספר, הפנה אצבע מאשימה כלפי הרמטכ"ל יגאל ידין על שעייכב את מתן התקציב ועל שקיצצו. לאחר ביקור שערך שנאן במפקדה ב-17 בנובמבר 1949 כתב ביומנו האישי: "ביקרתי בבסיס החיל ההולך ונבנה. סדרי עבודות מטה החיל מעידים כי עדיין קבצנים. הרמטכ"ל החדש [יגאל ידין] כנראה לא אוהב את החיל".⁷⁶

רבים מחיילי חיל הספר היו כאמור עולים חדשים, שרובם לא ידעו עברית. בביקור שערך כתב הצפה ב־18 בדצמבר 1949 במפקדת חיל הספר הוא תיאר את אלו שגויסו לשורותיו: "בבסיס חיל הספר שביקרנו... מצאנו טירונים מכל הגלויות ואף ותיקים מן הארץ שהתגייסו מרצונם לחיל הספר [...] פגשנו בחורים חניניים ממצרים ומטורקיה. עדיין רק מגמגמים עברית. בראותנו אותם הרהרנו על העדרם של בני הארץ בחיל הספר".⁷⁷ החיילים נשלחו ללמוד עברית בבית הספר הצבאי להשכלה והסברה (מחנה מרכוס) שבחיפה. אחד הדוחות שהציגו את הבעיות העמוקות שחיל הספר סבל מהן, נכתב בידי מפקד המחנה. מהדוח עולה כי ב־15 בפברואר 1950 קלט בית הספר 105 חיילים. לאחר מיון התברר כי 15 מהם אינם יודעים את אותיות האל"ף בי"ת, 45 חיילים אינם יודעים קרוא וכתוב, ו־45 חיילים נוספים יודעים במקצת קריאה וכתובה.⁷⁸ כעבור שבועיים, ב־26 בפברואר 1950, נשלחו 200 חיילים נוספים מחיל הספר למחנה מרכוס.⁷⁹ לצד הלימודים שנערכו בו לימדו המפקדים שיעורי עברית גם ביחידות חיל הספר.⁸⁰ מאחר שרבים מחייליו לא ידעו עברית, הכביד הדבר על הכשרתם הצבאית. תנאי הסף הבסיסיים להשתתפות בקורסים בצה"ל חייבו ידיעת עברית, ולכן

75 מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 4 בנובמבר 1949, א"צ 137/580/1956.

76 שנאן, יומן אישי, 17 בנובמבר 1949.

77 כתב צבאי, "חיל הספר – שירות חלוצי", הצפה, 18 בדצמבר 1949, עמ' 2.

78 דו"ח סיכום על לימוד העברית במחזור מ"ב/קורס לשומעי עברית – חיל הספר, 6 במאוס 1950, א"צ 65/123/1957.

79 רס"ן ארנון גיל, קצין המבצעים של חיל הספר אל אגף המבצעים במטכ"ל, 26 בפברואר 1950, א"צ 50/243/1952.

80 סרן מ. בר נתן אל ראש אגף המבצעים במטכ"ל, 13 באוקטובר 1950, א"צ 50/243/1952.

דרישה זו גרמה למרביתם לנשור מלימודיהם. לדוגמה, מתוך 26 חיילים שנשלחו לקורס קשר, הודחו ארבעה מהם כבר בראשית הקורס, ועשרה חיילים כשלו בו ולא הוסמכו לתפקיד קשרי שדה.⁸¹ לנוכח הקשיים שהתגלעו בהכשרה, ביקשו קציני חיל הספר מצה"ל לקבל מאה חיילים יודעי עברית, אך בקשה זו נדחתה על הסף.⁸² כאן נזכיר כי מצבו של כל צה"ל היה חמור. על פי הערכה של מחלקת ההדרכה בצה"ל, עולה כי בשנת העבודה 1950–1951 לא ידעו 51.4% ממגויסי צה"ל לקרוא עברית.⁸³

חיל הספר עובר מצה"ל למשטרת ישראל

כבר בראשית הקמתו של חיל הספר, הגם שהוקם בצה"ל והוגדרו תפקידיו בתחום הביטחון השוטף, לא היה ברור למי הוא יוכפף – לצה"ל או למשטרה. שאלתיאל העריך תחילה כי הכוח יפעל בשתי מסגרות: "ייתכן ויוחלט להעבירו לידי המשטרה [...] ובשעת הצורך יועבר לפיקוד הצבא. בזמני שלום יופעל ויועסק בפיקודה של המשטרה וישמש לתפקידי שמירת הגבולות".⁸⁴ הדיון הראשון בסוגיית כפיפותו של חיל הספר נערך ב-27 בינואר 1950, ובו נועדו ראש הממשלה בן-גוריון, שאול אביגור, דוד שאלתיאל והמפכ"ל סהר. באותו דיון אמר ראש הממשלה כי בכוונתו להעביר את חיל הספר למשטרה, ובמסגרתה הוא יעסוק בשמירת הגבולות בעיתות שלום, ואילו בשעת מלחמה יוכפף הכוח לצה"ל ויפעל כחטיבה צבאית הכפופה למטכ"ל.⁸⁵ ידין התנגד לכך וגרס כי כפילות זו היא שגויה מההיבט המבצעי משום שקיים קושי להפעיל כוח צבאי בשני גופי ביטחון – צה"ל והמשטרה השונים באופיים ובמהותם. ידין ציין כי אם יוחלט להעביר את חיל הספר למשטרה, עליה לקבל את האחריות הכוללת לשמירת הגבולות, ואם כוח זה יישאר בצה"ל, הוא יהפוך לחטיבה צבאית ככלל החטיבות.⁸⁶

81 דו"ח כוננות – חיל הספר ליום 1.7.1950, א"צ 114/103/1953.

82 דו"ח כוננות – חיל הספר ליום 1.9.1950, א"צ 114/103/1953.

83 טורגן, הכשרת הפיקוד הקרבי, עמ' 94.

84 יוסף ארגמן, הגבול: פרשיות בתולדות מג"ב, תל אביב: משרד הביטחון, 1996, עמ' 25.

85 יומן בן-גוריון, 27 בינואר 1950, אב"ג.

86 יומן בן-גוריון, 30 בינואר 1950, אב"ג.

משהחלו הדיונים להעברת חיל הספר למשטרה, הוא הפך לכוח זניח ושולי בעיני המטכ"ל, והדבר גרם לפגיעה קשה בהקצאת משאבים שנדרשו לפיתוחו. במכתב אישי ודחוף שב־26 בפברואר 1950 שיגר דוד שאלתיאל לשר הביטחון הוא כתב את הדברים האלו:

עברו יותר משלושה חודשים מאז הבטחתך לקבוע מעמד לחיל הספר [...] חוסר הגדרה ברורה וסופית לא מאפשרת יותר המשך עבודה יום יומית [...] יחס מוסדות הצבא כלפינו כבר כיחס ליחידה מחוץ למסגרת הצבא ומשום כך התוצאות מורגשות בכל דבר [...] מחובתי להפנות את תשומת ליבך לסכנה הצפויה למפעל רציני שהוקם במאמצים כה גדולים. רק החלטתך המהירה ביחס לעתיד החיל יכולה לשנות מצב מסוכן זה.⁸⁷

ב־1 במארס 1950, כשבוע לאחר ששלח שאלתיאל את המכתב, במשרד הביטחון נערכה ישיבה, ובה נכחו ראש הממשלה, קציני צה"ל, המפכ"ל סהר וקציני חיל הספר. קצין הגיוס של חיל הספר גיורא שנאן שנכח בה תיאר ביומנו האישי את דרישת צה"ל להעביר את האחריות לשמירת הגבולות לידי המשטרה, וחיל הספר יועבר לרשותה:

אתמול כינס בן גוריון את שאלתיאל, יגאל ידין, מרדכי מקלף וסהר וביקש מכל אחד להביע את דעתו. הוא [בן-גוריון] הבטיח החלטה סופית בעוד שבוע. דעות האנשים. סהר רוצה לקבל את חיל הספר לידיו. רמטכ"ל וסגנו – עניין שמירת הגבול למשטרה, ואם רוצים שיהיה על הצבא יש להכין עוד חטיבה.⁸⁸

בישיבה זו לא התקבלה החלטה קונקרטית בנושא. כעבור שבוע, ב־7 במארס 1950, דיווח שר הביטחון לרמטכ"ל ידין, לאלוף שאלתיאל ולמפכ"ל סהר כי גמר אומר להעביר את חיל הספר למשטרה. שר הביטחון קבע כי למרות התנגדותו של ידין יפעל חיל הספר בימי שלום בפיקוד המשטרה, ובעת מלחמה יוכפף החיל לפיקוד צה"ל וישתלב במשימות שיגדיר לו המטכ"ל.⁸⁹ ב־13 באפריל 1950, בעוד הדיונים על עתידו של חיל הספר נמשכים, מונה

⁸⁷ מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 26 בפברואר 1950, א"צ 18/1291/1951.

⁸⁸ שנאן, יומן אישי, 14 במארס 1950.

⁸⁹ מכתב שר הביטחון אל הרמטכ"ל, אל מפכ"ל המשטרה ואל אלוף דוד שאלתיאל, 7 במארס 1950, א"צ 28/166/1951.

דוד שאלתיאל לנספח הצבאי בצרפת ובאיטליה. לדידו של אלי צור, עזיבת פיקוד חיל הספר הייתה מעין הודאה מצידו בכישלון פיתוחו של הכוח שאותו ביקש להקים.⁹⁰ סהר ניאות לקבל את חיל הספר למשטרה, ובינה ובין צה"ל התגבש הסכם האומר כי אף שחיל הספר עובר לפעול בפיקוד המשטרה, צה"ל הוא הגוף האחראי להספקת ציוד אישי, אמצעי לחימה, כלי רכב ודלק הנדרשים לפעילותו המבצעית השוטפת.⁹¹

חיל הספר הועבר למשטרה בשני גדודים. האחד, גדוד 895, בפיקוד סגן-אלוף גיורא שנאן, שעד אותה עת שימש קצין הגיוס של חיל הספר, ומצבת כוח האדם בו מנתה 462 איש.⁹² האחר, גדוד 896, בפיקוד סגן-אלוף אריה רייס. חייליו היו ברמה ירודה או כפי שהגדירם מפקד הגדוד "כבלתי רצויים", ולדבריו: "כל החומר הגרוע שנפסל מגדוד 895 היווה את הגרעין העיקרי של הגדוד".⁹³ מניינו עמד על 430 איש, לכוח האדם בו לא הייתה משמעות אופרטיבית לשמירת הגבולות, ופעילות כוחותיו התמקדה אך ורק במשימות שמירה על מתקני צה"ל שבפיקוד המרכז.⁹⁴ אין במסמכים הסבר רשמי מדוע גדוד 896 לא השתלב במשימות הקשורות לסיכול ולמניעת ההסתננות. עם זאת מן המסמכים ניתן להניח כי ההחלטה נבעה מהחומר האנושי שהרכיב את הגדוד. מדוח הכוננות של חיל הספר לחודש אוגוסט 1950 מתברר כי בגדוד נמצאים 51 חיילים המהווים 12% מכוחותיו שאינם מתאימים "לתפקידים קרביים מסיבות פיזיות ופסיכיות".⁹⁵ חיל הספר הפך אפוא לכוח ייעודי מבצעי של המשטרה בלחימה בהסתננות, וזו הייתה הפעם הראשונה בתולדות צה"ל שבה הועבר כוח צבאי למשטרת ישראל. למעשה, זה היה השלב הראשון בתהליך הפקדת האחריות לשמירת הגבולות בידי המשטרה.

90 צור, **שומר לישראל**, עמ' 231.

91 **מכתב יחזקאל סהר אל הרמטכ"ל**, 14 במאי 1950, א"צ 18/1291/1951.

92 **מצבת כוח האדם - חיל הספר**, 23 באוגוסט 1950, א"צ 50/243/1952.

93 **רס"ן אריה כץ, ממלא מקום גדוד 896, אל קצין מטה חיל הספר**, 13 באוקטובר 1950, א"צ 1388/721/1972.

94 **מכתב סרן י' צינוביץ אל משטרת מחוז תל אביב ואל גדוד 896 שבחיל הספר**, 9 ביולי 1950, א"צ 1388/721/1972.

95 **דו"ח כוננות - חיל הספר** ליום 1.8.1950, א"צ 114/103/1953.

סמל יחידה גדוד 895 (חיל הספר) (מקור: אוסף אישי גיורא שנאן; באדיבות מר חגי שנאן).

חיל הספר (גדוד 895) במשימות ביטחון שוטף בגבול ירדן

גדוד 895 הוצב לאורך גבול ירדן שהיה הארוך, הסבוך והמורכב ביותר משאר הגבולות האחרים עם מדינות ערב. בשנת 1950 דיווחה המשטרה על 16 אלף מקרי הסתננויות, כ-11 אלף מתוכם נערכו בגבול ירדן.⁹⁶ אין תמה כי בני מוריס כתב בספרו כי גבול זה היה "חלום בלהות לכל מצביא ומדינאי".⁹⁷ הגדוד נפרש לאורך הגבול על פי חלוקה זו: מפקדת הגדוד ופלוגה א' הוצבו סמוך למושב נווה ימין, פלוגה ב' הוצבה סמוך למושב בארותיים, ופלוגה ג' – בתחנת המשטרה שהקימו הבריטים בבית שאן. למעשה, פלוגות א' וב' הוצבו ברצועה הצרה ביותר של המדינה, סמוך לשתי הערים הערביות טול כרם וקלקיליה. את המורכבות הביטחונית של רצועה זו תיאר הרמטכ"ל יעקב דורי, בישיבה שהתקיימה בממשלה ב-6 במאי 1949, באומרו כי אורכה של חזית זו הוא 60 ק"מ, ובה טמון הפוטנציאל הגדול ביותר להסתננויות.⁹⁸

⁹⁶ מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל**, עמ' 44.

⁹⁷ שם, עמ' 16.

⁹⁸ **פרוטוקול ישיבת הממשלה** י'ג/ש"ט, 6 במאי 1949, אה"מ.

תקופת פעילותו של הגדוד עמדה בסימן עלייה חדה בפעולות המסתננים בגנבות כבלי טלפון וחשמל. הכבלים הגנובים, שהכילו נחושת, הותכו בבת יציקה בארץ ומעבר לגבול, ולאחר מכן נמכרו בשוק השחור. בניסיון לבלום את התופעה ערך הגדוד מבצעים יזומים למניעת הגנבות. צה"ל העריך כי אלו אינם משיגים את מטרותיהם, ובלשון המטכ"ל: "התוצאות בהשוואה להיקף הפעילות עלובות".⁹⁹ הגדוד אף פעל למנוע גנבות של פרי הדר, בייחוד ביד מסינתטיים שהגיעו מקלקיליה, שלחלקם היו פרדסים בשטחה של מדינת ישראל טרום המלחמה. הגדוד זקף לזכותו הצלחות אחדות, אולם במקרים רבים לא הצליחו חייליו ללכוד את המסתננים, ולרוב תוך מנוסתם השאירו את הפרי בשטח.¹⁰⁰ הצלחה רבה יותר התבטאה בסיכול הברחות, ובפעילותו שנערכה גם בתוך הכפרים והערים הערביות שבשטח ישראל נתפס טובין שכלל בדים, סוכר, בעלי חיים ועוד.¹⁰¹ מעת לעת שולבו חיילי הגדוד באכיפת תקנות הממשל הצבאי שהוטלו על אזרחי ישראל הערבים שנועדו להגביל את תנועתם.¹⁰² לשם כך ערך הגדוד מבצעים יזומים לאיתור מפירי עוצר, בעיקר באזור הכפרים בוואדי עארה.¹⁰³ לפעילותו של גדוד 895 התלוו לא מעט חולשות מבצעיות משתי סיבות עיקריות: איכות כוח האדם ומחסור חמור במשאבים שנדרשו לפעילותו.

דוגמה בולטת לחולשה מבצעית שנבעה מאיכות כוח האדם היא בפעילות המשותפת של חיילי הגדוד עם הלגיון הירדני. ב־18 באוגוסט 1950 במסגרת 'הסכם מפקדים מקומיים' בין ישראל לירדן הוסכם בין שתי המדינות לערוך סיורים משותפים לאורך קווי שביתת הנשק.¹⁰⁴ המטכ"ל הטיל את המשימה בין היתר גם על גדוד 895, והיעד שנבחר היה סמוך לאורך הגבול בדגש

99 דוח מודיעין שבועי מס' 12, 6 בספטמבר 1950, א"צ 50/243/1952.

100 ללא ציון המחבר, "נהרג מסתנן בשרון", **דבר**, 3 בדצמבר 1950, עמ' 4; ללא ציון המחבר, "הונסו מסתננים מפרדסי כפר סבא", **מעריב**, 5 בדצמבר 1950, עמ' 4.

101 כך לדוגמה ערך הגדוד מבצע למניעת הברחות בעיר נצרת ב־10 באוקטובר 1950. **דו"ח מבצע מארב (נצרת)**, 10 באוקטובר 1950, א"צ 50/243/1952.

102 על תקנות הממשל הצבאי ראו בהרחבה: שרה אוסצקי-לזר, "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים בעשור הראשון 1948–1958", **המזרח החדש** מ"ג, תשס"ב, עמ' 103–132.

103 דוח מבצע ערה, 15 בספטמבר 1950, א"צ 50/243/1952.

104 על התגבשות ההסכמים בין ישראל לירדן ראו: דוד טל, "הסכם מפקדים מקומיים (ישראל–ירדן) – כישלוננו של ערוץ הידיברות ישיר", **קתדרה** 71, ניסן תשנ"ד, עמ' 116–149.

על אזור קלקיליה שהייתה ידועה כמקום יציאה למסתננים.¹⁰⁵ המשטרה התנגדה נחרצות להחלטה, ומחווה הדעת ששלח סגן המפכ"ל יוסף נחמיאס לסגן הרמטכ"ל אנו למדים כי ההתנגדות נבעה מרמתם המבצעית הירודה של חיילי הגדוד, וכך נכתב:

לא ברורות לי די הצורך המטרות המוצהרות והנסתרות של המשמרות המשותפים והשיטה בה יפעלו. הנני מרגיש חובה להביא לידיעתך את הספקות המקוננים בלב חבריי בפיקוד המשטרה ובליבי אני על התאמתם של אנשי חיל הספר, כפי שראינום בעבודה, לתפקיד זה. פקפוקינו נובעים מרמת משמעתם הירודה של אנשי הגדוד. אי ביטחוננו במהימנותם מבחינה מוסרית והספק אם קיימת בטוראי הממוצע של גדוד הזה הגאווה החיילית והלאומית החשובה כל כך במגע עם צבאות זרים.¹⁰⁶

צה"ל דחה את התנגדות המשטרה, וזו נאלצה בעל כורחה לשלוח חיילים מגדוד 895 לסיורים משותפים עם הלגיון. ב-28 באוגוסט 1950 עלה רכב צבאי על מוקש באזור בית גוברין, והדבר גרם למותם של ארבעה חיילי צה"ל. בתגובה דיווח אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, למשטרה כי הסיורים עם הלגיון הופסקו לפרק זמן לא ידוע. לכך הוא הוסיף את התייחסותו לחשש שהביעו קציני המשטרה על אודות ההחלטה לשלב את גדוד 895 בפעילות עם הלגיון: "הערותיכם על החומר האנושי הגרוע בחיל הספר הן נכונות בעיקרן". צה"ל שהביע את אכזבתו מהתנהלותו המבצעית של הגדוד הודיע כי שוב לא יישלחו כוחות מחיל הספר למשימות משותפות עם הלגיון.¹⁰⁷

מחסור בכוח אדם איכותי היה גורם נוסף שהשפיע על הפעילות המבצעית השוטפת. ניתן לחלק את בעלי התפקידים שחסרו לגדוד 895 למילוי המשימות המבצעיות לשתי קבוצות. הראשונה – הקצינים. רק אחד מתוך שלושת מפקדי הפלוגות (פלוגה א') היה בעל רקע צבאי קרבי.¹⁰⁸ השנייה –

¹⁰⁵ מכתב אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אל מפקדת פיקוד המרכז ואל מפקדת צפון ומשטרת ישראל, 18 באוגוסט 1950, א"צ 34/108/1952.

¹⁰⁶ מכתב יוסף נחמיאס, סגן מפכ"ל המשטרה, אל סגן הרמטכ"ל, 23 באוגוסט 1950, א"צ 34/108/1952.

¹⁰⁷ מכתב אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אל המשטרה, 29 באוגוסט 1950, א"צ 34/108/1952.

¹⁰⁸ גיורא, יומן אישי, 27 בפברואר 1950.

חיילים בדרגות הפיקוד הזוטרות. כך דיווח עמוס בן-גוריון, המפקח המחוזי של המשטרה, למפקד "ל סהר": **"לגדוד אין אף מפקד כיתה מוסמך"** [ההדגשה במקור]¹⁰⁹. מחסור ניכר היה גם בסמלי מודיעין. לרשות הגדוד עמד קצין מודיעין שעליו הוטלה המשימה לאסוף מודיעין בגזרת הגדוד שאורכה היה 180 ק"מ. בדו"ח הכוונות המבצעי של נובמבר 1950 כתב שנאן: "יש צורך דחוף בקבלת תגבורת של כוח אדם למילוי תקן סמלי המודיעין מאחר שבאף פלוגה אין אף סמל מודיעין אחד"¹¹⁰.

לאיכות כוח האדם היו השלכות ישירות על הפעילות המבצעית, ואלו ניכרו בבעיות משמעת. כך למשל, חוליית מארב שב-14 באוגוסט 1950 ערכה מארב באזור הכפר זרעין שבעמק יזרעאל, עזבה את מיקום המארב שעה לפני מועד סיום המשימה ללא אישור הפיקוד. בעת שנכנסו למחנה העולים הממוקם סמוך לכפר זרעין, השומר שבאותה שעה הופקד לשמור על המעברה, חשש כי מדובר במסתננים ופתח באש לעבר החיילים, וממנה נהרג אחד מהם.¹¹¹ ב-26 בדצמבר 1950 ציין גיורא שנאן ביומנו בקצרה וללא פרטים נוספים כי חייל שהוצב במארב "הפר פקודה", וכתוצאה מכך נהרג חייל שהיה עימו במארב.¹¹² במקרה אחר חייל היכה את מפקדו הקצין בנשקו בעת שהיו במארב. הקצין נפצע קשה והועבר לבית החולים, ומספר חיילים נעצרו לצורכי חקירה.¹¹³

גם המחסור בצידוד, בעיקר כלי רכב ודלק שהספקתם הייתה גם באחריות צה"ל, היה גורם לחולשותיו של החיל. מבחינת חוסרים אלה ניכר כי מצבו של גדוד 895 היה בכי רע, והמצב נבע מכך שצה"ל לא עמד בהתחייבותו לספקם על פי ההסכם שהתגבש בין צה"ל למשטרה. לגדוד 895 יועדו 35 כלי רכב מצה"ל, אולם סופקו לו רק עשרה בלבד – שני ג'יפים ושמונה טנדרים.¹¹⁴ היכולת להפעיל את כלי הרכב ששימשו כלי הניוד העיקרי של

¹⁰⁹ מכתב עמוס בן-גוריון, המפקח המחוזי של משטרת ישראל, אל המפקד"ל, 13 ביולי 1950, א"צ 44/1226/1951 (להלן: מכתב עמוס בן-גוריון).

¹¹⁰ דו"ח כוונות – גדוד חיל הספר 895 לתאריך 3.11.1950, א"צ 114/103/1953.

¹¹¹ מכתב סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, אל המטכ"ל, 5 בספטמבר 1950, א"צ 50/243/1952.

¹¹² גיורא, יומן אישי, 27 בדצמבר 1950.

¹¹³ שם, 17 ביוני 1950.

¹¹⁴ מכתב עמוס בן-גוריון.

גדוד 895 בפעילותו המבצעית הייתה מוגבלת עקב מחסור בדלק. בכל חודש קיבל הגדוד מצה"ל מחצית מהדלק שנדרש לפעילותו המבצעית, כפי שעולה מהטבלה הזו:

היחידה	הרכב	פעילות	כמות גלוני דלק הנדרשת לפעילות	כמות גלוני דלק בפועל	פער
פלוגה א'	טנדר	מנהלה	160	100	-30%
פלוגה א'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ב'	טנדר	מנהלה	100	100	0
פלוגה ב'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ב'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ג'	טנדר	מנהלה	100	100	0
פלוגה ג'	משא	אספקה	300	300	0
פלוגה ג'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ג'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ג'	ג'יפ	מבצעים	270	135	-50%

טבלה: הקצבת דלק לגדוד 895 למשימות ביטחון שוטף בגבול ירדן¹¹⁵

מפקד הגדוד גיורא שנאן הפנה אצבע מאשימה על המחסור בדלק כלפי צה"ל, וכך כתב ביומנו: "הצבא לא מקיים את התחייבותו למשטרה ולא מצייד את הגדוד. היום שלושה שבועות אשר נמצאים בקו, אין חצי מהרכב, ואין אספקת בנזין מסודרת".¹¹⁶ קצין המודיעין של הגדוד התריע לפני המטכ"ל כי המחסור בדלק מצמצם באופן ניכר את מרחב פעילותו של הגדוד, ובעקבות זאת מקומות רבים נותרים פרוצים בגזרות שעליהן הופקד לשמור.¹¹⁷ לנוכח המחסור הקשה בדלק נאלץ הכוח לבטל משימות סיור ומארבים, וכחלופה לכך נערכו סיורים רגליים בלבד. את מורכבות הבעיה תיאר מפקד פלוגה ב' של גדוד 895: "לרגל שתוק גמור של התחבורה הפלוגתית מסיבת חוסר

¹¹⁵ חלוקת הרכב והקצבת הדלק לגדוד חיל הספר 895, ללא תאריך, א"צ 50/243/1952.

¹¹⁶ שנאן, יומן אישי, 12 ביוני 1950.

¹¹⁷ מכתב סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, אל המטכ"ל, 23 ביוני 1950, א"צ 50/243/1952.

מכוניות ובנזין, כל הסיורים והמארבים יבוצעו ברגל. מסיבה זאת גם השטח מצומצם".¹¹⁸

המשבר בהספקת הדלק הסדירה הביא להתערבותו הישירה של המפק"ל סהר, ובמכתב חריף ששיגר לרמטכ"ל יגאל ידן הוא התריע כי אם לגדוד לא ינופקו כלי רכב נוספים וכמות מספקת של דלק לא תוכל המשטרה להמשיך לשמור על הגבולות.¹¹⁹ גם בתחום הצידוד התנער צה"ל מחיל הספר, וכך כתב שנאן ביומנו: "הצבא ממשיך להשתמש ממסירת רכוש ציוד ומסרב לאשר בניית מחנות לחורף".¹²⁰ הבסיסים שבהם שוכנו חיילי הגדוד היו בתנאי תברואה של זוהמה ושל מחלות. פניותיהם של קציני המשטרה לקצין הרפואה של צה"ל לטפל בבעיה נתקלה בהתנגדות בטענה כי חיל הספר כבר אינו שייך לצה"ל.¹²¹

ניכר שקציני המטכ"ל ראו בגדוד 895 כישלון לנוכח מדיניות הירי המדודה והמבוקרת שהוא אימץ כלפי מסתננים. צה"ל אישר לכוחותיו לפתוח באש לעבר מסתננים במקרים אלה: פתיחת אש מצד האויב; פעולות קרבות בכל שעות היממה על ידי פתיחת אש יזומה ללא אזהרה מוקדמת. בבריחת האויב יש לירות באוויר כסימן אזהרה, ובמקרה שהבורח ממשיך במנוסתו, יש לפגוע בו. על נשים ועל ילדים נאסר לפתוח באש.¹²² ואכן, הצבא פעל נגד מסתננים ביד קשה, והוראות הפתיחה באש היו מחמירות ביותר. זאב דרורי כותב כי עם רדת החשכה היו האזורים הסמוכים לגבול "אזורי מוות", וכל דמות שנעה בקרבת הגבול נורתה ללא שאלת סיסמה. אם זוהו הדמויות כנשים או ילדים, על החיילים נאסר כאמור לפתוח באש.¹²³

הביקורת הנוקבת של צה"ל על גדוד 895 משתקפת מדוחות המודיעין של הגדוד שנשלחו למטכ"ל. כך למשל, ב-15 בספטמבר 1950 הציב הגדוד מארב סמוך לכפר עארה, ולמארב נקלעו שישה מסתננים שהוזהרו מפי החיילים להיכנע. אולם הללו לא נענו לקריאת האזהרה והצליחו להימלט מעבר לגבול.

118 סרן שורצברט בנו, מפקד פלוגה ב', אל מפקד משטרת נפת חדרה, 14 ביוני 1950, א"מ ל-2/15.

119 מכתב יחזקאל סהר, המפק"ל, אל הרמטכ"ל, 14 ביוני 1950, א"צ 19/61/1952.

120 שנאן, יומן אישי, 27 ביוני 1950.

121 מכתב רופא מחוזי של לשכת הבריאות המחוזית אל משטרת נפת חדרה, 11 בספטמבר 1950, א"מ ל-2/13.

122 מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 142.

123 דרורי, "צבא וחברה", עמ' 253.

תגובתו של המטכ"ל הייתה "מה פשר האזהרה".¹²⁴ דוגמה נוספת, בליל 15 באוקטובר 1950 סמוך ליישוב בארותיים לכדו כוחות הגדוד שני מסתננים שגנבו חמש פרות. אף שהפעולה המוצלחת הביאה ללכידתם, היא זכתה לביקורת מצד המטכ"ל בזה הנוסח: "הערבים נותרו בחיים – כרגיל".¹²⁵ הדוגמאות הללו הן שתיים מתוך עשרות המופיעות בדוחות המודיעין, והן מלמדות על השוני בין המשטרה ובין צה"ל בתפיסת האיום של ההסתננות. מסיכום כלל פעילות הגדוד עולה כי במהלך פעילותו נהרגו על ידי כוחותיו 19 מסתננים מתוך 400 שנהרגו בשנת 1950.¹²⁶

פירוק חיל הספר

בכל תקופת קיומו של חיל הספר הוא עמד בסימן של ארעיות ושל חוסר ודאות. מיישיבה שהתקיימה ב-24 באוגוסט 1950, שבה נועדו ראש הממשלה דוד בן-גוריון, המפכ"ל יחזקאל סהר וסגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף, מתחוויר כי הן על המשטרה והן על צה"ל היה מוסכם שיש לפרק את חיל הספר לאלתר, וכחלופה יש להקים כוח שיטור חדש בחסותה של המשטרה. ניכר כי הסיבה לכך הייתה איכותו הירודה של כוח האדם. כך התבטא בעניין זה המפכ"ל סהר באותה הישיבה: "האנשים והמפקדים של חיל הספר אינם מוצלחים ויש לשלוח את כולם הביתה". סהר הציע לראש הממשלה להקצות תקציב מיוחד למשטרה כדי שזו תקים כוח חדש לשמירת הגבולות. בדעה זו החזיק גם מרדכי מקלף.¹²⁷ כעבור שלושה ימים, ב-27 באוגוסט 1950, הוקמה ועדה מיוחדת במשרד ראש הממשלה, ותפקידה היה להכריע בעתידו של חיל הספר. זו ישבה על המדוכה כחודש ימים, וב-17 בספטמבר היא גיבשה את מסקנותיה לראש הממשלה. העיקרית שבהן הייתה לפרק את חיל הספר ולהטיל את האחריות לשמירת הגבולות על המשטרה.¹²⁸ ראש הממשלה בן-גוריון קיבל את מסקנותיה, וב-22 בספטמבר 1950 כתב

¹²⁴ דוח מודיעין שבועי מס' 14, א"צ 50/243/1952.

¹²⁵ דוח מודיעין שבועי מס' 17, א"צ 50/243/1952.

¹²⁶ הנתונים על אודות מספר המסתננים שנהרגו בידי גדוד 895 נלקחו מדוחות המודיעין של הגדוד, א"צ 50/243/1952. הנתון המוערך על אודות מספר המסתננים שנהרגו בכל שנת 1950 מצוי אצל: מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 156.

¹²⁷ יומן בן גוריון, 24 באוגוסט 1950, אב"ג.

¹²⁸ שנאן, *יומן אישי*, 27 באוגוסט 1950.

סגל קציני חיל הספר בכינוס קצינים בבסיס בטירה (מחנה 137) יולי 1950 (סגן אלוף גיורא שנאן עומד שלישי מימין) (מקור: אוסף אישי גיורא שנאן; באדיבות מר חגי שנאן).

ביומנו האישי: "החלטתי על מסירת חצי חיל הספר למשטרה להגן על גבולות מפני מסתננים, מברחים ושוודדים".¹²⁹

משנודע לקציני גדוד 895 ולחייליו כי בכוונת הממשלה לפרק את חיל הספר, ביקשו רבים לעזוב ולעבור ליחידות אחרות בצה"ל מחשש לעתידם. כך נכתב בדוח הכוונות המבצעי של הגדוד לחודש ספטמבר 1950: "מעט הקצינים אשר משרתים בחיל גם הם משתדלים למצוא דרכים לעבור לתפקידים מחוץ לחיל הספר. מרבית הקצינים שהתגייסו לחיל הספר התגייסו על מנת לעשות קריירה, ומחת אי הבהירות המוחלטת לעתיד חיל הספר רוצים לעזוב ליחידות מוגדרות ויציבות".¹³⁰ ב-20 בנובמבר 1950 פרסם המטכ"ל צו לפירוק גדוד 896 שבחיל הספר, שעיקר עיסוקו היה כאמור לשמור על מתקני צה"ל שבפיקוד המרכז.¹³¹ ב-7 בינואר 1951 פרסם יצחק רבין, ראש

129 יומן בן גוריון, 22 בספטמבר 1950, אב"ג.

130 דו"ח כוונות - חיל הספר ליום 1.9.1950, א"צ 114/103/1953.

131 רב סרן מ' גולן אל קצין מטה חיל הספר, 20 בנובמבר 1949, א"צ 1388/721/1972.

מחלקת המבצעים במטכ"ל, פקודת היערכות מבצעית לשמירת הגבולות לקראת סגירת גדוד 895. בפקודה נקבע כי על צה"ל להיערך לשמירת הגבול עם ירדן מ־25 בינואר 1951, המועד שנקבע לפירוק הגדוד.¹³²

סיכום

חיל הספר הוקם ופורק על רקע מחלוקת עקרונית שהתגלעה בסיומה של מלחמת העצמאות בין צה"ל ובין המשטרה בשאלה על מי מוטלת האחריות לשמירת הגבולות בעיתות שלום. צה"ל גרס כי אין זה מתפקידו לעסוק בשמירת הגבולות, ועל כן יש להפקיד משימה זו על המשטרה באמצעות חיל הספר. קרוב לוודאי שהימנעותם של קציני צה"ל מסיכול הסתננות וממניעתה לא נבעה מזלזול בחשיבותה של הבעיה. להפך – הם אף העריכו את הסכנות הטמונות בה. השיקול העיקרי שהוביל את צה"ל, ובעיקר את הרמטכ"ל יגאל ידין, להותיר את האחריות לשמירת הגבולות על המשטרה נבע מהרצון להיערך למלחמה נוספת עם מדינות או עם אחת מהן. מנגד, גם המשטרה סירבה לקבל בתחילה תפקיד זה. למעשה, ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון הוא שהכריע בסופו של דבר, ובהעבירו את חיל הספר מצה"ל למשטרה קבע כי הלחימה בהסתננות, לפחות חלקית, תהיה באחריותה.

חוקרים שעסקו בחקר הביטחון השוטף בראשית שנות החמישים טענו כי חיל הספר פורק משום שכשל במשימתו העיקרית. בני מוריס כתב כי חיל זה היה המענה המוסדי העיקרי של הממסד הביטחוני לבעיית ההסתננות, אך הוא לא עמד באתגרים שיועדו לו.¹³³ דוד טל ציין כי חיל הספר לא עמד במשימות שהוגדרו לו.¹³⁴ בפרספקטיבה היסטורית רחבה יותר, וכפי שעולה ממאמר זה, אפשר לתלות את הגורמים לפירוקו של חיל הספר במכלול גורמים. מראשית הקמתו הוא סבל מקשיים רבים. כוח האדם שגויס לשורותיו היה באיכות ירודה, והמשאבים שעמדו לרשותו היו דלים. הסיבות לכך היו אובייקטיביות לנוכח המצב הקשה שבו היה שרוי צה"ל בתום המלחמה. עם זאת אי אפשר להתעלם מהחלטות, שניתן לפקפק בתועלתן, של קציני צה"ל, ובייחוד אלו של הרמטכ"ל יגאל ידין. הללו לא ראו צורך

¹³² אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אל מפקדת גדוד 895, 7 בינואר 1950, א"צ 6/137/1953.

¹³³ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 132.

¹³⁴ טל, תפיסת הביטחון השוטף, עמ' 35.

חיוני להשקיע משאבים רבים בחיל הספר משום שהמשימות שהוגדרו לו לא נכללו בראש סדר העדיפויות של צה"ל. יתר על כן, גם לאחר שחיל הספר הועבר למשטרה וכוחותיו הוצבו למשימות ביטחון שוטף בגבול ירדן, בצה"ל המשיכו לראות בו נטע זר, ולא סיפקו לו את הצרכים הבסיסיים הנדרשים לפעילותו, כפי שהוסכם בין המשטרה לצה"ל.

בינואר 1951, לאחר שחיל הספר פורק, הקימה המשטרה כוח חדש לשמירת הגבולות, "פלוגות משמר הגבול". מדובר בשלוש פלוגות שהוצבו באזורים שבו פעל גדוד 895 של חיל הספר. כעבור כשנתיים, ב־26 באפריל 1953, כאשר מספר מקרי ההסתננות הגיע לשיא חסר תקדים, הוקם מג"ב (משמר הגבול) בשלושה גדודים, והוא שימש הזרוע הביצועית של המשטרה בשמירת הגבולות. לאחר כשנה, ב־1 באפריל 1954, במטכ"ל הוחלט להעביר את האחריות הרשמית לביטחון השוטף בגבולות (למעט בגבול מצרים) וביישובי הספר לידי מג"ב, והנימוק הידוע והמוכר היה כי צה"ל צריך להיערך למלחמה הבאה. למעשה, החלטה זו היא שהביאה לסיום המחלוקת שהתגלעה בין צה"ל למשטרה כארבע שנים בנוגע לשאלה מי הגוף שצריך להיות מופקד על שמירת הגבולות.¹³⁵

בסיכומו של דבר, חיל הספר לא נתן את המענה הנדרש לתופעת ההסתננות, וכך גם שילובו של מג"ב בשמירת הגבולות לא הביא לקיצה של תופעת ההסתננות. אפשר לומר כי ניסיון צה"ל להותיר את המאבק בתופעת ההסתננות בידי המשטרה באמצעות כוחות שיטור צבאיים למחצה שהוקמו בה ולהתמקד אך ורק בהיערכות למלחמה האפשרית הבאה עם מדינות ערב, היה שגוי ביסודו. היטיב לבטא זאת ההיסטוריון זאב דרורי:

מפקדי צה"ל טעו בהערכתם כי יוכלו להיפטר מלחימה בהסתננות ולהטיל את העול על חיל הספר ואחר כך על משמר הגבול. טענות של מפקדי צה"ל, שהמאבק בהסתננות פוגע בייעודו העיקרי של הצבא, בניית הכוח לקראת המערכה הבאה, לא הייתה יכולה להיות קבילה אז, כמו שטענה כזאת לא תהיה קבילה כיום. משימתו של הצבא היא בראש ובראשונה להשכין שקט בגבולות ולהבטיח את ביטחון אזרחיה.¹³⁶

¹³⁵ יוסף אוחיון, **התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953–1956**, 2019, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.

¹³⁶ דרורי, "צבא וחברה", עמ' 272.

תקציר |

המאמר עוסק בתהליך החקר של מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל מאז המלחמה ועד ימינו. המחלקה להיסטוריה, שהוקמה ב־1952, יועדה לתעד, לסקר ולחקור את פעילות צה"ל כדי לשפר את תפקודו. מלחמת יום הכיפורים, שהתחוללה בשנת 1973, הפכה בשנים שלאחריה לנושא מרכזי בפעילות המחלקה בשל חשיבותה והשלכותיה.

עם פרוץ הקרבות תיעדו צוותי המחלקה את האירועים בזמן אמת, אספו מידע מכלל הגזרות וגבו עדויות מלוחמים וממפקדים. מחקרים ראשוניים פורסמו בתוך צה"ל, ובשנים שלאחר מכן, לאחר שהוסר מהם הסיווג, הם הונגשו לציבור הרחב כדי להעמיד את הידע שלו על המלחמה על יסודות איתנים ומהימנים. בשלב הראשון נכתבו מחקרים כרונולוגיים ובהמשך נגזרו מהם מחקרים נושאיים. בין היתר נכתב ספר מתכלל על תולדות המלחמה, נערכו מחקרים על קבלת החלטות בפיקוד העליון, על קרבות מפתח בזירות הדרום והצפון ועל מדיניות המעצמות, ונדפס אטלס מאיר עיניים על קבלת ההחלטות, על המערכות ועל הקרבות במלחמה לשלביה.

תרומת המחלקה ניכרת בלמידת לקחים ובשיפור המוכנות הצבאית. עם זאת, מחקרה התמודד עם ביקורת: טענות הועלו על משך הזמן שנדרש להשלמת פרסומים, על מגבלות הנובעות מתהליכי סיווג ועל השפעות אפשריות של גורמים צבאיים בעלי עניין על תוכן המחקרים ועל איכותם – לטענות אלו ניתנו מענים במאמר.

המאמר מסכם את פועלה של המחלקה ומצביע על שיפורים שחלו במרוצת השנים, כגון האצת פרסום המחקרים והעמקת התיעוד. הוא מדגיש את החשיבות של חקר מלחמות ישראל כבסיס ללמידה, לשימור זיכרון קולקטיבי ולשיפור תהליכי קבלת החלטות צבאיים ומדיניים.

חקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל

שמעון גולן¹

מבוא

ענף ההיסטוריה במטה הכללי הוקם בשנת 1952, בכפיפות ללשכת סגן הרמטכ"ל. זמן קצר לאחר הקמתו הוא הוכפף למחלקת תו"ל (תורת הלחימה) שבאגף ההדרכה. כאשר הפך ענף ההיסטוריה, בשנת 1969, למחלקה להיסטוריה, הוא הוכפף ישירות למה"ד (מחלקת ההדרכה) ונותר כפוף לאגף-מחלקה-חטיבה זו על כל גלגוליה.²

בפקודת הארגון האחרונה הוגדר ייעודה של המחלקה כלהלן: "לסקר, לתעד ולחקור את ההיסטוריה של צה"ל מאז הקמתו בחירום ובשגרה". לשם כך נדרשת המחלקה, בין היתר, לתעד, לסקר, לאסוף ולשמור את כל החומר הזמין הנוגע לפעילות המבצעית במלחמות ובבט"ש ולתרגילים – עד רמת אוגדה, לחקור את ההיסטוריה של צה"ל ולפרסם את המחקרים בתוך צה"ל ומחוצה לו.³

מעצם היות המחלקה גוף בצה"ל היא נועדה, בראש ובראשונה, לשרת את צרכיו. בשל כפיפותה למה"ד היא נדרשת לסייע לו לממש את ייעודו ואת

1 אל"ם (במיל') ד"ר שמעון גולן שירת במחלקה להיסטוריה בצה"ל במשך חמישים שנה וכיהן מספטמבר 1979 עד סוף אוגוסט 2020 כראש התחום לחקר הרמה האסטרטגית.

2 בהמשך היה למה"ד ולאחר תקופה קצרה שבה נקרא אגה"ב (אגף ההדרכה והבטיחות), בשנת 1992 היה לחטיבת תוה"ד (התורה וההדרכה) באמ"ץ (אגף המבצעים) בשנת 2020 נוסף לשמה המלא עוד תפקיד – מחלקת התורה, ההדרכה וההערכה.

3 אג"ת-תוא"ר, חטיבת תורה והדרכה (תוה"ד) 251 – פק"א 2010, ללא תאריך – כנראה מאי 2010.

תפקידיו, קרי עיסוק בהדרכה ובלמידה בצה"ל. עם זאת מוטל עליה גם לתרום לידע ההיסטורי של הציבור הרחב. כלומר, בבואנו לבחון את השאלה אם המחלקה חקרה נושא מסוים יש לדון בשני היבטים: האחד, העיקרי – האם במחקרים שפרסמה בנושא היא היטיבה לשרת את צה"ל? בהיבט זה נבחנת התרומה המעשית של המחקר לגוף שאליו היא שייכת. ההיבט השני – האם העמידה לרשות הציבור הרחב את המידע הרלוונטי באופן שיוכל להיוודע אליו באופן מספק?

מחקרי המחלקה מבוססים לרוב על מסמכים מסווגים המתפרסמים בתוך מערכת הביטחון כדי לשרת את צרכיה. כך למשל, כמה ממחקרי מלחמת יום הכיפורים נכתבו במהדורות מיוחדות לבה"ד 1, לפו"ם (המכללה לפיקוד ומטה) או לקורס מח"טים. כדי להנגישם לציבור הרחב עליהם לעבור תהליך שבו יהפכו לבלתי מסווגים. כלומר, גופים המופקדים על העניין – מחב"ם (המחלקה לביטחון מידע בצה"ל) והצנזורה – מאשרים לפרסמם. מחקרים הנוגעים גם לדרג המדיני הועברו לערכאה (אינסטנציה) נוספת – ועדת השרים לפרסום ספרים.

בפרסומים שונים הובעה ביקורת על כך שהמחלקה להיסטוריה בצה"ל "נהנית מיתרון, בלתי הוגן בעליל, על פני חוקרים באקדמיה ומחוצה לה, בכל הנוגע לנגישות לחומרים סודיים או סודיים לכאורה".⁴ על כך אפשר להשיב כי כאמור ייעודה הראשון במעלה של המחלקה הוא לשרת את צורכי צה"ל. כדי לעשות זאת באופן מיטבי חייבים לעמוד לרשותה החומרים הרלוונטיים, שרובם מסווגים. על בסיסם נכתבים מחקרים מסווגים, המופצים לגורמים הרלוונטיים בצה"ל, ולמידתם נועדה לשפר את תפקודם. לפי החוקים היבשים אמורים חלק מהמסמכים המסווגים, ובהם המחקרים, להתפרסם ברבים רק חמישים שנה אחרי קרות האירוע, וחלקם – שנים רבות לאחר מכן. רשויות הצבא נוהגות לפנים משורת הדין, והן מאשרות לפרסם מחקרים אלה לקהל הרחב מוקדם יותר. אישור זה כרוך בהסרת סיווג – כפי שנעשה גם במחקרי מלחמת יום הכיפורים. כך למשל המחקר המתכלל על המלחמה ופרקי המחקר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון נכתבו בשלב הראשון להפצה בתוך צה"ל. בשנת 2003, כלומר שלושים שנה אחרי המלחמה, אישר הרמטכ"ל דאז משה יעלון לפרסמם כספרים בלתי מסווגים לקהל הרחב.

4 גדעון אביטל-אפשטיין, מבוא לספר בעריכתו, **יום פקודה: מלחמת יום הכיפורים – להיבט לאמת בעיניים**, ראשון לציון: משכל, 2023, עמ' 18.

סיקור המלחמה, תחילת האיסוף וסיכומים ראשוניים

עם פרוץ המלחמה, ביום הכיפורים תשל"ד, 6 באוקטובר 1973, החלה המחלקה לסקרה. לבקשת סגן הרמטכ"ל, אלוף ישראל טל, היה ראש המחלקה, אל"ם אברהם אילון ('לנטש'), צמוד אליו במהלך המלחמה. נציגות המחלקה באג"ם מבצעים, בראשות סא"ל אברהם זוהר, קיבלה חדר ב'בור'. היא עבדה בשתי משמרות של שמונה שעות, ובכל אחת מהן היו ראש משמרת, שניים – שלושה קצינים זוטרים, פקידה ושני שרטים. נציג אחד ישב בחמ"ל אג"ם מבצעים, ואחר – בחמ"ל הדיווח. הם העבירו דיווחים שוטפים לחדר נציגות המחלקה, ובו הועתקו הידיעות ליומני מבצעים חזיתיים: חזית הדרום, חזית הצפון וחזית המרכז וללוח של אירועים בולטים, בחתך: זירת סוריה, זירת מצרים וזירות אחרות. אל"ם אילון או סא"ל זוהר נכחו בקד"מים (קבוצת דיון מבצעית) וליוו את הרמטכ"ל כמה פעמים בעת ביקוריו בחזיתות. קצרניות של המחלקה או של מפ"ע (מזכירות הפיקוד העליון) רשמו את מהלך הקד"מים ותמללו כל דיון מייד אחרי סיומו. הנציגות אספה, תייקה וסידרה כל חומר – כתוב או מוקלט – וארגנה אותו; העתיקה, ולעיתים צילמה מפות, מרשמים, טבלאות סד"כ וכל חומר חשוב אחר שהוצג בדיונים; הפיקה דוחות מצב אחת לשש שעות; הכינה מרשמים מעודכנים פעמיים ביום, הכינה תאריכון של אירועים בולטים ועדכנה אותו באופן שוטף; ערכה מחקרי זוטא וסקירות כלליות על פי הנחיית הרמ"ח; עדכנה גורמים צבאיים שונים (המזכירים הצבאיים של ראש הממשלה ושל שר הביטחון, דובר צה"ל, רל"ש הרמטכ"ל ואחרים) והכינה עבורם חומר רקע. כמו כן שמרה על קשר שוטף עם נציגויות המחלקה בפיקודים ובאוגדות. צוות בראשות סא"ל אמיתי לביא סיקר את האירועים במפקדת פיקוד הצפון. צוות ובו שני סא"לים ממחלקת תו"ל במה"ד – רע"ן תו"ל שמואל גל ורע"ן תרגילים משה שקוב – סיקר את האירועים במפקדת פיקוד הדרום, ובמהלך המלחמה החליפו פרופ' גבי כהן.⁵ אלחנן אורן סיקר את אוגדה 162, ורס"ן אברהם לוי – את אוגדה 143. שאר המחלקה, ששכנה במבניה, שימשה מרכז מנהלתי, ארגוני וגם מחקרי. היא עסקה בניהול העבודה המנהלית השוטפת, בגיוס כוח אדם, בביצוע עבודות טכניות, כגון הדפסה, שרטוט וצילום, במתן שירותים לנציגויות המחלקה

5 באמצע שנות החמישים כיהן בתפקיד מ"מ ראש ענף ההיסטוריה.

ובתיאום ביניהן. יתרה מזו היא ערכה מחקרים, ולשם כך אספה חומר גלוי – מהעיתונות ומהרדיו, ובכלל זה הקלטות של תוכניות שונות ברדיו.⁶

עם סיום המלחמה הגיעו למחלקה כמאה בוגרות קורס קצינות. הן הועמדו לפיקודו של רס"ן אמנון אביסר, נפגשו בבתי חולים עם פצועי המלחמה וגבו מהם עדויות על חלקם בה.⁷ צוות פיקוד הצפון, ובו רס"ן מתי גרינברג, נותר כחצי שנה בפיקוד, אסף מסמכים וראיין מפקדים ברמות שונות. הרמ"ח הטיל על סגן שמעון גולן לחבור לסא"לים גל ושקוב, ולסייע להם לכתוב, על בסיס רשימותיהם, סיכום ראשוני של הלחימה בפיקוד הדרום. זמן מה אחרי השלמת כתיבתו של הדוח הורה אל"ם אילון לשרוף אותו ואת המחברות שעליהן התבסס.⁸

ראש מחלקת היסטוריה, אברהם לנטש, לצד שר הביטחון דיין, סגן הרמטכ"ל טליק ואלוף פיקוד הדרום גורדיש, במהלך המלחמה (באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

6 אג"ם/מה"ד/היסטוריה, **חומר עבור הועדה – דברי הסבר על תהליך ההכנה**, 5 בדצמבר 1973 (מסמך שנמצא בתחילת צילום של יומן המבצעים/אירועים, שכנראה הועבר לוועדת אגרנט. שמות האנשים – על פי זיכרוני – ש"ג).

7 סיכום הממצאים נמצא בפרסום: מחלקת היסטוריה, **ממצאים מתחקירי פצועים**, ספטמבר 1974.

8 לא ידוע מדוע הורה לשרוף אותם.

התוכנית לחקר המלחמה

בקיץ 1974 החליף אל"ם בצלאל אמיר את אל"ם אילון בתפקיד ראש המחלקה, והוא הוביל את חקר המלחמה. לשם כך ייסד את הענף לחקר המלחמה האחרונה – בראשו עמד סא"ל אברהם זוהר, ובהמשך החליפו סא"ל יעקב זיסקינד – ואליו הוכפפו הצוותים האלה:

- צוות חקר המצפ"ע (מוצב הפיקוד העליון) – בראשו יוצא חיל האוויר, סא"ל דני גרוה, ותחתיו סרן שמעון גולן וסגן מלי שרייבר (שהשתחררה משירותה בתוך כמה חודשים); ב-1977 החליף יוצא חיל הקשר, סא"ל גבי שריג, את דני גרוה, ובספטמבר 1979 החליף שמעון גולן את גבי שריג.
- צוות חקר פיקוד הצפון – רס"ן עמוס צור, שבהמשך החליפו רס"ן אורי דותן; לאחר מכן החליף סא"ל יעקב אידל את אורי דותן ובפיקודו שירת רס"ן אריה רוזדיאל – כולם יוצאי אמ"ן.
- צוות חקר פיקוד הדרום – סא"ל אברהם זוהר, שבהמשך החליפו יוצא אמ"ן סא"ל דוד ענבר, ובפיקודו סרן רחל רוז'נסקי וסרן ירזי בורנשטיין.
- צוות חקר האויב – יוצא אמ"ן, סא"ל יונה בנדמן.⁹ בפיקודו חקר רס"ן ישי קורדובה את מעורבות ארצות הברית במלחמה, וע"ץ משה עמיעוז – את מעורבות ברית המועצות.

נוסף על כך חקרו אל"ם ד"ר זאב איתן ורס"ן יוחנן יעקובי פרשיות קרב בדרום, וסרן זוהר לבקוביץ חקר את הפעילות בגולן מהפסקת האש עד הפרדת הכוחות.¹⁰

במרוצת השנים הצטמצם גוף זה – של חקר מלחמת יום הכיפורים – בהדרגה, ותקניו הועברו לגופים אחרים במה"ד. כך למשל, בשנת 1987, כאשר אל"ם בני מיכלסון החל לכהן בתפקיד רמ"ח ההיסטוריה, נותר רק התקן של ראש צוות חקר המצפ"ע, ששמו שונה לתחום חקר הרמה האסטרטגית (והמשיך לחקור את קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמות הבאות). תקני הגופים האחרים בוטלו בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים.

⁹ במלחמה היה סא"ל בנדמן ראש ענף 6 (מצרים) באמ"ן מחקר, ובדוח ועדת אגרנט הומלץ שלא להעסיקו בתפקידי מודיעין.

¹⁰ אג"ם/מה"ד/מחלקת היסטוריה, **תולדות מלחמת יום הכיפורים – טיוטא להערות**, מאי 1978, עמ' 432-440; זיכרונות שמעון גולן.

אל"ם אמיר קבע כי מטרת המחקר תהיה זו:

לתאר על ידי סקירה עובדתית את השתלשלות העניינים הצבאית של המלחמה; עיקרי ההתפתחויות הצבאיות אשר קדמו למלחמה ואשר השפיעו על מהלכיה ואת תוצאותיה העיקריות בצה"ל ובצבאות האויב; את מהות הצבאות אשר היו בעימות במלחמה, ע"י ציון הפרטים העיקריים והפניה למקורות משלימים, זאת על מנת להכין את התשתית העיקרית לכתיבת ההיסטוריה הרשמית של צה"ל בבוא העת.

עוד קבע:

המחקר יכלול את החלקים הבאים: רקע למלחמה; מצפ"ע, נציגויות אגפי מטכ"ל וחילות במצפ"ע, זירת המרכז; זירת הצפון; זירת הדרום; חיל האוויר; חיל הים; נספחים. כל חלק מהמחקר יציג את מכלול הנושאים וההתפתחויות הקשורים בנושא ואת עיקרי פעולות הרמה הכפופה לרמה הנסקרת. חלקי הזירה יכללו פרקים לתיאור פעולות האוגדות והמהלכים החטיבתיים ותיאור פרשיות קרב מיוחדות (כגון מעוזים, מוצבים, יחידות/עוצבות עצמאיות ומיוחדות). חלקי האוויר והים ייכתבו על ידי הזרועות על פי מבנה ספציפי להם, תוך תיאום עם מחלקת היסטוריה. חלק הרקע יסקור את התקופה מאוקטובר 1972 ועד ספטמבר 1973. חלקי המצפ"ע, הזרועות והזירות יסקרו את התקופה מספטמבר 1973 עד גמר הפרדת הכוחות.¹¹

אל"ם אמיר סיכם כי המחקר ייערך בשני אפיקים: כל צוות יכתוב תמצית של אירועי המלחמה בתחומו ("מעוף הציפור") ויפיק מחקר יסודי מעמיק. מחקר זה יחולק ל"יממות מחקר" (בדיון בהמשך קבע כי "יממת המחקר" הראשונה תכלול את התקופה שמ"1 בספטמבר עד 6 באוקטובר 1973). על סמך "מעופי הציפור", יכתוב סא"ל (במיל") ד"ר אלחנן אורן את תולדות המלחמה.

11 מסמך ללא כותרת וללא ציון המועד, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ) 388/157-1986.

המחקרים

ספר תולדות המלחמה

ד"ר אלחנן אורן החל לכתוב את הספר המקיף כבר בשנת 1975. כוונת הרמ"ח בצלאל אמיר הייתה כאמור שהוא יתבסס על 'מעופי הציפור' ויהווה "סיכום אינטגרטיבי של מה שכבר הופק במחלקה ובזרועות, ולא מחקר חדש", כלומר עיקר עבודתו של הכותב יתבטא בעריכה ולא בכתיבה. אולם ד"ר אורן נוכח לדעת כי המידע שנכלל ב'מעופי הציפור' אינו מספיק, ולפיכך הפנה לצוותי המחקר שאילתות להשלמת פערי מידע, והוא עצמו עיין גם במקורות ראשוניים. המקורות לספר כללו חומרים שאספו אנשי המחלקה להיסטוריה במהלך המלחמה ואחריה, ובהם רישומי רשתות קשר, סטנוגרמות של כינוסים סמוך לסיום המלחמה, סקירות ומחקרים שנערכו במחלקה, מקורות גלויים ובהם כתבות בעיתונים וכן ספרים של מחברים שונים ובהם מדינאים ומפקדים שניתנה להם גישה למקורות ראשוניים. הספר הוכן על פי שני כללים: כרוניקת האירועים, הכוללת שיקולים והחלטות על מבצעי לחימה ועל אופן הוצאתם לפועל, והתמקדות במכלול – צה"ל על זרועותיו, על עוצבותיו ועל יחידותיו, ולא דווקא בסיפוריהם האישיים של מפקדים ושל כוחות.

הספר עוסק בתקופה שלמן הפעלת מצב 'כחול לבן' באביב 1973 ועד הפרדת הכוחות עם סוריה במאי 1974.

המלחמה עצמה חולקה לשלושה שלבים:

שלב א' – 6–10 באוקטובר 1973 – מפתיחת המלחמה עד נטילת היוזמה בידי צה"ל;

שלב ב' – 11–14 באוקטובר 1973 – מתקפת צה"ל בגולן והמגננה בסיני;

שלב ג' – 15–24 באוקטובר – מתקפת צה"ל בחזית מצרים והמגננה בגולן, עד הפסקת האש.

ד"ר אורן השלים את כתיבת הגרסה הראשונה בשנת 1978 וצירף לספר אטלס מפות.¹² באוקטובר 1987 היה הספר מוכן והוחל בהכנות להפצתו בצה"ל, אולם הן הושלמו רק בשנת 1992. מאז נדחתה הוצאתו לאור שוב ושוב, בין היתר, בשל פניותיו של אלוף אריאל שרון להימנע מלהפיץ את

12 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, אג"ם-מה"ד – המחלקה להיסטוריה, 1978, עמ' 400–432.

מחקרי המחלקה על מלחמת יום הכיפורים. באוקטובר 2003, במלאת 30 שנה למלחמה, הורה הרמטכ"ל, רא"ל משה יעלון, למחלקה להיסטוריה להשלימו ולהפיצו כספר גלוי לציבור הרחב. מאחר שנבצר מד"ר אורן לעשות זאת בשל מצבו הבריאותי, הטיל הרמ"ח, אל"ם (במיל') ד"ר שאול שי, את המשימה על ד"ר גולן. בזמן שחלף מאז הושלם הספר לראשונה התקבלו מאות הערות, נחשפו מקורות חדשים ונכתבו מחקרים רבים שעסקו במלחמה. המידע החדש שולב בספר. כמון כן הוכנסו בו שינויים בעקבות הערות שהתקבלו מאישים שונים שאליהם הופצו הטיטות שלו, תוך הימנעות מלשנות את סגנונו של הטקסט המקורי. בסופו של דבר, הספר **תולדות מלחמת יום הכיפורים** יצא

תולדות מלחמת יום הכיפורים לאלחנן אורן (צילום: ניקיטה רייר; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

לאור לציבור הרחב בהוצאת המחלקה להיסטוריה בשנת 2013. גרסה זו זהה לזו שהופצה בתוך צה"ל, אולם מקורות מסווגים בהערות השוליים צוינו בשם "ארכיון המחלקה להיסטוריה". בסיום ההקדמה לספר הסביר הרמ"ח דאז, פרופ' אלון קדיש:

צפוי שעם הזמן יזוהו בספר שגיאות ופגמים, אבל כשם שספרו של ענף היסטוריה על מלחמת העצמאות, שנכתב על ידי מפקדו

הראשון, נתנאל לורך, הפך לספר יסוד ולכרוניקה בסיסית לחקר המלחמה, יש לקוות שספר זה ישמש נקודת מוצא למחקרים עתידיים על מלחמת יום הכיפורים.¹³

מהדורה חדשה של הספר יצאה לאור בשנת 2023. באותה שנה פורסם גם הספר בעריכת ד"ר מאור לוי – מלחמת יום הכיפורים – מפות ומבצעים, הכולל תיאור תמציתי של מהלכי המלחמה, מפות ותמונות מחזיתות שונות.¹⁴

מחקר הרמה האסטרטגית

ראש צוות חקר המצפ"ע, סא"ל דני גרוה, כתב את הסקירה הכללית בתוך כשנה,¹⁵ ואת כתיבת המחקר המפורט הטיל על סרן שמעון גולן. בשלב הראשון החל גולן לכתוב על סמך מסמכים נקרים (ספורדיים) שהיו במחלקה. רק במאי 1975 הועמדו לרשותו המסמכים שהגישו האישים שהוזמנו להופיע לפני ועדת אגרנט. המחלקה ביקשה לקבלם בטענה שהם היו אמורים להגיע אליה בתוקף תפקידה; הוועדה נעתרה לבקשה, אך סירבה להעביר אליה מסמכי מודיעין ואת הסטנוגרמות של עדויות העדים שהופיעו לפניה. היא הקציבה למחלקה שלושה ימים (28–30 באפריל 1975) לצלם את המסמכים בטרם נגנזו לשלושים שנה. רק בשנת 1978, כאשר הסופר חנוך ברטוב סיים לכתוב את הספר דוד, הועמד לרשות הצוות שאר החומר של לשכת הרמטכ"ל, ששימש את ברטוב בכתיבת הספר, ועד אז היה בבית אלמנתו של רא"ל דוד אלעזר. בין היתר כלל החומר את הקלטות שהוקלטו בחדר הרמטכ"ל. בד בבד הורה מזכיר שר הביטחון חיים ישראלי להעביר למחלקה את המסמכים של לשכת שר הביטחון. כך היה יכול גולן להשלים את המחקר.

13 אלחנן אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון, 2013 – הקדמת רמ"ח ההיסטוריה, פרופ' אלון קדיש לספר, עמ' 13–17.

14 צה"ל, המחלקה להיסטוריה, **מלחמת יום הכיפורים – מפות ומבצעים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.

15 מה"ד/היסטוריה/ענף חקר המצפ"ע, **מלחמת "יום הכיפורים" – סקירה כללית על פעילות המצפ"ע**, טיוטא להערות, 1975.

במתכונתו המסווגת הוא נכתב פרקים־פרקים – בסך הכול 11 פרקים בהיקף ממוצע של כ־180 עמודים כל אחד.¹⁶

בסיום כתיבת הטייטה של כל פרק הוא הועבר להערות הנוגעים בדבר כדי לוודא את נכונות הדברים וכדי להשלים פרטי מידע חסרים. ראש הצוות והחוקר נפגשו עימם כדי לדון בהערותיהם. תהליך זה – של מפגשים עם המעירים – ארך זמן רב והסתיים באמצע שנות השמונים של המאה העשרים, הדבר נבע ממספרם הרב יחסית של האישים שהסכימו לקבל את הטייטות וייחדו זמן להערות ולמפגשים שנועדו לדון בהם. כך למשל נועד סא"ל גולן עם כל אחד מהבאים: אלוף ישראל טל, שבמלחמה כיהן בתפקיד סגן הרמטכ"ל,¹⁷ סא"ל אבנר שלו, רל"ש הרמטכ"ל,¹⁸ וסא"ל דאז אריה בראון, ששימש שלישי שר הביטחון.¹⁹ קרוב לעשרים פעם. כמו כן קיים כמה מפגשים עם אישים שונים, ובהם מפקד חיל האוויר בני פלד,²⁰ אלוף פיקוד הצפון יצחק חופי וראש אמ"ן אלי זעירא.

16 סא"ל שמעון גולן, **מלחמת יום הכיפורים מצפ"ע – חלק ראשון – הרקע למלחמה – כרך א' – פרקים א-ג**, ספטמבר 1980; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים מצפ"ע – חלק ראשון – הרקע למלחמה – כרך ב' – פרק ד': סקירת התקופה מביטול "כחול לבן" עד פרוץ המלחמה (12 באוגוסט – 6 באוקטובר 1973)**, ספטמבר 1980; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים מצפ"ע – חלק ראשון – הרקע למלחמה – כרך ג' – סיכום, משמעויות והמלצות**, נובמבר 1981; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך א' – שלב הבלמה וגיוס כוחות המילואים (6–7 באוקטובר 1973)**, נובמבר 1981; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ב' – שלב מתקפות הנגד בשטחנו (8 באוקטובר 1973)**, ספטמבר 1982; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ג' – מתקפת נגד בשטחנו בצפון, מגננה בדרום (9 – 10 באוקטובר 1973)**, דצמבר 1982; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ד – ההבקעה לגולן הסורי (11 באוקטובר 1973)**, אפריל 1983; הנ"ל, **מלחמת יום הכיפורים, חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ד – ההבקעה לגולן הסורי (11 באוקטובר 1973)**, אפריל 1983; הנ"ל, **חלק שני – המלחמה וניהולה – כרך ה' – בלימת תנופת המתקפה בצפון, לקראת מתקפת צליחה בדרום (12–14 באוקטובר 1973)**, אפריל 1983. שמות הכרכים הבאים (ו-ח) ומועדי פרסומם לא יפורטו כאן.

17 למשל: אג"מ־מה"ד־מחלקת היסטוריה, **עדות האלוף טל, כסגן רמטכ"ל, על התקופה 1.1.72–1.1.73**, 17 בדצמבר 1974.

18 למשל: מה"ד היסטוריה – ענף חקר המצפ"ע, **הערות תא"ל (במיל') אבנר שלו לטייטת 8 באוקטובר 1973 – פגישה שלישית**, הפגישה נערכה במה"ד־היסטוריה ב־10 באפריל 1983, 13 באפריל 1983.

19 למשל: מה"ד – היסטוריה – ענף חקר הרמה האסטרטגית, **הערות לכרכי 9–10 באוקטובר 1973 בחקר המצפ"ע במלחמת יום הכיפורים**, נערך בביתו של תא"ל בראון ב־13 באפריל 1989, 5 באפריל 1989.

20 אלוף פלד כלל קטעים מהסטנוגרמה של אחת הפגישות בספרו: "התייחסות לרישום אירועי 12–14 באוקטובר 1973 (מכתב לסא"ל שמעון גולן, 6.12.84)", בתוך: בני פלד, **ימים של חשבון**, מושב בן-שמן: מודן, 2004.

אפשר לציין מקרים שבהם ניסו המרואיינים להשפיע על שינוי הנוסח שנכתב במחקר, אולם ניסיונותיהם נדחו: רל"ש הרמטכ"ל אבנר שלו חלק על האופן שבו הוצגה עמדתו של הרמטכ"ל דוד אלעזר ב-12 באוקטובר 1973. לפי המחקר, הבסיס לגישה שנקט אלעזר באותו יום היה עמדתו, שלפיה הגיע צה"ל למצב שהוא זקוק להפסקת אש, ובתוך 48 שעות. הוא גרס כי השאלה אם לצאת למבצע צליחת התעלה תלויה בשאלה אם אפשר שישפר את הסיכוי שמצרים תסכים להפסקת אש. שלו שלל הצגה זו של הדברים. לפי עמדתו (שאותה אימץ גם הביוגרף של אלעזר, חנוך ברטוב), אלעזר רצה לצלוח, בלא קשר לשאלה אם הצליחה תתרום להשגת הפסקת אש. ראש מה"ד, אלוף אמיר דרורי, קרא לרמ"ח ההיסטוריה, אל"ם אורי אלגום, ולסא"ל גולן ואמר כי טענו לפניו שהמחלקה להיסטוריה מסלפת את ההיסטוריה בעניין זה. סא"ל גולן השמיע לדרורי את הקטעים הרלוונטיים מההקלטות של דברי הרמטכ"ל באותו יום, שבהם חזר שוב ושוב על העמדה שהוצגה במחקר, והוא פסק בחיוך: "אם לא זייפתם את הקלטות – אתם צודקים".²¹

כעבור כשנה זומנו שוב אלגום וגולן אל ראש מה"ד – אלוף אורי שמחוני שהחליף את אלוף דרורי. הוא ציין לפניו כי אלוף פיקוד הצפון במלחמה, אלוף יצחק חופי, התקשר אליו והדגיש כי במחקר המצפ"ע נכתב כי שר הביטחון הציע ביומה השני של המלחמה לרמטכ"ל להחליף אותו ואת מפקד אוגדה 36, תא"ל רפאל איתן, במפקדים אחרים, משום שאינם מפקדי שריון. חופי, שבהיותו ראש מה"ד כתבה המחלקה להיסטוריה, בהנחייתו, את מחקר מלחמת ששת הימים, אמר לשמחוני כי כראש מה"ד לא היה מתיר לפרסם את הדבר. גולן הסביר לשמחוני כי לדעתו חשוב מאוד לציין זאת, שכן אחד המרכיבים בהחלטות הוא השאלה עד כמה סומך מטיל המשימה על האדם שעליו הטילה שיבצעה היטב, וחשוב שהקורא ידע זאת. שמחוני צחק ואמר כי העלה את הבעיה לפני הדמות השנייה בסיפור – רפאל איתן – שבאותה עת היה הרמטכ"ל, וזה הגיב: "אני בכלל הייתי מדליף זאת". העניין אכן נכלל בספר. לזכותו של אלוף חופי יש לציין כי הדבר לא פגם בשיתוף הפעולה שלו, והוא המשיך להעיר בנפש חפצה לטיוטות הפרקים הבאים במחקר.²²

²¹ זיכרונות שמעון גולן.

²² שם.

סדרת מחקרי מוצב הפיקוד העליון. במהלך המחקר, רבים מהמראיינים ניסו להשפיע על תוצאותיו - אך נדחו (צילום: ניקיטה רייר; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל).

המחקר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים נשען על המגוון העשיר ביותר של מקורות מבין מחקרי המלחמות השונות. לרשות החוקר עמדו הקלטות שבהן הוקלט הנאמר בחדר הרמטכ"ל ב'בור', ואלו אפשרו לו לשמוע את הדברים, לתקן טעויות של קצרניות מפ"ע²³ ולהתרחם גם מנימות הדוברים. לרשותו היו רשימות של שליש שר הביטחון, של רל"ש הרמטכ"ל, של רל"ש סגן הרמטכ"ל ושל רמ"ח ההיסטוריה – שנלווה כאמור לסגן הרמטכ"ל, ושל סא"ל זוהר, שנלווה לעיתים לרמטכ"ל; הקלטות הקד"מים ב'בור'; יומני המבצעים של אג"ם-מבצעים ושל מפקדות הפיקודים; תמלול ההקלטות בתא הרמשל"ט (ראש מרכז השליטה של חיל האוויר), תמלול של רשתות קשר ולבסוף – הפגישות עם המעירים לטיטות של פרקי המחקר.

²³ ראו דוגמה בהערה 34 להלן.

אחרי השלמת כתיבתו של המחקר המסווג החל תהליך הפיכתו לספר לציבור הרחב. בשנת 2013 – במלאת ארבעים שנה למלחמה – פורסם הספר **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת ההחלטות בפקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**.²⁴

בהתבסס על המחקר הכרונולוגי פרסם גולן, טרם פרסום הספר, מחקרים נושאים רבים, שהופצו בצה"ל. רובם הובאו בהמשך בכתבי עת גלויים (פירוטם ראו בנספח). אשר לאלה שפורסמו רק בתוך צה"ל: לנוכח סתירה שמצא בין התפיסה שהציג לפניו מי שהיה ראש אמ"ן במלחמה, אלוף אלי זעירא, ובין התפיסה שנגלתה לפניו במסמכים מעת האירוע, העלה גולן על הכתב את ממצאיו לגבי תהליך ההתרעה טרם פרוץ המלחמה כפי שהשתקף בדיונים הנוגעים לקבלת ההחלטות בפקוד העליון. מחקרו זה, שנכתב בשנת 1979, נדון בשני דיוני מטכ"ל רצופים, והרמטכ"ל דאז, רא"ל רפאל איתן סיכם בשורת מסקנות והחלטות. שני זרקורים פרי עטו שטרם פורסמו לקהל הרחב הם "קנטרה מעניינת את זקנתי", הדן בחוסר תיאום בהפעלת חיל האוויר באחד מימי המלחמה, ו"הבשלו תנאים לצליחה?", הדן בהתלבטויות הרמטכ"ל במהלך בלימתה של המתקפה המצרית ב-14 באוקטובר ובשאלה האומנם ספגו כוחות צבא מצרים אבדות במידה היוצרת את התנאים הנדרשים לצה"ל לצאת למתקפת צליחה. בשנת 1979 כתב סא"ל גבי שריג, ששימש ראש הצוות השני, את המחקר "שליטה וקשר במצפ"ע ובפקודים המרחביים".

מחקרים על האויב ועל המעצמות

במסגרת צוות חקר האויב והמעצמות כתב רס"ן דאז ישי קורדובה מחקר, שיצא לאור במהדורה מסווגת בשנת 1982, על מדיניות ארצות הברית כלפי ישראל במלחמת יום הכיפורים. לשם כך הוא וסא"ל גולן נפגשו עם שגריר ישראל בארצות הברית דאז, שמחה דיניץ. בהמשך עבר סא"ל קורדובה ליחידת 'מערכות' במה"ד ומונה למפקדה. בשנת 1987 יצא המחקר לאור בהוצאת 'מערכות' לציבור הרחב; זה היה הספר הראשון ממחקרי מלחמת יום הכיפורים שפורסם לציבור. על סמך מחקרו פרסם קורדובה גם מאמרים

²⁴ בדרכו להפוך לספר לציבור הרחב הוא עבר כאמור ביקורת של שלוש ערכאות: מחב"ם באמ"ן, הצנזורה וועדת השרים לעניין פרסום ספרים. התיקונים שנדרשו היו מעטים, אך ביקורתן האריכה מאוד את משך הזמן עד לפרסומו.

בחבורות 'מערכות'. ראש הענף, סא"ל יונה בנדמן, שבמלחמה שימש ראש ענף 6 (מצרים) באמ"ן, כתב מאמרים על היבטים שונים של פעילות מצרים במלחמה,²⁵ ובהמשך פרסמו שניהם – בנדמן וקורדובה – מאמרים משותפים הנוגעים לפעילות ארצות הברית במלחמה (ראו פירוט להלן). ד"ר משה עמיעוז כתב פרקים במחקר פנימי על מדיניות ברית המועצות במלחמה.²⁶ בשנת 2023 פורסם מטעם המחלקה וחטיבת המחקר באמ"ן מאמר שכתבו פרופ' אורי בר־יוסף ועמרי אדומי – **מסע מקוצר אל לב הכישלון המודיעיני ערב מלחמת יום הכיפורים**.²⁷

מחקרים על הלחימה בפיקוד הדרום

סא"ל אברהם זוהר השלים את כתיבת הסקירה הכללית על המלחמה בפיקוד הדרום בתוך כשנה וחצי. בספר תוארו הרקע למלחמה, הכנות הפיקוד לקראתה ושלביה השונים, והוא כלל בין היתר מפות מפורטות.²⁸ צוות חקר פיקוד הדרום לא כתב את המחקר המקיף שהיה עליו לכתוב. ראש הצוות, סא"ל דוד ענבר, כתב מחקר על מהלכי אוגדה 162 מעברה המערבי של תעלת סואץ בשלבים האחרונים של המלחמה – כמיזם שנועד לשיתוף פעולה עם גורם אמריקאי; בשנת 1978 כתב אלחנן אורן ניתוח אירוע על מערכת הצליחה – 15–18 באוקטובר 1973; בשנת 1979 כתב דוד ענבר ניתוח אירוע על הקרב על מתחם 'אורחה' ב־19 באוקטובר 1973; בשנת 1981 כתב יוחנן יעקובי מחקר על הקרב על מעוז 'בודפסט', ורחל רוז'נסקי כתבה מאמר על מעוז 'בודפסט' במלחמה; בשנת 1985 כתב אלחנן אורן סקירה עבור פו"ם על הכיבוש החלקי של סואץ בידי אוגדה 162; בשנת 1985 פורסם מחקרו "צליחת התעלה – מרצון ליכולת, 1967–1973" – על התפתחות מערך הצליחה עד המלחמה. כמה מחקרים של אל"ם (במיל') ד"ר זאב איתן פורסמו במהלך השנים בחבורות 'מערכות' – ראו בנספח.

²⁵ למשל, ענף חקר מעצמות, **מלחמת יום הכיפורים – מצרים – מטרות המלחמה ותוכנית המתקפה**, 1981.

²⁶ למשל: משה עמיעוז, **מדיניות בריה"מ במלחמת יום הכיפורים, כרך א' – מערב המלחמה ועד 9 באוקטובר (טיוטא להערות)**, ספטמבר 1978; משה עמיעוז, **מדיניות בריה"מ במלחמת יום הכיפורים, פרק ד' – ההתפתחויות המדיניות 10–13 באוקטובר (טיוטא להערות)**, 1980.

²⁷ אורי בר־יוסף ועמרי אדומי, **מסע מקוצר אל לב הכישלון המודיעיני ערב מלחמת יום הכיפורים**, אמ"ן – חטיבת המחקר, תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, 2023.

²⁸ צוות חזית הדרום, **מלחמת "יום הכיפורים" בזירת הדרום, סקירה כללית, טיוטא להערות**, 1975.

רק שנים רבות אחרי המלחמה נמצא החוקר שיכתוב את המחקר השיטתי על פעילות הפיקוד במלחמה: סא"ל (במיל') ד"ר עמירם אזוב. החלק הראשון במחקרו, **בלימה – המגננה בפיקוד הדרום בימים 6–7 באוקטובר 1973**, הודפס בשני כרכים – בשנים 2000 ו-2001 להפצה בצה"ל; מאחר שוועדת אגרנט עסקה בפרוטרוט באירועי 8 באוקטובר בפיקוד הדרום, הוחלט לדלג עליו ולהשלימו במועד מאוחר יותר.²⁹ החלק השני – **מגננה**, הודפס בימים 9–14 באוקטובר, יצא לאור בשנת 2004, והשלישי – **צליחה**, הודפס בימים 15–18 באוקטובר – בשנת 2008. לנוכח חילוקי דעות בין הרמ"ח פרופ' אלון קדיש ובין ד"ר אזוב הוא לא השלים את פרסום הסדרה במסגרת המחלקה. לימים, בהסכמת ד"ר אזוב, עיבד סא"ל (במיל') בעז זלמנוביץ, חוקר במחלקה להיסטוריה, את הפרק הראשון של המחקר, והוא פורסם בשנת 2023 לציבור הרחב בספר בשם **בלימה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים, 6–7 באוקטובר 1973**. הפרק השני, **מגננה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים, 9–14 באוקטובר 1973**, פורסם אף הוא בשנת 2023. גרסה של הפרק **צליחה** פורסמה כספר לציבור הרחב מחוץ למסגרת המחלקה, וכך פורסם הפרק האחרון בסדרה – **הכרעה**.³⁰

בשנת 2012 כתב רס"ן ישראל בן-דוד מחקר על "קרבות 'החוה' הסינית' במלחמת יום הכיפורים". פרופ' יואב גלבר הרחיב את המחקר ופרסם, בשיתוף פעולה עם המחלקה, את הספר **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**.³¹ בשנת 2023 יצאו לאור ספרו של עודד מגידו על קרבות השריון בשריון בחזית הדרום ב-14 באוקטובר 1973 וספרו של ארנון גולן על הקמת מערך הצליחה ועל פעילותו במלחמה.³²

29 דבר שלא נעשה עד לזמן כתיבת שורות אלה.

30 עמירם אזוב, **צליחה – 60 שעות באוקטובר 1973**, אור יהודה: דביר, 2011; עמירם אזוב, **הכרעה – מי ניצח במלחמת יום הכיפורים**, חבל מודיעין: כנרת-זמורה-דביר, 2020; עמירם אזוב, **מגננה – הלחימה בחזית הדרום 9 – 14 באוקטובר 1973**, מודן, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.

31 יואב גלבר, **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות, 2016.

32 עודד מגידו, **חזרנו לעצמנו – קרבות השריון בשריון בחזית הדרום ב-14 באוקטובר 1973**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023. ארנון גולן, אבירי לב – הקמת מערך הצליחה ופעילותו במלחמת יום הכיפורים, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.

מחקרים על הלחימה בפיקוד הצפון

בתוך חודשים ספורים כתב סא"ל אמיתי לביא את הסקירה על הלחימה בחזית הצפון ("מעוף הציפור"). הספר כלל סקירה גאוגרפית של הזירה, רקע, הכנות הפיקוד וסקירת שלבי המלחמה, ונכללו בו מפות מפורטות.³³ הצוות, שבמהלך השנים עבר כמה חילופי אישים, לא עמד במשימה שהוטלה עליו – לכתוב מחקר על פיקוד הצפון במלחמה. בשנת 1978 כתבו אמיתי לביא ומתי גרינברג על "אחד מתחקירי המתקפה הסורית בפתחת קונייטרה". זוהר לבקוביץ כתב מחקר על הפעילות בגולן מהפסקת האש עד הפרדת הכוחות בחזית זו; בשנת 1989 פרסמה המחלקה מחקר שערכה שושי לויס על "שלב הבלימה בגזרה הצפונית של רמת הגולן (מוצבים 105 ו-106)"; בשנת 1990 פרסמה המחלקה את הדוח שכתב אחד מאוספי החומר לוועדת אגרנט, אל"ם יהושע נבו, "ההגנה על רמת הגולן – תורות ותפיסות"; באותה שנה פורסם גם מחקרו של סא"ל (במיל') ד"ר רפי יקר "המודיעין והאג"ם נוכח כוח המשלוח העיראקי". בשנת 1995 הודפס ניתוח האירוע של סא"ל (במיל') צבי עופר "ברק" ביוה"כ – חטיבה 188 במערכת ההגנה על רמת הגולן"; בשנת 2000 כתב אל"ם (במיל') אילן סהר על "הלחימה במוצב 116 וסביבתו"; בשנת 2003 פורסם מחקרו על "הלחימה בדרום פתחת קונייטרה ובמוצב 109"; בשנת 2004 – מחקרו "תל אחד – שלושה קרבות: הלחימה לכיבוש והגנת תל א-שמס" – כל אלה כמחקרים פנימיים-מסווגים; מחקרים אלה אוחדו לספר **עד קצה היכולת – חטיבה 7 במלחמת יום הכיפורים** שפורסם בשנת 2013 לציבור הרחב בהוצאת מודן. בשנים 2005–2011 כתב אל"ם (במיל') משה גבעתי סדרת מחקרים מסווגים על קרבות החרמון, וזו פורסמה בשנת 2015 כספר לציבור הרחב – **המערכה בחרמון – הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים** בהוצאת מודן ו'מערכות'.

היסטוריה רשמית – יתרונותיה ובעיותיה

הצורך לפרסם את מחקרי המחלקה לציבור הרחב נובע, בין היתר, מכך שבתוך זמן קצר מסיומה של מלחמה כותבים, ברוב המקרים עיתונאים, על אודותיה ספרים. אלה מתבססים על מידע חלקי, וחלקם הם ביוגרפיות שלעיתים הן באות להאדיר את דמות גיבוריהם, ולהציג באור שלילי החלטות ומעשים של מי שנחשבים ליריביהם.

³³ מה"ד/היסטוריה/ענף חזית צפון, **מלחמת "יום הכיפורים" בפיקוד הצפון – סקירה כללית – טיוטא להערות**, דצמבר 1974.

בהקשר זה, של ספרים המאדירים את גיבוריהם, בולטים שני ספרים על שני האישים שנשאו במלחמת יום הכיפורים בתפקידים הרמים ביותר במערכת הביטחון: ספרו של אריה בראון **משה דיין במלחמת יום הכיפורים** וספרו של חנוך ברטוב **דדו – 48 שנה ועוד 20 יום**. שניהם מאדירים את דמויות נושאייהם ומציגים לעיתים באור שלילי החלטות ומעשים של מי שנחשבו ליריביהם. כך למשל ברטוב מסתיר כאמור מפני הקורא לחלוטין את העובדה שעמדות הרמטכ"ל דוד אלעזר ביום הדיונים המעניין ביותר במלחמה מבחינת היחסים בין הדרג המדיני לדרג הצבאי – 12 באוקטובר 1973 – נבעו ממסקנתו בדבר הצורך של צה"ל להגיע בתוך 48 שעות להפסקת אש, והוא אינו מביא אירועים שבהם, בניגוד למה שידוע ברבים, הוא היה הפסימי ושר הביטחון משה דיין האופטימי. כמו כן יש בספר שגיאות נוספות – חלקן בשל אופיו וחלקן בשל התבססותו על מידע חלקי.³⁴

יתרונותיו העיקריים של מחקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה טמונים בעושר המקורות שעמדו לרשותה. הדבר אפשר, בין היתר, להצליב מקורות. יתרון נוסף הוא העברת הטיטה להערות לאישים הנוגעים בדבר והמפגש עימם. טכניקה זו נועדה להבהיר עניינים שונים, לבדוק את הדיוק של התיאור במחקר ולהשלים מידע. יתרון אחר הוא היעדר אינטרסים של כותביהם.

מאחר שעמד לרשות חוקרי המחלקה גם חומר שלא היה נחלתם של כותבים מחוץ למערכת הביטחון, עורר הדבר כאמור ביקורת של איפה ואיפה, אולם עובדה זו היא שאפשרה לפרסם עניינים שלא פורסמו קודם לכן ולדייק יותר בתיאור העובדות ובניתוחן. עם זאת ההתבססות על חומרים אלה הייתה כרוכה במחיר: היא חייבה כאמור את הכותבים להעביר את הנוסח המסווג לביקורת של מחב"ם, של הצנזורה ואף של ועדת השרים לענייני ספרים. בתהליך זה נופו עניינים שלדעת הגופים הללו אין להעמידם לידיעת הציבור הרחב. אחד מהם היה אינטרס השלטונות להימנע מלאשר את אחריותם או את הקשר שלהם לאירועים מסוימים. דוגמה לכך היא היעדר שמו של האיש שעיימו נפגש ראש המוסד צבי זמיר בליל יום הכיפורים מספרי המחלקה, אף שפורסם בספרים רבים. מחב"ם ביקשה אף להימנע מלפרסם שהאיש שעיימו

34 דוגמאות לשגיאות בספרו של ברטוב ובספרים אחרים הנוגעים למלחמת יום הכיפורים ראו: שמעון גולן, **שיקולים והחלטות בפיקוד העליון – שיקולים ותהליכים בקבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמות ישראל, 1967-2006**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן-שמן: מודן, 2022, עמ' 22-27.

נפגשה ראש הממשלה גולדה מאיר ב־25 בספטמבר 1973 היה חוסיין, מלך ירדן. לבסוף קיבלה מחב"ם את עמדת המחלקה שהשמטת זהותו תגרום לכך שהכותב והמחלקה להיסטוריה יהיו אז לחוכא ואיטלולא, ובעקבות זאת אישרה לפרסם את הדבר.

יתרון בולט של חקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל נובע מכך שהועמדו לרשותה הקלטות שהקליט במהלך המלחמה ראש לשכת הרמטכ"ל בחדר הרמטכ"ל במצפ"ה. בכך התאפשר לחוקר שלא להתבסס רק על תדפיס הסטנוגרמות אלא גם לשמוע את הדברים במו אוזניו, לעמוד על נימות ועל הלכי רוח וגם לתקן שגיאות של הקצרניות שתמללו את הקלטות. אף שגורמים שונים במזכירות הפיקוד העליון ובלשכת הרמטכ"ל הגיהו את תמלול הקלטות בטרם העבירו את הסטנוגרמות לוועדת אגרנט, הצליח החוקר לעמוד על שגיאות – שחלקן שינו את משמעות הדברים, והדבר סייע בידיו לדייק במחקר.

ראו למשל השוואה בין התמלול של קטע מדו־שיח בין הרמטכ"ל לסגנו ב־10 באוקטובר 1973 בידי מפ"ע ובין תמלולו בידי סא"ל גולן:

תמלול מפ"ע במקור	תמלול שמעון גולן
טל: כל מדינות ערב אנחנו לא יכולים לחברים [צריך להיות "להכריע"] הם בוודאי יעלו את המחיר ... לא אנחנו ... וגם זה. אלעזר: אם אני מחר לא תוקף את סוריה, הם עוד לא חשים שאני לא יכול להכריע אותם. הם חושבים שאני כן יכול להכריע אותם. יש פה הימור. אם מדברים על התקפה מחר ויורדים למטה ומחר אין שום התקפה, עכשיו כל מה רוצה זה בינינו לבין מצרים.	טל: כשמדינות ערב יחשו סופית שאנחנו לא יכולים להכריע הם יעלו מאוד את המחיר וילחצו על מצרים לתבוע מחיר גבוה הסכמה להפסקת אש. אלעזר: במוקדם או במאוחר הם יחשו שאנחנו לא יכולים להכריע. אם אני מחר לא תוקף את סוריה ויורד למטה וזורק את המצרים החוצה, אז הם יחשו. אם אני מחר לא תוקף את סוריה הם עוד לא חשים שאני לא יכול להכריע אותם, הם חושבים שאני כן יכול להכריע. יש פה הימור: אם אנחנו מוותרים על התקפה מחר ויורדים למטה ומחר אין שום התקפה, אז תוך ארבעה ימים הם יבינו מה קרה: כל מה שמדינת ישראל עושה זה היא מתגוננת מול מצרים.

תמלול שמעון גולן	תמלול מפ"ע במקור
טל: לפי דעתי אנחנו צריכים להיות מוכנים שתוך 48 שעות הערבים יתפסו שאנחנו מתגוננים. אלעזר: לכן צריך לתקוף מחר. אם ככה, אם אתה צודק, וחוששני [שאתה צודק], אז צריך לתקוף מחר. אלעזר: היום אף אחד בעולם לא יודע את חולשתנו – לא עם ישראל, לא האמריקנים ולא הערבים. ... אם לא נתקוף מחר בסוריה – יחשדו בנו; כעבור יום אם לא יהיו כתוצאה מזה הישגים במצרים – ידעו. סאדאת יסכים להפסקת אש עם הישג מוגבל כל זמן שהוא מאמין שישראל חזקה. בעוד 48 שעות יתברר לו שישראל היא חלשה – הוא לא יסכים להפסקת אש.	טל: לפי דעתי אנו צריכים להיות מוכנים שתוך 48 השעות הקרובות הערבים יתפסו אלעזר: ... אם אתה צודק, אז צריך לתקוף מחר. ... אלעזר: היום בעולם אף אחד לא יודע לחוש את זה, לא האמריקאים, לא עם ישראל ולא הערבים. אם לא נתקוף מחר את סוריה, יחשדו. אם כעבור יום לא יהיה כתוצאה מזה הישג במצרים, ידעו. סאדאת יסכים להפסקת אש עם הישג מוגבל כל זמן שהוא מאמין שישראל חזקה. בעוד 48 שעות יתברר לו שישראל חלשה הוא כבר לא יסכים להפסקת אש.

חיסרון תאורטי של פרסום רשמי, במערכת מדרגית (הייררכית), הוא שהממונים על המחלקה עלולים לפקוד עליה לשנות ניסוחים שונים. היו אכן ניסיונות כאלה,³⁵ אולם מהמקרה המפורט בהערת השוליים ומהעניינים שצוינו לעיל אפשר ללמוד כי בסופו של דבר התאפשר למחלקה להיסטוריה ולחוקריה לפרסם את ממצאיהם תוך דחיית השינויים שדרשו גורמים שונים.

35 בזיכרונות שכתב אל"ם (במיל") מתי גרינברג למאמר זה הוא פירט את המקרה הבא: "הרמטכ"ל הנהיג השתלמויות מח"טים ולצורך זה הכנו ניתוחי אירוע ואחד מהם היה על [אירוע במלחמת יום הכיפורים] והחוברת הופצה למשתתפים. אורי [רמ"ח היסטוריה אז, אל"ם אורי אלגום] היה בחו"ל ואני הייתי ממלא מקומו, כשהגיע אלי [מפקד הפעולה] הוא טען שיש טעויות בחוברת (אינני זוכר את הפרטים) לא קיבלתי את השגותיו והבהרתי שהכתוב מתבסס על יומני מבצעים ורשתות רדיו. הוא אמר שיעלה את זה לר' מה"ד [אלוף אברהם רותם], ואכן זומנתי אליו. הוא מיד התנפל עלי: "מדוע אינך מקבל את דברי [המפקד]?" הבהרתי לו שהדברים אינם עולים בקנה אחד עם ממצאי המחקר שלנו. היו עוד חילופי דברים וכדי למנוע פיצוץ הצעתי שנוסיף הערת שוליים עם גרסת [המפקד]. רותם חתך "אני אומר לך לכתוב מה ש[המפקד] אמר!". כאן גם אני התעקשתי ואמרתי לו שעם כל הכבוד הוא יכול להורות לי איזה נושא או קרב לחקור, אך לא מה ייכתב במחקר, שזו אחריותי. רותם פסק שזה יועלה לרמטכ"ל ואכן זומנו אליו. מוטה גור שמע את ההשגות ופנה אלי בשאלה האם אני עומד מאחורי הכתוב ואם אני בטוח בכך. השבתי בחיוב והרמטכ"ל פסק שלא יהיה כל שינוי בכתוב ואם ל[מפקד] יש השגות הוא יוכל להגיע לניתוח האירוע ולהעלות אותן שם. הוא לא הגיע."

סיכום

למחלקה להיסטוריה בצה"ל תפקיד כפול: התפקיד העיקרי – להפיק תוצרים שיסייעו לצה"ל עצמו; התפקיד המשני – להציג לפני הציבור את ההיסטוריה של צה"ל על בסיס מקורות מהימנים – להבדיל מפרסומים מגמתיים או כאלה הנשענים על מקורות חלקיים. בשלב הראשון מופצים מחקריה בתוך צה"ל, ובשלב השני הם מופצים לציבור הרחב. לתועלתה של המערכת הצבאית היא הפיצה מחקרים על היבטים שונים של מלחמת יום הכיפורים, ממחקר כולל על המלחמה, דרך מחקר כולל על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון ומחקרים נושאיים הנוגעים לפעילות ברמה זו, מחקרים על הפעילות בפיקוד הדרום, מחקרים ברמה המערכתית, כגון מערכת הצליחה, קרבות החרמון, קרבות נבחרים של חטיבה 7 ושל חטיבה 188 ועוד, ועד לניתוחי אירוע של קרבות נבחרים. כל אלה שימשו בסיס ללמידה, והמערכת הפיקה מהם לקחים ויישמה אותם. כך למשל נערכו כאמור שני דיוני מטכ"ל על בסיס המחקר על ההתרעה במלחמת יום הכיפורים. אחרי פרסום הספר **מלחמה ביום הכיפורים** סיפרו אלופים שקיבלוהו כי הוא משמש להם תנ"ך ולעיתים הם מעיינים בו טרם דיונים שהם אמורים להשתתף בהם או טרם החלטות שעליהם לקבל.³⁶

כמה ממחקרים אלה פורסמו לציבור הרחב. המחקר הכולל על תולדות צה"ל במלחמה ומחקר הפיקוד העליון פורסמו כאמור במלואם, והם עומדים לרשותו של כל המתעניין. רוב הפרקים על פיקוד הדרום פורסמו – נותר להשלים את הפער של 8 באוקטובר. במחלקה לא נכתב מחקר על פיקוד הצפון, אך פורסמו מחקרים על קרבות החרמון ועל הקרבות של חטיבה 7. כמו כן לא נכתב בה מחקר מתכלל על האויב במלחמה, והרקע המדיני למלחמה טופל אך חלקית.

אפשר להבחין בכמה תקופות במחקר: בתקופה הראשונה, בתוך שנה עד שנה וחצי, נכתבו, לתפוצה בתוך צה"ל, "מעופי הציפור" – הסקירות הכלליות על הפיקוד העליון, על פיקוד הצפון ועל פיקוד הדרום. בתקופה השנייה – עד אמצע שנות השמונים – נכתבו, לתפוצה בתוך צה"ל, הספר המתכלל,

³⁶ דוגמה לכך היא סיפורו של גיורא איילנד: "למרות העבודה השוטפת המטורפת של רח"ט מבצעים, התעקשתי ללמוד ביסודיות את הנושאים שעלולים לקבוע ברגעי אמת את איכות ההחלטות. הנושא הראשון שהיה חשוב לי להתעמק בו היה מהלכי מלחמת יום הכיפורים. לשם כך זימנתי את ההיסטוריון ד"ר שמעון גולן, שחקר את המלחמה, לתת לי שיעורים פרטיים. לדעת את הפרטים היה חשוב פחות מאשר להבין את השגיאות שנבעו מתהליכים שונים. המסקנה העצובה שלי היתה שבקר או במלחמה עלולים לקרות דברים רעים, שיכולים לנבוע משלוש סיבות שונות. [בהמשך מפורטות הסיבות] (גיורא איילנד, **לא נרדם בלילות**, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2018, עמ' 188).

המחקר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון, והמחקר על מעורבות ארצות הברית במלחמה. המחקר האחרון היה לספר הראשון שפורסם, בשנת 1987, לציבור הרחב. בתקופה זו פורסמו כמה מאמרים בחוברות 'מערכות', ועוד מאמרים הוסיפו להתפרסם במהלך כל חמישים השנים. במלאת שלושים שנה למלחמה פורסם הספר "היום תפרוץ מלחמה", ובו מאמרים על אודותיה. גל הפרסומים הבא היה במלאת ארבעים שנה למלחמה; אז פורסמו לקהל הרחב הספר המתכלל, הספר על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון, הספר על חטיבה 7 והספר על המערכה בחרמון. בהמשך פורסמו ספרים על פיקוד הדרום. במלאת יובל למלחמה פורסמו עוד כמה ספרים, גיליון של כתב העת של המחלקה **יסודות** יוחד למאמרים על אודות המלחמה ופורסם אטלס מקיף על המבצעים והמערכות במהלכה.

ספרו של שמעון גולן, המחקר המקיף והמתועד ביותר על מלחמת יום הכיפורים, התפרסם ב-2013, במלאת 40 שנה למלחמה (צילום: ניקיטה רייר; באדיבות מחלקת היסטוריה בצה"ל).

הסקירה דלעיל מעלה כמה שאלות, ובהן מדוע לא נחקרו נושאים שונים? מדוע נדרש זמן כה רב עד לצאתם לאור של המחקרים העיקריים? האם היו הטיית אישיות או השפעות של גורמים מעל למחלקה או מחוצה לה על התכנים?

להשוואה אפשר להביא את מחקר המחלקה על מלחמת ששת הימים. כרכי המחקר הפנימי, המסווג, של מלחמה זו הודפסו כחמש-שש שנים אחרי סיומה. הם כללו מחקרים על האויב ועל המעצמות, על הפיקוד העליון, על שלושת הפיקודים המרחביים ועל חיל הים. מחקרים אלה התבססו על מחקרים מפורטים יותר ובכלל זה מחקרים על מבצעים שונים. בקיץ 1973, כלומר כשש שנים אחרי המלחמה, החלה המחלקה לתכנן את הפיכתם לספרים גלויים, אלא שמלחמת יום הכיפורים קטעה את התהליך: הספר הגלוי על הפיקוד העליון יצא לציבור הרחב רק ארבעים שנה אחרי המלחמה, והספרים על החזיתות – רק במלאת לה יובל. נראה שדוגמה זו, של ספרים פנים-צה"ליים, עמדה לנגד עיני ראש המחלקה בצלאל אמיר, כאשר התווה את תוכנית המחקר של מלחמת יום הכיפורים. אלא שהתוכנית, שלפיה היו אמורים להיכתב מחקרים על האויב ועל המעצמות, על הפיקוד העליון, על פיקוד הצפון, על פיקוד הדרום, על חיל האוויר ועל חיל הים, הוצאה לפועל רק בחלקה. המחקרים על חילות האוויר והים היו אמורים להיכתב ביחידות ההיסטוריה שלהם. המחקרים על האויב, על המעצמות ועל פיקוד הצפון לא נכתבו כלל, ועל פיקוד הדרום נכתב חלק גדול ממחקר כולל רק כעבור כשלושה עשורים. נראה שהדבר נובע מחוסר פיקוח הדוק של ראשי המחלקה הבאים ומהעובדה שהצוותים של חקר הפיקודים לא התאימו לתפקידיהם.

הגרסה הראשונה של המחקר על תולדות המלחמה, ובכלל זה אטלס על המלחמה, הודפסה בשנת 1978, גרסה שנייה – בשנת 1992. הפיכתו לספר לציבור הרחב התעכבה שנים רבות, בין היתר, בשל התנגדותם של גורמים שונים לפרסומו. בשנת 2003 הורה הרמטכ"ל משה יעלון לפרסמו. התהליך הסופי ארך כעשור, והוא פורסם בשנת 2013 – במלאת ארבעים שנה למלחמה. יש לציין כי לא פורסם ספר כזה על מלחמת ששת הימים.

הגרסה הסופית של כרכי המחקר הפנימי-המסווג על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון הושלמה בשנות השמונים, כלומר כ־15 שנים אחרי המלחמה. יש לזכור כי המקורות העיקריים הגיעו למחלקה רק באמצע שנת 1975, וההשלמות – באמצע שנת 1978. יתרה מזו המחקר נכתב כאמור פרקים-פרקים (בסך הכול 11 פרקים), ובסיום כתיבת הטייטה של כל פרק הוא הופץ

למעירים. תהליך ההערות של כל פרק ארך כמה חודשים. אשר להפצת המחקר לציבור הרחב: שלושים שנה אחרי המלחמה, בסוף שנת 2003, התיר כאמור הרמטכ"ל דאז, רא"ל משה יעלון, לפרסמו כמחקר בלתי מסווג. העמדתו לביקורות מחב"ם, הצנזורה וועדת השרים לפרסום ספרים יצרה עיכוב של כשנתיים. לכך התווספו בעיות טכניות ובתוך זה עריכה לשונית ממושכת. הצטברותם של כל אלה הביאה לכך שהספר פורסם רק במלאת ארבעים שנה למלחמה. עם זאת יש לזכור כי כרכי המחקר על מלחמת ששת הימים הופצו לציבור הרחב רק במלאת יובל שנים למלחמה.

אשר להטיות במחקר: בסקירה תוארו ניסיונות להשפיע על תוכני המחקר. לזכותם של הממונים על המחלקה – ראשיה והממונים עליהם – אפשר לומר כי הערותיהם של אלה שניסו להשפיע נבדקו היטב, והממונים גיבו את הכותבים כאשר נוכחו לדעת שקביעותיהם נכונות. הניסיונות למנוע את הפצת המחקרים לא עלו יפה, אך הם גרמו לעיכוב ממושך.

בשנים האחרונות מתבססת המחלקה על חוקרים מיומנים, רובם בעלי תואר דוקטור, המשרתים במחלקה עצמה. יתרון זה יכול לפתור את הבעיה שהייתה בשנים הראשונות לאחר מלחמת יום הכיפורים – שרק חלק מהמחקרים המתוכננים הושלמו. משך הזמן של חלק מאותם מחקרים התארך, לעיתים בשל הזמן הרב שעבר עד להשלמת הגעתם של המסמכים ששימשו בסיס למחקר, לעיתים בשל משך הזמן הארוך של קבלת ההערות לפרקי המחקר ולעיתים בשל משכי הזמן של קבלת הערותיהם של מחב"ם, של הצנזורה ושל ועדת השרים לפרסום ספרים. נראה שבעיות אלה ייוותרו לגבי חלק מהמחקרים. משך הזמן מעת התחוללותן של המלחמות הבאות עד לפרסום מחקרים על אודותיהן הלך והתקצר. כך למשל המחקר על קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת לבנון השנייה יצא לאור בגרסה לציבור הרחב בשנת 2022, כלומר 16 שנה אחרי המלחמה במקום פרק הזמן של 40 שנה שהיה נחלת המחקר המקביל על מלחמת יום הכיפורים. הספרים והמאמרים של חוקרי המחלקה שהתפרסמו בכתבי עת שונים, חושפים היבטים שונים של המלחמה, והמתעניינים בה יוכלו למצוא מענה בתחומים רבים.

נספח א' ספרים לקהל הרחב

הספרים שפרסמה המחלקה להיסטוריה לקהל הרחב והמאמרים המצוינים בנספח, הם למעשה ההיסטוריה הרשמית מטעם צה"ל של מלחמת יום הכיפורים:

- אורן, אלחנן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון, 2013.
- אזוב, עמירם, **בלימה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים**, 6–7 באוקטובר 1973, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון ומושב בן-שמון: מודן, 2023.
- אזוב, עמירם, **מגננה – הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים**, 9–14 באוקטובר 1973, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: משרד הביטחון ומושב בן-שמון: מודן, 2023.
- גבעתי, משה, **המערכה בחרמון – הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות ובן-שמון: מודן, 2015.
- גולן, ארנון, **אבירי לב – הקמת מערך הצליחה ופעילותו במלחמת יום הכיפורים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.
- גולן, שמעון, **מלחמה ביום הכיפורים – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: מערכות ומושב בן-שמון: מודן, 2013.
- מגידו, עודד, **חזרנו לעצמנו – קרבות השריון בשריון בחזית הדרום ב־14 באוקטובר 1973**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2023.
- סהר, אילן, **עד קצה היכולת – חטיבה 7 במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות ומושב בן-שמון: מודן, 2013.
- קורדובה, ישי, **מדיניות ארצות־הברית כלפי ישראל במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מערכות, 1987.

נספח ב'

מאמרים שנכתבו על ידי חוקרי המחלקה והתפרסמו בכתבי עת

במרוצת השנים פרסמו חוקרי המחלקה מאמרים שונים בכתבי עת. מאמריו של שמעון גולן התבססו על הספר **מלחמה ביום הכיפורים** והמאמרים האחרים – על מחקרים שנערכו במחלקה:

- סא"ל אבי שי [יונה בנדמן], "ראיית מלחמת יום הכיפורים בעיני המצרים", בתוך: **מערכות** 245.
- סא"ל אבי שי [יונה בנדמן], "חיל המשלוח העיראקי במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 258.
- סא"ל אבי שי [יונה בנדמן], "מצרים לקראת מלחמת יום הכיפורים – מטרות המלחמה ותוכנית המתקפה", **מערכות** 250.
- אל"ם (במיל') ד"ר זאב איתן, "הקרב על האגמים המרים", **מערכות** 247.
- אל"ם (במיל') ד"ר זאב איתן, "שובך יונים – תכנון וביצוע במבחן האש", **מערכות** 276–277.
- אל"ם זאב [איתן], "ה-8 באוקטובר – המערכת כולה חרקה", **מערכות** 268.
- יונה בנדמן, "ארמיה 3 חוצה את תעלת סואץ", **מערכות** 296.
- סא"ל שמעון גולן, "12 באוקטובר 1973 – עמדות הצבא והדרג המדיני לגבי הפסקת האש וצליחת תעלת סואץ", **מערכות** 327.
- סא"ל שמעון גולן, "צבא כמכשיר במדיניות חוץ: מצרים במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 338.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "המכה האווירית המקדימה במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 373.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "מלחמת יום הכיפורים: הוויכוח על צליחת התעלה ב-12 באוקטובר 1973", יהודית רייפן-רונן, אברהם זהר (עורכים), **יחסי מדינה-צבא בישראל 1948–1974 – יום עיון**, ספרא וסייפא, 2002.

- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "היחסים בין הדרג הצבאי לדרג המדיני בישראל במלחמת יום הכיפורים", נעמה שפי (עורכת), **זמנים – רבעון להיסטוריה**, גיליון 84, סתיו 2003, בית הספר להיסטוריה של אוניברסיטת תל אביב וכנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "בצל ההפתעה – השפעת ההפתעה והצורך להגיב על יוזמת האויב על החלטות הפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים", **מערכות**, 403–404.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "מלחמת יום הכיפורים", צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השלישי – תשכ"ח–תשל"ח**, יד בן צבי, 2008.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "ההתרעה ערב מלחמת יום הכיפורים – הערכת אמ"ן והבסיס להחלטות הקברניטים", **ביטאון מל"ם** 67, אוקטובר 2013.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "תיעוד בעל-פה כמקור מחקרי למלחמת יום הכיפורים", בתוך: אתר האינטרנט של **מכון גולדה מאיר**.
- סא"ל (במיל') ד"ר שמעון גולן, "הסקאד שהרתיע את ישראל", **מערכות** 457.
- אל"ם (במיל') ד"ר שמעון גולן, "האלוף שרון מול מפקדיו במלחמת יום הכיפורים: חילוקי דעות מקצועיים? או שמא חיכוכים אישיים?", **אתר המחלקה להיסטוריה באתר צה"ל**.
- סא"ל דוד ענבר, "הקרב על מתחם 'אורחה'", **מערכות** 253.
- סא"ל דוד ענבר, "צבא ירדן במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 266.
- אלון קדיש, "מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה, 7 באוקטובר 1973".
- ישי קורדובה, אבי שי [יונה בנדמן], "האיום הגרעיני הסובייטי בשלהי מלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 266.
- ישי קורדובה, אבי שי [יונה בנדמן], "המאמץ האמריקני להפסקת אש בשבוע הראשון למלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 289.
- ישי קורדובה, אבי שי [יונה בנדמן], "הרקע המדיני לרכבת האווירית האמריקנית במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 256.

- ישי קורדובה, "מהלכים אמריקניים במלחמת יום הכיפורים", **מערכות**, 261-262.
- ישי קורדובה, "עמדת ארצות-הברית בסוגיית המכה המקדימה", **מערכות**, 276.
- רחל רוז'נסקי, מעוז המזח במלחמת יום הכיפורים, **מערכות** 259.
- Shimon Golan, "The Yom Kippur war", in: Mordechai Bar-On (ed.), **A Never-Ending conflict – A Guide to Israeli Military History**, Prager; London, 2004.

נספח ג'

מאמרי הספר "מלחמה היום"

בשנת 2003, במלאת 30 שנה למלחמה, יזם רמ"ח ההיסטוריה שאול שי את כתיבתו ואת הוצאתו לאור של הספר **מלחמה היום**,³⁷ ואלה מאמריו על המלחמה:

- יוסי קטריבס, "תפישת הביטחון של ישראל בעיני מדינות ערב".
- יצחק גרינברג, "התפתחות תקציב הביטחון והרכש בשנים 1967–1973".
- ארז וינר, "הגיבוש והשוני בתורת הלחימה של צה"ל ערב מלחמת יום הכיפורים".
- שמעון גולן, "מטרות המלחמה".
- שאול שי, "כוחות המשלוח הערביים במלחמת יום הכיפורים".
- יגאל שפי, "ההונאה המצרית במלחמת יום הכיפורים".
- עוזי בן-שלום והנרייט קונס-פונטה, "'שחפים בסערה' – פעילות היחידה לפסיכולוגיה צבאית במלחמת יום הכיפורים".
- עמירם אזוב, "'עצה מיניסטרילית' – פיקוד הדרום במלחמת יום הכיפורים, 7 באוקטובר, מבלימה למתקפת נגד".
- גדי אבני, "כיתור הארמיה השלישית האמנם מהלך מתוכנן?".

37 חגי גולן ושאל שי (עורכים), **"מלחמה היום" – חקרי מלחמת יום הכיפורים**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, תל אביב: שרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2003.

- שאול שי, "המחלוקת על מטרות המלחמה של צבא מצרים במלחמת יום הכיפורים".
- דני אשר, "התוכנית הסורית למלחמת יום הכיפורים ומהלכי המלחמה".
- יהודה וגמן, "כאוס בנפח".
- שמואל גורדון, "חיל האוויר – לקחים לעתיד ממלחמה בעבר".
- רמי לונץ, "מלחמת יום הכיפורים בזירה הימית".

נספח ד'

מאמרים באסופות "יסודות"³⁸

- אלון קדיש, "מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה, 7 באוקטובר 1973".
- מאיר פינקל, "פיתוח המענה לטילי הקרקע-אוויר ולתקיפת שדות תעופה ממלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים, 1970–1973".
- בעז זלמנוביץ, "סקירת מלחמת יום הכיפורים".
- יואב גלבר, "ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים".
- אורי בר-יוסף, "דוד אלעזר כמצביא המלחמה".
- יניב פרידמן, "המערכה המדינית-צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה, דצמבר 1973 – יוני 1974".
- חגי צורף, "גולדה מאיר נגד קיסינג'ר – המאבק על קווי הפסקת האש בחזית המצרית".
- יאיר אבן, "מלחמה או שלום: השיחות החשאיות בין ירושלים למוסקבה לפני מלחמת יום הכיפורים".
- יצחק גרינברג, "הסד"כ העיקרי בתוכניות הרב-שנתיות בצה"ל ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים: בין תכנון ליישום".
- סם ברונפלד, "חיל הים במלחמת יום הכיפורים – לא הופתע והפתיע".

³⁸ "יסודות" הוא כתב העת של המחלקה להיסטוריה. שני המאמרים הראשונים פורסמו בגיליון 3 בשנת 2022 והשאר – בגיליון 5 בשנת 2023, שהוקדש למלחמת יום הכיפורים.

- רן שמאי, "התשה בצפון: מלחמת ההתשה מול סוריה בין הפסקת האש לבין הפרדת הכוחות, 1973 – 1974".
- אייל ברלוביץ', "אוגדה 210 במלחמת יום הכיפורים".
- בני מיכלסון, "אוגדה 146 בהתקפת-הנגד בחזית הגולן".
- עמרי אדומי, "'הנה באה הרכבת': שיקולים ואילוצים בביצוע הרכבת האווירית האמריקאית במלחמת יום הכיפורים".
- אלון קדיש, "יחידת אמל"ח מיוחד: גדוד 88 – 'דב לבן' 1969 – 1974".
- בני ארבל, "'בנדיגו': שילוב ארטיליה במענה לאיום טילי קרקע-אוויר בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים".
- אפרים לפיד ורון גביאן, "הדוברות הצבאית במלחמת יום הכיפורים".
- אמציה ברעם, "עיראק במלחמת יום הכיפורים: הזווית המדינית-אסטרטגית".
- אייל זיסר, "סוריה – ארוכה הדרך לגולן".
- דני אשר, "לאן התכוונו המצרים להגיע?".
- פנינה שוקר, "'כמו למצוא מחט בערמת שחת': המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים".
- אורי שקד, "עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים".
- מוטי גלוסקה, "על סמכות, אחריות, מרות וכפיפות – בעקבות דו"ח ועדת אגרנט".
- שלמה גזית, "תעודה היסטורית: סיור עם שר הביטחון בחזית סיני – 21 באוקטובר 1973".

תקציר |

המאמר מנתח את האופן שבו גורמים חברתיים, כלכליים ואידיאולוגיים עיצבו את החלטות ממשלת גולדה מאיר במשא ומתן להפרדת כוחות עם סוריה. משא ומתן שהתקיים בצל הטראומה הלאומית לאחר מלחמת יום הכיפורים ובצל השבר באמון בין העם למנהיגיו.

המגעים עם סוריה התנהלו בשני שלבים באמצעות מזכיר המדינה האמריקני הנרי קסינג'ר, והם התמקדו בסוגיית חילופי השבויים ובהגדרת קווי נסיגה ברמת הגולן. הממשלה ניהלה את המשא ומתן תחת לחץ ציבורי רב, כאשר משפחות השבויים ותנועות מחאה השפיעו על השיח הציבורי. הדיונים כללו דילמות טריטוריאליות ומוסריות, ביניהן הפגיעה האפשרית ביישובי הגולן בעקבות נסיגה. במקביל, ישראל התמודדה עם השלכות כלכליות כבדות של המלחמה, בעיקר עם עליית מחירי האנרגיה עקב חרם הנפט ועם אינפלציה גואה. מצב זה העמיד את הצורך בקבלת סיוע כלכלי מארצות הברית כגורם מכריע במדיניותה.

מאמר זה, המבוסס על חומר ארכיוני עשיר ובמיוחד על פרוטוקולים של ישיבות הממשלה, מדגים את הדילמות של המדינאים הישראלים. אלה עמדו בצבת לחצים, שמצידו האחד היו תנועות מחאה ודעת קהל לעומתית ומהצד האחר – לחץ בין-לאומי, בעיקר אמריקני. המאמר מציג תמונה מורכבת של קבלת החלטות תחת משברים מתמשכים, ושל השפעתם של משברים אלו על מדיניות החוץ והביטחון. הוא מדגיש את תפקיד המפתח שמילאו הרמטכ"ל ומערכת הביטחון בקבלת החלטות אלו.

בסופו של דבר, הסכם הפרדת הכוחות נחתם במאי 1974, ימים ספורים לפני חילופי הממשלה, והוא כלל נסיגה ישראלית מהמובלעת הסורית ומקונייטרה. אומנם ישראל שילמה מחיר ציבורי ופוליטי על ההסכם ולא קיבלה תמורה מסוריה (מלבד שחרור השבויים), אך התמורה העיקרית התקבלה מארצות הברית. זו תמכה בישראל כלכלית וצבאית ועזרה בקידום מטרותיה הדיפלומטיות, שבשיאן – שורת ההסכמים עם מצרים שהבשילו לחוזה שלום.

בצל המשבר: השפעתם של גורמים חברתיים, כלכליים ואידאולוגיים על החלטות ממשלת ישראל במשא ומתן על הפרדת הכוחות עם סוריה, ינואר–מאי 1974

לואיז פישר¹

מבוא

מלחמת יום הכיפורים הסתיימה מבחינת ישראל, לאחר ההפתעה הראשונה ולאחר הכישלונות בשלב בלימת האויב, עם הצלחות צבאיות רבות. אולם השפעת כישלונות אלו, שערערו את ביטחונם של אזרחי המדינה בהנהגה המדינית ובהנהגה הצבאית, וההלם שחוו מהעיתוי המפתיע של פרוץ המלחמה, הביאו לתחושה שהתבטאה כבר אז, שהמלחמה מהווה מעין "רעידת אדמה" או שבר בתולדות ישראל.²

על רקע אותו שבר נדרשה ישראל להיכנס מייד למשא ומתן עם אויביה כדי לייצב את הפסקת האש וכדי לטפל בבעיות דחופות, בהן חילופי שבויים. משא ומתן זה התנהל בחסותו של מזכיר המדינה האמריקני הנרי

1 לואיז פישר הייתה עורכת במחלקה לתיעוד ולהנצחה בארכיון המדינה. המאמר מבוסס בחלקו על פרק בעבודת הדוקטורט שלה, "עיצוב מדיניות החוץ של ישראל במשא ומתן עם מצרים, 1973–1979" בהנחיית פרופ' יחיעם ויץ, אוניברסיטת חיפה, 2014.

תודותיי נתונים לחבריי מארכיון המדינה, ד"ר ארנון למפרום ואמיר קוגן, שסייעו לי מאוד בכתיבת מאמר זה.

2 ראו למשל ספרו של זאב שיף, **רעידת אדמה באוקטובר: מלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: זמורה, 1974, ומחקרים ואסופות שפורסמו במשך השנים, למשל: משה שמש וזאב דרורי (עורכים), **טראומה לאומית: מלחמת יום כיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה**, שדה בוקר: מכון בן-גוריון, 2008.

קיסינג'ר, והוא ביקש לנצל את מאזן הכוחות שנוצר בין ישראל למדינות ערב כדי לקדם אינטרסים אמריקניים, כדי להרחיב את השפעת ארצות הברית במזרח התיכון וכדי לדחוק את רגלי הסובייטים מהאזור. קיסינג'ר הדגיש לפני מנהיגי ישראל שתהליך זה הוא לטובתה של ישראל, גם אם הוא דורש ממנה ויתורים כואבים, בהם נסיגות משטחים שכבשה במלחמה ואף משטחים שכבשה ב-1967. המשא ומתן הסתיים בשלב הראשון בחתימת הסכם הפרדת כוחות עם מצרים בינואר 1974, ובשלב השני נחתם הסכם עם סוריה בסוף מאי 1974.

ממשלת גולדה מאיר, שאישרה את החתימה בשני השלבים, פעלה כממשלת מעבר, שלא ניתן להפילה בכנסת. בימים המכריעים של המשא ומתן עם סוריה, שהוא נושא מאמר זה, ראש הממשלה, שהתפטרה מתפקידה בעקבות דוח הביניים של ועדת אגרנט, נשאה ונתנה בו בזמן שיורשה יצחק רבין עסק בהקמת ממשלה חדשה. מבחינה פורמלית, העובדה שעמדה בראש ממשלת מעבר חיזקה את ידיה. עם זאת העובדה שהממשלה לא נהנתה מאמון הכנסת החלישה את מעמדה, והמשא ומתן התקיים באווירה של חוסר אמון ציבורי.

בתקופה זו, לנוכח המלחמה ולנוכח פעילותן של תנועות מחאה שקמו בעקבותיה, התרחבה המעורבות הציבורית בסוגיות שנחשבו בעבר צבאיות. במאמר זה אדון בהשפעתו של המשבר החברתי, הכלכלי והפוליטי שפקד את ישראל ובהשפעתן של תנועות המחאה על שיקולי ממשלת ישראל ועל החלטתה לחתום על הסכם הפרדת כוחות עם סוריה. אין להתעלם בדיון זה מגורמים ביטחוניים וגאופוליטיים, בכללם מלחמת ההתשה של הסורים בכוחות ישראל ברמת הגולן ובמובלעת שכבשה בשטח סוריה מעבר ל"קו הסגול" (קו הפסקת האש בתום מלחמת ששת הימים). גורמים אלו וניתוח השיקולים האמריקניים והסובייטיים מובאים בהרחבה במאמרו של ד"ר יניב פרידמן המופיע בכתב העת "יסודות" ³5.

3 יניב פרידמן, "המערכה המדינית-צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה דצמבר 1973 עד מאי 1974", **יסודות** 5, ספטמבר 2023, עמ' 111-173 (להלן: פרידמן, "המערכה"). על הפן הצבאי של מלחמת ההתשה ראו: שמאי רן, "התשה בצפון: מלחמת ההתשה מול סוריה בין הפסקת האש ובין הפרדת הכוחות, 24 באוקטובר 1973 – 31 במאי 1974", **יסודות** 5, עמ' 335-375 (להלן: רן, "התשה בצפון").

עצרת למען פדיון חיילי צה"ל מהשבוי הסורי, 27 במארס 1974 (צילום: יעקב סער; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

במאמרי אתמקד בניתוח דברי המנהיגים וההחלטות שהתקבלו ובהשפעתם של גורמים פנימיים עליהן. השיקול הכלכלי היה חשוב ביותר, אך לצד שיקולים כלכליים וצבאיים קשה להתעלם משיקולים פוליטיים, מחשש מדעת הקהל שמביעים חברי ההנהגה, ומן הצורך שהרגישו להצדיק את החלטותיהם, לעצמם ולציבור.

המאמר מתבסס בעיקרו על מקורות בארכיון המדינה ובייחוד על דיוני הממשלה בחודשים ינואר–מאי 1974, הנחשפים לציבור במיזם חשיפה וסריקה במלאת חמישים שנה למלחמת יום הכיפורים.⁴ ישיבות אלו מופיעות בפרסום מיוחד באתר הארכיון. לצד ישיבות הממשלה נסקרו התייעצויות שרים, דיוני ראש הממשלה וצוות שרים עם קיסינג'ר, חילופי מברקים עם שגרירות

⁴ בעקבות מתקפת סביבת רשת (סייבר) על אתר ארכיון המדינה, כרגע ניתן לראות את הדיונים רק באמצעות כלי הפינפווינט המופיע באתר. ראו: https://journaliststudio.google.com/pinpoint/se_arch?collection=43b8215b29548057&docid=4904b8c83e151178_43b8215b29548057&page=1&labels=095c151c9499b9f0&p=1

ישראל בווינגטון, תיקים ממשרדי ממשלה, ועוד. מסמכים אמריקניים, ספרי זיכרונות, מקורות מפלגתיים ודיווחים בעיתונות משלימים את התמונה.

המגעים עם סוריה נחלקו לשניים: החלק הראשון נפתח עם חתימת הסכם הפרדת הכוחות עם מצרים בינואר 1974 ועם ביקורו של קיסינג'ר בדמשק ב־20 בינואר, והסתיים עם קבלת רשימת שבויי המלחמה מסוריה באמצעות המזכיר בסוף פברואר 1974.⁵ בתקופה זו הנושא העיקרי שעל הפרק היה גורל השבויים המוחזקים בסוריה. הממשלה סירבה לפתוח במשא ומתן עם סוריה עד לקבלת רשימת השבויים. לאחר שהתקבלה, בסוף מארס 1974, נסע שר הביטחון משה דיין לווינגטון עם הצעה ישראלית ראשונית להפרדת כוחות.

התקופה השנייה נפתחה עם בואו של קיסינג'ר למסע דילוגים בין ירושלים לדמשק בראשית מאי 1974. במסע זה סוכם על נסיגה ישראלית מכל המובלעת ומשטח קטן שמעבר ל"קו הסגול", ובסופו נוסח הסכם דומה להסכם שנחתם עם מצרים, המפרט אזורי דילול והגבלה של כוחות הצדדים ונוכחות כוח או"ם. הנושא העיקרי שהעסיק את הממשלה ואת דעת הקהל בראשית מאי 1974 היה קביעת קו הנסיגה והחשש מפגיעה ביישובים שהקימה ישראל ברמת הגולן, לצד חשש כללי שכל נסיגה משטחים שנכבשו ב־1967 ללא חוזה שלום מהווה תקדים לויתורים נוספים. מתיישבים בגולן וגורמים פוליטיים שחברו אליהם ארגוני מחאה ציבורית, שהתבטאה בהפגנות נגד קיסינג'ר ונגד הממשלה. אך לבסוף התקבלה ההחלטה לוותר על העיר קונייטרה ועל חלק מאדמות היישובים. ההסכם אושר בכנסת ברוב גדול ונחתם ב־31 במאי, ימים ספורים לפני החלפת הממשלה.

הרקע הפוליטי והכלכלי

עם סיום הקרבות, ובייחוד לאחר שחרור חיילי מילואים רבים מהחזית המצרית בפברואר–מארס 1974, גברו תופעות של כעס ושל התנגדות להנהגה הוותיקה. קולות אלו נשמעו באופוזיציה אבל גם בתוך מפלגת העבודה, המרכיב העיקרי במפלגה השלטת, המערך, ובחוגים המקורבים אליה. המתחים הקיימים במפלגה בין חוגים "יוניים" שהסתייגו ממדיניות ההתנחלות בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה, ובין חוגים שתמכו בה,

⁵ למעשה, קיסינג'ר קיבל את הרשימה משרי החוץ של סעודיה ושל מצרים ומסר לגולדה מאיר על כך, אך הדבר נשמר בסוד עד בואו לישראל. ראו: פרידמן, "המערכה", עמ' 132.

בייחוד סיעת רפ"י בהנהגת משה דיין, הלכו והחריפו. הם באו לידי ביטוי בישיבת מרכז מפלגת העבודה ב־5 בדצמבר 1973, ובה ביקשה ראש הממשלה אישור מחדש להציבה בראש רשימת המפלגה בבחירות, שעמדו להיערך בסוף דצמבר 1973, על רקע קריאת חברי "החוג הרעיוני לליבון בעיות חברה ומדינה", מרביתם אנשי אקדמיה, להחליף את הרשימה לכנסת ולאמץ מדיניות של שלום. הדיון נמשך 15 שעות, והתקפות רבות כוונו נגד דיין. בדבריו הביע תמיכה ב"מסמך גלילי" על הצורך בהתנחלות וטען שכל עוד הוא נהנה מאמון ראש הממשלה, ימשיך לכהן בתפקיד שר הביטחון.⁶ יגאל אלון, שר החינוך וסגן ראש הממשלה, תקף את גולדה מאיר על כך שבעבר הסתמכה על שטחים ולא על פשרה טריטוריאלית.⁷ בסוף ענתה מאיר למבקריה שלכאורה רוצים שלום יותר מההנהגה. היא אישרה שדיין פנה אליה פעמיים בהצעה להתפטר, אך היא דחתה את הצעתו, והבהירה שאם תיבחר שוב, היא תחליט על זהות שריה.⁸ מועמדותה אושרה ברוב גדול בהצבעה חשאית.

יריבתה המרכזית של מפלגת העבודה הייתה מפלגת הליכוד, שהוקמה בסתיו 1973 ביוזמת אריאל שרון. מלבד חברי "גח"ל", חבריה היו יוצאי מפלגת העבודה, "הרשימה הממלכתית" ו"התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ומפלגת "המרכז החופשי". לקראת הבחירות ערך ראש הליכוד מנחם בגין מסע הופעות ברחבי הארץ, ובהן נאם בנושא "מלחמת יום הכיפורים – הלקח לעתיד". ב־27 בדצמבר הופיע בתל אביב עם אלון (במיל') שלמה להט, מועמד הליכוד לראשות העירייה.⁹ בהופעות אלו חזר בגין על המסרים התקיפים שהשמיע בישיבת הכנסת הראשונה אחרי המלחמה, ב־13 בנובמבר 1973, ובה תהה מדוע לא נערכה הממשלה בימים שקדמו ליום הכיפורים על רקע ידיעות מודיעיניות מדאגות, ושאל: "למה לא גייסתם את המילואים? למה לא קירבתם את הכלים?" הוא גם תקף

6 משה דיין, **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**, תל אביב: עידנים, ירושלים: דביר, 1976, עמ' 729–731 (להלן: דיין, **אבני דרך**); תיק על **פעילות החוג הרעיוני**, אוקטובר–דצמבר 1973, מעיזבונו של מיכאל ברונר, אה"מ, פ 4123/7.

7 דברים במרכז מפלגת העבודה 5 בדצמבר 1973 אצל: יגאל אלון, **כלים שלובים**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ם, עמ' 184–191.

8 **דברים במרכז המפלגה**, 5 בדצמבר 1973, ארכיון המדינה (להלן: אה"מ), א 7084/8.

9 תנועת החרות, הבחירות לכנסת השמינית, **אספות עם מנחם בגין**, מכון ז'בוטינסקי, ה-14/7/78.

את ההצעה האמריקנית לכנס ועידת שלום בז'נווה, שאותה השווה לוועידת מינכן ב-1938.¹⁰ במרכז חרות ובאספות בחירות ביקרו נציגי הליכוד את הממשלה בחריפות על ניהול המלחמה ועל ההשתתפות בוועידת ז'נווה.¹¹

במערכת הבחירות נשמעו קריאות רבות להקמת ממשלת אחדות. ראשי המערך דחו אותן והזהירו שהקיצוניות של מנהיג הליכוד בגין תסכל הסכם שלום אפשרי. הם מצידם הצביעו על ועידת ז'נווה כהזדמנות היסטורית להסדר עם מדינות ערב.¹²

בבחירות לכנסת שנערכו ב-31 בדצמבר 1973 המערך נשארה המפלגה הגדולה ביותר, אך היא איבדה מכווחה וירדה בחמישה מנדטים ל-51 מושבים. הליכוד עלה ל-39 מנדטים. בגין עצמו היה מרוצה מאד מתוצאות הבחירות, במיוחד מהתוצאות בצה"ל, שם זכה הליכוד ליותר קולות מהמערך. בישיבת מרכז חרות ב-8 בינואר אמר ש"חל שינוי ממשי על פי ערכי ויחסי הכוחות במדינה ואפשר בהחלט לדבר על מפנה".¹³ גם מזכ"ל מפלגת העבודה אהרן ידלין עמד על חוסר רצון של פעילים להתגייס למערכת הבחירות ועל הטלת ספק בעתיד שלטון תנועת הפועלים בישראל.¹⁴

שולמית אלוני, שעמדה בראש רשימת זכויות האזרח רצ, זכתה בשלושה מנדטים על חשבון המערך. במצב שנוצר התקשתה גולדה מאיר להגיע להסכם קואליציוני.

ראש הממשלה קיוותה שהקמת ועדת חקירה ממלכתית בראשות השופט אגרנט תשקיט את הביקורת על ההנהגה הוותיקה. אולם ב-2 בפברואר 1974 התייצב מוטי אשכנזי, מפקד מוצב בודפסט, המוצב היחיד בגבול עם מצרים שלא נכבש במלחמה, מול משרד ראש הממשלה ודרש לפטר את שר הביטחון. במשך הזמן הצטרפו רבים אליו, וב-17 בחודש כבר השתתפו 4,000 איש בהפגנה. יחידות מילואים שלמות פשטו את המדים והצטרפו

10 דברי הכנסת 68, 13 בנובמבר 1973, עמ' 4587-4593.

11 מכון ז'בוטינסקי, **ישיבות מרכז חרות**, דצמבר 1973, ה-1-2/21.

12 אמיר גולדשטיין, "הימין הציוני בעשור השלישי: הדרך ל'מהפך'", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2008, עמ' 333-335 (להלן: צמרת ויבלונקה, **העשור השלישי**).

13 מכון ז'בוטינסקי, **ישיבות מרכז חרות**, 8 בינואר 1974, ה-1-2/24.

14 ארכיון מפלגת העבודה, **ישיבת מרכז** 31 בינואר 1974, 109-1974-23.

למוחים.¹⁵ העיתונאי הצרפתי אריק רולו, שביקר בישראל באותה תקופה, כתב שרבים מתייחסים לראש הממשלה בבזז ולשר הביטחון דיין כרוצח.¹⁶

תנועת המחאה שצמחה סביב אשכנזי ביטאה תחושות ניכור כלפי הממסד, אך היא לא הייתה תנועת שלום ודעכה במהירות לאחר שדרישותיה התמלאו עם התפטרות ראש הממשלה באפריל 1974. לעומת זאת תנועת ההתנגדות להסכם עם סוריה הייתה משמעותית יותר ושיקפה בעיקר תהליכי שינוי בתוך הציונות הדתית והמפד"ל, שותפתה של המערך לקואליציה. בינואר-מארס 1974, בעקבות ספר שכתב הרב יהודה עמיטל, משיבת הר עציון, שביקש להסביר את המשמעות הדתית של המלחמה, התגבשה תנועת "גוש אמונים". לפי מצעו, "גוש אמונים" שאף לעודד את הציבור השרוי בדיכאון ו"להביא לתנועת התעוררות גדולה בעם". הגוש קיווה להרחיב את ההתנחלות ולהופכה לגורם מרכזי בציונות הדתית ובציבור.¹⁷ התנועה פעלה בתיאום עם חוגי ה"צעירים" במפד"ל, בהנהגת זבולון המר ויהודה בן-מאיר, ואלה ביקשו לדחוק את רגליהם של השרים הוותיקים יוסף בורג, יצחק רפאל וזרח ורהפטיג. רוב מקימי "גוש אמונים" היו בוגרי ישיבת "מרכז הרב" בירושלים, שמנהיגה היה הרב צבי יהודה קוק, ובהם הרב משה לוינגר וחנון פורת, ממקימי היישוב היהודי בחברון וכפר עציון אחרי מלחמת ששת הימים. הם היו מודאגים ממדיניות הממשלה עוד לפני המלחמה, אך חששו לצאת נגדה. הכרסום בסמכותה תרם להחלטה להקים את הגוש, ויוזמו עמדו על כך שמפד"ל תתחייב למדיניות של "שלמות הארץ".¹⁸

פן אחר של המשבר היה הפן הכלכלי. בחודשים אלו התמודדה ישראל עם גירעון הולך ומעמיק על רקע הוצאות המלחמה, שנבעו מהצורך להצטייד מחדש ולהחזיק כוחות רבים של אנשי מילואים, על רקע עליית מחירי האנרגיה, שהוחרפה בעקבות חרם הנפט שהכריזו מדינות ערב החברות בארגון המדינות המייצאות נפט (OPEC). החרם, שהוכרז ב-20 באוקטובר

¹⁵ מוטי אשכנזי, "תנועת המחאה שלאחר מלחמת יום הכיפורים: מבט רטרוספקטיבי", בתוך: צמרת ויבלונקה, **העשור השלישי**, עמ' 165-170.

¹⁶ תמר גולן, "מתייחסים לג. מאיר בבזז ולמשה דיין כאילו היה רוצח", **מעריב**, 8 במארס 1974.

¹⁷ מיכאל פייגה, "עד שהראש ישבור את הקיר: ראשית דרכה של תנועת גוש אמונים", בתוך: צמרת ויבלונקה, **העשור השלישי**, עמ' 350-355; מיכאל פייגה, "המלחמה הנוראה היא: שתי אפשרויות לזיכרון מלחמת יום הכיפורים", **זמנים**, 84, 2003, עמ' 70-85.

¹⁸ Susan Hattis Rolef, "The Domestic Fallout of the Yom Kippur War", *Israel Affairs*, 6:1, 1999, p. 188.

1973 על ארצות הברית ועל מדינות נוספות במערב שתמכו בישראל, כגון הולנד ופורטוגל, הביא לעלייה תלולה במחיר הנפט. שר האוצר פנחס ספיר מינה את הפרופסור לכלכלה מיכאל ברונו לעמוד בראש ועדה להחזרת המשק לפעילות תקינה. כעבור שנים סימן ברונו את שנת 1973 כך: "נקודת שבר חסרת תקדים בכל נתון שעל פיו תימדד. נעצרה הצמיחה, נכנסנו למשברים חריפים במאזן התשלומים, ומעל הכול התפתח פה תהליך אינפלציוני שלא היה כמותו. אחרי מלחמת יום הכיפורים החלה תקופת כיפורים בתחום הכלכלי".¹⁹

כבר ב־10 בדצמבר 1973, בנאום לפני הלשכה לייעוץ כלכלי לשר, מנה ספיר כמה מהגורמים למשבר. לדבריו, באותו רגע, הבעיות העיקריות הן מחסור בכוח אדם ובאמצעי תובלה עקב המשך הגיוס וקושי להבטיח הכנסה סבירה למגויסים ולמובטלים זמנית בשל המלחמה. הממשלה הנהיגה צעדים לחיסכון בדלק, מלווה חובה ומרצון וקיצוצים בסובסידיות.²⁰ ב־28 בינואר 1974 הציג ספיר תקציב נוסף של יותר מ־11 מיליארד ל"י בכנסת כדי להתמודד עם צורכי הביטחון ועם מימון הוצאות המלחמה, אחרי שכבר נוסף מיליארד ל"י לביטחון. תקציב זה היה 60% מהתקציב המקורי. ספיר ביקש להעריך את המחיר הכלכלי הריאלי שעלתה המלחמה למשק, בכלל הוצאות ביטחון ישירות, הצורך בחידוש המלאי, "אחזקת הצבא לאורך הגבולות זמן רב, עזרה למשפחות שיקריהן נפלו ולא לה שפגעו והפסד התפוקה למשק".²¹ האומדנים נעו בין 4 מיליארד ל־10 מיליארד דולר, סכום כבד הכולל את הפסדי המשק ואת מחיר אובדן הציוד הצבאי שהוחלף בציוד משוכלל ויקר יותר.²²

כדי לממן את ההוצאות נזקקה הממשלה לסיוע כלכלי נדיב מארצות הברית. ב־20 באוקטובר 1973 נודע שהנשיא ניקסון הגיש לקונגרס את חוק

¹⁹ מיכאל ברונו, "הבראת המשק בפרספקטיבה היסטורית", **הרבעון לכלכלה** 141, יולי 1989, עמ' 89–113.

²⁰ **דברי ספיר לפני הוועדה המייעצת, הלשכה לייעוץ כלכלי לשר האוצר**, 10 בדצמבר 1973, אה"מ, גל 57489/18.

²¹ **דברי שר האוצר בכנסת**, 28 בינואר 1974, אה"מ, גל 57489/18. ראו גם את **התזכיר האפור** על הוצאות המלחמה ועל צורכי ישראל שהועבר לארצות הברית בראשית פברואר 1974, אה"מ, חצ 6857/8.

²² דן גלעד, "1973–1984: קיפאון ואינפלציה גואה", בתוך: חיים אופז (עורך), **כלכלת ישראל: התפתחות, מאפיינים, מדיניות**, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט – מרכז ההסברה, 1998, עמ' 16–18.

הסיוע לישראל בסך 2.2 מיליארד דולר כסיוע חירום ביטחוני.²³ בנאומו בינואר 1974 ציין ספיר סיוע זה, ובאותו תקציב נכלל סכום של מיליארד ומאה מיליון דולר, חלק מהסיוע שאושר.²⁴ זו הייתה נקודה שניצלו היטב הנשיא וקיסנינג'ר בפניות לממשלה ולגולדה מאיר אישית בזמן המשא ומתן עם סוריה כדי לשכנעם שארצות הברית היא ידידה שאפשר לסמוך עליה.

לנוכח הלחץ המדיני ולנוכח הצרכים הכלכליים נאלצה ראש הממשלה, שבעבר נקטה מדיניות נוקשה ולא הייתה מוכנה לוותורים טריטוריאליים, לאמץ עמדה פשרנית יותר. היא חששה שאם תפרוץ מלחמה נוספת, לא תזכה ישראל לאספקה באמצעות הרכבת האווירית, כפי שזכתה במלחמת יום הכיפורים.²⁵ כבר בשלב המשא ומתן עם מצרים הסכימה ישראל לנסיגה ראשונה משטח שכבשה במלחמת ששת הימים ולהשארת כוחות מצריים ברצועה שכבשה ממזרח לתעלת סואץ. היא קיבלה ערובות מארצות הברית והצבת כוח או"ם כדי להבטיח שמצרים לא תחזור לתקוף את כוחותיה בסיני. ההסכם עם מצרים הושג בקלות יחסית על רקע מצבה הקשה של הארמייה השלישית המצרית המכותרת ועל רקע רצונה של ישראל לשחרר את אנשי המילואים. כל יום של גיוס עלה למשק כ-25 מיליון לירות והיה כרוך באובדן תוצר חמור.²⁶ הסכם הפרדת הכוחות נחתם ב-18 בינואר 1974. מי שתרום להצלחת המשא ומתן לא היה שר החוץ אבן אלא שר הביטחון דיין, שהיה בעל חשיבה גמישה יותר ויצירתית ממאיר. לאחר החתימה עמד על הפרק הסכם דומה עם סוריה. אולם ישראל לא הסכימה לפתוח במשא ומתן ללא פתרון לבעיית השבויים.

סוגיית השבויים בחזית הסורית

בסוף אוקטובר 1973, לראשונה משנת 1948, לישראל היו מאות חיילים נעדרים, שחלקם הוגדרו כשבויים. עובדה זאת ותמונותיהם שהוצגו בערוצי הטלוויזיה הערביים, עוררו תגובות קשות בציבור והוסיפו לאובדן האמון

²³ חגי צורף ומאיר בוימפלד, "יבוא יום ויפתחו את הארכיונים": ממשלת גולדה מאיר ומלחמת יום הכיפורים, ירושלים: כרמל, 2022, עמ' 284 (להלן: צורף ובויםפלד, יבוא יום).

²⁴ דברי שר האוצר בכנסת, 28 בינואר 1974, אה"מ, גל 57489/18.

²⁵ דברי מאיר בישיבת ממשלה, 15 בינואר 1974, בתוך: חגי צורף (עורך), גולדה מאיר, הרביעית בראשי הממשלה, מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה (1978–1998), ירושלים: ארכיון המדינה, 2016, עמ' 605 (להלן: צורף, גולדה מאיר). היא חזרה על נימוק זה במהלך המשא ומתן.

²⁶ שם, עמ' 599.

במסד הצבאי. הסורים, ובשלב הראשון גם המצרים, סירבו לפעול לפי אמנת ז'נווה משנת 1949, הקובעת את זכויותיהם של שבויי מלחמה. בכך פעלו כמו בני חסות אחרים של הסובייטים, כגון צפון וייטנאם, וכפי שפעלו מדינות ערב עצמן במלחמת ההתשה. הם השתמשו בשבויים למטרות מדיניות, כקלף מיקוח.²⁷ כשנודע לישראל שחלקם נרצחו, היא הגישה תלונה על כך לאו"ם ולארגון הצלב האדום הבין-לאומי, האמון על הטיפול בשבויים לפי אמנת ז'נווה.²⁸ לעומת זאת ישראל ראתה בהחזרת שבויים וגופות הנופלים ובבירור גורל הנעדרים עיקרון מקודש, ופעלה על פי אמנת ז'נווה ביחס לשבויים שבידיה. היא מסרה רשימות שמות ואפשרה ביקורים של נציגי הצלב האדום. כבר ב-22 באוקטובר החליטה הממשלה שלא תסכים להפסקת אש ללא חילופי שבויים.²⁹

בזמן הלחימה הוטל איפול על מספר השבויים והנעדרים מטעם הצנזורה הצבאית. לאחר הפסקת האש הודיע שר החוץ שמצרים מסרה מידע על השבויים שבידיה. אולם על אף החובה לזהות את כל השבויים הללו ללא דיחוי סירבה סוריה למסור לצלב האדום רשימה שמית שלהם. לפי דיווחים בעיתונות, ב-25 באוקטובר הודיע קצין סורי לעיתון לבנוני באופן בלתי רשמי שיש בידיה חמישים שבויים ממוצב החרמון שנפל בראשית המלחמה.³⁰ באותו יום הוקמה קבוצה של אימהות ושל נשות השבויים, וזו הגישה עצומה הקוראת לממשלה לקדם חילופי שבויים תוך 24 שעות.³¹

על רקע חוסר הוודאות התפתחו תסיסה וההתמרמרות בקרב בני המשפחות, ואלה הוחרפו לאחר שנודע שישראל הסכימה בלחץ ארצות הברית להעביר אספקה לארמייה השלישית המצרית המכותרת.³² מכתב

²⁷ Alexander Bligh, "The 1973 War and the Formation of Israeli POW Policy – A Watershed Line?" in Udi Lebel, Eyal Lewin eds., *The Yom Kippur War and the Reshaping of Israeli Civil-Military Relations*, Lexicon: Lanham MD, 2015, pp. 121–126. המקורות של בליי מתמקדים במהלכים במלחמת ההתשה ובמלחמת יום הכיפורים ומייד אחריה. הוא אינו מנתח לעומק את המקרה של סוריה.

²⁸ העתק מן התלונה שנשלח לשגרירות בווינגטון. **קדון לדיניץ**, 9 בנובמבר 1973, אה"מ, חצ 6807/5.

²⁹ Memorandum of Conversation, Golda Meir to the Secretary of State, October 22, 1973, *Foreign Relations of the United States*, Vol. 25, p. 657 (below, *FRUS* 25).

³⁰ סופר "דבר" לעניינים ערביים, "בידי סוריה 50 שבויים ממוצב החרמון", **דבר**, 25 באוקטובר 1973.

³¹ "אמהות ונשים קוראות להחלפת שבויים מיד", **דבר**, 25 באוקטובר 1973; עצומה לממשלה, אה"מ, ג 6499/1.

³² דברי מאיר בישיבת הממשלה, 28 באוקטובר 1973, אצל: צורף, **גולדה מאיר**, עמ' 573.

מחאה נוסף נשלח לממשלה ונערך דיון בכנסת לפי דרישת הליכוד, ובו דרש בגין שלא להעביר עוד אספקה לארמייה השלישית. כמו כן ביקש לתבוע מנשיא מצרים אנוואר סאדאת שיתערב אצל הסורים למען שחרור השבויים הישראליים. הוא התייחס גם להבטחות ארצות הברית בעת הפסקת האש לקבל התחייבות מברית המועצות בעניין השבויים.³³

ב-29 באוקטובר מסרו המצרים רשימת שבויים פצועים בפגישה עם נציגים ישראלים שנערכה בקילומטר ה-101 בכביש סואץ-קהיר. לאחר חתימת "הסכם שש הנקודות" בין הצדדים בנובמבר 1973 הוחזרו כל השבויים שבמצרים לישראל. הם זכו לקבלת פנים חמה ואוהדת מצד ראש הממשלה ומצד שר הביטחון, שלא נעדר ממנה רווח פוליטי. בשלב זה הפכו משפחות הנעדרים בחזית הסורית לקבוצת הלחץ העיקרית שהשפיעה מאוד על שרי הממשלה, בייחוד על גולדה מאיר. לדעת מקורביה, מאיר, שהייתה רגישה מאוד לביקורת והייתה רגילה להיות מוקפת הערצה ופופולריות בקרב הציבור, עברה מעין משבר אישי אחרי המלחמה.³⁴ רגישותה לביקורת והרגשתה שאינה זוכה לתמיכת חברה למפלגה באו לידי ביטוי בעיקר בישיבות מרכז מפלגת העבודה והסיעה בכנסת, והן הלכו וגברו בחודשים אלו.

לפי נתונים שהיו בידי ישראל, כ-131 נעדרים היו בחזית הסורית, ואלה נחשבו שבויים. נפוצו שמועות שרבים מהם נרצחו בידי הסורים, וב"מעריב" התפרסם דיווח המבוסס על מקורות בצלב האדום, שנרצחו 100 שבויים. אף שהצלב האדום הכחיש את הידיעה, הודיעה ישראל שלא תפתח במשא ומתן עם סוריה לפני מסירת הרשימה.³⁵ בנאומו של בגין בכנסת ב-13 בנובמבר, שכבר הוזכר, הוא תקף את הממשלה בנושא השבויים וטען שאין היא עומדת בהבטחותיה.³⁶

³³ חגי אשד, "המאמץ הישראלי העיקרי מתרכז בטיפול בשבויים", **דבר**, 30 באוקטובר 1973; **דברי הכנסת**, 30 באוקטובר 1973, עמ' 4851-4858.

³⁴ במשאל דעת קהל שנערכו בשנות כהונתה של גולדה מאיר לפני 1973 הביעו 80% מהנשאלים שביעות רצון מהדרך שבה היא ממלאת את תפקידה. ראו למשל: צורף ובויםפלד, **יבוא יום**, עמ' 33, 41, 74-75 ועוד. ראו גם צורף, **גולדה מאיר**, עמ' 584, 599; יחיעם ויץ, "סמכותיות ללא ראיית הנולד: גולדה מאיר - ראש הממשלה הרביעי של ישראל, 1969-1974", בתוך: צמרת ויבלונקה, **העשור השלישי**, עמ' 94-101.

³⁵ שרי דובר, "100 שבויים ישראלים עונו ונרצחו בידי הצבא הסורי ברמת הגולן", **מעריב**, 7 בנובמבר 1974.

³⁶ **דברי הכנסת**, כרך 68, 13 בנובמבר 1973, עמ' 4596.

כדי לפתור את בעיית השבויים, כבר בשלב מוקדם נאלצה ישראל להציע נסיגה משטח שכבשה בסוריה בזמן המלחמה. בתשובה לטענות ישראל באו"ם שסוריה אינה פועלת לפי אמנת ז'נווה, הגישה סוריה תלונות למועצת הביטחון על יחסה של ישראל לאזרחים בשטחים שכבשה ועל גירוש הכפריים משטחים אלו. פעולות אלו גם הן עומדות בניגוד לאמנה. בנובמבר 1973 הודיעה ישראל לסורים באמצעות ארצות הברית, האו"ם והצלב האדום שהיא מוכנה להיענות לדרישתם ולאפשר ל-15 אלף כפריים שעזבו את בתיהם במלחמה לחזור לשטח שבשליטתה. היא אף הציעה להעביר לאו"ם את המוצבים הסוריים שכבשה בחרמון, תמורת החזרת השבויים.³⁷ ויתור זה היה עתיד להקשות על הממשלה בהמשך בעת הדיונים על הפרדת הכוחות. בתגובה על ההצעה דרשו הסורים לפנות את כל השטחים שנכבשו ב-1973 ולהכיר באנשי אש"ף כלוחמים,³⁸ אולם ישראל לא נענתה לדרישות אלו.

במשרד החוץ, שניהל את המגעים עם הצלב האדום, הבינו שהשבויים משמשים בני ערובה בידי הסורים. באיגרת למנכ"ל המשרד קבע נציג המשרד מרדכי קדרון שברור שהסורים מבינים היטב את ערך הקלף שבידיהם, שלא מעניינת אותם אמנת ז'נווה ושהבעיה תיפתר רק בעסקה מדינית וטריטוריאלית, כלומר, נסיגה. גם נציג הצלב האדום בישראל קובנר חשב שבעיית השבויים תוכל להיפתר רק ב"חבילה גדולה".³⁹

לקראת כינוס ועידת ז'נווה בדצמבר 1973 לחץ קיסינג'ר, שלא רצה שישראל ומצרים יגיעו להסכמה בשיחות הקילומטר ה-101 ללא תיווך אמריקני, להפסיק את השיחות. הוא גם ביקש לאפשר לסובייטים להשתתף בוועידה כנותני חסות באופן סמלי. הממשלה הסכימה בהסתייגויות רבות, אבל היא הייתה נחושה בדעתה שלא לוותר בעניין השבויים. במברק לשגריר ישראל בוויינגטון שמחה דיניץ ב-26 בנובמבר סיפר מנכ"ל משרד ראש הממשלה מרדכי גזית שיש לחץ רב על הממשלה שלא להשתתף בוועידה כלל בטרם ישוחררו השבויים. לדבריו, "הידיעות על הרציחות מסעירות את הציבור ובצדק". דיניץ מסר לקיסינג'ר שראש הממשלה מתקשה להעביר החלטה על

37 מסר לסיסקו מיריב, אה"מ, ג 6695/3. הודעה על כך נמסרה גם למשפחות הנעדרים, 8 בנובמבר 1973; דברי שר הביטחון בפגישה עם הורי הנעדרים בחזית הצפון ב-15 בנובמבר 1973, אוסף תיעוד המחלקה להיסטוריה.

38 דברי דיין, שם.

39 קדרון למנכ"ל משרד החוץ, 19 בנובמבר 1973, שם; **שיחת קדרון עם מ' קובנר,** 23 בנובמבר 1973, אה"מ, חצ 6807/5.

הסכמה עקרונית להשתתף בוועידה על רקע זה.⁴⁰ ב-16 בדצמבר היא הודיעה על החלטת הממשלה שלא להשתתף בשיחות עם הסורים בז'נווה עד שלא תימסר רשימת שבויים. האמריקנים הסכימו לתנאי זה, ובמזכר הבנה עם ישראל בעניין הוועידה הבטיחו לעשות מאמץ להשפיע על הסובייטים ועל הסורים למסור את הרשימה ולפעול לפי אמנת ז'נווה. אם לא יצליחו ואם תסרב ישראל לדון עם הסורים, תגלה ארצות הברית הבנה לעמדתה.⁴¹

הסורים החליטו בסוף שלא לבוא לז'נווה בטענה שהובטח להם הסכם הפרדת כוחות עוד לפני כינוסה. לנוכח סירובם שוב נפוצו שמועות בישראל שהסיבה האמיתית היא שכל השבויים נרצחו. פעולות המחאה של המשפחות נמשכו לצד פניות לשגרירות סוריה בחו"ל ולגורמים בין-לאומיים. גם נציגי הממשלה פנו לכל הגורמים האפשריים. למשל, במכתבה של מאיר למשפחות הטייסיים המוחזקים בסוריה, היא מספרת על פניות קיסנינג'ר וניקסון עצמו לסובייטים כדי שישפיעו על הסורים בעניין, אך אלו הסתיימו ללא הצלחה.⁴²

בראשית ינואר 1974 התמקד עיקר תשומת הלב של הממשלה בניסוח של הסכם ההפרדה עם מצרים ושל מזכר הבנה נוסף עם ארצות הברית. בישיבת ממשלה ב-13 בינואר נמסר שקיסנינג'ר ייסע גם לדמשק במסע דילוגי בין ישראל לקהיר, כי נרמז שהסורים מוכנים לשאת ולתת על הפרדת כוחות. לדברי השר אלוך, יש "עניין מיוחד בנסיעתו בגלל השבויים ואי-הבהירות במצבם ובגורלם". בסוף הישיבה הוחלט להודיע לקיסנינג'ר שישראל מוכנה לשאת ולתת עם סוריה בסוגיה זו בתנאי שיימסרו לה רשימות השבויים ושיותר לצלב האדום לבקרים.⁴³

לישראל היה עניין גם לייצב את הפסקת האש, שלא שמרו הסורים. בישיבת ממשלה ב-17 לחודש שאל השר ורהפטיג, אחד השרים הספקניים ביותר בייחס להסכמים עם מדינות ערב, אם ישראל אכן מעוניינת בהסכם עם סוריה, כיוון שבניגוד לחזית המצרית, נמסר לו שעמדתה הצבאית בצפון היא טובה. גולדה מאיר השיבה שישראל מעוניינת בהסכם כיוון שיש יריות, הרוגים ופצועים בחזית הסורית. דברי השרים מעידים על ערפל רב בקשר

40 גזית לדיניץ, 26 בנובמבר 1973, שלו לגזית, 26 בנובמבר 1973, אה"מ, 7024/10.

41 20, 1973, Text of the Memorandum of Understanding, December 20, 1973, FRUS 25, p. 1165, אה"מ, חצ 6823/5.

42 גולדה מאיר אל משפחות הטייסיים, 25 בדצמבר 1973, אה"מ, 7084/6.

43 סטנוגרמה מישיבה מז'שלד של הממשלה, 13 בינואר 1974, אה"מ,

לגורל השבויים. ורהפטיג הביע חשש שכאשר ייוודע מצבם, תהיה אכזבה גדולה בציבור. אבן הזכיר לו שעשרה שבויים הוצגו בטלוויזיה. הרמטכ"ל דוד אלעזר אמר בתגובה לשאלת ורהפטיג שהקו הנוכחי הוא טוב, אבל גם הקו הקודם היה טוב מאוד, נוח ומצוין. "ההפרש בין זה לזה הוא, כולו או בחלקו, פונקציה של השיקול המדיני, אם אנחנו רוצים תקריות או לא, אם רוצים אנחנו להחזיק יותר מילואים או פחות מילואים". כרגע צה"ל מחזיק שם שתי דיוויזיות [אוגדות].⁴⁴

אינטרס ישראלי נוסף בהסכם עם סוריה היה קידום היחסים עם מצרים. לפי הסכם הפרדת הכוחות, השטח שכבשה מצרים בסיני נותר בידיה, ונשיא מצרים הבטיח לפתוח שוב את תעלת סואץ למעבר ספינות ולשקם את ערי התעלה שנהרסו במלחמת ההתשה. סאדאת קיווה להגיע לעוד הסכם שיחזיר לידי מצרים חלק גדול מסיני. אבל לשם כך הוא נזקק לגיבוי מצד מדינות ערב ולהסכם עם מדינה ערבית נוספת. כך הפך הסכם הפרדה בין ישראל לסוריה לאינטרס מצרי ואמריקני. קיסינג'ר אמר פעמים מספר בשיחות, כשנשאל מה הוא השלב הבא ביחסים עם מצרים, שהשלב הבא הוא הסכם עם סוריה.⁴⁵

ב־20 בינואר טס קיסינג'ר לדמשק ונפגש עם הנשיא חאפז אל-אסד. לאחר מכן נפגש עם אלון, עם אבן ועם דיניץ בשדה התעופה. לדבריו, שמע מאסד דברים קשים על סאדאת. עם זאת בסוף הסכים אסד לדון במתווה להפרדת כוחות. הוא טען שהשבויים במצב טוב ושרטט קווים לנסיגה ישראלית ניכרת בגולן. קיסינג'ר ידע שישאל תדחה את ההצעה, אך היה מעוניין להציגה כשלב ראשון במשא ומתן.⁴⁶ סאדאת שלח מסר לגולדה מאיר באמצעות קיסינג'ר על חשיבות הסכם הפרדה עם סוריה. דיניץ, שהעביר את המסר, חשד שמדובר ביוזמה של קיסינג'ר, כחלק ממסע לחצים על ישראל שנועד להביא גם להסרת חרם הנפט על ארצות הברית.⁴⁷ בתשובת ראש הממשלה לסאדאת היא הסבירה את בעיית השבויים המונעת מישראל להיכנס למשא ומתן עם הסורים ואת מצוקתן של המשפחות.⁴⁸

44 סטנוגרמה מישיבה נ/שלד של הממשלה, 17 בינואר 1974, אה"מ, שם.

45 ראו גם דברי דיין בהתייעצות שרים, 29 באפריל 1974, אה"מ, א 7073/17.

46 סיוכום הפגישה עם קיסינג'ר, 20 בינואר 1974, אה"מ, א 7069/7; FRUS 26, Scowcroft to Nixon, Kissinger's report on his conversation with President Asad, January 20, 1974, p. 105.

47 דיניץ לגזית, 26 בינואר 1974, אה"מ, א 7069/7.

48 גזית לדיניץ, 27 בינואר 1974, אה"מ, שם.

עמדת ישראל בעניין השבויים הייתה מכשול לתוכניותיו של קיסינג'ר. לדברי אלון, המזכיר רצה לכנס את הממשלה כבר ב־20 בינואר באופן מיוחד כדי לקבל החלטה באשר למשא ומתן עם סוריה. אלון ואבן סירבו והבהירו שלא יישלח נציג לווינגטון עד שלא יקבלו את הרשימה. הממשלה אישרה את החלטתה הקודמת בעניין זה.⁴⁹ ב־23 לחודש נמסר לדיניץ שתגובת ראש הממשלה לרעיונות שהביא עימו המזכיר מדמשק היא שלילית. ישראל מסרבת לדון במועד לדיון או להידבר עליו עד שתהיה תזוזה בנושא השבויים.⁵⁰

כמוצא למבוי הסתום הציע דיניץ לקיסינג'ר שהסורים ימסרו למזכיר עצמו את הרשימה, וכך תוכל ישראל להתחיל לדון עם האמריקנים.⁵¹ רעיון דומה הגישו המצרים לקיסינג'ר, והוא ביקש לאמצו ולעבד "סצנריו" להעברת הדברים לכל צד באמצעות תיווכו.⁵² בישיבת ממשלה ב־3 בפברואר סיפרה מאיר על הצעה נוספת של קיסינג'ר הדומה לרעיונו של דיניץ, ולפיה תציע ישראל קו חדש עבור סוריה, ברגע שרשימת השבויים תהיה בידיו שלו. לדבריה, קיסינג'ר והמצרים הציעו מהלך דומה תמורת מידע על מספר השבויים בלבד, ללא שמותיהם, אך היא סירבה להצעה זו. לפי מה ששמעה, המספר הוא 28 (למעשה היו ברשימה 62 חיילים ושלושה אזרחים). שרים רבים התנגדו לרעיון, וישראל גלילי הביע חשש מתגובת דעת הקהל אם ייוודע שהממשלה ויתרה על תנאיה. אבן ושרים אחרים תמכו בהיענות להצעה. בסוף הוחלט להודיע לקיסינג'ר שהממשלה תהיה מוסמכת להגיש לו רעיונות לאחר שיקבל את רשימת השבויים ושיתאפשר ביקור של הצלב האדום.⁵³

ב־5 בפברואר העביר קיסינג'ר הצעה לאסד שתחילה יימסר מספר השבויים לו, ואחר כך רשימת השמות תימסר לנציגות סוריה בווינגטון. לאחר ביקור הצלב האדום אצל השבויים תמסור ישראל הצעה קונקרטית להפרדה. אולם באותו זמן כרך קיסינג'ר את המשא ומתן עם ישראל עם הסרת חרם הנפט, לאחר שנודע לו מהסעודים שסוריה פעלה כדי למנוע את

49 סטנוגרמה מישיבה נב/שלד של הממשלה, 27 בינואר 1974, אה"מ.

50 גזית לדיניץ, 23 בינואר 1974, אה"מ, א 7059/9.

51 דיניץ לגזית, 23 בינואר 1974, 25 בינואר 1974, אה"מ, א 7069/7.

52 דיניץ לגזית, 31 בינואר 1974, אה"מ, שם.

53 סטנוגרמה מישיבה נט/שלד של הממשלה, 3 במארס 1974, אה"מ.

ההסרה עד שתהיה התקדמות בהפרדת הכוחות. הוא הודיע שלא ימשיך במאמציו למען הסכם ההפרדה עד שיוסר החרם.⁵⁴ לנוכח הלחץ האמריקני קיבלו הסורים את הצעתו להעברת הרשימות בו זמנית עם תשובה ישראלית להצעתם להפרדת כוחות. ב-7 בפברואר קיבל קיסנינג'ר מסר מהסורים שהם מחזיקים ב-65 שבויים.⁵⁵ הודעה על כך נמסרה לידיעתה של גולדה מאיר בלבד באמצעות דיניץ.⁵⁶

בעיתונות נפוצו ידיעות שהממשלה נכנעה ללחץ אמריקני והסכימה להגמיש את עמדתה בעניין השבויים.⁵⁷ ב-8 בפברואר הצהירה גולדה מאיר בפגישה עם ועד יישובי הגולן והגליל העליון שרמת הגולן הוא חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל ושאינן כל אפשרות לתזוזה מקווי הפסקת האש של יוני 1967 כולל העיר קונייטרה. הצהרה זו הרגיזה מאוד את הסעודים. אף על פי כן בעקבות פגישת פסגה של מנהיגים ערבים, בהם אסד וסאדאת, בימים 19–20 בפברואר הגיעו שרי החוץ של סעודיה ושל מצרים לווינגטון עם רשימת השבויים ומסורה במעטפה סגורה לקיסנינג'ר. הם הבטיחו להסיר את חרם הנפט תוך שבועיים וביקשו מהנשיא לשלוח את קיסנינג'ר למזרח התיכון כדי לקדם את המגעים בין ירושלים לדמשק. ניקסון הסכים לשליחותו של קיסנינג'ר, אך דחה את הניסיון לקשור בין הסרת חרם הנפט להפרדת הכוחות. הוא הזכיר לשרים שבשלב זה עדיין לא הוקמה ממשלה בישראל.⁵⁸ ב-26 בחודש נפגש קיסנינג'ר עם אסד וקיבל רשות להעביר את רשימת השמות לישראל. אסד הבטיח לאפשר ביקורים של הצלב האדום אצל השבויים.

מסירת הרשימות לישראלים ב-27 בפברואר הביאה להקלה רבה. הממשלה החליטה שהחלפת השבויים תהיה הסעיף הראשון בכל הסכם הפרדה. ב-1 במארס ביקר הצלב האדום את השבויים. בישיבת ממשלה ב-3 בו הודתה גולדה מאיר שהיא ידעה שרשימת השבויים בידי קיסנינג'ר "כמה ימים" לפני בואו. אבן ציין שיש ציפיות לא מציאותיות בציבור שהפרדת הכוחות עם

⁵⁴ FRUS 26, Telegram to the US Interests Section in Syria, message for President Asad, 5, February 1974, pp. 108–110.

⁵⁵ Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston: Little, Brown and Company, 1982, p. 940.

⁵⁶ לפי דיווח אצל פרידמן, "המערכה", עמ' 132.

⁵⁷ סוכנות "עיתים", "אלון: הידיעות כאילו הסכימה ישראל לפשרה בעניין השבויים – עלילת דם", מעריב, 7 בפברואר 1974.

⁵⁸ FRUS 37, p. 911–917; דיניץ לגזית, 119/2/1974, אה"מ, א 7060/8.

סוריה תהיה דומה להסכם עם מצרים, כולל שחרור השבויים מייד. הוא ציטט מדברי קיסנינג'ר שההבדל הוא שסאדאט רוצה למנוע מלחמה, ואילו אסד רוצה להשמיד את ישראל. אילולא הלחץ האמריקני והמצרי לא היה מוסר את רשימת השבויים. על אף תלונותיהם של הורי השבויים נגד הממשלה, שאותן הביעו מעל במת כלי התקשורת, קבע אלון שקבלת השמות היא הישג גדול המאפשר כושר עמידה במאבק בסוריה.⁵⁹

ממשלת ישראל צלחה את השלב הראשון במשא ומתן והצליחה לעמוד בתנאים שקבעה לעצמה, ללא ויתור על הערך המקודש של השבת שבויים. למרות הביקורת בתקשורת ובכנסת לא הייתה התגייסות המונית בנושא. כפי שדליה גבריאלי-נורי כותבת על המשא ומתן המפרך להחלפת השבויים: "[הוא היה] עתיד להירשם כנקודת זכות נדירה בחשבונה של ממשלת ישראל, ולשמש הוכחה לדאגתה, רצינותה ובעיקר אחריותה. בעצם ההצלחה היה כדי לאזן במשהו את התנהלותה הכושלת של הממשלה ערב המלחמה ובמהלכה, שכונתה אז 'המחדל'".⁶⁰ עתה יוכלו מנהיגי המדינה בממשלה ובמערכת הביטחון להתפנות לנושא קשה יותר: ניסוח הצעה להפרדת כוחות ולמעשה – לנסיגה.

ניסוח ההצעה הראשונה להפרדת כוחות

לקראת בואו של קיסנינג'ר, ב-24 בפברואר נערכה ישיבת ממשלה ראשונה בעניין תוכנית ישראל לנסיגה. הרמטכ"ל הציג את התוכנית המרבית של צה"ל לנסיגה בתוך המובלעת ולחלוקתה לשלושה אזורים, אזור סורי, אזור הפרדה בידי האו"ם ואזור ישראלי, כולל מוצבי החרמון. אזרחים סורים יוכלו לחזור לשטח. ההצעה כללה תוכנית לדילול כוחות המקביל לסידורים שנקבעו בהסכם עם מצרים. במרחק 30–40 קילומטרים לא יהיו טילי קרקע-אוויר. שר המשטרה שלמה הלל הזכיר לחבריו שישראל כבר הציעה לאפשר לכל תושבי המובלעת לחזור להעביר את מוצבי החרמון שנכבשו במלחמה לפיקוחו של האו"ם תמורת השבויים. היא לא תוכל להציע עכשיו פחות.

בישיבה זו לראשונה התעורר חשש לגורל היישובים הישראליים בגולן. השרים בורג ומשה קול הביעו דאגה שהסורים יפרו את ההסכם ויטרידו

59 סטנוגרמה מישיבה נט/שלד של הממשלה, 3 במארכ 1974, אה"מ.

60 דליה גבריאלי-נורי, "שבויים בתרבות הישראלית 1948–2008", פוליטיקה 18, סתיו 2008, עמ' 173–193.

באש את היישובים. בורג גם הזהיר מפני התעוררות ציבורית, שתתבטא במשלחות ובמכתבים נגד הנסיגה. אלון השיב שהוא מבין את הספקות, אך מתיישרים שהולכים לאזורי ספר מקבלים על עצמם את הסיכונים. כדי לדאוג להם באמת יש צורך בהסכם שייצב את הפסקת האש. הממשלה כבר החליטה על כניסה למשא ומתן, אבל ספק אם הסורים יקבלו את ההצעות שהציג הרמטכ"ל. אלון הוסיף נימוקים לחתימה על הסכם: הדאגה לשבויים והצורך להקל על המצרים. דיין ציין שהמלחמה בסוריה עלולה להתלקח שוב, ולדעתו, המשך הישיבה בקו הנוכחי יביא בוודאות למלחמה. גולדה מאיר הזהירה שהסורים ידרשו נסיגה מעבר ל"קו הסגול", אבל, הוסיפה, מתוך חשש לדרישות בהמשך לא ניתן להציע שעכשיו לא יעשה דבר. היא מעוניינת לסייע לאמריקנים בהסרת חרם הנפט, לעזור לנשיא ניקסון וגם לעזור למצרים. הרמטכ"ל אישר שלדעתו הסורים יגישו דרישה קיצונית לנסיגה, הדומה למה שקיבלו המצרים, בכללה שטח שלא נכבש ב-1973. לכן הגדיר את הצעת צה"ל "אופטימית". בסוף הוחלט להסמיך את נציגי הממשלה להעביר לקיסנינג'ר את הרעיונות שהציג הרמטכ"ל.⁶¹

ב-27 בפברואר נפגש קיסנינג'ר עם צוות המשא ומתן, ובו השתתפו ראש הממשלה, אבן, אלון, דיין, דיניץ, אלעזר ואחרים. הוא הסביר כי אינו מצדיק את ההסכם עם סוריה בנימוקים צבאיים. לדעתו, תוכן ההסכם כלל אינו חשוב. עצם החתימה עם מדינה ערבית רדיקלית הוא חשוב, וכן יש חשיבות לעידוד מדינות ערב המתונות, בהן מצרים, ולהרחקת הסובייטים מהזירה.

גם נימוקי השרים לדחיית האפשרות של נסיגה מעבר ל"קו הסגול" לא היו צבאיים. הם התייחסו בעיקר ליישובים, וראש הממשלה טענה שהיות שישראל לא הפסידה שטח במלחמה, אין בסיס לתביעה שתוותר על שטח מעבר לקו 6 באוקטובר. היא גם התרעמה על כך שאסד אינו שומר על הפסקת האש וממשיך לפגוע ביישובים ולגרום להרוגים ולפצועים.

לאחר שהוצג לו הקו המוצע, התנער ממנו קיסנינג'ר בטענה שאינו רציני ושאינו בכוונתו להציגו לסורים. הוא הציע לדחות את תחילת המשא ומתן בעשרה ימים ולשלוח נציג ישראלי לווינגטון, ובהמשך יגיע גם נציג סורי. הוא הציע ששר הביטחון או מי שיחליפו יבוא לווינגטון (באותו זמן איים דיין בהתפטרות ובסירוב לצרף את חטיבת רפ"ב במפלגת העבודה לממשלה).

כבר בישיבה זו קיבל קיסנינג'ר את העיקרון שאין לפרק יישובים בהסכם הפרדה. לדעתו, אין לקרב את הקו עם סוריה לקו הישראלי אלא להרחיב

61 סטנוגרמה מישיבה נז/שלד של הממשלה, 24 בפברואר 1974, אה"מ.

את שטח האו"ם. לשאלתו של אבן, אם אין חשש ממסירת כל הנכסים של ישראל בגולן בשלב זה, ענה קיסנינג'ר (בניגוד למה שהבטיח לסורים ולסעודים בשיחות עימם), שניתן לדחות את המשא ומתן על נסיגה נוספת בגולן עד תאריך לא ידוע. בסוף הישיבה אמר אלון שהקושי העיקרי בנסיגה מעבר לקו 6 באוקטובר הוא פנימי – החשש מתגובת דעת הקהל. קיסנינג'ר השיב שלנוכח הסכנות הקיומיות העומדות לפני ישראל, המצב הפנימי תופס מקום בלתי סביר בשיקוליה.⁶²

טנק ישראלי מחטיבה 7 ב'מלא-מחדש' בקונייטרה במהלך המלחמה. העיירה קונייטרה, שנכבשה בידי ישראל ב-1967, הייתה לאחד מסלעי-המחלוקת העיקריים במשא-ומתן להפרדת הכוחות בין ישראל וסוריה לאחר מלחמת יום הכיפורים (צילום: אברהם ורד; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

לאחר שביקר בקהיר, חזר קיסנינג'ר לישראל. בפגישות נוספות עם ראש הממשלה ועם צוות השרים הבהיר את עמדתו של סאדאת, שאם ישראל תעמוד על נסיגה רק עד "הקו הסגול" ותפרוץ מלחמה, הוא יהיה חייב לתמוך בסוריה. אבל לדעתו, נסיגה של כמה קילומטרים, אולי מקונייטרה, תוכל לפתור את הבעיה. גולדה מאיר ענתה שלדבר על נסיגה מ"הקו הסגול" הוא "דינמיט בארץ". היא הציעה להתחיל בהחזרת הכפריים ובחילופי שבויים,

⁶² רישום פגישות קיסנינג'ר עם ראש הממשלה וצוות השרים, 27 בפברואר 1974, אה"מ, א 7069/8.

אך קיסינג'ר הטיל ספק בנכונות הסורים לכך. הוא הדגיש שסאדאת מוכן לסייע לשכנע את אסד לקבל הצעה שתהיה דומה להסכם ההפרדה עם מצרים ושתהיה מקובלת עליו.⁶³ בפגישה נוספת עם אסד ב-1 במארכס סיפר קיסינג'ר על הקושי לשנות את עמדתה של ישראל ולהרגילה לרעיון של נסיגה מעבר ל"קו הסגול". הוא שמע מאסד על דרישות המינימום של סוריה – נסיגה של כ-8–10 קילומטרים, כולל קונייטרה וההרים סביב העיר.⁶⁴

לאחר שביקר בסעודיה, קיסינג'ר חזר לוויינגטון ולא עצר בישראל. בפסגה של מדינות ערב הוחלט להסיר את החרם מארצות הברית, אך לערוך הערכה מחדש של ההחלטה כעבור חודשיים – כדי להבטיח התקדמות בהסכם להפרדת הכוחות עם סוריה.

בישיבת ממשלה ב-3 במארכס נערך דיון חשוב בעקבות שאלה נוספת של ורהפטיג: למי הסכם ההפרדה דחוף יותר, לסוריה או לישראל? האם ישראל יכולה להסתכן בחידוש המלחמה? לדעתו, מוטב לחתור להסכם שלום מלא. תשובתו של דיין חושפת את השיקולים הכלכליים והחברתיים שבבסיס עמדתו. הוא הבהיר שישראל משלמת מחיר גבוה על כך שאין הסכם – מחיר כלכלי וגיוס 20 אלף אנשי מילואים. אולי באופן אובייקטיבי המצב לוחץ יותר על הסורים, אבל בפועל לאסד לא אכפת מ-15 אלף כפריים שגורשו מבתייהם, החיים כפליטים. ישראל זקוקה מאוד לסיוע אמריקני, ציין וסיכם: "לפי דעתי אנחנו לחוצים הרבה". הוא אינו מבין מה יש לישראל להפסיד מכך שמצרים וארצות הברית ידעו שהיא רוצה להגיע להסדר. מוטב שהצד השני יצטייר כסרבן. בסוף אמרה ראש הממשלה שהסדר שלום עם סוריה אינו ריאלי. עם זאת הממשלה אישרה לה לקבל את הצעת קיסינג'ר לשלוח נציג לוויינגטון.⁶⁵

מלחמת התשה ומשבר פוליטי הולך ומחריף

בחודשים אלו הלכה וגברה מלחמת התשה בגולן. הסורים הפגזו יישובים ועמדות צה"ל והתחילו לסלול כביש חדש למוצב שבשיא החרמון, שנשם צה"ל בחורף בשל תנאי מזג האוויר. מלחמת התשה השפיעה לא רק על השיחות עם קיסינג'ר אלא גם על הקמת הממשלה, שעמדה לפני קשיים

⁶³ שיחות קיסינג'ר עם ראש הממשלה וצוות השרים, 1 במארכס 1974, שם.

⁶⁴ Memorandum of Conversation with President Asad, March 1, 1974 FRUS 26, pp. 137–159.

⁶⁵ סטנוגרמה מישיבה נט/שלד של הממשלה, 3 במארכס 1974, אה"מ.

רבים. המפד"ל סירב להצטרף לקואליציה על רקע דרישת רבנים לתקן את חוק הגיור.⁶⁶ תנועת המחאה בהנהגת מוטי אשכנזי תרמה להעמקת חילוקי הדעות הפנימיים במפלגת העבודה, וחברי כנסת מהאגף היוני וממפ"ם הצטרפו לפעילותו. בתחילת מארס 1974 איימו דיין ושמעון פרס, שותפו לסיעת רפ"י, שלא להצטרף לממשלה בשל המשך ההתקפות על רפ"י. לפי זיכרונותיו, דיין הושפע מאוד מדיון בכנס מפקדים ב־12 בפברואר, שבו הכריז אחד הקצינים שעל שר הביטחון להתפטר, בנוכחות הרמטכ"ל וראש הממשלה, שלא הגיבו. בישיבת לשכת מפלגת העבודה עם השרים ועם הסיעה בכנסת ב־24 בפברואר אמר המזכ"ל ידלין שהמפלגה נסערת, וגינה את ההתקפות על חברים, בעיקר על דיין. לדבריו, פרסם הודעת תמיכה בדיין ב"דבר" על רקע ההפגנות נגדו. מצד תומכי רפ"י נשמעו קריאות להקמת ממשלת אחדות לנוכח הקשיים במשא ומתן עם המפד"ל. בתגובה על הדברים התבטאה גולדה מאיר במרידות רבה ושאלה מדוע אחרי הבחירות שבהן זכו היא וחבריה, חברי המפלגה פוסלים את ההנהגה. באשר למוטי אשכנזי אמרה שהיא לא יכולה להשתוות לו כי הוא נלחם בגבורה במלחמה, **"אבל אינני מקבלת שהכאב שלו ודאגתו למדינה גדולים יותר מכאבי על כל מה שהיה"**. לדעתה, ממשלת ליכוד לאומי היא ממשלה של שיתוק מבחינה מדינית. בישיבה עם מפ"ם באותו יום חיזק מנהיג המפלגה יעקב חזן את דבריה ואמר שכניסה לממשלה עם הליכוד זה חיסול תנועת העבודה. מטרת הממשלה שתקום צריכה להיות פעולה למען השלום. לא ניתן לעשות זאת עם הליכוד ועם בגין.⁶⁷

בישיבה נוספת של לשכת העבודה והסיעה בכנסת ב־3 במארס ולאחר קבלת החלטה להתבסס על ממשלת מיעוט של 58 חברי כנסת הלכו הדברים והקצינו. שוב נשמעו התקפות על ההנהגה מצד לובה אליאב ויצחק בן-אהרן והיו איומים שלא להצביע בעד הרכב הממשלה. מצד אחר נשמעו אזהרות שממשלת מיעוט לא תחזיק מעמד זמן רב ויש להקים ממשלת ליכוד לאומי. ידלין העיר שיש מבוכה רבה בציבור. המפלגה צריכה לסיים את הוויכוח הפנימי ולהציג דרך: "אי אפשר להטיל שליחות על אנשים ואחר כך להקיז את דמם". בסוף הישיבה אמרה גולדה מאיר שהיה עליה לפרוש לפני

66 אוסף הרב גורן, קטעי עיתונות מ"הצופה", אה"מ, 5058/3 פ, 5057/6 פ.

67 ישיבת לשכת מפלגת העבודה עם השרים והנהלת הסיעה בכנסת, 24 בפברואר 1974; **ישיבת מפלגת העבודה עם מפ"ם**, 24 בפברואר 1974, ארכיון מפלגת העבודה, 109-23-1974.

המלחמה, אך היא לא עמדה בלחץ החברים. עכשיו הגיע הזמן. "אני חושבת שאת שלי עשיתי", אמרה, ושתודיע לנשיא שהיא פורשת מתפקיד הרכבת הממשלה. היא יצאה מן האולם, וידלין קרא אחריה – "גולדה, אל תלכי" – וביקש להעביר החלטה שמאשרים את הרכב הממשלה.⁶⁸ הוחלט לבחור משלחת שתפנה לגולדה מאיר לחזור בה, והיא אכן התרצתה והסכימה לחזור לתפקידה. אבל גם בישיבה הבאה של מרכז מפלגת העבודה ב-5 במארס התרעמו כמה דוברים על ההתקפות על רפ"י בכנסים בתוך המפלגה ובביטאון שלה "אות". דוברים אחרים תקפו את ה"סיעתיות" של רפ"י ואת רעיון ממשלת האחדות, ורבין הוסיף כי הליכוד התנגד לכל המהלכים המדיניים מאז 1970.⁶⁹

לאחר שהוצע לרבין להחליף את דיין בתפקיד שר הביטחון, פרס ודיין הסכימו להיכנס לממשלה לנוכח דיווחים על סכנת התלקחות בצפון.⁷⁰ היו שחשדו בשרים אלו ובממשלה שהם ניפחו את סכנת חידוש המלחמה לצרכים פוליטיים. למרות שהממשלה הקדישה זמן רב לדיווחים על המתרחשות בחזית הסורית, ב-8 במארס סיפר גלילי שחלק מהציבור משוכנע שהדיעות על מתיחות בצפון נועדו לסייע בהקמת הקואליציה.⁷¹

ב-10 בחודש בכנסת הציגה גולדה מאיר את הממשלה, ובה כיהן פרס בתפקיד שר ההסברה ורבין – בתפקיד שר העבודה. גם נמצא הסדר לכניסת מפד"ל לממשלה, ובו הובטח משאל עם במקרה של נסיגה ביהודה ושומרון. בנאומה דיברה מאיר הן על הצורך לחזק את צה"ל ושלא לחזור לקווי 1967 והן על הצורך לחתור להפוך את הפסקת האש ואת הסכמי הפרדת הכוחות לחוזי שלום. לדבריה, המערך לא יכול היה להכניס את הליכוד לממשלת אחדות על רקע התנגדותו לוועידת ז'נווה ולהסכם הפרדת הכוחות עם מצרים.⁷² בנאומו לעג ראש האופוזיציה לממשלה למאיר ולדיין על חוסר אמינותם כפי שהתגלה במשא ומתן הקואליציוני ועל השימוש שעשו בידיעות על איום במלחמה והציג תוכנית חליפית למדיניות הממשלה. לדעתו, אין בסיס

68 ישיבת לשכת מפלגת העבודה והסיעה בכנסת, 3 במארס 1974, ארכיון מפלגת העבודה, 2-23-1974-56.

69 ישיבת מרכז מפלגת העבודה, 5 במארס 1974, ארכיון מפלגת העבודה, 2-23-1974-109.

70 דיין, אבני דרך, עמ' 734-733.

71 סטנוגרמה מישיבה סא/שלד של הממשלה, 8 במארס 1974, אה"מ.

72 דברי הכנסת, כרך 60, 10 במארס 1974, עמ' 581-583.

להבטחות ראש הממשלה לקדם את השלום.⁷³ לבסוף הביעה הכנסת אמון בממשלה ברוב של 62 מול 46. תשעה חברי כנסת נמנעו, ומתוכם זבולון המר ויהודה בן-מאיר מהמפד"ל, ואליאב ובן-אהרן ממפלגת העבודה, אף שהיו חברי הקואליציה.⁷⁴

בכך נפתחה הדרך לנסיעת דיין לווינגטון. נערכו ישיבת ממשלה והתייעצות שרים בקשר לעמדה שעליו להציג. בממשלה הציג הרמטכ"ל שוב את תוכנית צה"ל להפרדת כוחות בתוך המובלעת. ראש הממשלה הייתה מודעת לדרישות הסורים לנסיגה יותר גדולה, אך בתשובה לשאלת רפאל, אם הצעת הממשלה היא עמדת פתיחה בלבד, הבהירה שהדברים נועדו לאוזניו של קיסנינג'ר. עד עתה הוא עמד בדיבורו "בניגוד למה שאומרים בארץ ובעולם". זו תהיה שגיאה להגיד לו שישראל אינה יכולה לוותר על השטח בתוך המובלעת. דיין העיר שאם מטרת נסיעתו היא להציג את תוכנית צה"ל, היא כבר הוצגה לקיסנינג'ר ו"אפשר לשלוח לו תזכורת בדואר". גולדה מאיר קבעה שמותר לדיין להגיד לקיסנינג'ר שישראל יכולה לוותר על שטח המובלעת, והממשלה אישרה את דבריה. בהתייעצות השרים הרחיב דיין על התנגדותו לטקטיקה של הגשת הצעה נוקשה, מתוך כוונה לרדת ממנה בהמשך, וטען שתביא לתגובה קשה בציבור (ואכן במשא ומתן תקף בגין את הממשלה על ויתוריה על רקע זה). לדעת דיין, חשוב לקבוע קו יותר גמיש, אפילו אם הוא לא יוצג כרגע. הוא התייעץ בעניין עם אלופי פיקוד הצפון בעבר ובהווה, מרדכי "מוטה" גור ויצחק חופי, וסייר באזור בחברת גור. דיין שאל עד כמה קווייטרה באמת חשובה לישראל ובירר את האפשרות של פגיעה באדמות של היישובים שגבלו בעיר, עין זיוון, אל-רום ובראש ובראשונה – מרום גולן.⁷⁵

סוגיית היישובים בגולן

אפשרות הנסיגה מקווייטרה ומסירת העיר לשלטון אזרחי סורי או לאו"ם עימתה את הממשלה עם הצורך לוותר על עקרונות ציוניים מקודשים, בהם

⁷³ שם, עמ' 587–591.

⁷⁴ שם, עמ' 644–645.

⁷⁵ מוטה גור, ראש המטה הכללי, תל אביב: מערכות, 1998, עמ' 12 (להלן: גור, ראש המטה הכללי); דברי דיין בישיבה סד/שלד של הממשלה, [17 במארכס 1974](#), אה"מ; התייעצות שרים ב-17 במארכס 1974, אה"מ, א 7025/17.

אמונה שההתיישבות קובעת את גבולות המדינה ושהקמת יישובים מבטיחה את הביטחון. יישובי הגולן הוקמו אחרי מלחמת ששת הימים כדי להבטיח שהסורים לא יחזרו להפגיז את הגליל העליון. מרום גולן, הראשון בהם, הוקם ביוזמה פרטיזנית של קבוצת צעירים, רובם חברי הקיבוץ המאוחד. ביולי 1967 הם התמקמו במחנה סורי נטוש ואחר כך עברו לקונייטרה. מאוחר יותר זכו לאישור הממשלה. מי שהיה דמות מרכזית והפך למזכיר הקיבוץ היה יהודה הראל מקיבוץ מנרה.⁷⁶

מקום הקבע של מרום גולן היה קרוב מאוד לקונייטרה. בראשית מלחמת יום הכיפורים פונה היישוב בבהילות, אבל עובדה זו לא שכנעה את הממשלה ואת הציבור שאין לו ערך ביטחוני. לפי תיאור שכתב הראל בשנת 1976, עוד בימים הראשונים של המלחמה פנו המתיישבים ל"גורמים מתאימים" כדי לשכנעם לכבוש את בית ג'ן בסוריה כדי להבטיח שמי מעיינות באזור יצורפו לשטח הגולן. אחרי המלחמה הם אכן התחילו לעבד אדמות במובלעת. עם יחיאל אדמוני מהמחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית הם הכינו תוכנית להכפלת האוכלוסייה בגולן ולחיזוק ההגנה המרחבית, שחלקים ממנה זכו לאישור מהשר ספיר. אולם, כתב הראל, בחודשים הראשונים של שנת 1974 הורגש מפנה. הסכם ההפרדה עם מצרים, "הטכניקה של קיסניג'ר" והאווירה הכללית "נתנו לנו להבין שהקו הכללי בארץ נוטה להתקפלות". לאחר שנודע ממקורות בצה"ל ומגלילי שנשקלת האפשרות של נסיגה מעבר ל"קו הסגול", אנשי מרום גולן החליטו על פעילות אינטנסיבית של ועד מתיישבי הגולן כדי למנוע נסיגה. פעילות הוועד כללה פגישות עם כל השרים ועם סיעת המערך בכנסת, הופעות בוועדת חוץ וביטחון, פגישות עם אנשי רוח, פעולה בתנועות נוער ועוד – כולל פנייה למרכז חרות ב-19 בינואר ופגישה עם גולדה מאיר ב-8 בפברואר. הודפסו מדבקות עם הסיסמה "הגולן חלק בלתי נפרד מישראל" ונתלו שלטים במרפסות. לכאורה כל תנועת ההתיישבות התגייסה למאבק, אבל היו גם מסתייגים ותומכים בפשרה טריטוריאלית.⁷⁷

שרי הממשלה, ובראשם מאיר, לא יכלו להיות אדישים למצוקת חברי הקיבוצים שחששו שביטחונם ייפגע ושיאלצו לעזוב את המקום. אלון,

⁷⁶ Gershom Gorenberg, *The Accidental Empire: Israel and the Birth of the Settlements, 1967–1977*, New York: Times Books, 2006, pp. 95–98 (below, Gorenberg, *Accidental Empire*); אורי הייטנר, **יהודה הראל: ביוגרפיה**, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2019 (להלן: הייטנר, **יהודה הראל**).

⁷⁷ תיאור יהודה הראל מתוך: "קול ברמה נשמע: שנתיים לקשת", אה"מ, תיק ג 7454/2; דברי מנחם בגין במרכז חרות ב-24 בינואר, **מכון ז'בוטינסקי**, ה'1 24/2; הייטנר, **יהודה הראל**, עמ' 80–82.

חבר קיבוץ גינוסר, וגלילי, חבר קיבוץ נען ויושב ראש ועדת השרים לענייני התיישבות, שניהם אנשי הקיבוץ המאוחד, היו מזוהים עם ההתיישבות מעבר ל"קו הירוק" ועם ההתיישבות בגולן במיוחד. מצד אחר היו שרים, כמו ספיר, שכבר הזהירו בעבר מפני הדבקות העיוורת בעקרון ההתיישבות, שיכולה לשמש מלכודת. למשל, בישיבת ממשלה ב-13 במאי שהוקדשה למחאת המתיישבים נגד ההסכם המסתמן (ראו להלן), חזר ספיר על דברים שאמר עוד בשנת 1968:

אני מתנגד בכל תוקף כי נקים עובדות או נקודות כאלה שאחר כך יחזיקו אותנו ולא נוכל לפנות הנה והנה... אם יציעו לישראל דברים חשובים תמורת החזרת השטח, האם יהיה קל לפנות? האם זה יהיה מוסרי כלפי האנשים? יתכן שגם במשך הזמן יפלו אנשים למען נקודות אלו, והשטח יהיה רווי דם.⁷⁸

הדילמה הזאת ביחס ליישובים תלווה את השרים עד סוף המשא ומתן.

לפני נסיעתו, בשיחה עם גולדה מאיר, העלה דיין את האפשרות של נסיגה מחלק מקונייטרה. הוא אמר שעדיין אינו מרוצה מהחלטת הממשלה ב-17 לחודש אך אינו מציע לשנותה. דיין הביא מפה ושרטט מקומות שאפשר לסגת בהם מ"הקו הסגול" בלי לפגוע בקו הצבאי וההגנה על היישובים. לדבריו, ייתכן שהסורים יסכימו להרחיב את אזור החיץ – אם שני הצדדים ייסוגו. הוא הציע להחזיר חלק מהתושבים הסורים למובלעת ולחלק מקונייטרה. ראש הממשלה רמזה שתוכל להסכים לנסיגה מזערית מקונייטרה בשלב מאוחר יותר ("אני לא אתעלף מזה") – אם הסורים יסכימו להגבלת כוחות ולאזור בשליטת כוח האו"ם.⁷⁹

ב-29 במארס הציג דיין את הקו לקיסינג'ר בווישינגטון, והאחרון כצפוי דחה אותו, ואמר שלא יציג את התוכנית לנציג הסורי שעמד להגיע לבירה. הוא הבהיר שיהיה צורך בנסיגה קטנה מעבר ל"קו הסגול". באותו זמן התגברה הלחימה בסורים, ודיין הדגיש לפני קיסינג'ר את סכנת המלחמה, עם מעורבות כוחות קובניים ומומחים ממזרח אירופה.⁸⁰ ב-3 באפריל כתב למאיר איגרת שבה הזהיר שאין סיכוי שהסורים יקבלו את ההצעה שהביא

78 ישיבה פב/שלד של הממשלה, 13 במאי 1974, אה"מ.

79 פגישת דיין-מאיר, 18 במארס 1974, אה"מ, א 7069/8.

80 דיווח דיין על שיחתו עם קיסינג'ר, אה"מ, שם; FRUS 26, עמ' 168–183.

דיין, והיא עלולה להביא להקפאת השיחות עם אפשרות סבירה מאוד של חידוש המלחמה. הוא שב והציג לה תוצאות הוות אסון של תרחיש זה וביקש לשקול שוב את עמדתה.⁸¹

בינתיים שוב נערכו ישיבות ממשלה על סכנה להתקפה סורית. ב־31 במארס הציג ראש אמ"ן אלי זעירא נתונים על סכנת התקפה באפריל ועל אפשרות שמצרים תצטרף אליה. הרמטכ"ל דיבר על הגברת הכוננות ועל אפשרות לגייס מחדש אנשי מילואים שהשתחררו, והודיע שהכוננות בחיל האוויר תימשך, יבוטלו חופשות ויעוכב שחרורו של חלק מהצבא הסדיר. בדיון התעוררו שוב הטראומות מראשית מלחמת יום הכיפורים, והוחלט לגייס מספר מוגבל של אנשי מילואים. סכנת ההסלמה ולחץ משפחות השבויים השפיעו על ראש הממשלה, והיא שיגרה תשובה לקיסניג'ר שבה רמזה על אפשרות שינוי בעמדת הממשלה.⁸²

פרסום המלצות ועדת אגרנט והתפטרות הממשלה

בעת פגישתו עם ראש הממשלה לפני צאתו סיפר דיין על מצב רוחם של אנשי המילואים בצפון על רקע דיוני ועדת אגרנט. לדבריו, יש אצלם מרידות וחוסר אמון גם ברמטכ"ל.⁸³ לפי מאמרו של שמאירן, הדברים באו לידי ביטוי במספר תקריות בעת ביקורי מפקדים בכירים בקו ובזמן שחרור היחידות.⁸⁴

ב־1 באפריל פורסם דוח ביניים של הוועדה, ובעקבות כך הגיעה הדרמה הפוליטית לשיאה. הוועדה מצאה שראש אמ"ן זעירא והרמטכ"ל אלעזר אחראיים לכשלים המודיעיניים והמבצעיים שאירעו עד פרוץ המלחמה והמליץ לסיים את תפקידם. הוועדה נמנעה מלהפיק מסקנות לגבי ההנהגה המדינית. אולם הציבור לא קיבל את ההבחנה בין הדרג המדיני לצבאי. אלעזר התפטר ב־2 באפריל, ונשמעו דרישות שגולדה מאיר ודיין יקבלו אחריות מיניסטריאלית ויתפטר. מוטי אשכנזי חידש את פעילותו, ועיתון "דבר" קרא לדיין להתפטר.⁸⁵ ב־11 באפריל עמדה הכנסת להצביע על הצעת

81 דיניץ אל גזית, שדר ממזכיר המדינה, 3 באפריל 1974, אה"מ, חצ 6857/10.

82 צורף, גולדה מאיר, עמ' 618–619; **גזית אל דיניץ**, 9 באפריל 1974, אה"מ, חצ 6857/10.

83 פגישת דיין-מאיר, 18 במארס 1974, אה"מ, א 7069/8.

84 רן, התשה בצפון, עמ' 366–367.

85 "אחרי הדו"ח: שאלות להכרעה", דבר היום, 4 באפריל 1974.

אי-אמון, ותנועת המחאה הודיעה שתקיים הפגנה גדולה מול הבניין.⁸⁶ ב-9-10 באפריל נערך דיון סוער בלשכת המפלגה והסיעה בכנסת, ובה נתקף דיין בחריפות. דוברים אחדים תמכו בהתפטרות הממשלה ובבחירת מועמד אחר להקמת ממשלה חדשה.⁸⁷ לאחר שהוחלט שהממשלה תקיים דיון בנושא האחריות המיניסטריאלית אחרי שתקבל חוות דעת משר המשפטים, הבינה מאיר כי בהחלט ייתכן שהממשלה תגיע למסקנה שעליה לקבל אחריות מיניסטריאלית. ב-10 בחודש הודיעה על התפטרותה. לדבריה, הייתה פורשת גם לו דיין היה מתפטר, והיא ביקשה מחבריה שהפעם לא ינסו לשכנעה לחזור בה.⁸⁸ בבחירות במפלגה גבר רבין על המועמד השני לתפקיד ראש הממשלה, פרס, ברוב קטן ופנה להקמת ממשלה חדשה.

על אף השינויים הפוליטיים המשיכו גולדה מאיר ודיין לשאת ולתת עם קיסנינג'ר ועם הסורים על הסכם הפרדת הכוחות.⁸⁹ בשגרירות האמריקנית היו ערים לאווירה הציבורית ולחלוקי הדעות בתוך הממשלה. השגריר בתל אביב קנת' קייטינג העריך שהממשלה, שכבר הייתה תלויה ביוזמות מדיניות אמריקניות ובגורמים שמחוץ לשליטתה, תתקשה עוד יותר. עם זאת ייתכן שבכל זאת תצליח ממשלת המעבר לוותר בנושא הסורי, כפי שעשתה ממשלת המעבר בינואר בהסכם עם מצרים. אם קיסנינג'ר ידחה את ביקורו המתוכנן, יש סכנה שבגין ומתנגדים אחרים להסכם יתעודדו וישתכנעו שאפשר לעצור את המהלכים האמריקניים. גם אבן אמר לקייטינג שממשלת ישראל מבקשת שהמזכיר לא ידחה את בואו.⁹⁰

הסיוע האמריקני כגורם מכריע בדיון לקראת שובו של קיסנינג'ר

לאחר שראש המודיעין הסורי, הגנרל שיהאבי, ביקר בושינגטון, אנשי השגרירות הישראלית דיווחו כי הסורים דחו את הצעתו של דיין, אך הסכימו לראשונה לאזור מפורז ולהגבלת כוחות. קיסנינג'ר העיר שיבוא לאזור רק אם

⁸⁶ דניאל דגן, "צמרת עבודה צועדת להכרעה: פרישת דיין או: ממשלה חדשה תוך 'חילופי תפקידים'", מעריב, 8 באפריל 1974.

⁸⁷ ישיבת חברי מפא"י לשעבר והסיעה בכנסת, 9 באפריל 1974, ארכיון מפלגת העבודה, 25-1974-58.

⁸⁸ דברים בישיבת הלשכה וסיעת המערך בכנסת, 10 באפריל 1974, ארכיון מפלגת העבודה, שם.

⁸⁹ צורף, גולדה מאיר, עמ' 609-611.

⁹⁰ Keating to Secretary of State, April 11 and 13, 1974, Nixon Library, NSC Folders, 611/02A.

גולדה מאיר ודיין יגידו לו שכדאי.⁹¹ בינתיים נמשכו הדיונים עם האמריקנים על תנאי העברת הסיוע הצבאי המיוחד.

בו בזמן התגברה מלחמת ההתשה עם סוריה, ובייחוד הלחימה סביב מוצב שיא החרמון. ב־14 באפריל תפס צה"ל את המוצב מחדש. כוחות קומנדו סוריים ניסו לכבושו אך נהדפו. נערכו גם קרבות אוויר, ובהם הופלו שני מטוסים ישראליים ומספר מטוסים סוריים. ב־27 בחודש הפגזו הסורים מוצב אחר וגרמו לנפגעים. מסוק שהגיע לפנותם פגע בצלע ההר והתרסק, ושישה מאנשי הצוות נהרגו. נוסף על כך מדי יום הפגזו הסורים את מוצבי החרמון, וצה"ל הגיב בתקיפות אוויר על מחנות הצבא הסורי שבמורדות ההר. בליל 1–2 במאי פשטו כוחות קומנדו סוריים על חניון טנקים. במתקפה נהרגו שני חיילים, ושניים נוספים נפלו בשבי.⁹² מאזן האבדות הגביר את עוינות הציבור כלפי סוריה והקשה על הממשלה לעשות ויתורים.

הרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו) בביקור באחד מהמוצבים הישראליים ב"מובלעת הסורית", 27 בפברואר 1974 (צילום: רון אילן; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון). בסופו של דבר, לאחר משא ומתן ארוך ולחץ אמריקאי מאסיבי, הסכימה ישראל לסגת מכל שטח המובלעת.

91 שליו לגזית, 14 באפריל 1974, אה"מ, חצ 6857/19.

92 גור, ראש המטה הכללי, עמ' 20–21, 31–32; רן, "התשה בצפון", עמ' 352–355.

ב-11 באפריל ערכו חברי החזית העממית לשחרור פלסטין שהגיעו מלבנון טבח בקריית שמונה, ובו נהרגו 16 אזרחים ושני חיילים. ישראל הגיבה בתקיפה אווירית בלבנון, וארצות הברית דחתה בקשתה להטיל וטו על החלטת גינוי במועצת הביטחון של האו"ם ואף הצטרפה לגינוי. לפי דיווחים בעיתונות, קיסינג'ר הצדיק את ההצבעה בלחץ הערבים וברצונו להבטיח את הצלחת מסע הדילוגים שתכנן, כדי לסיים את המשא ומתן על ההסכם עם סוריה.⁹³ ב-29 בחודש נערכה התייעצות שרים לקראת בואו. לאחר שגולדה מאיר וראש המוסד צבי זמיר הציגו את הטיעונים הגאופוליטיים הידועים שיביא קיסינג'ר, אמר דיין שהגיעה השעה לחשיבה לטווח ארוך, בייחוד על הצורך בשלב הבא של משא ומתן עם מצרים. מהלכי האמריקנים לא בלתי גיוניים, והם נותנים סיוע כלכלי וצבאי גם למדינות ערב. אם ישראל לא תשתלב בהם, הדבר לא ימנע מהאמריקנים להתקדם לפי תפיסתם. דיין הציע משא ומתן יסודי עם אמריקנים שיבטיח לישראל "נשק ומענקים כדי לקנות אותו ועזרה בנושאים החשובים לישראל: הרתעת הרוסים והבטחת מקורות הנפט".⁹⁴ (גם בישיבת המטכ"ל באותו בוקר הציג דיין טיעונים דומים, לפי זיכרונותיו של גור.⁹⁵) הישג נוסף במשא ומתן זה עשוי להיות מכתב מהנשיא ניקסון, המצהיר על כך שהוא רואה בנסיגה בגולן לקו מוסכם סוף פסוק וכי לא יתבע נסיגה נוספת. דיין הוסיף שמבחינתו "הקו הסגול" אינו קדוש ויש לקבוע קו ביטחון סביר. מבחינה צבאית אפשר לוותר על השכונות המזרחיות של קונייטרה – כשליש מן העיר.

רוב השרים תמכו בעמדת דיין, ושיקולים צבאיים ואזרחיים מתערבבים בדבריהם. ספיר דיבר על המחיר הכלכלי והאנושי הגבוה של המשך המלחמה. יש לעשות מאמץ עליון להגיע להסכם, גם אם יש בו סיכון. פרס הטיל ספק בסיכויי התוכנית של קיסינג'ר לגרש את הסובייטים מהאזור, אבל גם לדעתו צה"ל מתקשה לעמוד במשימות, בהן אחזקת הנשק החדש. ישראל זקוקה להפסקת אש ולפסק זמן. גולדה מאיר הוסיפה: "ההרגעה הזאת דרושה לנו גם בפנים הארץ".⁹⁶

⁹³ יוסף חריף, "מספר מדינות הצביעו באו"ם נגד ישראל בלחץ קיסינג'ר", **מעריב**, 2 במאי 1974.

⁹⁴ בכך צפה את האפשרות שהתגשמה בהסכם הביניים עם מצרים ב-1975 – ויתור ישראל על שדה הנפט באבו רודייס.

⁹⁵ גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 29–31.

⁹⁶ **התייעצות שרים**, 29 באפריל 1974, אה"מ, א 7073/17.

לדברי אלון, הוויכוח על קונויטרה הוא תאורטי כיוון שקייסינג'ר כבר הבטיח לסורים את העיר. אם יוותרו על עמק קונויטרה, למעשה, מדובר על ויתור על אדמות שלושת הקיבוצים. לדעתו, האמריקנים התחייבו לערבים להחזיר את ישראל לגבולות 1967 בשלבים. הוא הביע חשש מהצורך של קייסינג'ר להציג הישגים בכל מחיר, כנראה, על רקע פרשת ווטרגייט ועל רקע רצונו של ניקסון לערוך ביקור ממלכתי במזרח התיכון. גולדה מאיר שבה והביעה דאגה מהאווירה בתוך הצבא ובציבור. יש פחות נכונות להילחם על יישובים, אמרה, וציינה כי התערער הביטחון בצדקת הדרך. דיין טען שאינו מוכן להזיז את הקו הצבאי מערבה בקונויטרה, גם אם הדבר יביא למלחמה, או לוותר על אדמות הקיבוצים.⁹⁷

בישיבת ממשלה ב־30 באפריל לעמדת דיין בעניין הסיוע האמריקני הצטרפו השגריר דיניץ, שהגיע מווינגטון, ושר החוץ. דיניץ תיאר את המאבק בקונגרס לאישור הסיוע הכספי לישראל על פי החלטת הנשיא בשלבים. הוא הזהיר שהאמריקנים טרם קבעו איזה סכום תקבל ישראל ב־1975. בכך ראה רמז ללחץ על ישראל לשתף פעולה. דיין חזר על חשיבות היחסים עם מצרים ועל הצורך בנשק מארצות הברית ובכסף כדי לשלם עליו. ישראל הזמינה נשק – לטווח של עשור – במחיר של 4 מיליארד דולר, אך אין לה אפשרות לממן זאת.

אל עמדת דיין הצטרף גורם בעל משקל רציני – הרמטכ"ל החדש "מוטה" גור, שמונה ב־14 באפריל. גור, ששירת בעבר כאלוף פיקוד הצפון וחזר לתפקיד בעקבות המלחמה, הכיר היטב את השטח המדובר. הוא חזר לא מזמן מתפקיד נספח צה"ל בווינגטון והכיר גם את המערכת הצבאית והמדינית האמריקנית. לבקשתו, השתתף בשיחות הצבאיות עם המצרים בז'נווה אחרי הוועידה, אך התאכזב לגלות שהמשא והמתן האמיתי ייערך בחסות האמריקנים. לפי זיכרונותיו, הוא מצא ספקנות רבה בקרב המפקדים והמתיישבים ברמת הגולן בקשר להסכם עם סוריה. גור הסכים שיש לשאת ולתת מעמדת כוח, אך האמין שהסורים יודעים להבדיל בין שאיפות למציאות וגם להם יש אינטרס בתקופת רגיעה.⁹⁸

97 אה"מ, שם.

98 מוטה גור, **מצפון ומים: בפיקוד צפון ובנספחות צה"ל בארצות הברית**, תל אביב: מערכות, 1998, עמ' 227–228, 243–244.

בישיבת ממשלה אמר גור שלפי דעתו אם לא יהיה הסכם, תתפתח לחימה רצינית יותר, ביוזמת סוריה או כמכת מנע מצד ישראל. הערכה זו מבוססת על מודיעין, המצביע על הצטרפותן של מצרים ושל ירדן למלחמה. יש לזכור שישראל תלויה מאוד בנשק ובמטוסים מארצות הברית, ויש לשקול זאת מול הצורך לשמור על שטח ולבדוק אם הוא קריטי למדינת ישראל. אומנם גור הדגיש את חשיבותה של השליטה במוצבי החרמון ללחימה אלקטרונית ואת יתרונות "הקו הסגול" בגלל קו התלים. עם זאת קבע שלקונייטרה ולכפר רפיד אין כל חשיבות צבאית, "ואם אני כרמטכ"ל צריך לענות על השאלה של מערכת יחסים טובה יותר עם ארצות הברית והמשך אספקת נשק מול קונייטרה ורפיד – התשובה שלי היא חד משמעית וברורה". שני המקומות חשובים סמלית לסורים. אין כל סכנה בעיירה סורית בקונייטרה, ולדעתו הסורים זקוקים רק לשכונות המזרחיות של העיר.⁹⁹

דין העלה את סוגיית חזרת הכפריים ושאל אם סוריה תסכים לישיבתם במקומות בשליטת צה"ל. גם התביעה לשלוט בחרמון הסורי אינה מקובלת עליו. מוטב שיוחזר או שיהיה בידי האו"ם, כפי שכבר הציע בווינגטון. גולדה מאיר הזכירה שוב את הסכמתה בעבר של ישראל להעביר את מוצבי החרמון לאו"ם ולאפשר את שיבת הכפריים. גלילי הסתייג מן ההצגה של משוואה עקרונית שהציע גור של "נשק תמורת שטח". היא עלולה להטעות ומוטב לדבר רק על הבעיה הקונקרטית. רפאל העיר שגור מציג תוכנית פוליטית, והוא לא הכחיש.¹⁰⁰

בסוף הישיבה הוחלט להציג לקסינג'ר הן את המפה שהביא דין לווינגטון והן את המפה החדשה, למעט ההצעה לפנות את החלק המזרחי של קונייטרה. נציגי הממשלה יוכלו לדון עימו בעניין זה בתנאי שיבהירו עם קסינג'ר כמה "עניינים חיוניים": שמירת ההתיישבות, הבטחה ומימון של נשק, התחייבות מצרים שלא לשתף פעולה עם סוריה אם תפרוץ מלחמה, הבטחת צורכי הדלק, הידברות על שלב נוסף במשא ומתן עם מצרים וגורל יהודי סוריה, שישראל ביקשה לנצל את ההזדמנות כדי לאפשר את

99 סטנוגרמה מישיבה עז/שלד של הממשלה, 30 באפריל 1974, אה"מ. ראו גם דברי גור בישיבת המטכ"ל ב-29 באפריל, גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 30-31. עם זאת הוא מציין שהיו חילוקי דעות עם דין על תוכניתו להנחית מכה חזקה על סוריה לקראת המשא ומתן.

100 סטנוגרמה מישיבה עז/שלד של הממשלה, 30 באפריל 1974, אה"מ.

הגירתם.¹⁰¹ בכך נקבעו קווי המתאר של הסכם הפרדת הכוחות מבחינתה של ישראל. בהמשך תעשה ישראל ויתורים נוספים, והאמריקנים מצידם ייענו לחלק גדול מתביעות אלו. אבל הדרך לסיכום החיובי תהיה ארוכה ומפותלת, והעוינות בציבור כלפי ארצות הברית תקשה מאוד על הממשלה.

לקראת בואו של המזכיר, שהגיע מקהיר, הלכו וגברו הפרסומים השליליים. ב"מעריב", למשל, נמסר שראש האופוזיציה בגין קיצר את ביקורו בארצות הברית כדי להתייצב בראש מערכה נגד נסיגה מעבר ל"קו הסגול", ושרון הצהיר שאין להביע עוד אמון בארצות הברית. מודעה של "אזרחים למניעת שואה מדינית" מקריית ארבע קראה לפעול נגד כניעת הממשלה ל"נציב העליון" (קיסינג'ר), המכתיב את מהלכיה. גם מאמר המערכת יצא נגד נסיגה מ"הקו הסגול" כדי לספק את "תאוות היוקרה הסורית", על רקע הגינוי האמריקני לפעולת ישראל בלבנון. הפובליציסט יוסף לפיד טען שיש צורך לשתף את הליכוד בממשלה כיוון שממשלה עם רוב של 61 לא תוכל לקבל החלטות גורליות.¹⁰²

ראשי הממשל היו מודעים היטב לאווירה בישראל בעקבות דיווחי השגריר קייטינג. בפגישה עם איש משרד החוץ אפרים עברון הזהיר שאווירה זו וחוסר היציבות הפוליטית עלולים להביא את ההנהגה לאמץ עמדות בלתי מתפשרות.¹⁰³ קיסינג'ר והנשיא עצמו כתבו מכתבים אישיים לגולדה מאיר, ובהם ניסו לתרץ את ההצבעה באו"ם. קיסינג'ר כתב שארצות הברית גינתה את ההתקפה בקריית שמונה בהודעה נוספת. "עבדנו ביחד במשך חמש שנים ואת חייבת לדעת שלעולם לא אעשה דבר שיסכן את ביטחון ישראל". לא חל שום שינוי יסודי במחויבות ארצות הברית לישראל, ולא יחול, אם אפשר יהיה למנוע זאת.¹⁰⁴ הנשיא הדגיש את החשיבות של מאמצי המזכיר להחליש את ההשפעה הסובייטית באזור והזכיר את הסיוע הנדיב שקיבלה ישראל בזמן המלחמה ואחריה.¹⁰⁵

101 ישיבת הממשלה, שם.

102 "קוניטרה", **יומן מעריב**; יוסף לפיד, "חירום לאומי מחפש ממשלה", **מעריב**, 2 במאי 1974.

103 *Keating to Secretary of State*, April 26, 1974, *Nixon Library*, NSC Folders, 611/02A.

104 **קיסינג'ר למאיר**, 29 באפריל 1974, אה"מ, א 7033/11.

105 *Nixon to Meir*, April 30, 1974, *FRUS*, 26, pp. 212–213, אה"מ, א 7033/11. שדר נוסף נשלח ב-4 במאי, ראו אה"מ, חצ 5976/1.

מסע הדילוגים של קיסניג'ר

את דרישות ישראל הציגה גולדה מאיר בפגישה עם קיסניג'ר ב־2 במאי, ובה דרשה "התחייבויות אמריקאיות לאספקת נשק לטווח ארוך וכן אמצעי תשלום, וכן התחייבות נשיאותית כתובה שלא נתבקש לרדת מהגולן". היא ביקשה גם התחייבות מצרית שלא להצטרף לסוריה במקרה של מלחמה. לאחר שובו מדמשק, ציינה, היא תשקול אם להביא הצעה חדשה לממשלה הכוללת ויתור על חלק מקונייטרה. קיסניג'ר הזהיר שזה לא יספיק. אסד וסאדאת לא יקבלו הצעה זאת, והוא לא יוכל להסביר: "אפשר להסביר לציבור האמריקני מדוע צריך להחזיק בגולן כדי להגן על ישראל מלפני 1967 – אך אי אפשר להסביר מדוע צריכים להחזיק בקונייטרה כדי להגן על הגולן או על היישובים בגולן".¹⁰⁶

בישיבה נוספת שנערכה עימו עוד באותו היום, שבה השתתפו גור ווהשרים, עלתה שאלת הגבעות מצפון לקונייטרה. קיסניג'ר חזר וטען שהסכם עם סוריה הוא ערובה טובה יותר לביטחון ישראל מקו צבאי. המטרה היא למצוא קו שארצות הברית ומצרים יוכלו לתמוך בו ולמנוע מלחמה. מאיר עדיין הביעה חרדות רבות. לטענתה, גם קיסניג'ר אומר שלא ניתן לסמוך על הממשלה הסורית. אם תהיה מלחמה בעוד חצי שנה וישראל תימצא בעמדת חולשה בשל הנסיגה, איך תוכל להסביר זאת לציבור? קיסניג'ר מצידו הודה שבאמת מדובר בדילמה קשה, ושישראל חייבת לפעול כדי להבטיח את קיומה. היא אינה נדרשת להעביר את הגבעות לסורים אלא לכוח האו"ם.¹⁰⁷

בשעה שהתקיימו הפגנות מחוץ לבית המלון של קיסניג'ר בעניין ההצבעה באו"ם, נפגש המזכיר עם דיין ושמע ממנו על רעיונות לנסיגה מ"הקו הסגול". למחרת הציע שינסה "למכור" את הרעיון של דיין למצרים כרעיון אמריקני. אם תוצע לאסד כל קונייטרה, יש לזה סיכוי להתקבל, טען. מאיר ענתה שאם תביא לממשלה סיוע אמריקני והבטחות לתמיכה מדינית, ייתכן שתהיה לכך הסכמה.¹⁰⁸

עם שובו מקהיר ומדמשק סיפר קיסניג'ר שאסד הסכים לצמצם את ההפגזות ולמנוע פשיטות, כנראה, בחרמון. עם זאת הוא דחה את המפה

¹⁰⁶ רישום שיחת מאיר-קיסניג'ר, 2 במאי 1974, אה"מ, א 7069/8.

¹⁰⁷ פגישת קיסניג'ר עם ראש הממשלה וצוות השרים, 2 במאי 1974, אה"מ, שם.

¹⁰⁸ פגישת קיסניג'ר עם ראש הממשלה, 3 במאי 1974, שם.

שקסינג'ר הביא (המפה שהציג דיין בושינגטון). לדברי הרמטכ"ל המצרי גמאסי, שנשלח לדמשק כדי לקדם את המשא ומתן, אסד רצה הסכם דומה למה שקיבלו המצרים, "המובלעת ומשהו מעבר לקו [הסגול]". סאדאת הסכים לתמוך כלפי מדינות ערב בהסכם המבוסס על הקווים שהציע קיסינג'ר, בין השאר, להרחיב את אזור החיץ ולהכניס מנהל סורי אזרחי. להערכת קיסינג'ר, אסד יקבל את הגבלת הכוחות.¹⁰⁹

ב-5 במאי הציגה מאיר את הדרישות של קיסינג'ר לממשלה. לדבריה, הבהיר לה שמטרתו להגיע להסכם עם סוריה, אך אם המשא ומתן יתפוצץ, מוטב שזה יהיה אשמתה של סוריה, ושסאדאת יהיה מוכן להגיד שהאשמה מוטלת על אסד. היא הדגישה את טענתו שנימוקי ישראל בקשר לאדמות היישובים לא יזכו להבנה בחוץ – לא בעולם הערבי ולא באו"ם. על הממשלה לפעול ללא אשליות שהויתורים יבטיחו שקט לזמן ארוך, אפילו לא לשנתיים. "אז בלי כל התלהבות, בלי טיפונות של התלהבות, בלב כבד ובלי כל אשליות, אני אומרת שאין בררה". החלטות הממשלה הסמיכו את חברי צוות השרים להמשיך במשא ומתן לפי החלטות 30 באפריל. רק בשלב הבא תישקל מסירת החלק המזרחי של קונייטרה לאו"ם.¹¹⁰

ההתנגדות לנסיגה גוברת

עם הפצת ידיעות בעיתונות על התקדמות במגעים הלכה וגברה תנועת ההתנגדות. ב-6 במאי פתחה קבוצת מפגינים בשביתת רעב ליד ביתה של ראש הממשלה. הם הגישו לה עצומה, ובה טענו שחל סחף בעמדות הממשלה "מול מלחמת התשה של המרצחים הסורים ומדיניות הזיוף והתביעה של שר החוץ האמריקני המפתה אותנו להיכנס למלכודת מוות". בין החותמים היו פרופסורים וסופרים ידועים, רובם אנשי התנועה למען ארץ ישראל השלמה, בהם משה שמיר, יצחק שלו, אליעזר ליבנה וצבי שילוח.¹¹¹

חברי ועד היישובים בגולן היו נחושים בדעתם למנוע נסיגה מקונייטרה, ובמאוס אף קידם הראל מבצע להריסת בתי העיר כדי למנוע את שובם של הסורים.¹¹² בישיבה של לשכת מפלגת העבודה עם הסיעה בכנסת ב-6

¹⁰⁹ פגישת קיסינג'ר עם צוות השרים, 4 במאי 1974, שם.

¹¹⁰ מישיבה עט/שלד של הממשלה, 5 במאי 1974, אה"מ.

¹¹¹ נוסח העצומה, 6 במאי 1974, אה"מ, א 7073/17.

¹¹² אה"מ, ג 7454/2; הייטנר, 'יהודה הראל', עמ' 82–83.

במאי הופיעה משלחת אנשי התיישבות, והראל בראשה. הוא קרא למנוע פגיעה בערך ההתיישבות. לדבריו, כל תזוזה מערבה מ"הקו הסגול" מסכנת את היישובים ופוגעת בהם כלכלית. הנסיגה מקוויטרה פוגעת באדמות ותקשה על היישובים לקיים חיים כל כך קרוב לגבול. הידיעות על תזוזות קטנות מצד הממשלה מעוררות חשש שאם יהיו לחצים נוספים, יהיו עוד ויתורים. משה גוראלי מרמת מגשימים אמר שברור להם שכל העם והמדינה רוצים הפסקת אש "ובראש ובראשונה אנחנו", אבל הם מוכנים לעמוד במצב כדי להגיע לביטחון ולשלום אמת. שמעון שבס מאפיק אמר שהמתיישבים אינם פועלים נגד הממשלה ואינם מפגינים ברחובות למרות לחצים והזמנות (כנראה מחרות) לעשות כן. הם סומכים על תנועת העבודה, אבל המורל שלהם נפגע. משה ברעם, ששימש יושב הראש, הבטיח לסייע ליישובים, ומצד אחר דרש מהמפלגה לתמוך בנושאים ונותנים עם קיסניג'ר ולהתגייס לקראת דיון בכנסת שיום הליכוד.¹¹³

שר החוץ הציג למשתתפי הישיבה את הקווים הכלליים של המשא ומתן, וניכר שהוא חש באווירה של ספקנות ואפילו עוינות בתוך המפלגה. הוא הזכיר לשומעיו שהממשלה הודיעה על כוונתה לחתום על הסכם הפרדה, והכנסת אישרה את הודעתה עוד בינואר, והיא עצמה הזמינה את קיסניג'ר לתווך. הוא טען שהתהליך מבוסס על ניסיון חיובי של ההסכם עם מצרים. מי שמתרשם מן האווירה הציבורית, מ"הברקים והקולות... התקהלויות... חרדות ודאגות", צריך לזכור שדברים אלו היו גם לפני ההסכם עם מצרים. בינתיים הסכם זה הצדיק את עצמו; מצרים שומרת על הפסקת האש ותיקנה הפרות ככל שהיו, לעומת "הטרגדיה היום-יומית" בגבול עם סוריה. אפילו אם לא ניתן להגיע להסכם סביר, יש לעשות מאמץ כדי לשמר את היחסים עם ארצות הברית. החלופה היא סכנת מלחמה אזורית ואולי אפילו משבר בין המעצמות. אומנם האופוזיציה נבחרה כדי לתקוף את הממשלה, אמר אבן, אבל הוא תוהה מדוע יש ביקורת בסיעת העבודה. אין חילוקי דעות בין חברי העבודה בממשלה בעניין הפרדת הכוחות, וגם בתוך שאר חברי הממשלה יש אחידות דעים. "אנחנו חותרים להסכם שהתוצאות שלו יהיו: הביטחון לא ייפגע, המעמד המדיני יתחזק, לא ייפגעו שבוינו ויתפתחו כמה אופקים לקראת בירור סיכויי השלום".

113 ישיבה של לשכת מפלגת העבודה, הסיעה בכנסת וריכוז מפ"ם, 6 במאי 1974, ארכיון מפלגת העבודה, 2-25-1974-60.

משתתפי הישיבה העלו השגות בנושאי יהודי סוריה והאפשרות שתהיה דרישה לנסיגה נוספת, הביעו דאגה למצב היישובים העלולים להפוך להיאחזויות צבאיות בלבד, ותהו מה תהיה התמורה מסוריה. בסיום אמרה גולדה מאיר שבראיייתה יש חששות גדולים אף יותר, ושקיסנינג'ר אכן אינו מבטיח שקט אחרי החתימה. לא תהיה הפרדת כוחות בכל מחיר, ואם ההצעה תסכן את ביטחון היישובים, יסרבו לאשרה, סיכמה.¹¹⁴

אנשי ההתיישבות המשיכו במסע גיוס תמיכה בשיתוף פעולה עם "גוש אמונים". בכנס נציגי הגולן, גוש עציון והבקעה נגד הנסיגה השתתפו כמאה נציגי יישובים והופיעו בו הרב לוינגר, אליקים העזני, חנן פורת, איש הסוכנות אדמוני ומנהל המחלקה להתיישבות בהסתדרות הציונית יעקב אייגם. התקיים כנס חירום של יישובי הקיבוץ המאוחד בגליל העליון, והליכוד ארגן הפגנות בירושלים ובחיפה.¹¹⁵ בישיבת ממשלה שנערכה ב-7 במאי, אמרה גולדה מאיר על ההפגנות שיש בהם "המון דמגוגיה, אך יש בהם בכל זאת גם חרדה [ליישובים]". היא כעסה מאד על ההתקפות האישיות על קיסנינג'ר.¹¹⁶

באותו היום דנה הכנסת בהצעות לסדר היום על עמדת הממשלה לקראת הסכם ההפרדה. תחילה תקף מאיר וילנר, נציג רק"ח הפרו־סובייטית, את הממשלה על כך שהיא נכנעת ללחצי הליכוד ואינה מסכימה לווייתורים שהיו שמים קץ למלחמת ההתשה ולסכנת פרוץ מלחמה חדשה. הוא טען שהיה אסור להקים את היישובים בגולן, ולכן יש לפנותם ולסגת מכל השטחים שנכבשו ב-1967.¹¹⁷ לאחר שהצעתו הורדה מסדר היום, תקף בגין את עמדותיו של קיסנינג'ר וטען שעל אף עברו כיהודי נרדף בגרמניה הוא מגלה אדישות למצבם של יהודי סוריה ומסכן את ביטחון ישראל בכך שהוא מקדם הסדרי ביניים ונסיגות ללא שלום. לאחר שתקף את נסיגת הממשלה מהצעתה המקורית לנסיגה בתוך המובלעת, הוא פנה אליה בקריאה נרגשת, בשם המתיישבים – אל תתנו את המפה החדשה לקיסנינג'ר, בוודאי ללא דיון בכנסת.¹¹⁸ אלון השיב בשם הממשלה, הכחיש שהופעל לחץ מצד ארצות הברית והבטיח שההסכם יובא לאישור הכנסת. הוחלט להעביר את הנושא

¹¹⁴ ארכיון מפלגת העבודה, שם.

¹¹⁵ יעקב ארז, "חילופי דברים קשים בכנס יישובי הגולן והגליל העליון בעניין הסכם ההפרדה", מודעות של הליכוד, **מעריב**, 7 במאי 1974.

¹¹⁶ **סטנוגרמה של ישיבה פ/שלד של הממשלה**, 7 במאי 1974, אה"מ.

¹¹⁷ **דברי הכנסת**, 7 במאי 1974, עמ' 1202–1204.

¹¹⁸ שם, עמ' 1204–1206.

לדיון בוועדת חוץ וביטחון. אלון חזר על ההצהרה ששליטה ברמת הגולן חיונית לא רק לביטחון היישובים אלא להבטחת מקורות המים והביטחון של צפון הארץ.¹¹⁹

ב־8 במאי, עם שובו מדמשק, אמר קיסנינג'ר שבפעם הראשונה הוא מאמין שיש סיכוי להגיע להסכם. במידה מסוימת ההתנגדות בישראל לנסיגה סייעה לו במשא ומתן. בשיחתו עם אסד הדגיש את קשייה הפנימיים של ממשלת ישראל. אסד טען שגם לו יש בעיות פנימיות של הסברת המדיניות החדשה לעם הסורי. עם זאת הוא ויתר על דרישותיו הקודמות והתייחס עניינית להצעה. מאיר טענה שישראל כבר הגיעה למרב הוויתורים שתוכל לעשות.¹²⁰ לאחר שקיסנינג'ר הציג את הדברים לצוות השרים, אמרה מאיר שהיא יכולה לעמוד בביקורת פנימית ובנאומי בגין, תמיר ושרון, בתנאי "שאנו משוכנעים שאנו עושים את הדבר הנכון".¹²¹ באותו יום ערך הליכוד עצרת נגד הנסיגה בהשתתפות אלפים בכיכר המנורה בירושלים. בגין נאם נגד אשליית שהממשלה מפיצה, ושרון טען שמדובר בנסיגה ללא תמורה.¹²²

נדרשו לקיסנינג'ר עוד שבועיים וחצי של משא ומתן עקשני כדי להגיע לקו מוסכם שיניח את דעתם של הסורים ושיתקבל בצד הישראלי כקו שאינו מסכן אינטרסים חיוניים. לאחר שהצליח לגייס את תמיכתם של סאדאת ושל פהד, מלך סעודיה, הם הגבירו את הלחץ על סוריה, וזו הסכימה לדילול כוחות ולאזורי נשק מוגבלים. בסוף הסכימה ישראל להעביר את הקו הצבאי ממערב לקונייטרה ולאפשר מנהל סורי אזורי בעיר עם אזור חיץ בשליטת האו"ם. בו בזמן נשאו ונתנו קיסנינג'ר ואנשיו על אותה "עסקת חבילה". ב־12 במאי כתבה מאיר מכתב רשמי למזכיר, ובו פירטה את צרכיה הצבאיים של ישראל והציעה הסכם צבאי ארוך טווח עד 1984. היא ביקשה את תמיכתו של הנשיא בקונגרס כדי להבטיח מימון רכש, תוכנית סיוע בזמן חירום ואספקת דלק. לדבריה, המשא ומתן הנוכחי טומן בתוכו סיכון רב, והיא פונה למזכיר ולנשיא על בסיס מחויבותם להבטיח את כוחה של ישראל.¹²³

¹¹⁹ שם, עמ' 1206–1211.

¹²⁰ פגישת ראש הממשלה עם קיסנינג'ר, 8 במאי 1974, אה"מ, א 7068/9.

¹²¹ ישיבה עם קיסנינג'ר וצוות השרים, 8 במאי 1974, אה"מ, א 7076/2.

¹²² סופר מעריב, "מ. בגין: בעצרת נגד הנסיגה בגולן: לעם הזה יש אויב אחד – האשליה", מעריב, 9 במאי 1974.

¹²³ מאיר לקיסנינג'ר, 12 במאי 1974, אה"מ, א 7025/17.

התזוזה בקו המוצע הובילה בהכרח לפגיעה באדמות שלושת הקיבוצים, וכבר ב־9 במאי כתב קסינג'ר לניקסון והביע תרעומת על חוסר הגמישות של הצד הישראלי בעניין זה בשל התנגדות פנימית. הוא נדהם מחוסר האחריות הישראלית, "which stakes the American position in the Middle East and risks an enhanced role for the Soviet Union on a kilometer here and there and on the vagaries of Israeli domestic politics".¹²⁴ מצד שני הוא דחה את דרישת הסורים לקבל שליטה בגבעות סביב קונייטרה כדי למנוע פגיעה ביישובים. לדבריו, הוא מבין שהזזת יישובים תגרום ל"מפולת אדמה פוליטית" בישראל.¹²⁵

התסיסה בקרב המתיישבים הלכה וגברה. ב־12 במאי החליטו תושבי מרום הגולן להקים תוך יום היאחזות בבונקר הסמוך לקונייטרה כדי למנוע את פינויה, אף שהמקום סבל מהפגזות בלתי פוסקות. ההיאחזות קיבלה את השם "קשת", ורבים מהאנשים שהתגייסו לסייע לה היו תלמידי ישיבת "מרכז הרב".¹²⁶

הקבוצות העיקריות שהשתתפו במחאה היו פעילי הליכוד, מתיישבי הגולן, פעילי "גוש אמונים", ובייחוד תלמידי ישיבת "מרכז הרב" שפעלו ברוח רבם, הרב צבי יהודה הכהן קוק. הרב צבי יהודה היה חריף במיוחד בהתקפותיו על קסינג'ר מפני שהיה יהודי הנשוי בשנית לאשה נוצרייה.¹²⁷ רבים היו מוטרדים מן האפשרות שבעקבות ההסכם תבוא דרישה אמריקנית להפרדת כוחות עם ירדן ולנסיגה ביהודה ושומרון. מנהיגי הליכוד הדגישו את הסכנה הביטחונית בעצם הנסיגה ופחות את הסכנה ליישובים. ב־15 במאי נאם בגין במרכז חרות וזהיר שהוויתור שעשתה הממשלה על הקו הראשון בגולן רק הביא לדרישות לווייתורים נוספים.¹²⁸

ב־13 במאי החלה שביתת שבת של 35 משפחות, בעיקר מהגולן, מול משרד ראש הממשלה. הפעם ניסו הרמטכ"ל ודיין לנהל עימן דו־שיח. גור אמר להן שאף יישוב בגולן אינו מצוי בסיכון. לדעתו, אם ייחתם הסכם עם הסורים

¹²⁴ FRUS 26, Kissinger to Nixon, May 9, 1974, p.271.

¹²⁵ ישיבה עם קסינג'ר וצוות השרים, 12 במאי 1974, אה"מ, א 7076/3.

¹²⁶ תיאורו של הראל, אה"מ, ג 7454/2; pp. 278–279; Gorenberg, *Accidental Empire*.

¹²⁷ גדעון ארן, **קוקים: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות יהודית בימינו**, ירושלים: כרמל, 2013, עמ' 189.

¹²⁸ **דברים במרכז חרות**, 15 במאי 1974, מכון ז'בוטינסקי, ה' 24/2.

אוהל מחאה מחוץ למשרד ראש הממשלה, 19 במאי 1974. ההתנגדות להסכם עם סוריה הייתה מפעולותיה הראשונות של תנועת 'גוש אמונים', וסימנה את ההתנתקות של הדור הצעיר בציבור הדתי-לאומי מהנהגת המפד"ל המסורתית (צילום: יעקב סער; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

הוא יכובד, והשקט הוא לטובת המתיישבים.¹²⁹ בישיבת ממשלה סיפר גלילי שהוא נפגש עם אנשי ההתיישבות, ואמר להם שהממשלה דואגת להם יותר מהמפגינים שאין להם ולא כלום עם ההתיישבות, ופועלים למטרות פנים.¹³⁰ דאגת הממשלה לגורל היישובים באה לידי ביטוי גם בישיבה ב־15 במאי, שבה השתתף איש הסוכנות אדמוני. הוא סיפר בפירוט רב על הפגיעה בקרקעות של כל יישוב ויישוב באזור קונייטרה והציע פתרונות לקרקע חליפית.¹³¹

לאחר כמה ימי מיקוח נוספים על הקו איים קסינג'ר שאם הצדדים לא יצליחו להגיע לפשרה, יסיים את השיחות ויחזור לארצות הברית. הוא ביקש לקבל את עמדתם הסופית. ערב ההכרעה, ב־15 במאי, חדרה חוליית מחבלים מלבנון לעיירה מעלות ולכדה קבוצת תלמידי תיכון דתי בצפת שטיילה באזור. מבצע החילוץ של צה"ל נכשל, ובפיגוע נרצחו 22 בני ערובה

129 סופר מעריב, "הרמטק"ל מסביר למפגינים נגד נסיגה: 'אף ישוב בגולן לא מתחיל אפילו להסתכן'", **מעריב**, 14 במאי 1974; גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 45.

130 ישיבה פב/שלד של הממשלה, 13 במאי 1974, אה"מ.

131 שם.

ונהרג חייל. כיוון שסוריה שלטה בארגון הטרור א־סאעקה והייתה בעלת השפעה בקרב ארגונים פלסטיניים בלבנון, סירובה לתת התחייבות רשמית וגלויה למנוע מעשי חבלה משטחה נתן רוח גבית למתנגדי ההסכם. בהפגנות נוספות בירושלים קראו "להפסיק את השיחות".¹³² 43 מהמפגינים נעצרו, הוצע להם להשתחרר בערבות, אבל רבים סירבו.¹³² מנגד מחוץ לחוגים דתיים לא הייתה התגייסות המונית לתנועת ההתנגדות לנסיגה, כפי שהייתה בתנועת המחאה שהוביל מוטי אשכנזי בפברואר–מארס 1974.

סיום המשא ומתן וחתימת ההסכם

איום קיסינג'ר בהפסקת השיחות השיג את יעדיו, ואסד אמר שהוא יוותר על כל דרישותיו אם ניתן להגיע להסכמה בעניין קונייטרה. הוא יהיה מוכן לקבל כל פתרון שיוצע בתנאי שאין עמדות ישראליות על הגבעות מול העיר. קיסינג'ר הסכים למסור את הצעתו וביקש פרטים על הנשק והעמדות שעל הגבעות והבטחה לסורים שישראל לא תתקוף מהן. גור היה מוכן להבטיח שלא להציב נשק בגבעות ולהמליץ שישראל תקבל את ההצעה האמריקנית.¹³³

ישיבת הממשלה המכרעת נערכה ב־17 במאי. מאיר הציגה עוד כמה ויתורים קטנים וציינה שאם יתקבלו, קיסינג'ר יציגם כהצעה אמריקנית. אם אסד לא יקבל את ההצעה, הוא לא יאשים את ישראל בכישלון. לדברי גור, התגובה לתוכניתו במטכ"ל הייתה חיובית, וכל המטכ"ל היה מוכן לוותר יותר. "חשיבות הנשק מארצות הברית ותקופה להתארגנות הצבא ורגיעה ידועה למילואים נראו כה חשובים עד שהקצינים אמרו לי הפסיקו 'להתברבר' על עוד קילומטר או פחות קילומטר, עשו הפרדה, נארגן את הצבא כמו שצריך ונקבל את הנשק הדרוש לנו".¹³⁴

אבן הציג שוב את המחיר של ניתוק מארצות הברית: "אינני יודע דרך אחרת להבטיח את ביטחון המדינה אלא באמצעות ארה"ב. אולי לאלה הצועקים 'ג'ו בוי' [נגד קיסינג'ר] יש להם דרך או עצה אחרת. לי אין דרך או עצה אחרת אלא שמירה על מינימום של הרמוניה אתם". גולדה מאיר עדיין התקשתה לקבל את ההחלטה ואמרה: "מה לעשות. אלוהים עד, לא רציתי

¹³² סופר מעריב, "31 עצורי ההפגנה בבירה מסרבים להשתחרר בערבות", מעריב, 20 במאי 1974.

¹³³ פגישת ראש הממשלה עם קיסינג'ר, 17 במאי 1974, אה"מ, 7076/4; גור, ראש המטה הכללי, עמ' 58.

¹³⁴ סטנוגרמה מישיבה פו/שלד של הממשלה, 17 במאי 1974, אה"מ.

לתת את קווייטרה", אבל לא הייתה ברירה. 18 שרים הצביעו בעד אישור העמדה שהציגו מאיר והשרים לקסינג'ר, אם ישוב מדמשק עם הסכמת הסורים.¹³⁵

ב-18 במאי הצליח קסינג'ר לקבל את הסכמתו של אסד להצעה. בישיבת הממשלה הבאה, ב-19 במאי, הוקדשו דקות ארוכות להפגנת תלמידות תיכון דתיות מחוץ למשרד ראש הממשלה ולתלונות גולדה מאיר ש"בית ספר אינו בית ספר וחוק אינו חוק... בשעות הלימודים באים מכל בתי הספר הדתיים ומכל הישיבות". לא הייתה עילה חוקית למנוע את ההפגנה, ונראה שהיא נתפסה יותר כמטרד מאיום ממשי על ההסכם עם סוריה. אבן הסביר שקסינג'ר והסורים רוצים לסיים את המשא ומתן במהירות כי השתכנעו שזה "עכשיו או לעולם לא". ייחתם הסכם צבאי בז'נווה לפי דגם ההסכם עם מצרים, ובו סעיפים על הפסקת אש ומניעת טרור. גולדה מאיר הוסיפה: "אני אישית הייתי מאושרת אילו היינו יכולים להעביר זאת לממשלה הבאה, אך האחריות מחייבת שהממשלה הזו תקבל זאת על עצמה". היא הציעה להביא את ההסכם לכנסת אחרי החתימה בראשי תיבות ולפני החתימה בז'נווה.¹³⁶

לקראת החתימה התעוררו קשיים נוספים בקשר למעמד כוח האו"ם בגולן, לדילול הכוחות ולהתחייבות סוריה למנוע טרור בגולן. ב-28 במאי אמרה גולדה מאיר לקסינג'ר שהממשלה מצפה שהניסוח בעניין מניעת טרור בהסכם הסורי יהיה זהה לניסוח בהסכם המצרי. דיין אמר שיתקשה להמליץ על חתימה על הסכם גרוע בנקודה זו.¹³⁷ התברר שאסד אינו מוכן לתת התחייבות פומבית, אך הוא יסכים לכך שארצות הברית וישראל יכריזו על עמדת האמריקנים, שפעולה נגד המחבלים מצד ישראל תיחשב הגנה עצמית. אסד נתן התחייבות בעל פה לקסינג'ר שסוריה תמנע פעולות טרור בגולן, וראש הממשלה הודיעה על כך בכנסת. להסכם נלוו מכתבים והבנות עם ארצות הברית, בין השאר, היענות לבקשת ישראל לסיוע – אבל לא המכתב המיוחל על עמדת ארצות הברית בנושא הגולן. המכתב נחתם בידי מחליפו של ניקסון, הנשיא פורד, ונמסר לראש הממשלה רבין עם חתימת הסכם הביניים עם מצרים ב-1975.¹³⁸

135 ישיבת הממשלה, שם.

136 סטנוגרמה מישיבה פז/שלד של הממשלה, 19 במאי 1974, אה"מ.

137 שיחת ראש הממשלה עם מזכיר המדינה, 28 במאי 1974, אה"מ, חצ 6857/11.

138 הנשיא פורד ליצחק רבין, 1 בספטמבר 1975, אה"מ, א 7041/5.

את ניסוח ההסכם אישרה הממשלה פה אחד ב־29 במאי, והוא נחתם בז'נווה ב־31 במאי, לאחר שאושר בכנסת, ברוב של 76 קולות בעד ו־36 נגד. גולדה מאיר, שנפרדה מן הכנסת, אמרה שהיא מאושרת לפרוש לאחר שגם החזית הצפונית זכתה לרגיעה, והיא מאחלת לממשלה הבאה שתזכה לחתום לא רק על הסכמי הפרדת כוחות אלא על הסכמי שלום בר־קיימה. נערך דיון במשך שמונה שעות, וחמישה חברי כנסת של הליכוד לא נכחו בהצבעה. גדעון פת מהליברלים עזב את הבניין כי לא רצה להצביע נגד ההסכם. סיעות המפד"ל והיהדות התורתית התפצלו: צעירי המפד"ל המר, בן־מאיר ואליעזר אבטבי נמנעו, וכמה חברי אגודת ישראל הצביעו נגד. רצ, מוקד ורק"ח תמכו בהסכם עם המערך.¹³⁹ לפי הדיווח ב"מעריב", דוברי הליכוד בגין ורימלט היו מאופקים יחסית.¹⁴⁰ תמיר אמר שהתוצאה של מלחמת יום הכיפורים היא הפסד מדיני ברור וחד למדינת ישראל, והגיע הזמן שאנשי המערך יודו בכך.¹⁴¹ שרון ביקש להבהיר שהליכוד תומך בהסכם הפרדה עם סוריה, אבל דורש הסכם הפרדה אחר, הסכם אמיתי. לדבריו, הליכוד אינה מפלגת מלחמה כפי שטוענים אנשי המערך. הוא עמד על רשימת ויתורים שעשתה הממשלה: "מה לא ויתרתם? ויתרתם על הכול, בנושא כוח החרום, היחס לטרור וגורל יהודי סוריה. מה קיבלנו? קיבלנו הרבה פחות, לדעתי, מכפי שיכולנו לקבל אילו גילינו עמדה תקיפה יותר".¹⁴² בזמן הדיון הפגינו כאלף מתנגדים מחוץ לבניין הכנסת. בעת נאום ראש הממשלה צעקה קבוצת צעירים מרמת הגולן: "הכנסת חותמת גומי של קיסניגר", ובעקבות זאת סולקה מהמקום.¹⁴³

בכנס צבאי ב־31 במאי אמר גור שלדעתו הסורים ירצו לשמור על ההסכם ומלחמה אינה צפויה בקרוב. "הצבא הסורי לא רק תמך בהסכם אלא השתתף בפועל לקידומו ולמימושו".¹⁴⁴ השבויים הפצועים הוחזרו לישראל ב־1 ביוני, והפסקת האש נכנסה לתוקף. ב־3 בחודש הציג רבין את ממשלתו עם רוב של 61 (ללא המפד"ל ובהשתתפות נציגת רצ). ב־6 ביוני הוחזרו שאר השבויים,

139 דברי הכנסת, 30 במאי 1974, עמ' 1469–1512; דברי גולדה מאיר, שם, עמ' 1461.

140 יהושע ביצור, "הכנסת נתנה אישור לנציגינו בז'נווה: לחתום על הסכם ההפרדה עם סוריה", **מעריב**, 31 במאי 1974.

141 דברי הכנסת, 30 במאי 1974, עמ' 1478.

142 שם, עמ' 1501–1503.

143 סופר מעריב, "קבוצת צעירים הפגינה ביציע הכנסת נגד ההסכם", **מעריב**, 31 במאי 1974.

144 גור, **ראש המטה הכללי**, עמ' 60–63.

נחיתת אחרוני השבויים מסוריה בנמל התעופה בן-גוריון, 6 ביוני 1974. מרוב התרגשות, הקהל הרב שנאסף במקום פרץ את מחסומי המשטרה ורץ לקבל את השבויים (צילום: יעקב סער; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

ובקבלת פנים נרגשת בנמל התעופה בלוד קיבלו רבין ומאיר אותם ביחד. כדי להפגין את מחויבותם ליישובים בגולן אישרה הממשלה להעביר פיצוי של 15 מיליון לירות עוד בישיבתה ב-29 במאי.¹⁴⁵

בכך תמה פרשת הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה. אבל הכוחות בציבור, שקראו תיגר על הממשלה, היו עתידים להמשיך להתחזק ולערער את הסדר הקיים. אפשר לראות את הקמת ההתנחלויות בשומרון בתקופת ממשלת רבין ובוויכוח על הסכם הביניים עם מצרים ב-1975 (עם התקפות חוזרות על קיסינג'ר) כהמשך ישיר לתהליך זה. מחקר נוסף, המבוסס על פרוטוקולים מישיבות ממשלה מאמצע שנת 1974, העומדים להיחשף לעיון הציבור, יאפשר להבין לעומק את השינויים בחברה הישראלית ואת יחסיה עם מערכת הביטחון בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים.

¹⁴⁵ ישיבה צא/תשל"ד של ממשלה, 29 במאי 1974, אה"מ.

סיכום

מזכיר המדינה האמריקני נכח כמעט בכל חודש מאי 1974 במזרח התיכון. עובדה זו מעידה על החשיבות הרבה שהוא והנשיא ניקסון ייחסו לייצוב האזור ולקידום האינטרסים האמריקניים בו. כפי שאמר אבא אבן בפורום מפלגתי ב-6 במאי, קשה להאמין שהממשל היה משקיע מאמץ כל כך גדול אם לא היה מאמין שעל המאזניים נושא כבד ונכבד ביותר. כבר בשלב הראשון קיבל קיסנינג'ר את דרישותיה של ממשלת ישראל, שהתנתה את פתיחת המשא ומתן עם סוריה בקבלת רשימת שבויים, ולחץ על סוריה באמצעות מצרים וסעודיה עד שהתקבלה הרשימה. בשלב השני, לאחר פתיחתו הרשמית של המשא ומתן, שעסק בנסיגה ישראלית מהמובלעת ובתוך רמת הגולן, הוא קיבל בשלב מוקדם את דרישות המינימום של הנשיא אסד, לאחר שזכו לגיבוי מצרי, לנסיגה מזערית הכוללת את העיר קונייטרה. עם זאת הוא גם קיבל את הדרישה הישראלית למנוע פגיעה ממשית ביישובים שהקימה ברמת הגולן. ישראל מצידה נאלצה לוותר על קונייטרה ולא הצליחה למנוע פגיעה ביישובים הסמוכים לעיר. בכך נאלצה להסכים, כפי שנקבע בהסכם עם מצרים, לנסיגה משטחים שכבשה ב-1967.

חלק גדול מזמנו של קיסנינג'ר הוקדש למציאת פשרה שתניח את דעתם של חברי הממשלה ושל מערכת הביטחון בישראל בעניין היישובים והקו. הוא ייחס את רוב קשייו לחולשתה של הממשלה ולחילוקי הדעות בתוכה. חילוקי דעות אלו היו המשך של ויכוחים אישיים ואידאולוגיים בתוך הממשלה על עתיד השטחים שנכבשו ב-1967 עוד לפני מלחמת יום הכיפורים. אווירת הדכדוך וחוסר האמון שהתפשטו בציבור בעקבות המלחמה הקשו עוד יותר על תהליך קבלת ההחלטות.

בשני המקרים התארגנו קבוצות חוץ פרלמנטריות, משפחות השבויים ומתיישבי הגולן, ואלו ביקשו להשפיע על הממשלה. ניתוח המקורות מלמד ששתי קבוצות הלחץ זכו להצלחה ניכרת. ניתן לקבוע אפוא כי גורמים פנימיים, חברתיים ואידאולוגיים אכן היו בעלי חשיבות רבה בדיונים לקראת חתימת הסכם הפרדת הכוחות. יהודה הראל היה משוכנע שפעילות המתיישבים מנעה נסיגה עמוקה יותר בגולן.¹⁴⁶ אולם גורמים אלו לא היו מכריעים. נראה שהנימוקים שהכריעו את הכף היו תלותה הביטחונית והכלכלית של ישראל בסיוע מארצות הברית ונכונות האמריקנים להיכנס

¹⁴⁶ יהודה הראל, "קול ברמה נשמע: שנתיים לקשת", אה"מ, ג 7454/2.

להתחייבויות ארוכות טווח כדי להבטיח סיוע זה. התערבותו של הרמטכ"ל גור, שייצג את מערכת הביטחון והביע תמיכה ברורה בעמדה זו, הייתה בעלת חשיבות רבה. גם מעורבותו העמוקה של שר הביטחון בפעילות הדיפלומטית יצרה תקדים, והוא ישפיע על המשא ומתן עם מצרים בהסכם הביניים בשנת 1975 ולקראת חתימת הסכם השלום ב־1979.

טענות האופוזיציה והספקנים בתוך מפלגת העבודה, שישראל נדרשת לוותורים בלי לקבל תמורה ישירה מסוריה (להוציא שחרור השבויים), היו מבוססות בחלקן. אומנם בהסכם נקבעו קווי גבול, שנשארו בתוקף עד היום, אולם בניגוד למצרים, לא היו מגעים ישירים עם סוריה, ולא נוצרו יחסי אמון בין הצדדים. התמורה העיקרית התקבלה מארצות הברית, והיא הבטיחה לישראל לא רק תמיכה צבאית וכלכלית אלא גם תמיכה דיפלומטית בעמדותיה וקידום השלום עם מצרים.

תעודה היסטורית

פגישת לוי אשכול ואריאל שרון בעניין פעולת קיביה - ירושלים, 3 בספטמבר 1965

מבוא וביאור: ארנון למפרום וזאב אלרון¹

מבוא

ביום שישי 3 בספטמבר 1965 בשעה תשע וחצי בבוקר² נפגש ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול בלשכתו בירושלים עם אלוף משנה אריאל שרון, רמ"ט פיקוד הצפון. הפגישה הייתה לפי בקשתו של שרון, אך גם "ביזמת ובידיעת הרמטכ"ל" יצחק רבין.³ באופן חריג, ככל הנראה לפי בקשתו של שרון, התקיימה הפגישה בארבע עיניים בלבד. בשל כך רשם אשכול בעצמו, בכתב ידו הקשה לקריאה, את מה שנאמר בה. הרישום הסרוק ופענוחו מצורפים בזה. הימים היו ימי מערכת הבחירות להסתדרות (20 בספטמבר 1965), לכנסת ולרשויות המקומיות (2 בנובמבר 1965). המערך (צירוף של מפא"י ואחדות

1 מסמך זה מתוך תיק פ-4813/5 מארכיון המדינה (להלן: אה"מ) עמ' 155-161, רשם לוי אשכול, פענוח, הקלדה והתקנה: ארנון למפרום.

ד"ר ארנון למפרום, לשעבר ראש תחום תיעוד והנצחה בארכיון המדינה, חוקר את דמותו של לוי אשכול מאז 1995. מחקר זה הניב כרך הנצחה, דוקטורט שפורסם בספר "לוי אשכול, ביוגרפיה פוליטית, 1944-1969", מאמרים מדעיים וכן פרסומים באתר ארכיון המדינה; ד"ר זאב אלרון הוא חוקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

2 אה"מ, יומני עבודה של לשכת לוי אשכול 1963-1965, ג-6/9964, עמ' 154.

3 אה"מ, מכתבי אשכול, 9.65-1.69, פ-4813/5, עמ' 155.

העבודה) בהנהגת אשכול נאבק מול רפ"י (רשימת פועלי ישראל) בהנהגת דוד בן-גוריון שפרש ממפא"י, ומול מפלגות נוספות. אך המאבק בין המערך לרפ"י היה החריף ביותר בגלל הנסיבות המיוחדות – בן-גוריון ייסד את מפא"י ועמד בראשה עשרות שנים, ועתה הוא עמד מולה וניסה להדיח אותה מהשלטון.

בליל שבת 30 ביולי 1965 קיים בן-גוריון אספת בחירות בשכונת צהלה שבתל אביב, מקום מגוריהם של קצינים רבים בצה"ל. כשבע מאות אנשים נכחו באספה. בתשובה לשאלה, הטיח בן-גוריון האשמה כבדה בפנחס לבון, ולפיה, לבון הורה לצה"ל לפגוע באוכלוסייה אזרחית בפעולת התגמול בקיביה בליל 14-15 באוקטובר 1953. זאת בתקופה שלבון כיהן כממלא מקום שר הביטחון, בעת שדוד בן-גוריון יצא לחופשה מתפקידיו הממלכתיים כראש הממשלה ושר הביטחון.⁴ בפעולה נהרגו כשישים מתושבי הכפר. לדברי בן-גוריון: "לבון הפר את הצו הקיים בצה"ל לפגוע רק באנשי הצבא והמשטרה, וזה מה שקרה בקיביה, ולכן נאלצה הממשלה שלא לספר לציבור את האמת ביחס לפעולת תגמול זאת".⁵

בישיבת הממשלה ביום ראשון 1 באוגוסט 1965 הזכיר שר האוצר פנחס ספיר את דברי בן-גוריון על פעולת קיביה. אשכול לא היה מודע לדברים, כי טרם הספיק לקרוא את קטעי העיתונות. סגן ראש הממשלה אבא אבן הציע לפנות לראשי המפלגות ולבקש מהם שיתאפקו בדבריהם בענייני ביטחון. אשכול הסכים שיפנה אליהם, והמשך הדיון שמופיע בסטנוגרמה, הוא קטע ארוך שהושחר על ידי מערכת החשיפה של ארכיון המדינה. שר התחבורה משה כרמל הביע חשש, שמדינות ערב ינצלו את דברי בן-גוריון לתעמולה נגד ישראל. לכן הוא העלה רעיון לחקור את העניין על ידי גביית עדויות ועיון בפרוטוקולים, אך הוא עצמו הודה שהדבר מנוגד לכלל, שאין ממשלה חוקרת את מה שעשתה ממשלה קודמת.⁶ בסופו של הדיון לא התקבלה החלטה אופרטיבית.⁷

⁴ "בערב שאלות ותשובות בצהלה: בן-גוריון: רפ"י לא תיכנס לקואליציה עם גח"ל או מק"י", **דבר**, 1 באוגוסט 1965, עמ' 2.

⁵ "מעמד רפ"י לבית הדין העליון של מפא"י", **הארץ**, 1 באוגוסט 1965, עמ' 1. לאחר מכן הבהיר בן-גוריון את דבריו במכתב אל "הארץ", אך לא הכחיש את הדיווח ("בן-גוריון מבהיר את דבריו בעניין פרשת קיביה", **הארץ**, 3 באוגוסט 1965, עמ' 1).

⁶ אשכול השתמש בעיקרון הזה כדי לדחות את דרישתו של בן-גוריון לחקור את פעולתה של "ועדת השבעה" שהוקמה על ידי הממשלה ב-1961.

⁷ אה"מ, **ישיבת הממשלה 1 באוגוסט 1965**, עמ' 11-16. בסטנוגרמה יש קטעים מושהים נוספים. דיווחים על ישיבת הממשלה התפרסמו למחרת: "אשכול מנע דיון בדברי ב.ג. על קיביה", **הארץ**, 2 באוגוסט 1965, עמ' 3; יוסף חריף, "השרים התווכחו על גילוייו של ראש הממשלה לשעבר", **מעריב**, 2 באוגוסט 1965, עמ' 2.

את התקפתו של בן-גוריון על יריבו פנחס לבון יש לראות כחלק מהתקפתו על אשכול ואנשיו – אף שלבון לא היה אחד מאנשי אשכול. אלא שניסיונו של אשכול לקרב את לבון ותומכיו אליו באמצעות "מכתב חולדה"⁸ היה לצנינים בעיני בן-גוריון. אין זה מפתיע שפנחס לבון הכחיש את דברי בן-גוריון.⁹ אך למרבה הפליאה גם ראש אג"ם דאז משה דיין הכחיש את דברי בן-גוריון וקבע: "לבון לא הורה לרצוח אזרחים". זאת למרות שבאותה עת, ב-1965, הוא היה אחד ממנהיגי רפ"י.¹⁰

פעולת קיביה בוצעה על ידי כוח משולב של יחידה 101 וגדוד הצנחנים 890 בפיקודו של שרון. ייתכן ששרון חשש כי טענתו של בן-גוריון, שמטרת הפעולה הייתה הרג אזרחים רבים ככל האפשר, תפגע בו עצמו. אולי זו הייתה הסיבה לכך שביקש את הפגישה עם אשכול.

בפגישה טען שרון, שרבות מפעולות התגמול הראשונות לפני הקמת יחידה 101 כוונו בחלקן כלפי אזרחים, אך הפעולות לא היו מוצלחות ולכן כמעט לא נפגעו בהן אזרחים. לדבריו, בפעולה בקיביה לא הייתה כוונה לפגוע באזרחים, אך האזרחים הסתתרו בבתים שיועדו לפיצוץ ולא יצאו מהם למרות אזהרות החיילים. במקרה אחד שמע קצין בכי של ילד לאחר שהפעיל את המטען. הוא קפץ לבית וחילץ את הילד תוך סיכון עצמי.

שרון העיד, שזמן קצר לאחר הפעולה הוא דיווח עליה לבן-גוריון, וזה האחרון בירך עליה. אולם בחודש מאי 1963, בעת שהשניים נפגשו, התכחש בן-גוריון לתמיכתו בפעולה והסתייג ממנה.

קידומו של שרון נעצר לאחר קרב המיתלה, והוא מילא שורה של תפקידי רוחב ואף שקל לעזוב את הצבא. כמה חודשים לאחר השיחה עם אשכול, בפברואר 1966, הוא קודם לתפקיד ראש מחלקת ההדרכה, ושנה לאחר מכן, כנהוג באותה תקופה, הוענקה לו דרגת אלוף.

8 ב-1 במאי 1964 שלח אשכול מכתב ללבון ולאנשיו, קבוצת "מן היסוד" במפא"י. במכתב הוא ניסה לפייס אותם על הדחת לבון מתפקיד מזכ"ל ההסתדרות ב-1961. אף שאשכול לא הצליח לפייס אותם והם פרשו ממפא"י, הביא המכתב לקרע בין אשכול לבן-גוריון.

9 "לבון: 'הסיפור בעניין קיביה אינו אמת'", **מעריב**, 4 באוגוסט 1965, עמ' 23. וכן: "פ. לבון מגיב על עניין קיביה: 'ב.ג. היה בעניינים'". **הארץ**, 17 באוגוסט 1965, עמ' 1.

10 "דיין ופיינרמן הגישו התפטרותם ממזכירות מפא"י", **הארץ**, 20 באוגוסט 1965, עמ' 6.

פרוטוקול הפגישה

תאריך: 9.9.1965
 מקום: מלון...
 חברים: ...
 נושא: ...
 פתח דבר: ...
 הדיון: ...
 חלוקה: ...
 סיכום: ...
 חתום: ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון
 בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון
 בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון
 בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון

בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון
 בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון
 בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון
 בית א' ליל ופתיח ליל
 אמש שבת ביום ח' חשוון

אריק שרון בא ביזמת ובידיעת הרמטכ"ל [יצחק רבין] ברצונו להעמיד דברים על אמתותם. הכרזת בן-גוריון על קיביה מניעה אותו.

אני [שרון] ביצעתי המעשה ודיווחתי. הקבוצה הזאת [רפ"י] מסוגלת לכל דבר. המגמה לא עניין פנחס לבון. העניין הוא נגד אובייקטים אזרחיים. לכבול ידי הממשלה לפעולה. מאידך ישנה הרגשה שאין אנו מגיבים [היום] די ומספיק. הציבור מצפה לפעולה. כוונת בן-גוריון היא [מצד אחד] לכבול [את הממשלה] [ו]מצד שני בכדי להכשיל [את] הממשלה.

בחוץ בית בנצרת [שמעון] פרס אמר שהצבא והצנחנים [-]. סיפר על תרומות [פעולות?] שלהם וסיפר גם הרבה סודות צבאיים. זה לא הוגן.

ועכשיו לעניין קיביה. בן גוריון אומר שבזמנו¹² בוצעו פעולות נגד אובייקטים צבאיים. ופנחס לבון אחראי לפעולה נגד [אובייקטים] אזרחיים. הוא [שרון] בדק ומצא שזה לא נכון ולא אמת. גם

11 הכתיב שונה לכתיב מלא. במקרים בהם לא פוענחה המילה נוסף הסימן [-]. במקרים בהם מבואר ביטוי הוא נכתב בתוך סוגריים מרובעים []. נפתחו ראשי תיבות: ב.ג.: בן-גוריון, פ.ל.: פנחס לבון, מ.ד.: משה דיין, ע"י: על יד, ע"ד: על דרך, ב"ש: באר שבע. מילים שפירושו לא היה ברור הושם לידן [?]. אם יש אפשרות נוספת למילה הוספה האפשרות הזאת עם סוגריים מרובעים וסימן.

12 תקופת כהונת בן גוריון בתפקיד שר הביטחון – למעט התקופות בהן יצא לחופשה ובהן החליף אותו לבון בתפקיד שר הביטחון ומשה שרת החליף את בן-גוריון בתפקיד ראש הממשלה.

משה דיין לועג. נכון שבתקופה ההיא [לפני הקמת יחידה 101 בקיץ 1953] פשוט הפעולות הללו לא הצליחו. הייתה פעולה נגד שרפעט [שרפאת] ליד ירושלים 7.2.1951. פוצצו בית המוכתר ועוד בתים.¹³ ב-8.2.1951 בדיר בטוט [בלוט] התקפה על אזרחים שלא הצליחה.¹⁴

25.9.1951 התקפה על א-צאפי – ים המלח, לא הצליחה אם כי נהרגו חמישה אזרחים.¹⁵

6.1.1952 שלוש התקפות. I בית ג'אלה, II בית פוריק, III אידנה – בית גוברין.¹⁶ 23.1.1953 שתי התקפות על פלאמה על יד קלקיליה.¹⁷

18.5.1953 [19.5.1953] פעולות נגד כפר חוסן על יד מבואות [מבוא] ביתר. פעולה נגד פרעון על יד טולכרם. פעולה על יד

13 לפי האשמות הירדנים, כפי שפורסמו בעיתון **הארץ** למחרת, רצחו מסתננים יהודים 12 תושבים ופצעו 18 מהם. שלושה בתים פוצצו. לפי דיווח ירדני נוסף, שפורסם **בהארץ** למחרת, נהרגו עשרה ונפצעו שמונה. הפעולה נעשתה לאחר שישראל נרצח ליד מנזר סן סימון, כמה מאות מטרים מהכפר, ולאחר רצף של התקפות מירדן בשבועות הקודמים. לפי בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956**, תל אביב, 1996 (להלן מוריס 1996), עמ' 221, נהרגו תשעה בני אדם, ביניהם שלוש נשים וחמישה ילדים.

14 לפי תלונה ירדנית שהוגשה לוועדת שביתת הנשק ביום שבת 10 בפברואר ופורסמה למחרת **בהארץ**, פוצצו שלושה מבנים באזור קלקיליה-טול כרם, ונהרגו שבעה מקומיים.

15 ההתקפה באה בתגובה לסדרת פיגועים, ובהם תקיפת כלי רכב צבאי ישראלי, שבמהלכה נפצעו חמישה. לפי מוריס 1996, עמ' 228-229, ההתקפה בוצעה במשך יומיים, 24-25 בספטמבר ונהרגו בהן אישה ובתה.

16 בפעולת התגמול שהתבצעה בבית ג'אלה נהרגו שישה תושבים ביניהם שתי נשים ושתי ילדות. לא ידוע לנו על פעולות שבוצעו באותו יום בבית פוריק ובאידנה. אך באותו יום ביצעה ישראל עוד שתי פעולות תגמול. האחת כוונה נגד מאהל בדואים בבורייג' ברצועת עזה ובה נהרגו כ-15 תושבים והשנייה נגד בית בכפר עמואס בה היה רק פצוע אחד. לעניין זה, ראו: מוריס, **מלחמת הגמול**, עמ' 230-231.

17 בראשונה, מבצע "עופרה", נבלמה הפלוגה התוקפת בגדר הכפר, ונהרג חייל. ההתקפה השנייה, בסד"כ גדודי הייתה ב-29.1.1953 (מבצע "לילית", במהלכה נהרג עוד חייל). בהתקפה השנייה אמנם פוצצו מספר מבנים בפאתי הכפר, אולם שתי ההתקפות נחשבו לכישלונות. באותו לילה נערך גם מבצע של פלוגת צנחנים בכפר רנתיס ("מבצע אפר ואבק"), שגם בו נבלם הכוח התוקף, והסתפק בפיצוץ בית אחד. בין המבצעים, ב-25 בינואר 1953, נערכה ישיבת ממשלה שבה נדון המצב בגבולות. בישיבה לא השתתף בן גוריון, שהיה בחופשה. לאחר הפעולות, קיצר בן גוריון את חופשתו וניהל ישיבת ממשלה ב-4 בפברואר, שבה הציע כיבוש שטחים כתגובה למעשי חבלה. לחץ אמריקאי בשבועות הבאים גרם לו לזנוח זמנית את מדיניות הגמול.

מידת על יד בן שמן.¹⁸ ונגד אזרחים בדואים בדרום על דרך באר שבע-חברון.

כמעט כל הפעולות לא התבצעו כראות. רוב הפעולות באותם הימים בוצעו נגד אזרחים. גם תאופיק [1960]¹⁹ וגם נוקיב [1962]²⁰ היו פעולות נגד אזרחים.

ודווקא נגד [אובייקטים] צבאיים החלו בימי פנחס לבון הפשיטה למחנה הלגיון באזון [עזון] – [ממזרח ל]קלקיליה אחרי רצח יהודי ברעננה סוף יוני 1954.²¹ הפעולה התקיפה נגד מוצב מצרי על יד כיסופים.²² אריק [שרון] נפצע שם.

פעולה שלישית – חטיפת אנשי לגיון בבית אור [עור] אלתחתא, בית חורון תחתונה, על יד לטרון.²³ ועוד פעולה נגד משטרת צורף בינואר 1955 לא בוצעה. הוחזרו מן הדרך בגלל אינפורמציה חדשה. בימי פנחס לבון הייתה הקפדה חמורה על ביצוע מדוקדק. הוא עצמו קיבל נזיפות על חריגה. היה איסור חמור להשתמש באש בבתים בטרם בדיקה בפנסים.

ועכשיו קיבוצי

הוא, אריק, תכנן והיה אחראי לביצוע. הוא היה על המקום. הוביל את האנשים. בדק בבתים, נתן הוראות מה לפוצץ. היה [?] שם 5 שמות. הפקודה לא הייתה אחרת מאשר פקודות אחרות. לפוצץ מקסימום בתים ולפגוע בגברים בדיוק כמו בכל הפקודות למפעלים קודמים. ההבדל בזה שהפעם הצליחה הפעולה והיא אגב הייתה בת השפעה על הערבים ממדרגה ראשונה גם על צה"ל – שאיבד כמעט קודם את היוקרה שלו וגם על הערבים.

18 ב-20.5.1953 היו פשיטות על בית נובא ובית ליקיה בסמוך לבן שמן.

19 מבצע "חרגול". המבצע אמנם כוון לכיבוש כפר, אולם בכפר הייתה נוכחות צבאית סורית, ובקרבת נהרגו ארבעה חיילים ו-17 נפצעו.

20 מבצע "סנונית". למעשה, המבצע כוון גם לכיבוש מוצבים, ולא רק לכיבוש הכפר. במבצע נהרגו שבעה חיילים ואחד נעדר. שהוגדר לאחר מכן כחלל צה"ל שמקום קבורתו לא נודע.

21 מבצע "ברוך 1", 29 ביוני 1954.

22 מבצע "עין תחת עין", ב-10 ביולי 1954.

23 כדי לשחרר את החייל יצחק ג'בלי שנפל בשבי במבצע "ברוך 1", באוגוסט-ספטמבר 1954 ערך גדוד 890 בפיקוד שרון סדרת מבצעים לתפיסת חיילים ירדניים, שהוחלפו תמורת ג'בלי.

הערבים לא היו רגילים לפעולות גדולות ומוצלחות מצדנו. הם התרגלו לכך שצה"ל בא ומפוצץ איזה בית בקצה הכפר. הפעם בא צה"ל, השתלט על הכפר. בכפר הייתה דממת מוות. 10-12 הרוגים היו, כולם בפעולת הכיבוש והחדירה. על זאת דיווח עוד בבוקר [אחרי הפעולה].

אבל פוצצו 40-50 [אנשים] בבית. כנראה שחלק מהתושבים התחבא בבתים. לא ראינום. במקרה אחד שמע קצין החבלה בכי של ילד לאחר שהפעיל כבר את הפתיל. הוא סיכן עצמו קפץ לבית והוציא את הילדה. יותר לא נראו אנשים.

הוזמנתי לבן-גוריון כעבור 3-4 ימים בירושלים. דיווחתי על הפעולה. היה מרוצה מהפעולה ואמר: "לא חשוב מה יאמרו בעולם. חשוב מה יחשבו הערבים בסביבה". תמה השיחה.

חודש לפני שפרש²⁴ פרישה אחרונה קראני ואמר לי ושאל אולי אני זוכר מי נתן ההוראה בפעולת קיביה. עניתי שאינני זוכר מי נתן את ההוראה, אני זוכר למי דיווחתי על הפעולה. הוא, בן-גוריון, אמר: "התביישתי בפעולה זאת" ואריק אמר "אינני יודע מה מחשבתך על זה היום. אזכירך מה אמרת לי אז". חזרתי על דבריו והסברתי לו איך בוצעה הפעולה. בן-גוריון לא נסוג מדבריו ואמר שהתבייש בזמנו.

בכל אופן בן-גוריון יודע את האמת ושמע ממני את התיאור והדברים שהוא, בן-גוריון, השמיע אז [כך!] 1963. הוא גם נרגז לשמוע דבריי.

ועוד: כל הזמן השפיע עליי [על שרון] מצב ואופן חיפוש הדרך נגד פנחס לבון. גם משה דיין מלגלג על הדרך והשיטה שלהם [של אנשי רפ"י] לחפש אמצעים להשחיר את פנחס לבון.

²⁴ במקור: "לפני חדש לפני שפרש". ככל הנראה אשכול רשם בטעות פעמיים את המילה "לפני". שיחתם של בן-גוריון ושרון התקיימה בחודש מאי 1963.

סקירת ספרות

"הרבה אמיתות שקבענו לעצמנו התבררו כלא נכונות" - תובנות מ"בלימה" ומ"מגנה" מאת עמירם אזוב

גל פרל פינקלי

לפני כשנה, ציינה מדינת ישראל יובל למלחמת יום הכיפורים. הייתה זו המלחמה הרב־זירתית האחרונה שבה לחם צה"ל, עד לפרוץ מלחמת "חרבות ברזל", כמובן. פרופסור אורי בר־יוסף אף טען באחד מספריו האחרונים, כי זו "הייתה המלחמה האינטנסיבית ביותר לא רק בתולדות ישראל אלא גם בהיסטוריה הצבאית העולמית שלאחר 1945. במובנים מסוימים היא הייתה יוצאת דופן גם בקנה המידה העולמי של מלחמת העולם השנייה. אובדן 600 הטנקים הסורים בשני ימי הלחימה הראשונים ואובדן 3,000 טנקים בתוך פחות משלושה שבועות היו אירועים גדולים גם ביחס למלחמה הגדולה בהיסטוריה"².

ואכן, בשנת 2023 יצאו ביוזמת המחלקה להיסטוריה בצה"ל שני מחקרים חשובים שכתב ד"ר עמירם אזוב. המחקרים עוסקים בפרוץ מלחמת יום הכיפורים בחזית הדרום וכן בשלב המגנה בחזית זו. אזוב, בעברו קצין

1 סרן (במיל") גל פרל, חוקר במרכז דדו ועורך כתב העת **בין הקטבים**, מרבה לכתוב בנושאי צבא וביטחון. הוא משרת כקצין צנחנים במילואים, בין היתר במלחמת "חרבות ברזל".

2 אורי בר־יוסף, **התאוששות**, דביר, 2023, עמ' 314.

חי"ר ותותחנים, הוא היסטוריון צבאי שפרסם כמה ספרים העוסקים בחזית זו (ובהם "צליחה" המשובח). הוא חקר את חזית הדרום כחוקר במחלקה להיסטוריה במשך שנים ארוכות.

לצד הדיוק בפרטים, יש לומר כי אזוב יודע לספר סיפור באופן שתופס את הקורא ואינו מאפשר לו להניח את הספר מידיו. יתרה מכך, אזוב יודע "לעשות סדר" ולהפוך את תמונת הקרב הכאוטית לסדורה וברורה לקורא. הוא עושה זאת באופן שמאפשר ניתוח והסקת מסקנות, לא רק בהקשר למלחמה אלא גם בנוגע ללקחים שיש להפיק ממנה כדי להיערך לאיומי ההווה והעתיד.

בלימה של ממש לא הייתה שם

הספר "בלימה" (בהוצאת מודן והמחלקה להיסטוריה בצה"ל, 2023), מנתח את היומיים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים בחזית הדרום. בבוקר 6 באוקטובר פגש הרמטכ"ל אלעזר את אלוף פד"ם (פיקוד הדרום) גונן. "נו שמוליק, זה בטוח שיש הערב התקפה, ויש להיערך לבלימה?" (עמ' 175) שאל. "נבלום" (עמ' 175), השיב גונן בבטחה. בלימה של ממש לא הייתה שם.

המונח בלימה מופיע ברבים מהמחקרים, המאמרים והספרים על המלחמה, אולם "עיון במילון למונחי צה"ל מלמדנו כי המונח פשוט אינו קיים"³. יתרה מכך, המונח הופיע במילון צה"ל למונחים צבאיים שיצא לאור בשנת 1980, ובו נכתב כי בלימה היא "מהלך במגננה, שבו כוחות (לרוב ניידים) עוצרים בקו ההגנה התקפות נרחבות של האויב תוך תמרון ולחימה עיקשת כדי להתישו, למנוע ממנו כיבוש שטחים ולאפשר ריכוז כוחות גדולים להתקפת נגד" עוד נכתב באותו מילון, כי "אין זה מונח צבאי תקני והוא נכלל במילון משום שהוא נפוץ בעיתונות ובספרות בעקבות מלחמת יום הכיפורים"⁴.

היעד שהגדיר הנשיא המצרי סאדאת למלחמה היה שאפתני, אם כי במובנים מסוימים מציאותי: "פעולה צבאית [...] שמטרתה להסב את מרב האבדות לאויב ולשכנעו בכך, שהמשך כיבוש האדמות יעלה לו בשחיקת כוחות לא סבירה מבחינתו. ומכאן שתפיסת הביטחון שלו, המבוססת על הפחדה פוליטית, צבאית ופסיכולוגית איננה מגן שיגן עליו בעתיד" (עמ' 29). הוא מימש את היעד במלואו.

3 אמנון רשף, לא נחדל!, דביר, 2013, עמ' 32.

4 צה"ל, מילון מונחים צבאיים, 1980, עמ' 46.

כריכת הספר "בלימה" בהוצאת מודן והמחלקה להיסטוריה בצה"ל
(צילום: מיכל מסיס; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל)

ב־1 באוקטובר נכתב תזכיר על ידי קצין מודיעין זוטרי בפד"ם, סגן סימן טוב בנימין. בתזכיר הוא ציין, שאומנם "אין באפשרותנו להעריך כיום סבירות, אולם לא ניתן להתעלם מאפשרות של ניצול ריכוז הכוחות במסגרת התמרונים המקיפים למעבר למבצעי אמת" (עמ' 104). למרות אזהרתו, בפיקוד הבכיר סירבו להתייחס לדבריו. המודיעין, כפי שכתב בשעתו הפרשן הצבאי זאב שיף, "ראה את האילנות אך לא את היער"⁵.

בערב 5 באוקטובר, כפי שהעיד אלוף פד"ם גונן שנה לאחר המלחמה, "הלכנו לישון, כולנו, ביום שישי בלילה, לא מתוך הכרה כי בשבת תהיה מלחמה, למרות כל השאלות ששאלנו את הקמ"ן" (עמ' 131). אם האיום לא נקלט בתודעה, כיצד יכלו להיות מוכנים למה שעתיד לבוא?

מפקד מוצב "בודפשט" היה סרן (במיל') מוטי אשכנזי, קצין מילואים יוצא הנח"ל המוצנח ששירת כסמ"פ בגדוד 68 בחטיבה הירושלמית. הוא סיפר, כי ב־6 באוקטובר בשעה 13:40 התקשר אליו סא"ל אמיר ראובני (מג"ד לשעבר

⁵ זאב שיף, **רעידת אדמה באוקטובר**, זמורה ביתן מודן, 1974, עמ' 61.

בגולני, ששימש כמפקד הגדוד במינוי חירום בעודו בלימודים), והודיע לו שבכל רגע עומדת לפרוץ מלחמה טוטלית. "בעצם לא ידעתי למה הכוונה" (עמ' 198), סיפר אשכנזי. אולם התחושה הייתה עדיין, שזה יהיה היום השביעי של מלחמת ששת הימים.

חווייה דומה חווה אל"ם דן שומרון, קצין צנחנים שעבר לשריון ופיקד על חטיבה 401. ב־11:00 בבוקר ביקש שומרון אישור מהאוגדה להעמיס דרגים. "לא קיבלתי אישור מהאוגדה. לבסוף העמסתי בלי אישור" (עמ' 189), הוא סיפר. שומרון צדק, ובזכות תושייתו לא נתקעו הטנקים של החטיבה בלי דלק ותחמושת לפנות בוקר.

לרל"ש שלו אמר הרמטכ"ל אלעזר ביום פריצת המלחמה: "היום אני לא יכול להשפיע על מה שקורה – בוא נחשוב צעד קדימה. אני האדם היחיד שמסוגל בתוך המהומה והלחצים לחשוב יום או יומיים קדימה ולתת את המתווה של המלחמה" (עמ' 163). חלק מההחלטות שקיבל ביומיים הבאים אכן היו כאלה (ובהן ההחלטה להעביר את אוגדת העתודה של צה"ל, אוגדה 146 בפיקוד תא"ל משה פלד, לחזית הצפון). בכל האמור בהגנה אמר אלעזר למטכ"ל: "חברים יקרים, זה הניסיון הראשון שיש לנו שאנחנו מתחילים מלחמה בדפנסיבה. דיברנו על זה הרבה פעמים בקורסים ובהרצאות תאורטיות אבל לא ניסינו את זה, איך זה שצה"ל יבלום, לתת לאויב לשבור את הראש, ואחר כך לעבור למתקפה" (עמ' 232).

אזוב תיאר כיצד אוגדת הקו, אוגדה 252 בפיקודו של אלוף אלברט מנדלר, עיכבה ככל יכולתה את כוחות הצבא המצרי שצלחו את התעלה, אולם הכוחות שעמדו לרשותה היו מעטים מדי בשביל לעמוד בפרץ. נוסף על כך, כפי שתיאר הרמטכ"ל המצרי גנרל סעד א־שאזלי, הייתה זו "ההתמודדות הראשונה בין התפיסה של מלחמת שריון היונקת בעיקרה ממלחמת העולם השנייה, לבין נשק החי"ר של הדור הבא" (עמ' 218).

הפער, כתב אזוב, "לא היה בהיעדר המידע אלא בהבנתו. מתברר אפוא, שמבחינת קריאת שדה הקרב ותכנון המערכה שיחקו שני היריבים על מגרש אחד, אולם כל אחד במשחק משלו" (עמ' 386). המצרים נשענו על מערך נ"מ ששלל את חופש הפעולה של חיל האוויר מעל לתעלת סואץ, ולצידו הפעילו חי"ר עתיר באמצעי נ"ט. זה יצר מסך נ"ט לטווח רחוק יחסית, והוא מנע מהשריון הישראלי למצות את יתרונו. לשם המחשה הביא המחבר בספרו את עדותו של מפקד גדוד השריון 46 מחטיבה 401, סא"ל דוד שובל. בעדותו

סיפר שובל, שעם פרוץ המלחמה דיווח לו מ"פ א' בגדוד, ירון מרדיקס, "שיורים עליו טילים מכל הכיוונים" (עמ' 218).

המחשה נוספת אפשר למצוא בעדותו של מפקד גדוד השריון 79, סא"ל שלמה "מוני" ניצני. "כל הלילה הראשון", סיפר, "פעלתי מתוך ידיעה שהמצרים מאחורי. בלילה עיקר המפגש היה עם חי"ר מצרי. היה בלבול גדול. ניהלנו קרב עיקש נגד כוחות חי"ר עם אר-פי-ג'י. וספגנו ארטילריה במאסות גדולות" (עמ' 276). לדבריו, "לא היה לנו מענה לזה. בנוסף היה מחדל רציני ביותר באמצעי ראיית לילה לטנקים. למצרים היו אמצעים. בבוקר נשארתי עם 5 טנקים שמישים מהכוח שלי" (עמ' 276). ניצני, שכסמל צנחנים עוטר בעיטור הגבורה על פועלו בקרב המתלה במלחמת סיני, נפצע קשה במלחמה בעת שפיקד מלפנים על גדודו. על האופן שבו פיקד על גדודו בקרבות הבלימה ב-1973 עוטר בשנית בעיטור המופת.

קשה שלא להתרגש מקריאת העדויות ומהדרמה שבה היו נתונים כוחות צה"ל בחזית התעלה. לפתע פתאום, כרעם ביום בהיר, צלחו המצרים את התעלה, וכל מערכת ההנחות של הצבא התמוטטה. מן הספר עולה כי ההיערכות של צה"ל לקרב הגנה בסיני הייתה לקויה, וכי הכוחות נלחמו ביומיים הראשונים בתנאים בלתי אפשריים. למרות זאת, נראים גילויי גבורה מרשימים של יחידים שניסו לחפות על קריסת המערכת כולה. יש הרבה מה ללמוד ממערכת הבלימה שניהל פיקוד הדרום בראשית המלחמה: על פערי ההבנה בין המטכ"ל (והרמטכ"ל) לפיקוד, על חשיבות הבקאות בתורת הלחימה ועל האופן שבו "התודעה גוברת על הידיעה"⁶. שכן תוכניות המלחמה של הצבא המצרי (כאמור, מהלך התקפי מוגבל בהיקפו) היו ידועות לצה"ל, ואפשר היה לפעול באופן מושכל יותר כדי לסכלן.

ועדיין, כתב אזוב, "צה"ל ראוי להדגיש, לא התפורר; לא כמערכת, לא כיחידות ולא כבודדים; בין השאר, בשל חוסנם המנטלי של חייליו ומפקדיהם" (עמ' 406). אומנם זה לקח כשבוע וחצי, אך צה"ל התעשת, צלח את התעלה והגיע לנקודת ההכרעה של הצבא המצרי.

6 עפר שלח, **האומץ לנצח**, ידיעות ספרים, 2015, עמ' 46.

בוקה ומבוקה ומבִּלָּקָה

ספרו השני של אזוב, "מגננה" (בהוצאת מודן והמחלקה להיסטוריה בצה"ל, 2023), ניתח את מערכת המגננה שניהל פיקוד הדרום בימים 9-14 באוקטובר. יש לציין כי מורגש חסרוננו של מחקר רציני ומקיף אודות התקפת הנגד הכושלת ב-8 באוקטובר, אולם חסר זה מטופל בימים אלה בידי המחלקה להיסטוריה בצה"ל.⁷

לאחר מתקפת הנגד הכושלת ב-8 באוקטובר התקיים דיון במוצב הלחימה "דבלה" של פיקוד הדרום. "הרבה אמיתות שקבענו לעצמנו התבררו כלא נכונות" (עמ' 15), אמר אז שר הביטחון משה דיין. ניכר כי לאחר הכישלון הקשה נסדקו בתפיסת הרמטכ"ל אלעזר "שלוש אבני דרך: אופן הכניסה למלחמה, כושר הבלימה ויכולת ההכרעה באמצעות מתקפת־הנגד. הביטוי האופרטיבי היה התכנסות למצב מגננה" (עמ' 26).

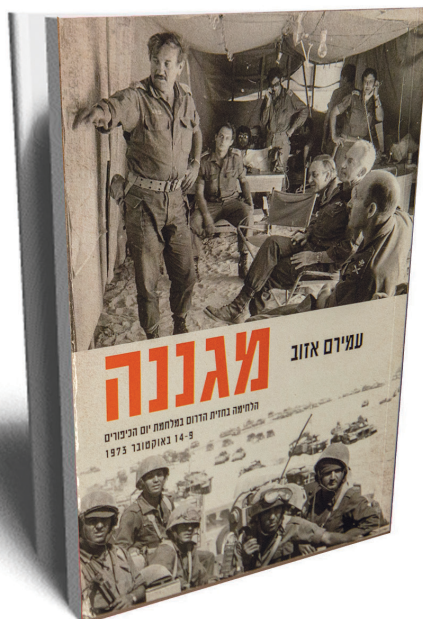
נוכח בוקה ומבוקה ומבִּלָּקָה ששררה בפיקוד הדרום, כתב אזוב, היו דיין ואלעזר תמימי דעים, ושניהם הסכימו שנדרש מוח פורה ושקול בפיקוד. הבחירה נפלה על השר והרמטכ"ל לשעבר חיים בר־לב, חברו של אלעזר מילדות ומהפלמ"ח ומפקדו משכבר, והוא מונה למפקד חזית הדרום מעל לאלוף הפיקוד גונן, במטרה להימנע מזעזועים מיותרים בקרב דרגי הפיקוד השונים.

בליל 9 באוקטובר אמר דדו לבר־לב: "היום היה קרב ארוך וממושך. שלחתי את טליק שישב עם גורודיש ולמרות ששניהם ידעו שאני לא רוצה קרבות, וטליק אומר שזה לא היה רע היום כי דחפנו אותם לסוללה, אני מפה חושב שלא נוכל לצלוח. לאריק ולברן הלכו טנקים. אז אל תילחם [הוא פנה לבר־לב] ותחסוך לך את האוגדות לקרב ההכרעה [...] אני כן חושב על רעיון הצליחה של אריק, רק לוח הזמנים שלו מטורף" (עמ' 64).

האירוע היה תקדימי בצה"ל. לימים התרחש מינוי דומה, כאשר סגן הרמטכ"ל אלוף משה קפלינסקי, מונה לנציג הרמטכ"ל בפיקוד הצפון במלחמת לבנון השנייה.⁸ אולם המינוי של קפלינסקי, בין שהיה לו פוטנציאל לשפר את המצב ובין שלא, התרחש לקראת סיום המלחמה והיה בבחינת

⁷ פרופסור יואב גלבר שוקד בימים אלו על מחקר זה מטעם המחלקה.

⁸ שמעון גולן, **אש בלבנון 2006**, המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומודן, 2022, עמ' 350-352.

כריכת הספר "מגנה" בהוצאת מודן והמחלקה להיסטוריה בצה"ל
(צילום: מיכל מסיס; באדיבות המחלקה להיסטוריה בצה"ל)

מעט מדי ומאוחר מדי.⁹ במקרה של בר-לב, הוא מונה ימים ספורים לאחר פרוץ הקרבות, והמינוי הוכיח את עצמו כהברקה של ממש.¹⁰

כשבר-לב הגיע לחמ"ל "דבלה" ב-10 באוקטובר, הוא אסף את המפקדים ואמר להם: "נו חבר'ה, אני רואה שאני כאן הכי בכיר בדרגה, אז בואו נעשה את החיים פשוטים ונחליט שאני המפקד" (עמ' 60). מן הספר עולה, כי קור רוחו, מנהיגותו ויכולתו לרסן את המפקדים הבכירים בחזית, ובהם שרון, אדן, מנדלר ואחרים, ובעיקר יכולתו לקבל החלטות שקולות גם בתנאים קשים, היו חיוניים בכדי לייצב את חזית הדרום ולהפוך את הקערה על פיה.

האוגדות נערכו למגנה, אולם מפקדיהן ביקשו כל העת לתקוף. רמ"ט אוגדה 143, אל"ם גדעון אלטשולר, סיפר כי מפקדה, אלוף (במיל") אריאל שרון (אריק), "ניהל את הקרב מלפנים. לאריק היה סגנון פיקוד ייחודי. הוא מוכן לקחת סף סיכון גבוה יותר מהמקובל, ולכן גם סבר שמקומו בחוד יאפשר לו

9 עפר שלח ויואב לימור, **שבויים בלבנון**, ידיעות ספרים, 2007, עמ' 301.

10 מרטין ון קרפלד, **פיקוד במלחמה**, מערכות ומודן, 2015, עמ' 189.

קבלת החלטות טובה יותר" (עמ' 88). בין הסיכונים ששרון ידע לקחת היה שליחת גדס"ר 87 (מחטיבה 14) לסיור, שבו איתר את התפר בין הארמיות.

שרון, מפקד הצנחנים, כובש אום כתף במלחמת ששת הימים ואלוף פיקוד הדרום הקודם, היה ככל הנראה המפקד הטקטי הטוב בתולדות צה"ל. הוא פיקד היטב על אוגדתו בלחימה, אך התקשה בקבלת מרות. אזוב היטיב לתאר בספרו את המתח בין הפיקוד לבין האוגדה, וכיצד בא לידי ביטוי מפקד החזית בר-לב, שבניגוד לגונן הצליח לרסן את מפקד האוגדה ההתקפי.

הכוחות המיוחדים מחפשים את המלחמה

ב־11 באוקטובר, בשעה 01:50 לפנות בוקר, דיווח הקחצ"ר (קצין החי"ר והצנחנים הראשי) תא"ל שקד לרמטכ"ל על "הצלחת מבצע 'נתרן' (פונטיאק)". 22 לוחמים עם שני תותחים הונחתו ממסוק על ג'בל עתקה ופתחו באש על יחידות דרגים של הארמייה השלישית. מירי התותחים הודלקו כמה מחסנים" (עמ' 181). הכוח שעליו פיקד סא"ל עמוס ירון מהצנחנים, הונחת ממסוק יסעור וירה תשעים פגזים לעבר צומת קשר חיונית בקרבת הקילומטר ה־101 ולעבר מפקדות הארמייה השלישית המצרית.¹¹ "נוצרה מהומה רבה", אמר שקד לרמטכ"ל (עמ' 181).

בשל הנסיבות שבהן פרצה המלחמה, מצא עצמו הקחצ"ר שקד "מחפש את המלחמה" (עמ' 182). בשל כך, העיד, הוא אסף את מטהו והטיל עליו "לחפש מטרות בעורף האויב". הוא סיפר ש"כל הזמן לחצנו לקבל מטרות. למשל, שיירת טנקים על מובילים יוצאת מעיראק לסוריה [את הפשיטה ביצעה סיירת צנחנים בפיקודו של סרן שאול מופז]. אולם להצעותיי לא היה ביקוש רב. בשטח לא ידעו, ואולי גם לא רצו מפקדי השריון להיעזר בחי"ר. חוץ מטנק לא עניין אותם שום דבר. השריון היה חזות הכול. לא צריך חי"ר. כך כמעט ולא עשו במלחמה שימוש בפשיטות חי"ר לעומק האויב. רק מאוחר יותר, במהלך המלחמה, הבינו שבלי חי"ר בלתי אפשרי. הפגזתי את דדו עם רעיונות. למשל להפעיל את מתווה 'אור ירוק' שתרגלתי זמן מה לפני המלחמה. הלך עם זה לטליק [ישראל טל]. אמר זה: 'נעביר את זה לשריון'. מינה לכך את האלוף מנדי [מרון]" (עמ' 182).

11 עמוס ירון, **רוח המפקד**, ידיעות ספרים, 2022, עמ' 70.

הפשיטה הראשונה של סיירת צנחנים הייתה מוצלחת, אך לימים התברר, כי חיל האוויר לא תקף את השיירה לאחר מכן. שליחת הכוח למשימה, מבלי שתכלול משימה נוספת לתקוף את השיירה שנעצרה ולהשמיד אותה, מעידה על נתק של החיל מצורכי הצבא וממשימותיו בעומק ובתחום הפעולות המיוחדות. זהו כשל מערכתי של צה"ל, והוא שב וחזר גם במערכות נוספות.¹² עם זאת, צה"ל ביצע במלחמה פשיטות ומבצעים מיוחדים ומשולבים יותר מכפי שנהוג לחשוב, ומרבית המבצעים נשמטו מספרי ההיסטוריה ומהזיכרון הציבורי. בין אלו אפשר למנות פשיטות שביצעו כוחות מחטיבת הצנחנים 35 בחזית הדרום על חניוני טנקים מצריים,¹³ פשיטות של סיירת גולני¹⁴ ושל חטיבה 317 על כוחות סוריים ברמת הגולן,¹⁵ פשיטות של סיירת מטכ"ל על סוללות ארטילריה סוריות¹⁶ ופשיטות חבלה של שייטת 13 על ספינות של חיל הים המצרי.¹⁷ אם כך ואם כך, כשבוחנים את כמות המבצעים שיצאו אל הפועל ואת תועלתם אפשר לסכם, שצה"ל לא מיצה את הפוטנציאל הגלום בהם.

במהלך קריאת הספר מעניין לעקוב אחר הוויכוחים בין טל, סגן הרמטכ"ל, ששאף להוציא לפועל את תוכנית "אור ירוק" לאיגוף מן הים בעומק – מהלך עתיר סיכונים שחייב הקצאה של כוחות ומשאבים רבים – לבין האלוף שרון, מפקד אוגדה 143, מפקד החזית בר-לב והרמטכ"ל אלעזר, שרצו לצאת במבצע "אבירי לב" לצליחת תעלת סואץ. מבצע שאף שנערך בחזית, כלל הפעלת כוחות בעומק הקרוב ודרש לקיחת סיכון רב ("שיא החוצפה", כינה זאת דדו כשהמהלך הצליח).¹⁸

בסופו של דבר בחר המטכ"ל שלא לפצל מאמצים ולהפעיל רק את מבצע "אבירי לב". מבצע שבמסגרתו ניהלה אוגדה 143 בפקודו של שרון את הקרב לצליחת התעלה. על חטיבת הצנחנים 247 (כיום חטיבה 55) בפקודו של דני

12 אורי בר-יוסף, **מלחמה משלו**, דביר, 2021, עמ' 212-213.

13 זאב דרורי, **מנהיגות שקטה**, ידיעות ספרים, 2016, עמ' 143; דורון רובין, **בדרכי שלי**, כנרת זמורה ביתן, 2018, עמ' 167.

14 מירב הלפרין, **טורפי הלילה**, ידיעות ספרים, 2016, עמ' 88.

15 "תיאור פעולות הגדוד במלחמה", **מחלקת היסטוריה**, תיק מס' 157-276, גדוד 471 מחטיבה 317, עמ' 59.

16 עוזי דיין, "למדנו את הלקח תחת אש קטלנית", **ישראל היום** – ישראל השבוע, 17 בספטמבר 2010, עמ' 6-7.

17 מייק אלדר, **שייטת 13**, ספרית מעריב, 1993, עמ' 493-499.

18 עמירם אזוב, **צליחה**, דביר, 2011, עמ' 136.

מט, שהייתה כפופה לאוגדה, הוטל לצלוח את התעלה בסירות גומי ולתפוס ראש גשר בגדה המערבית.¹⁹ פעולה זו בעומק הקרוב אפשרה לאוגדות צה"ל לצלוח את התעלה ולהוביל למהלכים להשגת הכרעה בחזית הדרום.²⁰ עם זאת, המתח בין פעולה עמוקה לבין פעולה בעומק הקרוב לחזית הוא דילמה שמעסיקה את צה"ל גם כיום ומסיבות זהות לגמרי.

"החלטה גורלית בשלב המלחמה הזה"

הדיון שנערך בקבינט ב־12 בחודש ועסק בצליחת התעלה, היה מאלף. הרמטכ"ל ביקש לברר מה צפויה הצליחה להשיג. גלילי השיב שעליו לעסוק רק בהיבט הצבאי ולבחון אם המהלך בר ביצוע. מנגד, הרמטכ"ל התעקש לקיים דיון בשאלה, אם מהלך הצליחה יביא להפסקת אש ראויה. הרמטכ"ל אמר שאינו מגיע לדיון עם המלצה בעד או נגד תקיפה. "זו שוב החלטה גורלית בשלב המלחמה הזה, והיא מחייבת הרבה התייעצות, החלפת אינפורמציה צבאית ומדינית וחשבון־נפש הכי חברי שאפשר, יש לי מה לומר בעד ומה לומר נגד. חסרה לי בעיקר הערכה מדינית מספקת, כדי לגבש את הצעת" (עמ' 211).

בשלב זה הביא ראש המוסד, האלוף (במיל') צבי זמיר, ידיעה לקבינט, ולפיה הצבא המצרי עתיד לצאת למתקפה גדולה בקרוב. "טוב, אני מבינה שצביקה גמר לנו את הדיון" (עמ' 215), אמרה ראשת הממשלה גולדה מאיר. הוחלט להמתין להתקפה ולהדוף אותה. "הרמטכ"ל הניח כי לאחר מכן יהיה אפשר לצלוח ביתר קלות" (עמ' 215). בבוקר 14 בחודש, בדיון עם ראשת הממשלה מאיר, "פרס הרמטכ"ל את עיקרי תפיסתו האסטרטגית: קרב ההגנה הגדול, המנוהל בעליונות בולטת של כוחות צה"ל, הוא פרוזדור למהלך ההתקפי המתוכנן" (עמ' 266).

ואכן, כפי שהתריע ראש המוסד, הכוחות המצריים יצאו להתקפה רחבת היקף ב־14 באוקטובר, וצה"ל היה ערוך ומוכן לכך. אזוב מציג את הקרב בתיאור בהיר ומרתק. בגזרת אוגדה 162 דיווח בצהריים תא"ל דב תמרי, יוצא הצנחנים ששימש כסגן מפקד האוגדה ופיקד על האזור שבו לחמה חטיבה 274: "עד עכשיו יש לפחות 24 טנקי אויב פגועים. ייתכן שיש יותר. הייתה פעילות חיל האוויר טובה. לא אתנגד לקבל יותר" (עמ' 283).

19 שם, עמ' 103-150.

20 שם, עמ' 276.

בגזרת אוגדה 143 אותר כוח קומנדו מצרי גדול למדי, שהונחת ממסוקים סמוך למפקדת האוגדה (ייתכן שבכדי לפשוט עליה). לאזור הוזנק "כוח פאצי", שהקים עם פרוץ המלחמה סא"ל אמציה חן (פאצי), קצין צנחנים עתיר ניסיון קרבי. זה היה כוח סיור ואבטחה באוגדת שרון שהתבסס על יוצאי סיירת שקד, שעליה פיקד חן עד זמן קצר לפני המלחמה. לכוח הצטרף רס"ן שמואל ארד מהצנחנים וכמה מקציניו, והוא נע על גבי ג'יפים ונגמ"שים לעבר האזור שבו אותרו לוחמי הקומנדו המצרי. "התפתח קרב אש כבד" (עמ' 296). לכוח חברו כמה טנקים מגדוד 410 שבחטיבה 600 בפיקודו של רס"ן יהודה גלר. "הכוח הסתער על המצרים. הקרב היה קצר והקטל רב. עשרות אנשי קומנדו מצרים נהרגו בהיתקלות ובסריקות שלאחריה" (עמ' 296). צה"ל ספג בקרב שני הרוגים ומספר פצועים. הסיפור הזה מזכיר את הקרב שניהל כוח סיירת מטכ"ל בפיקוד יוני נתניהו ומוקי בצר ב-9 באוקטובר בנפח כנגד הקומנדו הסורי.²¹ איכשהו הסיפור ההוא הפך מוכר מאוד, ואילו זה נשכח.

חטיבה 14 וחטיבה 421 של האוגדה נערכו מבעוד מועד, ובהמשך הדפו את המתקפה המצרית. מג"ד 79, סא"ל עמרם מצנע, סיפר: "השמדנו עשרות טנקים" (עמ' 298). שרון דיווח לפיקוד על הצלחת הבלימה: "דפקנו יחידה בסדר גודל של 80 טנקים. 25 ב'טליסמן', 'חמוטל' ו'ציונה', השאר ב'טלויזיה', 'טרטור', 'מכשיר'. פאצי הרג למעלה מ-60 לוחמי קומנדו" (עמ' 303). בפיקוד לא האמינו למספרים שבהם נקב וחשבו שהוא הגזים מאוד. בדיעבד התברר שצדק.

קרב משולב וקלסיקה של מיצוי הכוח

כמו בספרים אחרים שכתב אזוב, הוא חקר קרב שנוי במחלוקת, קרב ואדי מבעוק ב-14 באוקטובר. הוא השליט בו סדר והציג אותו במאוזן ובמדויק. אוגדה 252 ניהלה שני קרבות, האחד בוואדי מבעוק והשני בצומת "נווה" – "יורה". בקרבות אלה לחמו "גדוד 46 וגדוד 202", כפי שציין קצין האג"ם של האוגדה, סא"ל גדעון אבידור (עמ' 312).

רס"ן דוד שובל, מפקד גדוד השריון 46 מחטיבה 401, סיפר לימים על הקרב בוואדי מבעוק. כשהמצרים הגיעו לטווח של 2,500 מטרים "פתחנו עליהם

21 דני אשר (עורך), **הסורים על הגדרות**, מערכות, 2008, עמ' 192.

באש. בשלב זה הייתה איתם במגע פלוגה אחת שהשמידה שמונה טנקים. לאחר מכן הצטרפה פלוגה נוספת והשמדנו 22 טנקים" (עמ' 313). סרן ירון רם, מ"פ פלוגה י' בגדוד, השלים אותו וסיפר כי "ברגע שמחלקה 3 הגיעה לעמדות נתתי פקודת אש. במכת האש הראשונה פגענו בשמונה טנקים" (עמ' 314). הוא הוסיף, שבהמשך "הגיעה פלוגה ב' והצטרפה לאש. בשעה 10:00 הצטרף חיל האוויר" (שם). בתום היום נמצאו שישים כלים מצריים פגועים ונטושים בגזרת הגדוד.

במקביל למאמץ העיקרי בוואדי מבעוק, המצרים תקפו במאמץ משני מדרום לו, בצומת "נווה" – "יורה". שם לחם גדוד הצנחנים 202. המג"ד סא"ל דורון רובין שימש בתפקידו שלושה חודשים בטרם פרצה המלחמה והספיק לאמן את כל הרמות בגדוד תוך שימת דגש על אימון המפקדים. "גדוד 202 הוא אוטונומי, הוא אינו תלוי באמא חטיבה",²² נהג לומר לאנשיו. זהו לקח שיש להוסיף ולפעול לאורו גם כיום, במיוחד לאור לקחים שניתן ללמוד ממלחמת "חרבות ברזל". בשנת 2007 אימץ מג"ד הצנחנים את הסיסמה: "יחד נעמוד לבד" כמוטו המוביל בגדודו, ואליה, לעצמאות הגדוד כמסגרת לוחמת ולעצמאות המפקדים יש לחנך כל העת. רובין "התחיל לארגן את כוחו לבלימה תוך מיצוי אמצעי הלחימה הדלים שעמדו לרשותו" (עמ' 317). לדברי רובין: "זה בהחלט מצב לא סימפטי כשיש לך רק שמונה טנקים, מחלקת תול"ר וגדוד חי"ר עם מחלקת מרגמות 81 ויתר החיילים עם נשק תקני של גדוד חי"ר" (עמ' 311). מחלקת המרגמות ירתה ביעילות כחמש מאות פגזים לעבר החי"ר המצרי. "מי שניצח את כל החי"ר שהיה פה הוא בעיקר המרגמות. הם פגעו שם 'בול' עם זרחן" (עמ' 316), אמר.

בהמשך, כתב אזוב, את עיקר המלאכה עשתה מחלקת טנקים בפיקוד מ"מ שהוכפפה לגדוד. "הוא [המ"מ] הגיע בשלב הזה שההתקפה הראשונה נשברה והתעסקנו בהתארגנויות לקראת ההתקפה השנייה. כלומר הוא הגיע ברגע הכי קריטי. אמרתי לו להעמיד אותם בעמדות ולהתחיל לדפוק טנקים" (עמ' 317), אמר רובין. נוסף על כך, סיפר המג"ד, "הופיע חיל האוויר והחל לדפוק את כל השיירה הזו, לפי הסדר. אנו בארטילריה התעסקנו עם הטנקים" (עמ' 317).

היה זה קרב משולב קלסי בשני מוקדים, שבו השמיד גדוד השריון 46 בפיקודו של רס"ן דוד שובל את עיקר החטיבה המצרית, ואילו בצומת

22 דורון רובין, **בדרכי שלי**, כנרת זמורה ביתן, 2018, עמ' 32.

"נווה" – "יורה" סגרו מג"ד 202, סא"ל דורון רובין, ומ"פ ג', סרן דורון אלמוג, מעגלי אש ביעילות ופגעו בכוחות אויב רבים.

לימים עומעם חלקם הגדול של לוחמי גדוד 46 בקרב, אך עם זאת, יש די תהילה לכולם. וחשוב מכך, יש מה ללמוד מניהול הקרב, הן של השריון והן של הצנחנים, בכל הנוגע לניהול קרב הגנה, לעבודה בשיתוף פעולה רב-חילי ורב-זרועי ולמיצוי הכוח והאמל"ח, על חשיבות מודיעין השדה, על מנהיגות ועל קור-רוח ושכל ישר של מפקדים.

בסיכומו של דבר, כמאמר בר-לב, אפשר לסכם את קרבות 14 באוקטובר במשפט "צה"ל חזר לעצמו, והמצרים חזרו לעצמם" (עמ' 323). צה"ל יכול היה להתחיל להתכונן למבצע "אבירי לב", שכלל את צליחת התעלה, יצירת תפנית במלחמה והכרעת הצבא המצרי.

כמו בספריו הקודמים, גם בשני הספרים הללו פרסם אזוב (יחד עם המחלקה להיסטוריה שבשירותה עבד) מחקרים היסטוריים איכותיים ומרתקים לקריאה. המחקרים בנושא אינם חשובים רק לטובת הידע הציבורי, ביאור הסוגיות שבמחלוקת וליבון המחלוקות, אלא גם לטובת לימוד הלקחים מהמלחמה כדי לא לחזור על המשגים והליקויים שהתגלו במהלכה. אומנם "ערכה של ההיסטוריה כתמרור הדרכה הוא מוגבל", ציין ההוגה הצבאי הבריטי בזיל הנרי לידל הארט, אך ערכה "כתמרור אזהרה הוא ברור הרבה יותר".²³ היא אומרת לנו בעצם ממה להימנע. יתרה מכך, כמאמר פרופסור ון קרפלד: "היסטוריה צבאית איננה אולי הכלי הטוב ביותר שיכול להועיל למפקדים, אבל טוב ממנו טרם נמצא".²⁴

אתגרי ההווה והעתיד שעומדים בפנינו יתמודד צה"ל יהיו בהכרח שונים, אך לא בתכלית, וההיסטוריה יכולה לתת בידי מפקדי הצבא כלים, לקחים ורעיונות שיסייעו בידם לעמוד בהם, ומכאן חשיבותם.

23 בזיל הנרי לידל הארט, **מדוע איננו לומדים מן ההיסטוריה**, מערכות ומודן, 2019, עמ' 18.

24 מרטין ון קרפלד, **פיקוד במלחמה**, מערכות ומודן, 2015, עמ' 20.

יסודות הוא שנתון היסטורי-צבאי שפיט בהוצאת המחלקה להיסטוריה של צה"ל. כרכיו מתפרסמים בשתי סדרות, מאסף וסדרת נושא, ומגישים לקורא מחקרים רב-תחומיים אודות ההיסטוריה הצבאית במדינת ישראל. המאמרים המתפרסמים בכתב העת נדרשים להאיר פנים חדשות וישנות במחקר ההיסטורי-הצבאי, ועוברים שיפוט-עמיתים (Peer-Reviewed) בפקוח הוועדה האקדמית של כתב העת.

יסודות כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

הכותבים בגיליון זה הם:

יוסף אוהיון
זאב אלרון
שאול (סם) ברונפלד
שמעון גולן
בנימין גשור
ארנון למפרום
יוסי לנגוצקי
צח משה
לואיז פיוטר
גל פרל פינקל

צה"ל - המחלקה להיסטוריה

משרד הביטחון - ההוצאה לאור

